

ISSN 2021-9752

Til va adabiyot.uz

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

«Til va adabiyot – Языка и литературы – Language and literature» (e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

21-oktabr – O‘ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMI BERILGAN KUN

DOLZARB MAVZU

Nargiza G'ULOMOVA,
Navoiy innovatsiyalar universiteti
filologiya fanlari doktori (DSc)
gulomovamoi@mail.ru

ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSINING SEMANTIK TEG TIZIMI VA MODELLARI

Annotatsiya: takomillashib borayotgan kompyuter lingvistikasi sohasida matnlarni avtomatik tarjima qilish sifatini oshirish, tilni lingvistik modellashirish, har bir tilga oid so'zlarni lemmalash nazariyasi, axborot-qidiruv tizimi, avtomatik tarjima, tezaurus, elektron lug'atlardan foydalanish imkoniyati kengaydi. Sun'iy intellektning matnni avtomatik tarzda qayta ishlash sohasining rivojlanishi tilni tadqiq etish, lingvodidaktika, leksikografiya, tarjimonlik borasidagi tadqiqotlarda kompyuter lingvistikasi yutuqlaridan keng foydalanishga ehtiyoj paydo qildi. Buning natijasida korpus lingvistikasi sohasining ilmiy-nazariy asoslari yaratildi va amaliyotga joriy etildi, til korpuslarining maqsadiga ko'ra farq qiluvchi ko'plab turlari paydo bo'ldi.

Kalit so'zlar: *classical literature, corpus, model, linguistic analysis, representation, automatic translation.*

Annotation: in the evolving field of computational linguistics, opportunities have expanded for improving the quality of automatic text translation and for utilizing linguistic modeling, theories of lemmatization, information retrieval systems, automatic translation, thesauri, and electronic dictionaries. Advances in artificial intelligence regarding automatic text processing have created a need to widely apply the achievements of computational linguistics to research in language studies, linguodidactics, lexicography, and translation. Consequently, the scientific and theoretical foundations of corpus linguistics were established and implemented in practice, leading to the emergence of various types of language corpora tailored to specific purposes.

Key words: *classic literature, poetic art, talmeh, tazod, tashbih, corpus, semantic tag, bayt.*

Аннотация: повышение качества автоматического перевода текстов, лингвистическое моделирование языка, теория лемминга слов для каждого языка, информационно-поисковая система, автоматический перевод, тезаурус, электронные словари получили распространение в области совершенствования компьютерной лингвистики. Развитие областей автоматической обработки текста искусственного интеллекта создало необходимость широкого использования достижений компьютерной лингвистики в исследованиях языка, лингводидактике, лексикографии, переводе. В результате были созданы и внедрены в практику научно-теоретические основы области корпусной лингвистики, появилось множество типов языковых корпусов, различающихся по назначению.

Ключевые слова: *классическая литература, корпус, модель, лингвистический анализ, представление, автоматический перевод.*

Kirish. Jahon tilshunosligi rivojida har qaysi millat o'z tilining milliy darajasini oshirish, uning asl holatini saqlash hamda kelajak avlodlarga to'lig'icha yetkazish maqsadida milliy til korpuslarini yaratishga muhim masala sifatida qarashmoqda. Bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo'nalishlaridan hisoblangan kompyuter lingvistikasi va korpus lingvistikasi rivojlanib, bu soha doirasida olib borilgan tadqiqotlarda milliy til va uning sofligini saqlashga keng e'tibor qaratilmoqda [1]. Shuningdek, milliy til korpusining dasturiy ta'minotini yaratish, uni internet tarmog'ida ishlashini ta'minlash, milliy tilni kompyuter yordamida lingvistik aspektda tadqiq etish muhim masala hisoblanadi. Chunonchi, til korpuslari nafaqat elektron jamlanma, balki til o'rganuvchilarga, turli lingvistik tadqiqotlarni olib boruvchilarga qo'llanma hamda leksikografik manba hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Til korpusi elektron holda saqlanadigan til birliklari majmuasi bo'lib, tilshunoslar uchun turli muammolarni hal etish manbasi, foydalanuvchilar uchun esa lingvodidaktik va ta'limiy ahamiyatga ega tizimdir. Korpus tilshunosligi kompyuter lingvistikasi zahirida shakllangan soha

bo'lib, uning obyekti tabiiy tildagi matnlar, predmeti esa til korpuslari va ularni yaratishning nazariy hamda amaliy asoslari hisoblanadi [2]. Ma'lum bir tilning deyarli barcha tipdagi matnlari bazasidan iborat, turli maqsadlar uchun lingvistik izohlar asosida qayta ishlangan korpus turi Milliy til korpusi deyiladi. Muayyan maqsadga mo'ljallangan maxsus korpuslar esa uning xususiy / tarkibiy turi hisoblanadi. Bunday korpuslarga aksentologik korpus, parallel korpus, mualliflik korpusi, gazetalar korpusi, ta'limiy korpus, badiiy matnlar korpuslari kiradi.

Mualliflik korpusi muayyan bir muallif qalamiga mansub matnlar majmuasidan iborat tizim bo'lib, asosan, yozuvchining yozish uslubi, asarlaridagi til, matn xususiyatlarini axborot texnologiyalari yordamida semantik tasniflab, tadqiq etishga asoslangan elektron shakldagi ma'lumotlar bazasi sanaladi. Mualliflik korpusining boshqa korpuslardan farqi uning bazasida muayyan bir muallif asarlari jamlanadi, matnlar qayta ishlanadi, grammatik va semantik teglanadi, qidiruv tizimi orqali muallifga tegishli materiallardan zaruriy ma'lumotlar, lingvistik ifodalar aniqlanadi, matnlar asosida statistik

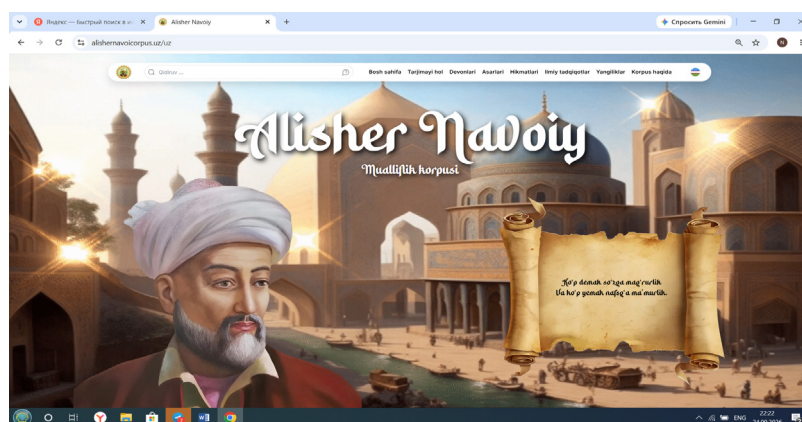
ma'lumotlar taqdim etiladi, metama'lumotlar aniq beriladi [3]. Shunday qilib, mualliflik korpusi keng imkoniyatli qidiruv tizimiga ega bo'lib, muallif ijod qilgan barcha tur va janrdagi asarlar qamrab olinadigan, maxsus parametrlar asosida ham qidiruv imkoniyatiga ega, hajmi chegaralanmagan, muallif va uning ijodi bilan bog'liq manbalarni qulay hamda tezkor olish mumkin bo'lgan elektron ma'lumotlar bazasi hisoblanadi. Zamonaviy ulkan hajmli korpuslarni yaxlit bir ko'rinishga keltirish mashaqqatli jarayon hisoblanadi [4].

Bugungi kunda mualliflik korpuslarini yaratish, rivojlantirish zamonaviy korpus lingvistikasining eng ilg'or yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mualliflik korpuslari yordamida hatto anonim ijod mahsullari mualliflarini aniqlash mumkin. Ingliz korpusshunosligida Shekspir MK shu turdagi korpuslar ichida mukammal tuzilgan elektron model hisoblanadi [5]. Rus korpus

lingvistikasida A.P.Chexov, A.S.Pushkin, F.M.Dostoyevskiylarning korpuslarini tuzish prinsiplari nazariy jihatdan tadqiq etilgan. Ayni damda MKning elektron modeli tarzida Anton Chexov korpusini yaratish ustida ish olib borilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Alisher Navoiyning "Badoye' ulvasat" devoni asosida yaratilgan semantik baza yordamida ilk prototipi yuzaga kelgan va 2022-yil 22-aprelda foydalanishga qo'yilgan Alisher Navoiy MK turkiy xalqlarning daho yozuvchisi bo'yicha dastlabki elektron model hisoblanadi [5].

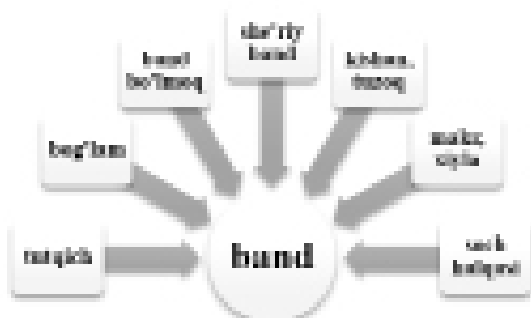
Ayni damda "Xazoyin ul-maoniyy" kulliyotidagi devonidagi 2600 g'azal, unda keltirilgan maqollar, iboralar, arxaizm, tarixiy so'zlar, talmeh, tashbih, tanosub, irsoli masal kabi she'riy san'atlar semantik teglari asosida yangi tipdagi Alisher Navoiy mualliflik korpusi takomillashtirildi va foydalanuvchilarga qulaylik uchun korpusda qidiruv interfeysi ham ishlab chiqildi:

1-rasm. Alisher Navoiy MKning qidiruv interfeysi.

Buning natijasida foydalanuvchilarda Navoiy ijodi, umuman, XV asr manbalari bilan mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, o'sha davr so'zligini tushunish qobiliyatlari rivojlantiriladi.

Tahlil va natijalar. Alisher Navoiy g'azallarida uchraydigan izohtalab so'zlarning semantik bazasi yaratilib, mualliflik korpusiga kiritilishi mumtoz adabiyotimizning nodir namunalarini puxta o'rganishda, milliy ma'naviyatimizning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. G'azallarni semantik teglash jarayonida ayrim so'zlarning o'ndan ortiq ma'nolarini ifodalab kelishiga guvoh bo'lamiz:

2-rasm. G'azallarda uchragan band leksemasining ko'p ma'nolilik xususiyati.

Bu kabi ko'p ma'noli so'zlar semantik izohlanib, korpus bazasiga kiritilishi foydalanuvchiga g'azal ma'nosini, qolaversa Navoiyning so'z qo'llash uslubini bilishiga asos bo'ladi va yordam beradi. Navoiy g'azallarining ma'no ko'lamini to'laligicha his qilish, anglash, tushunish uchun g'azal tarkibidagi har bir bayt va unda qo'llangan har bir so'zni ilmiy va badiiy tahlil qilish muhim, sun'iy intellekt rivojlanib borayotgan bugungi tezkor davrda Alisher Navoiy mualliflik korpusi muallif tilini kompyuter dasturlari yordamida tez va qulay anglashda yordam beradi, uning o'qishligini ta'minlaydi

Hozirda o'zbek korpusshunosligida tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Linguistic Prossecing – NLP), xususan, korpus matnlarini sintaktik va semantik teglash bo'yicha ilmiy va amaliy izlanishlar olib borilmoqda. Korpusni oddiy elektron to'plam yoki virtual kutubxonadan farqlovchi omil matnning ekstralingvistik va lingvistik izohi (annotatsiyasi) hisoblanadi [7]. Lingvistik annotatsiya uchun kiritilgan leksik birliklarning grammatik, sintaktik va semantik teglari matn ustida turli lingvistik topshiriq / amallarni bajarishga xizmat qiladi.

Teglashning boshqa turlarida bo'lgani kabi semantik tegning ham yagona shakli bo'lmaydi. So'zlarni semantik teglash jarayonida harf va raqamlardan iborat ramzlardan foydalaniladi.

3-rasm. Korpusda izohtalab so'zlarning g'azallar tartibi bo'yicha saralanishi.

Semantik teglash (rus., razmetka) – til korpuslaridagi so'z yoki so'z birikmasining ma'lum bir semantik kategoriya yoki undan ham kichikroq semantik guruh (LSG, semantik maydon va to'da)ga mansubligini bildiruvchi, ma'noni maxsuslashtiruvchi belgi, izohlar majmui [3]. Bugungi davrda semantik teglash uchun ko'plab bazalar ishlab chiqilgan bo'lib, ulardan rus tili manbalari asosida ishlangan bir qancha lingvistik ta'minot bazalarini, yoki dunyo tillari uchun keng qo'llash imkonini bo'lgan WordNet tizimini, ingliz fe'llarining online lug'ati VerbNetni, fe'llar ustida amallar bajarish uchun mo'ljallangan VerbOcean bazasini, "Leksikograf" hamda USAS tizimini misol qilishimiz mumkin.

Xulosa va takliflar. Zamonaviy korpuslar – bu ma'lum bir tilda, elektron shakldagi matnlar to'plamiga asoslangan

axborot-ma'lumot tizimidir. Har bir korpus filologik yondashuv bilan matnlar ustida ishlash uchun, albatta, lingvistik apparat va dasturiy ta'minot bilan ta'minlanishi lozim. Ming yillik tarixga ega bo'lgan mumtoz adabiyotda badiiyat masalasi hamisha she'r ahlining diqqat markazida bo'lib kelgan. Bu masalaga innovatsion yondashgan holda zamonaviy imkoniyatlardan foydalanib, mualliflik korpuslarini yaratish zamon talabi hisoblanadi. Alisher Navoiy mualliflik korpusini yanada takomillashtirish uchun Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi 16 ta janrini semantik teglab yaxlit ko'rinishda korpus bazasiga jamlash, qolaversa Navoiyning nasriy asarlarini ham semantik teglash korpusshunoslar oldida turgan dolzarb masaladir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abjalova M., Gulomova N. Author's Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey. – pp. 182-187. Impakt Factor 5.5. DOI: 10.1109/UBMK55850.2022.9919546
2. Abjalova M., Gulomova N. ALISHER NAVOI AND THE THIRD RENAISSANCE PERIOD. // Procedia of Theoretical and Applied Sciences. Vol. 4 (2023). 28.02.2023. – pp. 111-115. ALISHER NAVOI AND THE THIRD RENAISSANCE PERIOD | Procedia of Theoretical and Applied Sciences.
3. Захаров В. П., Богданова С. Ю. Корпусная лингвистика. – СПб.: Изд-во Санкт Петерб. ун-та, 2020. – С. 34.
4. Gulomova N. Alisher Navoiy mualliflik korpusini takomillashtirishning muhim xususiyatlari. Buxoro davlat universiteti. Ilmiy axboroti. – Buxoro. 2026. – № 6. – B.48-53.
5. <https://Openourseshakespeare.org/> / Shekspir mualliflik korpusi. Murojaat vaqti: 9.12.2023.
6. Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург. 2006. – 26 с.
7. Abjalova M.A. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 176 b. ISBN 978-9943-6939-0-6.
8. Gulomova N. Alisher Navoiy mualliflik korpusi uchun "Navodur ush-shabob" devonidagi g'azallarni grammatik teglash xususiyatlari. Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – Тошкент. ISSN 2181-732472-752024. №1/3/1. – Б.72-76.

ALISHER NAVOIY MUXAMMASLARINING POETIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” asaridagi lirik janr – muxammas hamda taxmis muxammaslar, ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida ilmiy-nazariy tahlillar olib borilgan.

Kalit so'zlar: beshlik, taxmis, mustaqil, tab'i xud muxammas, taxmis-muxammas, “Xazoyin ul-maoniy”, lirik qahramon, botiniy dunyo, uslub, majoziy ishq, ruhiy qiyofa.

Аннотация: в данной статье представлен научно-теоретический анализ лирического жанра – мухаммы и тахис-мухаммы – в произведении Алишера Навои “Хазоин уль-маоний”, их специфических особенностей.

Ключевые слова: пять, тахис, самостоятельный, таби'и худ мухаммы, тахис-мухаммы, “Хазоин уль-маоний”, лирический герой, внутренний мир, стиль, образная любовь, духовный образ.

Annotation: this article discusses the most created after the ghazal lyrical genres muhammas and tahmis muhammas and their specific features.

Key words: Five lines, tahmis, tabi hud muhammasot, tahmis muhammas, “Khazoyin ul-maoniy”, lyrical hero, inner world, style, metaphorical love, spiritual image.

Alisher Navoiy she'riyati janrlarga boyligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Uning turkiy tilda yaratgan she'rlari o'n olti janrda bo'lib, ushbu ijod namunalari tom ma'noda shakl va mazmun birligining yuksak namunasi hamdir. Ushbu o'n olti janr orasida muxammas alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, muxammas arabcha “beshlik” ma'nosini bildirib, musammat turlaridan biri, har bandi besh misradan iborat she'r shakli bo'lib, a-a-a-a-a, b-b-b-b-a, v-v-v-v-a ... tarzida qo'qiyalanadi.

1) O'zbek mumtoz adabiyotshunosligida muxammas haqida ilk ma'lumot Shayx Axmad Taroziyning “Fununul - balog'a” asari (1436/37)da keltirilgan. Muallif muxammasni musammatning besh turidan biri sifatida sanab o'tadi va unga quyidagicha ta'rif beradi:

”Musammati muxammas besh misra bo'lor.

To'rt misraning oxirinda sa'b qilib, beshinchi misra'da asl qofiyag'a ruju' qilurlar”.(1, 379)

Muxammaslar yaratilish xususiyatiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1) tab'ixud, ya'ni mustaqil muxammas;

2) taxmis – g'azalni beshlantirish asosida yaratiladigan muxammas.(1, 379)

Tab'i xud muxammasda barcha misralar bir shoirning o'zi tomonidan yaratiladi. Bunda ijodkor o'zga shoir she'rini asos qilib olmaydi, balki o'zi mustaqil

ravishda beshlik yaratadi. Taxmisda esa muallif o'zga shoir yoki ba'zida (juda kam hollarda) o'z g'azalini asos – zamin qilib olib, shu mavzuni davom ettirgani holda, vazn, qofiya va radifni saqlab qolib beshlik yaratadi. Bunda asos qilib olingan g'azaldagi har baytning yuqori qismiga uch misra qo'shiladi. Maqta' bandda taxmis bog'layotgan shoirning taxallusi ham keltiriladi.

Alisher Navoiyning “Xazoyinul-maoniy”ga kiritilgan o'n muxammasidan barchasi taxmis, ya'ni g'azalni beshlantirish asosida vujudga kelgan muxammas hisoblanadi.

Filologiya fanlari doktori Aftondil Erkinov fanga ma'lum qilgan va shoirning muxlislari tuzgan ikkinchi devoni hisoblanadigan “Oq quyunli ixlosmandlar devoni” tarkibida uch muxammas mavjud. Ularning barchasi Lutfiy g'azallariga bog'langan. Mazkur devonning 1471-yilda tuzilganligi 30 yoshli shoirning dastlabki taxmislari faqatgina ustoz Lutfiy g'azallari asosida yaratilayotganligini bildiradi. Bunday fikrlar, professor Hamid Sulaymon tomonidan tayyorlangan va shoirning dastlabki she'rlari kiritilgan “Ilk devon”ning foto nusxa nashrida bir muxammas mavjudligi, bu muxammas devonning 137 b – 138-sahifalaridan o'rin olgan bo'lib, mavlono Lutfiy g'azaliga bog'langanligi ta'kidlanadi.(4) Agar ushbu devonning 1465-1466-yillarda tuzilganligini inobatga

olsak, Alisher Navoiy o'zining ilk taxmisini 25 yoshiga qadar yaratib bo'lganligi ma'lum bo'ladi. Mazkur taxmis quyidagi band bilan boshlanadi:

Sharbati "yuhylizom" erni mayin obindadur,
 Surai "vashshams" tafsiri yuzi bobindadur,
 Sharhi "mozog'ulbasar" nargislari xobindadur,
 Laylatul me'rojning sharhi sochi tobindadur,
 Qoba qavs aynitti hodi qoshi mehrobindadur.(5,1)

Bunda ajratib ko'rsatilgan misralar Lutfiy qalamiga mansub bo'lib, yuqoridagi uch misra Alisher Navoiy tomonidan bitilgan. Hazrat Navoiy taxmis bog'lagan Lutfiyning "Sensan sevarim" nomli g'azallar devonida quyidagi bayt bilan boshlanadi:

Laylatul me'rojning sharhi sochi tobindadur,
 Qoba qavsaynitti hodi qoshi mehrobindadur.

(6,80)

Matla'dan ma'lum bo'ladiki, Lutfiy g'azalining lirik qahramoni go'zallikda tengsiz bir yordir. Uning tunga qiyos etilgan qora sochiga me'roj kechasining sharhi yashiringan, mehrob misol qoshi esa qobaqavsayn – ikki yoy oralig'idagi masofani esga soladi. Bu o'rinda shoir Lutfiy ma'shuqa tasvirida payg'ambarning me'roj tunida Olloh huzuriga ko'tarilishi va Yaratgan bilan rasul orasidagi masofa ikki qosh oralig'i misoli yaqin bo'lganligi hodisasiga ishora qiladi, deyiladi g'azal tahlilida. G'azalning keyingi baytlari ham yor go'zalligi ta'rifi bilan davom etib, uning shirin va jon baxsh labidan salsabil (jannat bulog'i) sargardon, Xizr va Iso Masihlar xijolatda ekanligi ta'kidlanadi. Shu tarzda g'azal baytlarida yor ta'rif-u tavsifini keltirish davom ettiriladi. (4)

Alisher Navoiyning bu g'azalga murojaat qilishi ham tasodifiy emas, muayyan asoslarga ega. Navoiy buyuk so'z ustasi Abdurahmon Jomiy bilan tanishgan va ustoz ta'sirida vahdatul-vujud (butun borliqning yagonaligi) ta'limotiga qiziqqan. Ma'lumki, Abdurahmon Jomiy vahdat ul-vujud ta'limotini naqshbandiya tariqati bilan bog'laydi. Tariqat g'oyasiga ko'ra, komil inson – Yaratganning bir zarrasi ko'rinishida ham tashqi, ham ichki go'zalliklar majmuidir. Komil inson timsolining oliy namunasi bo'lgan Payg'ambar (s.a.v)dan tortib barcha valiy zotlar ham komil inson timsoli hisoblanadilar. Lutfiy g'azalida tavsifi keltirilgan yor muayyan ma'noda komil inson timsolidir. Shu o'rinda aytish mumkinki, insonni butun "maxluqotlarning toji" sifatida ulug'lagan Alisher Navoiy "malikul-kalom"ning ushbu g'azalidan ta'sirlanishi va undagi g'oyani rivojlantirib, mazkur

g'azalga taxmis bog'lashi bejiz emas edi. Ulug' shoir taxmisning birinchi bandida Lutfiy g'azali matla'sida keltirilgan komil go'zallik ta'rifiga hamohang tarzda iqtibos san'atidan foydalanib, har bir misrada Qur'on oyatlaridan jumla keltiradi:

Sharbati "yuhylizom" erni mayin obindadur,
 Surai "vashshams" tafsiri yuzi bobindadur,
 Sharhi "mozog'ulbasar" nargislari xobindadur...

(5,1)

Alisher Navoiy misralarida yorning labi o'liklarni tiriltiruvchi toza sharbat manbai, Qur'oni Karimdagi "Vashshams" surasining izohi uning yuzida aks etadi, "ko'z aldanmadi" oyatining sharhi uning ko'zlarida namoyon. Bu ta'rif Lutfiy qalamidan to'kilgan soch va qosh ta'riflari bilan birlashib, mukammal go'zallik tasvirining yorqin namunasi vujudga kelganligini ifoda etadi. Odatda, g'azalga taxmis bog'lanayotganda uning bandlari soni g'azal baytlariga mos holga keltiriladi. Lekin ba'zan shoirning xohishiga ko'ra, g'azaldagi ayrim baytlarga taxmis bitilmasligi, ya'ni ular qisqartirilishi mumkin. Aynan shu holat yuqoridagi taxmisda ham kuzatiladi. Taxmisga asos bo'lgan Lutfiy g'azali, aslida, hajman 7 baytdan iborat. Ammo taxmis bog'langanda uning bayti qisqartirilib, 5 band holiga keltirilgan. Xususan, quyidagi ikki bayt Navoiy taxmisida uchramaydi:

Xomai qudrat-la bitganda ne mus'hafdur yuzi

Kim, malohatoyati majmu'aning bobindadur...

Ko'zlari har go'sha uyqudin qo'porur fitnalar,

Turfa maxmureki chandon fitnalar xobindadur(4)

Yuqoridagi ikki baytga e'tibor qaratsak, ularda yuz va ko'z tasvirini ko'ramiz. Birinchi baytda yor yuzi qudrat qalami bilan bitilgan Mus'haf, ya'ni Qur'onga nisbat berilsa, ikkinchi baytda uning ko'zlari uyquda ham fitna qo'zg'otuvchi maxmur (mast) ga o'xshatilmoqda. Alisher Navoiy o'z taxmisining birinchi bandidayoq yuz va ko'z tasvirining mukammal tarzda BAYONINI berib bo'lganligi uchun uni yana takrorlashga ehtiyoj qolmayapti va o'z-o'zidan endi bu ikki bayt mazmun jihatidan taxmis uchun ortiqcha ekanligi seziladi. Yana bir sabab qofiya talabi bilan bog'liq. Tushirib qoldirilgan baytlardagi qofiyalarga e'tibor qaratsak, ular "bobindadur" va "xobindadur" tarzida ekanligini ko'ramiz. Alisher Navoiy taxmisning matla' bandidayoq ushbu qofiyalardan foydalanganligi uchun ularni takror holda qo'llashni istamagan va shu tarzda taxmis 5 band holatiga kelgan(4).

Alisher Navoiy so'zga, xususan, she'rga yuksak talabchanlik bilan yondashgan. U har bir janrning qonun-qoidalarini chuqur bilgani holda muxammas janriga ham ijodkor g'oyalarining ifodasi sifatida qaragan. Shoir "Majolisun-nafois" da turkiy tilda ijod qilgan Atoyi, Gadoiy, Sakkokiy kabi yirik shoirlar haqida to'xtalgan niholda faqat Lutfiy g'azallarini taxmis bitishga munosib ko'radi. Chunki, Alisher Navoiy tanlagan g'azalda buyuk shoirning dard-u dunyosi, albatta, aks etishi shart edi.

Alisher Navoiy muayyan bir ijodiy salohiyatga yetishgandan so'ng turkiy adabiyotda mana shunday she'r namunasiga duch kelmagandir, boshqa shoirlarning baytlarida o'z olamining aks-sadosini his etmagandir?! Bu nozik jihatlarni shoir faqat Lutfiy g'azallaridan topa olgandir! Bu esa badiiy didi yuksak bo'lgan Alisher Navoiyning o'z g'azallariga taxmis bog'lashiga olib kelgan bo'lishi mumkin.

Muxammasning yaratilish xususiyatiga ko'ra ikkinchi xili – bu taxmis-g'azalni beshlantirish asosida yaratiladigan muxammas. O'z g'azallariga taxmis bog'lash mumtoz adabiyotimiz tarixida Alisher Navoiygacha kuzatilmagan. "Xazoyin ul-maoniy" turkumidagi devonlardan "Badoyi ul-bidoya" (I tom) ga jami 5 muxammas kiritilgan bo'lib, shundan 3 tasi "malik ul-kalom" Lutfiy g'azallariga bog'langan muxammaslardir. Qolgan 2 muxammas esa Alisher Navoiyning mashhur "Oqibat" va "Judo" radifli g'azallariga o'z taxmisidir. Ulug' shoirning qolgan "O'rtading", "Koshki", "Qilmading", "Seni", "Yigit" radifli taxmis-lari shoirning o'z g'azallari asosida yaratilganligi bilan xarakterlanadi.

Alisher Navoiydan keyin esa bunday holat ba'zi shoirlar, xususan Xiva adabiy muhiti ijodkorlarida ko'rinadi. Muhammad Rahimxon Feruz davridagi XIX asr Xiva adabiy muhitida temuriylar va Alisher Navoiy ijodiga qiziqish va ehtiyor (ehtiom) yuksak darajada bo'lib, Feruz shoh o'z faoliyati davomida Sulton Husayn Boyqaroga taqlid qilishga uringan va Alisher Navoiy singari o'z g'azallarining aksariyatiga o'zi taxmis bog'lagan. Xuddi shu muhitning yana bir yirik vakili Muhammad Rizo Ogahiy ham Alisher Navoiy, Fuzuliy kabi ulug' so'z ustalariga muxammas bog'lagani holda, o'zining o'nta g'azalini beshlantirib, taxmis holiga keltirgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, shoir o'zining yoshlik va yigitlik chog' idagi ijodiga alohida e'tibor bilan qaragan va bu davrda yozgan g'azallariga o'z ijodi jarayonida qayta-qayta murojaat etib turgan. Shoir muayyan mavzuga doir g'azal yozar ekan, oradan vaqt o'tib, shu mavzuga qaytishga ehtiyoj sezgan va shu tariqa o'z g'azallarini muxammas holiga keltirgan. Shoir so'z ustasi Alisher Navoiy o'z g'azaliga taxmis bog'lash natijasida mumtoz adabiyotimizda mavjud an'analarga yangicha ruh, jon baxsh etib, o'zining yuksak mahorati, novatorlik salohiyatini namoyon etgan. Shoir taxmis bog'lashda o'z g'azallarini tanlar ekan, ulardagi yoshlikka xos jo'shqin, shiddatkor ruhni alohida e'tirof etadi va shu ruhni saqlab qoladi. Natijada, mazkur taxmislarda yoshi ulg'ayib borayotgan ulug' shoirning betakror ichki dunyosi, nozik fasohati va navqiron iste'dod sohibining qaynoq hissiyotlari, she'riyat olamiga bo'lgan zavqu shavqining san'atkorona uyg'unlashganiga guvoh bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild. (To'plam 1–5-jildlar), – Toshkent: "O'zbekiston nashriyoti", 2020. 379-b.
2. Alisher Navoiy. Qomusiy lug'at. Birinchi jild. – T.: "Sharq" nashriyoti, 2016.
3. Is'hoqov, Yoqubjon. So'z san'ati so'zligi /Y.Is'hoqov. – Toshkent: "O'zbekiston", 2014. 126-b.
4. Yusupova D. Alisher Navoiy taxmislari. <http://www.e-adabiyot.uz/uzbek/mumtoz/1267-maqola.html>. 21.08.19.
5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toplami: Badoyi_ul-bidoya. MAT. 20 tomlik. — Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti 1987–2003. 1-b. http://navoi.natlib.uz:8101/uz/badoyi_ul_bidoya_birinchi_tom/
6. Lutfiy. Sensan sevarim. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at, 1987. 80-b.

Nafisa NAZAROVA,
UrDU tadqiqotchisi

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA RAD SAN'ATI: "NAVODIR USH – SHABOB" MISOLIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada mumtoz o'zbek she'riyatida qo'llanilgan lafziy san'atlardan biri – rad san'atining mohiyati va poetik xususiyatlari yoritiladi. Radning she'riy matndagi badiiy-estetik vazifalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, "Navodir ush-shabob", rad san'ati, takror, radif, qofiya, lafziy san'at, poetika, g'azal.

Аннотация: в данной статье рассматриваются сущность и поэтические особенности рада одного из словесных художественных приёмов, применяемых в классической узбекской поэзии. Анализируются художественно-эстетические функции рада в поэтическом тексте.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Наводир уш-шабоб», искусство рад, повтор, радиф, рифма, лексический художественный приём, поэтика, газель.

Annotation: this article examines the essence and poetic features of rad, one of the verbal artistic devices used in classical Uzbek poetry. The artistic and aesthetic functions of rad in poetic texts are analyzed.

Keywords: Alisher Navoiy, Navodir ush-shabob, the art of rad, repetition, radif, rhyme, lexical rhetorical, poetics, ghazal.

Mumtoz o'zbek she'riyati badiiy san'atlarning nihoyatda boy tizimiga ega. Shoirilar fikrni oddiy tarzda ifodalash bilan cheklanmay, so'zlarning shakli va ma'noviy imkoniyatlaridan foydalanib, she'rning ta'sirchanligi, ohangdorligi hamda mazmuniy yaxlitligini ta'minlaganlar. Ana shunday lafziy san'atlardan biri rad san'atidir. Rad san'atining asosini so'zning she'riy matn ichida maqsadli qaytarilishi tashkil qiladi. Biroq takrorning baytdagi o'rni, takrorlanayotgan so'zning vazifasi va uning boshqa so'zlar bilan munosabati hisobga olinishi lozim. Radif g'azal baytlarining oxirida qofiyadan keyin aynan takrorlanib keladigan so'z yoki so'zlar. Masalan, bir baytda muayyan so'z qo'llanib, keyingi misra yoki baytda ta'kid va badiiy maqsad bilan qaytarilsa, bu rad san'ati sifatida qaralishi mumkin. Mumtoz poetikada radning radd ul-matla', radd ul-ajuz al-as-sadr kabi ko'rinishlari ham mavjud. Masalan, bayt boshida kelgan so'zning bayt oxirida yana takrorlanishi radd us-sadr ilal-ajuz, ya'ni tasdir deb ataladi. Bayt oxiridagi so'zning keyingi bayt boshida takrorlanishi esa radd ul-ajuz al-as-sadr san'atidir.¹ Demak, "rad" umumiy nom sifatida qaytarishga asoslangan san'atlarni qamrab olsa, uning ayrim ko'rinishlari takrorning aniq joylashuviga qarab nomlanadi.

Oshiq o'ldum, bilmadim, yor o'zgalarga yor emish,
Alloh-Alloh, ishq aro mundaq balolar bor emish.²

Bu yerda "emish" so'zi baytlarning ikkinchi misralari oxirida muntazam ravishda takrorlanadi. Shuning uchun u radif vazifasida kelmoqda.

Ammo g'azalning:

Oshiq o'ldum, bilmadim, yor o'zgalarga yor emish misrasidagi "yor" – "yor" takrori rad san'atining muhim ko'rinishiga misol bo'la oladi. Birinchi "yor" "mahbub" ma'nosida, ikkinchi "yor" ham yor tushunchasini kuchaytirgan holda qo'llangan. Bir so'zning bir misra doirasida takrorlanishi o'quvchi diqqatini aynan "yor" obraziga qaratadi. Bu takror shunchaki so'zning qaytarilishi emas. U lirik qahramonning asosiy ruhiy holatini – oshiqning yorga bo'lgan munosabatini kuchaytiradi.

Birinchi "yor" "yor o'zgalarga" shaklida kelib, mahbubning boshqa kishilarga ham yor ekanligi haqidagi iztirobni ifodalaydi. Keyingi "yor" esa mazkur tushunchani sintaktik jihatdan yakunlaydi. Natijada birgina so'zning takrorlanishi orqali yorning beqarorligi va oshiqning iztirobi ta'kidlanadi.

Elga novak urdi, men o'ldum, erur bu turfakim,
Jonim etkan resh el bag'riga kirgan xor emish.³

Bu baytda "el" so'zi ikki misrada qaytarilgan:

Birinchi misrada "elga" – xalq yoki kishilar tomon yo'nalishni bildirsa, ikkinchi misrada "el bag'riga" birikmasi orqali xalqning ichki olami, bag'ritasvirlanadi. Demak, "el" so'zining takrorlanishi ikki misrani mazmunan bog'laydi. Birinchi misradagi harakat ikkinchi misrada obrazli tarzda davom ettiriladi. Bu holatda rad san'ati bayt ichidagi mazmuniy izchillikni kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaradi.

¹ So'z san'ati so'zligi – Toshkent: O'zbekiston, 2014. 276-277-282-b.
² A.Navoiy, "Xazoyin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi". 2016-yil. 79-b.

³ A.Navoiy, "Xazoyin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi". 2016-yil. 79-b.

Ko'yi devoridin og'riq tanga tushkon soydek,
Seli g'amdin emdi soya o'rniga devor emish.⁴

Ushbu baytda "devor" so'zi ikki xil grammatik shaklda qaytarilgan: birinchi misrada "devor" yor ko'yi, ya'ni yor yashaydigan joy bilan bog'liq. Ikkinchi misrada esa "devor" oshiqning g'amli holatini ifodalovchi obrazga aylanadi. Shunday qilib, ayni bir leksemaning takrorlanishi orqali birinchi misradagi tasvir ikkinchi misrada yangi mazmuniy qirra bilan davom ettiriladi. Bu rad san'atining mazmunni bog'lovchi xususiyatini ko'rsatadi.

Xublar ming bo'lsalar, men xastaga bir yor bas,
Anda mehr atvorining mingdin biri gar bor bas.⁵

Bu baytda "ming" so'zi ikki misrada qaytarilgan. Shoir avval "xublar ming bo'lsalar" deya go'zallar sonining ko'pligini ko'rsatadi. Keyingi misrada esa "mingdin biri" orqali ana shu ko'plik ichidan bittasining o'zi ham oshiq uchun kifoya ekanligini bildiradi.

Aytmonkim, har vafo qilsam, jafoe qilmasun,
Har vafoga ming jafo gar aylamas izhor bas.⁶

Bu baytda "vafo" ikki marta, "jafo" ham ikki marta takrorlangan. Ayniqsa, "vafo" va "jafo" ning bir baytda takrorlanishi diqqatga sazovor. Shoir: vafo – jafo qarama-qarshiligini takror vositasida kuchaytiradi.

Birinchi misrada oshiqning vafosi va yorning jafosi haqida gap ketadi. Ikkinchi misrada esa ayni tushunchalar yana qaytarilib, oshiqning: "men vafo qilsam, u jafo qilmasin" degan istagini kuchaytiradi.

Gul chog'i har gulga bir bulbul tarannum ko'rguzub,
Toza ko'ngling dog'ila ko'nglum qushi afg'on tuzub.⁷

Birinchi misrada "gul" so'zi ikki marta qo'llangan: bu yerda takror she'rning tasviriyligini kuchaytiradi. "Gul" dastlab umumiy holat – gul fasli yoki gulning ochilish davrini anglatga, "har gulga" shaklida aniq gul obraziga yo'naltiriladi.

Ey Navoiy, umr o'tar eldek, o'zungni shod tut,
Elga etmak mumkin ermasdur chu surat ko'rguzub.⁸

4 A.Navoiy, "Xazoyin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi". 2016-yil. 68-b
5 A.Navoiy, "Xazoyin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi". 2016-yil. 78-b
6 A.Navoiy, "Xazoyin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi". 2016-yil. 78-b
7 A.Navoiy, "Xazoyin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi". 2016-yil. 68-b
8 A.Navoiy, "Xazoyin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi". 2016-yil. 68-b

Birinchi "el" shoirning umrni el singari o'tkinchi deb tasavvur qilishiga xizmat qiladi. Ikkinchi "elga" esa insonning boshqalarga biror narsani yetkazishi yoki ko'rsatishi bilan bog'liq.

"Qilamading hech" nomli g'azalda esa g'azal ichida ayrim so'zlarning boshqa o'rinlarda qayta qo'llanishini ko'rishimiz mumkin. G'azalning matla'sida:

Kuyub dardim tarahhum qilamading hech,
To'kub ashkim tabassum qilamading hech.⁹

bu yerda "tarahhum" va "ashkim" so'zlari keyingi baytlarda yana takrorlanib, rad san'atining yuzaga kelishiga xizmat qiladi. Masalan, ikkinchi baytda:

Firoqing o'ti ichra necha yig'lab,
Fig'on chektim, tarahhum qilamading hech.¹⁰

Matla'dagi birinchi misrada kelgan "tarahhum" so'zi keyingi baytning ikkinchi misrasida yana qaytarilgan. Ya'ni: 1-bayt, 1-misra: dardim tarahhum 2-bayt, 2-misra: ... tarahhum qilamading hech.

Bu – so'zning bayt ichidagi dastlabki o'rnidan boshqa poetik o'rinda qayta keltirilishi orqali hosil bo'lgan rad san'atining aniq ko'rinishidir.

Yana matla'dagi:

To'kub ashkim tabassum qilamading hech.
misrasida qo'llangan "ashkim" so'zi keyingi baytda:

Jahonga ohu ashkim soldi oshub,
tarzida yana takrorlanadi. Demak, "ashkim" ham g'azalning turli o'rinlarida qaytarilib, matnning ichki bog'liqligini kuchaytiradi. Ayniqsa, "tarahhum" so'zining qayta kelishi lirik qahramonning doimiy ravishda rahm-shafqat kutishi, ammo ma'shuq tomonidan unga rahm qilinmayotganini ta'kidlaydi. "Ashkim" so'zining qaytishi esa lirik qahramonning ko'z yoshlari, iztirobi va ruhiy holatining davomiyligini ko'rsatadi. Shu sababli rad san'ati oddiy takror bo'lib qolmay, mazmunni ta'kidlovchi va hissiy ta'sirni kuchaytiruvchi poetik vosita vazifasini bajaradi.

9 A.Navoiy, "Xazoyin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi". 2016-yil. 72-b
10 A.Navoiy, "Xazoyin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi". 2016-yil. 72-b

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A Navoiy "Xazoin ul- maoniy". "Yangi asr avlodi", 2016-yil.
2. Alisher Navoiy "Xazoyin ul-maoniy". Navodir ush-shabob. To'plam. 10 jildlik. 2-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom ijodiy uyi, 2012.
3. A Navoiy Mukammal asarlar to'plami, 20 jildlik, – Toshkent: Fan, 1993.
4. Y Is'hoqov "So'z san'ati so'zligi", – Toshkent.

Navro'zbek XOMIDOV,

Nemis tili o'qituvchisi

xomidovnavrozbek29@gmail.com

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA O'QITUVCHI (USTOZ) OBRAZI

Annotatsiya: ushbu maqolada ulug' mutafakkir va shoir Alisher Navoiy asarlarida o'qituvchi obrazining ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy hamda diniy-ma'rifiy talqinlari tadqiq etiladi. Navoiy ijodidagi ustoz-murabbiy arxitepi, uning jamiyat taraqqiyoti va komil inson tarbiyasidagi o'rni tasavvufiy-falsafiy yo'nalish asosida tahlil qilinadi. Shoirning pedagogik qarashlari va o'qituvchi shaxsiga qo'ygan talablari badiiy matnlar misolida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, o'qituvchi obrazi, ustoz-murabbiy, komil inson, pedagogik qarashlar, ma'naviy-axloqiy tarbiya, Sharq mumtoz adabiyoti.

Annotation: this article examines the social, spiritual-moral, and religious-educational interpretations of the image of the teacher and mentor (ustoz) in the works of the great thinker and poet Alisher Navoiy. It analyzes the mentor-teacher archetype in Navoiy's heritage and its role in social development and the upbringing of a perfect human being (komil inson). The poet's pedagogical views and the requirements set for the teacher's personality are highlighted through literary examples.

Key words: Alisher Navoiy, image of a teacher, mentor-teacher, perfect human being, pedagogical views, spiritual and moral education, Eastern classical literature.

Аннотация: в данной статье исследуются социальные, духовно-нравственные и религиозно-просветительские интерпретации образа учителя и наставника (устоза) в произведениях великого мыслителя и поэта Алишера Навои. Анализируется архетип наставника в творчестве Навои, его роль в развитии общества и воспитании совершенного человека (камил инсан). На примерах художественных текстов освещаются педагогические взгляды поэта и требования, предъявляемые к личности учителя.

Ключевые слова: Алишер Навои, образ учителя, наставник-мудрец, совершенный человек, педагогические взгляды, духовно-нравственное воспитание, восточная классическая литература.

Kirish. O'qituvchi – insoniyatning jamiyatdagi markaziy obrazlaridan biri hisoblanadi. Jamiyatda tayanch, tarbiyachi, ijtimoiy hayotda axloqiy, ma'naviy vakolatli shaxs sifatida yuritilsa, adabiyotda o'qituvchi obrazining tahlili insonga, jamiyatga, vaqtga doir qadriyatlarining ko'rinishini beradi. Xususan, Sharq mumtoz va zamonaviy adabiyotida ustoz-murabbiy (pir, muallim, shayx) obrazi madaniyatida o'qituvchi obrazining diniy, ma'rifiy, bolalik, avtoritarlik, mehr-muruvvat kabi bir qancha yo'nalishlari bir-biri bilan aralashib ketadi. "O'qituvchi" fenomeni turli davrlar va turli madaniy makonlarda o'ziga xos badiiy talqin etilgan: asosan jamiyatning ma'naviy-axloqiy mas'uliyatini zimmasiga olgan tayanch ziyoli sifatida gavdalanadi.

Adabiyotlar tahlili. Alisher Navoiy asarlarida o'qituvchi va ustoz obrazining badiiy talqini navoiyshunoslikdagi ta'lim-tarbiya, komil inson va ma'rifat masalalari bilan bog'liq holda tadqiq etilgan. Navoiy "Mahbub ul-qulub", "Hayrat ul-abror", "Lison ut-tayr", "Nasoyim ul-muhabbat", "Majolis un-nafois" va boshqa asarlarida ustozni ilm-ma'rifat tarqatuvchi, shogirdning axloqiy va ruhiy kamolotiga yo'l ko'rsatuvchi shaxs sifatida tasvirlaydi. Shuning uchun mavzuni o'rganishda, avvalo, shoirning

ilm, odob, ta'lim va ustoz-shogird munosabatlariga bag'ishlangan qarashlariga e'tibor qaratish lozim.

Navoiy asarlaridagi pedagogik qarashlar V. Zohidov, A. Hayitmetov, A. Qayumov, N. Mallayev, S. G'aniyeva, I. Haqqul va N. Komilov tadqiqotlarida turli yo'nalishlarda yoritilgan. V. Zohidov Navoiy dunyoqarashida ilm va ma'rifatning o'rnini tahlil qilgan bo'lsa, A. Hayitmetov shoir ijodining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini o'rganib, undagi komil inson konsepsiyasiga e'tibor qaratadi. A. Qayumov tadqiqotlarida Navoiy dostonlaridagi axloqiy-ta'limiy g'oyalar va donishmand murabbiy obrazlari tahlil etiladi. N. Mallayev esa o'zbek adabiyoti tarixi doirasida Navoiy ijodining ma'rifiy hamda tarbiyaviy mohiyatini yoritadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada intertekstual tahlil, psixoanalitik, tavsifiy-tahliliy, badiiy-tahliliy, kontekstual tahlil, hermenevtik tahlil, psixologik tahlil va matn tahlili metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Tasavvufiy-falsafiy yo'nalish. Pir yoki murshid obrazi. Shogirdni nafs balosidan qutqarib, Haq diydoriga yetaklovchi ma'naviy yo'lbo'shchi. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonining 20-hikoyatida ustoz va shogird munosabatlari haqida yoziladi. Navoiy

bu hikoyatda ustozni (Arastuni) donishmand sifatida tasvirlaydi.

Ustoz bu voqeani eshitib, shogirdini bu tubanlikdan qutqazmoqqa bel bog'laydi, ammo pand-nasihatlar foyda bermaydi. Va nihoyat ustozni maxfiy chora qo'llab bo'lsa-da shogirdini bu ofatdan xalos qiladi va shogirdiga dedi: "Tur, Iskandar yoniga xizmatga bor". Bu hikoyatdan anglash mumkinki, ustoz nafaqat jamiyat uchun buyuklarni, ziyolilarni tayyorlab beruvchi, balki adashgan shogirdlarni to'g'ri yo'lga boshlovchi donishmanddir. Hikoyat so'ngida ustoz shogirdiga tanbeh beradi: "Ey farzand, ehtiyoj tufayli unga emas, aslida senga iloj topdim. Sen yana oshiqsanu u mahbubangdir, u yana seni shaydo aylagan yoring bo'lib qoladi. Ammo bu xil oshiqlik, ey tushkunlikka uchragan kishi, pok ishq ahli oldida uyatdir".¹ Bu yerda ustoz shogirdiga ishqni deb, ilm olishni, Vatanga xizmat qilishni unutish uyatdir demoqchi. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida ustoz obrazi shunchaki ta'lim beruvchi emas, balki shogirdini ma'naviy yuksalish va komillik sari yetaklovchi sifatida talqin etiladi.

Masalan: Dostondagi Qoranqush hakim Farhodga to'rt iqlim ilmini (tibbiyot, falakkiyot, handasa, falsafa) o'rgatgan yunon donishmandi. Bu obraz dostonidagi "faol aql" ramzidir. Navoiy dunyoviy va diniy ilmlar sintezini aynan shu obraz orqali ko'rsatadi. U shogirdining zehni qobiliyatini yuzaga chiqaruvchi va uni ma'naviy dunyoga tayyorlovchi ilk fundamental bosqichdir. Boniy esa Farhodning amaliy ilm va ijod ustozini hisoblanadi. U Armanistonlik muhtasham memor va muhandis bo'lib, Farhod u bilan birga tog'ni qazish va qasr qurish ishlarida qatnashadi.

Dostonda Xizr va Suhayl Farhodning ma'naviy-irfoniy g'ayb ustozlari hisoblanadi. Ular Farhodga Yunonistondagi tilsimlarni yechishda, tog'larni talqon qilishda ma'naviy madad berishadi. Tasavvufiy adabiyotshunoslik mezoniga ko'ra bu obrazlar "Ustozni komil" (Murshidi komil) timsolidir. Inson aqli va uning ma'naviy imkoniyatlari komil ustoz rahnamoligida haqiqiy yuksaklikka erishadi. Doston konsepsiyasiga ko'ra inson aqli faqatgina zohiriy (moddiy)

¹ Alisher Navoiy. "Lison ut-tayr". Sharafiddin Sharipovning nasriy bayoni. – Toshkent, 2024. 256-bet.

ilmlarni egallash bilan cheklanib qolmasdan, botiniy (ma'naviy) haqiqatlarni ham anglashga intilmog'i kerak.

Dostonda Farhod va Suqrot o'rtasidagi munosabat shunchaki muallim va talaba aloqasi emas, balki komil ustoz va fidoiy shogird o'rtasidagi yuksak ma'naviy-irfoniy bog'liqlikning timsolidir. Suqrot — doston falsafasida dunyoviy va ilohiy ilmlar sirlarini o'zida mujassam etgan eng oliy donishmand obrazidir. Farhod o'z kamolotining cho'qqisida aynan Suqrot g'origa yetib keladi va undan borliq sirlari, hayot va mamot mohiyati hamda ilohiy hikmat darslarini oladi.

"Bilginki, jahon azaldan vaqtinchalik, foniidir. Hayotdan maqsad esa ikkitadir, biri – o'zlikdan qutulish, ikkinchisi Alloh visoliga yetishishdir. Xudoni topish uchun esa o'zlikdan voz kechish zarur. Buning eng yaxshi chorasida majoziy ishqdir. Ana shunday ishq sening oldingda turibdi. Unga erishsang haqiqiy ishqqa ham yetishasan. Otangga o'xshagan yuz ming xoqon-u podsho unutilib ketadi, lekin sening yaxshi noming ishq olamida mangu qoladi", – dedi-da, unga turli balolardan asraydigan bir duoni o'rgatdi. „Sening bu tomonlarga kelishingga sabab bo'lgan ko'zgu masalasiga kelsak, – dedi Suqrot, – Iskandar tilsimini ochib temir haykal ko'ksidagi oynani sindirgan chog'ingda o'sha ko'zguning tilsimi ham ochilgan edi".²

Xulosa. Alisher Navoiy asarlarida o'qituvchi — ustoz obrazi ilm-ma'rifat tarqatuvchi, yosh avlodni tarbiyalovchi va insonni ma'naviy kamolot sari yetaklovchi ulug' shaxs sifatida talqin qilinadi. Shoirning "Mahbub ul-qulub", "Hayrat ul-abror", "Lison ut-tayr", "Nasoyim ul-muhabbat" va "Majolis un-nafois" kabi asarlarida mudarris, hakim, pir, murshid va hodiylar obrazlari ustoz tushunchasining turli ko'rinishlarini ifodalaydi.

Navoiy talqinida haqiqiy ustoz faqat bilim berish bilan cheklanmaydi. U shogirdiga odob-axloq, halollik, sabr-qanoat va insonparvarlik fazilatlarini singdiradi. Shoir chuqur bilim, yuksak axloq va xolis niyatni chin ustozning asosiy mezonlari sifatida belgilaydi. Bilimini shaxsiy manfaat, shuhrat yoki mansabga erishish vositasiga aylantirgan soxta mudarrislarni esa keskin tanqid qiladi.

² A.Navoiy. "Farhod va Shirin" dostonining nasriy bayoni, prof. Anvar Hojiahmedov. – Toshkent: Akademnashr, 2015.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. "Lison ut-tayr". Sharafiddin Sharipovning nasriy bayoni. – Toshkent, 2024.
2. A.Navoiy. "Farhod va Shirin" dostonining nasriy bayoni, prof. Anvar Hojiahmedov. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
3. Qur'onov M. *Alisher Navoiyning pedagogik qarashlari*. – Toshkent, 1993.
4. Erkinov A. *Alisher Navoiy asarlarida inson konsepsiyasi va komil inson masalalari*. – Toshkent, 2002.

Лола АМИНОВА,
*доцент высшей школы Тюркологии
 Ташкентского государственного университета
 востоковедения, к.ф.н.*

МАСТЕРСТВО ПОСТРОЕНИЯ СЮЖЕТА

Аннотация: в данной статье речь идёт о проблеме сюжета в художественном тексте, в частности в произведениях известного турецкого писателя Яшара Камола. Поскольку построение сюжетной линии является одним из важнейших показателей творческой манеры, и художественного мастерства, в статье дана попытка определить мастерство этого писателя через анализ именно характерных для него сюжетов.

Ключевые слова: *мастерство, выразительность, своеобразие, художественно-эстетический, реальные события, хронологический, психологический.*

Annotation: this article is devoted to the problem of the plot in artistic text, particular in the works of well – known Turkish prose-writer Yashar Kamol.

As the construction of plot line is one of the most important signitures of creative style and artistic mastery, the attempt to define this writer’s skill through the analysis of the plots which are especially typical for him is given in this article

Key words: *mastery, expressiveness, originality, artistic-aesthetic, real events, chronological, psychological.*

Annotatsiya: ushbu maqolada asarlardagi syujet yaratish masalasi yoritilgan bo’lib, xususan, turk yozuvchisi Yashar Kamolning asarlari haqida fikr yuritiladi. Syujet yozuvchining mahoratini, uning ijodkor sifatidagi o’ziga xos dunyosini ko’rsatadigan asosiy omil sanaladi. Asarning ta’sirchanligini ta’minlashda, uning badiiy-estetik qimmatini oshirishda, yozuvchining badiiy mahoratini belgilashda syujet benihoya muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun Yashar Kamol ijodiga nazar solar ekanmiz, asarlari syujetining o’ziga xosligi, rang-barang voqealarga boyligi va boshqa asarlardan ajralib turuvchi xususiyatlariga e’tibor qaratdik.

Kalit so’zlar: *mahorat, ta’sirchanlik, o’ziga xoslik, badiiy-estetik, real voqealar, xronologik, psixologik.*

Своеобразие художественных произведений прежде всего определяется тем, насколько выразительно и увлекательно в них изображаются явления жизни. Чем убедительнее и жизненнее в произведении показаны события повседневной жизни, взаимоотношения между людьми, их настроение и внутренние переживания, тем сильнее оно привлекает внимание читателей. Однако данный процесс в человеческой жизни протекает весьма сложно. Писатель же воплощает эти явления, исходя из определённой идеи и конкретной цели. Иными словами, творец упорядочивает и отбирает существующие явления действительности.

События, изображённые в романах и повестях турецкого писателя Яшар Кемаль, зачастую воспринимаются даже более увлекательно, чем они происходили в реальной жизни. События, описанные в таких произведениях писателя, как «Тонкая Мамед», «Опора» и «Если убьют змею», можно воспринимать как реально

происходившие жизненные события, а героев, участвующих в них, — представлять как реальных людей. Прежде всего, писатель достигает этого благодаря созданию своеобразного сюжета в своих произведениях. Ведь сюжет является одним из основных факторов, раскрывающих мастерство писателя и своеобразие его творческого мира. Там, где отсутствует увлекательный сюжет, отсутствует и подлинная художественность. Отсюда очевидно, что сюжет имеет исключительно важное значение в обеспечении эмоциональной выразительности произведения, повышении его художественно-эстетической ценности и определении художественного мастерства писателя. Сюжеты многих произведений писателя основаны на реальных событиях жизни. Яшар Кемаль хорошо знал события, которые становились предметом его художественного изображения. Это объясняется тем, что он жил в местах, где происходили эти события, и многие из них наблюдал непосредственно. Он своими

глазами видел людей, которые, скрывшись в горах, становились на путь разбойничества. Об этом турецкий литературовед Сабит Байылдыран пишет следующее:

«Выбор разбойника в качестве главного героя первого романа писателя „Тонкая Мамед“ отнюдь не случаен. Прежде всего, небольшая деревня, в которой родился и вырос Яшар Кемаль, располагалась у подножия горы Тавр. В годы детства писателя эта гора была местом обитания разбойников. По ночам они приходили в их дом, вели оживлённые беседы и оставались там до самого утра. Эти события глубоко запечатлелись в памяти будущего писателя и навсегда остались в его душе. Поэтому образы разбойников в произведениях Яшара Кемалья выглядят более живыми, чем в произведениях других писателей».¹ Именно этой особенностью во многом обусловлена значимость произведений Яшара Кемалья. В частности, произведения, в которых писатель создаёт образы разбойников, отличаются простотой сюжетной организации и логической взаимосвязанностью изображённых событий.

Сюжет романа «Тонкая Мамед» начинается с описания пейзажа. Почти на протяжении полутора глав писатель изображает виды Средиземного моря, простирающегося у подножия Таврских гор, а также пейзажи деревни Тегирмонлук. После выразительного описания природы писатель переходит к характеристике состояния и внешнего облика персонажей. Своеобразие сюжетного мастерства Яшара Кемалья заключается в том, что в начале сюжета он никогда сразу не называет имени главного героя. Соккрытие имён персонажей также является своеобразным художественным приёмом писателя, связанным с особенностями построения сюжета. Некоторые писатели, в частности узбекский писатель Абдулла Кадыри, также намеренно сохраняют в тайне отдельные стороны изображаемых ими событий, тем самым вызывая у читателя интерес к судьбам героев.²

Каждое событие, изображённое в художественном произведении, должно отражать определённый смысл в рамках той или иной концепции. Исходя из этого, писатель, стремясь показать существующие явления жизни на

¹ Kabakli A. Turk edebiyati/ - Istanbul: Inkilap kitabevi, s.120.

² Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1962. – Б 33.

основе определённой концепции, художественно исследует причины возникновения этих явлений. Например, в таких произведениях, как «Инжа Мамад» и «Если убьют змею», показано, что положительные качества героев обусловлены их восприимчивостью к красоте природы, а также искренностью и честностью, царящими в семейной среде.

Сюжет романа Яшара Кемалья «Инжа Мамад» определяется стремлением писателя раскрыть причины, по которым юноша с сердцем, исполненным добрых чувств, оказывается в рядах разбойников. «Мой отец умер. У меня есть только мать. Больше у нас никого нет. Я управляю плугом Абди-аги. Уже два года пашу землю и расчищаю её. К тому же Абди-ага каждый день жестоко избивает меня», — говорит Инжа Мамад. Эти слова передаются непосредственно от имени героя. Однако Яшар Кемаль не ограничивается простой фиксацией реплик персонажей. Выступая как художник, писатель раскрывает внешнее и внутреннее состояние страдающего мальчика, в душе которого переполняются боль и душевные муки: «Пока он произносил эти слова, его глаза наполнились слезами. В горле словно что-то застряло. Если бы он не сдержался, то разрыдался бы навзрыд».

После того как писатель таким образом знакомит читателя с состоянием главного героя, он постепенно расширяет сюжетные линии. Иными словами, вводит в произведение других персонажей, связывая их судьбы и жизненные перипетии с прошлым и переживаниями главного героя. В результате формируется сюжетная линия, способная привлечь внимание читателя.

Каждый творческий деятель, стремясь сделать своё произведение интересным, старается вводить в его сюжет события, редко встречающиеся в жизни. Яшар Кемаль также создаёт образы людей с необычным характером, в частности, на примере таких персонажей, как Али-хромой и Хасан. Они привлекают внимание читателя своими индивидуальными чертами, отличающими их от других людей. Яшар Кемаль не ограничивается простым изложением индивидуальных особенностей как главных, так и второстепенных персонажей, а, напротив, стремится раскрыть их посредством художественного исследования.

В произведениях исследовательской направленности анализируются определённые проблемы жизни, раскрывается сущность конфликтов и противоречий. Размышления о причинах возникновения тех или иных событий, в свою очередь, способствуют разветвлению сюжетных линий художественного произведения. Чем более разветвлённым является сюжет произведения, тем шире он охватывает явления жизни. В событиях, составляющих сюжет романа Яшара Кемаля «Инжа Мамад», участвуют более пятидесяти персонажей. Некоторые из них активно участвуют в развитии сюжетной линии. Имена других упоминаются лишь два-три раза. Однако независимо от степени их участия в сюжетных событиях они приобретают особое значение, поскольку формируют представление о различных аспектах жизненных проблем и сложности межличностных отношений.

«Произведение, в сюжете которого отсутствует конфликт, не может быть выразительным и воздействующим на читателя», — пишет литературовед Иззат Султан³. Произведения Яшара Кемаля также привлекают читателей прежде всего конфликтностью своего сюжета. В них изображаются столкновения между персонажами, ведущими непримиримую борьбу друг с другом. В литературоведческих исследованиях отмечается наличие трёх основных видов конфликта в художественных произведениях. Первый — противоречие между героями произведения и средой, в которой они живут; второй — острая борьба между противоположными характерами; третий — противоречие во внутреннем мире самого героя произведения. В произведениях Яшара Кемаля,

³ Султон И. Адабиёт назарияси. Т.: Ўқитувчи. Б. — 174.

в частности в романе «Инжа Мамад», все три вида конфликта проявляются во взаимосвязи и взаимодополнении, однако ведущую роль играет конфликт, выраженный в форме борьбы между противоположными характерами.

В произведениях Яшара Кемаля проявляется ещё одна характерная особенность. Она заключается в изображении социальных явлений в неразрывной связи с личными судьбами героев. Угнетение и насилие со стороны таких персонажей, как Абди-ага, а также духовные страдания Хасана, обусловленные его консервативными убеждениями и отсталыми взглядами, представлены как общая картина социальной действительности. Посредством личных судеб подобных героев писатель концентрирует и воплощает в едином образе целостную картину общественной жизни. Следует отметить, что произведения Яшара Кемаля неизменно находились в центре внимания литературоведов. Одной из причин этого является сложность сюжетной организации его романов и повестей, а также острота и драматизм событий, положенных в основу произведений.

Подобные научные оценки свидетельствуют о том, что сюжеты произведений Яшара Кемаля не представляют собой механического переноса готовых событий из реальной жизни, а являются продуктом авторского воображения, мышления и результатом творческих поисков писателя. Именно поэтому произведения привлекают внимание как своеобразное столкновение и противоборство различных идей и взглядов. В этих взглядах и суждениях, определяющих сущность и содержание сюжета, отчётливо проявляются реалии действительной жизни и сложные противоречия эпохи.

Список использованной литературы

1. Камол Яшар. Инжа Мамад. Роман. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1968.
2. Султон И. Адабиёт назарияси. — Т.: Ўқитувчи. Б. 174.
3. Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. — Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1962.
4. Адабиёт назарияси. Икки томлик. 1-том. — Т.: Фан. 1978.
5. Kabakli A. Turk edebiyati/ — Istanbul: Inkilap kitabevi, 2000.

TILSHUNOSLIK

SOMATIK-ASSOTSIATIV MAYDONNING TUZILISHI: YADRO, YAQIN VA UZOQ CHEGARA ZONA XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: maqolada somatik-assotsiativ maydon yadro, yaqin va uzoq chegara zonasidan tashkil topishi hamda somatik-assotsiativ maydonni tashkil qiluvchi mazkur zonalarining har biri o'ziga xos assotsiativ birliklar tarkibiga ega bo'lib, ularning somatik turtki so'z bilan semantik aloqadorlik darajasi turlicha namoyon bo'lishi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: *somatik birliklar, somatik-assotsiativ maydon, somatik turtki, yadro zona, yaqin chegara zona, uzoq chegara zona.*

Annotation: the article describes the composition of the somatic-associative field—comprising a core, a near-boundary zone, and a far-boundary zone—and explains that each of these constituent zones contains specific associative units, with varying degrees of semantic connection to the somatic stimulus word.

Key words: *somatic units, somato-associative field, somatic impulse, core zone, near-boundary zone, far-boundary zone.*

Аннотация: в статье рассматривается структура соматико-ассоциативного поля, включающая ядерную, околоядерную и периферийную зоны. Раскрывается, что каждая из указанных составляющих содержит определённые ассоциативные единицы, характеризующиеся различной степенью семантической связи с соматическим словом-стимулом.

Ключевые слова: *соматические единицы, соматико-ассоциативное поле, соматический импульс, ядерная зона, околоядерная зона, периферийная зона.*

Ma'lumki, somatik birliklarni idrok qilish jarayonida insonda tana a'zolari haqidagi bilim va tasavvurlari, ular bilan bog'liq madaniy qarashlari hamda hayotiy tajribasi lisoniy xotirasida gavdalanadi. Natijada somatik birlikka nisbatan insonda turli assotsiativ javob reaksiyalari yuzaga keladi. Bunday javob reaksiyalari asosida somatik-assotsiativ maydonlar shakllanadi.

Tana a'zolari va ularning qismlarini anglatuvchi somatik birliklar assotsiativ maydonlari struktur jihatdan bir-biridan farqlanadi. Chunki somatik birliklarning assotsiativ imkoniyatlari turlicha bo'lib, sinaluvchilarda har xil assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi. Ayrim somatik birliklar sinaluvchilar xotirasida ko'proq inson tana a'zolari nomini tiklasa, ba'zilar tana a'zolari haqidagi obrazli tasavvurlarni, hissiy munosabatlarni yuzaga chiqaradi. Masalan, insonning tashqi qiyofasini tasvirlashda qo'llaniladigan somatik birliklarga nisbatan ko'pincha hissiy munosabat, bahoni ifodalovchi assotsiatsiyalar yuzaga keladi. Tadqiqotimiz doirasida o'tkazilgan assotsiativ tajribada ayol sinaluvchilar tomonidan *qosh* somatik turtki so'ziga berilgan *qoshlari kamon* (4) javob reaksiyasi ayollar qoshiga nisbatan berilgan baho munosabatini obrazli tarzda aks ettiradi.

Insonning harakati bilan bog'liq bo'lgan somatik birliklarga nisbatan sinaluvchilarda ko'p hollarda funksional xarakterdagi assotsiativ javob reaksiyalari

yuzaga kelishi mumkin. Masalan, o'tkazilgan assotsiativ tajribada sinaluvchilar tomonidan *oyoq* turtki so'ziga berilgan *yurmoq* (1) javob reaksiyasi ushbu tana a'zosining funksional belgisini aks ettirgan.

Tananing ichki a'zolarini anglatuvchi somatik birliklarga nisbatan esa sinaluvchilarda obrazli tasavvurlar, milliy-madaniy qarashlar bilan bog'liq assotsiatsiyalar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, *yurak – yuragi qon bo'lmoq*, *yurak – yuragi qinidan chiqmoq* assotsiativ juftligidagi frazeologizmlar insonning ruhiy holatini ifodalovchi milliy-madaniy birliklar hisoblanadi. Xususan, *yuragi qon bo'lmoq* frazeologizmi kuchli qayg'u, iztirobni anglatasa, *yuragi qinidan chiqmoq* frazeologizmi qo'rquv, hayajon kabi ruhiy holatlarni ifodalaydi. Demak, tana ichki a'zolarini anglatuvchi bu kabi somatik birliklarga nisbatan til egalarida ko'pincha obrazli tafakkur, emotsional munosabat yoki hayotiy tajriba bilan bog'liq assotsiatsiyalar yuzaga keladi.

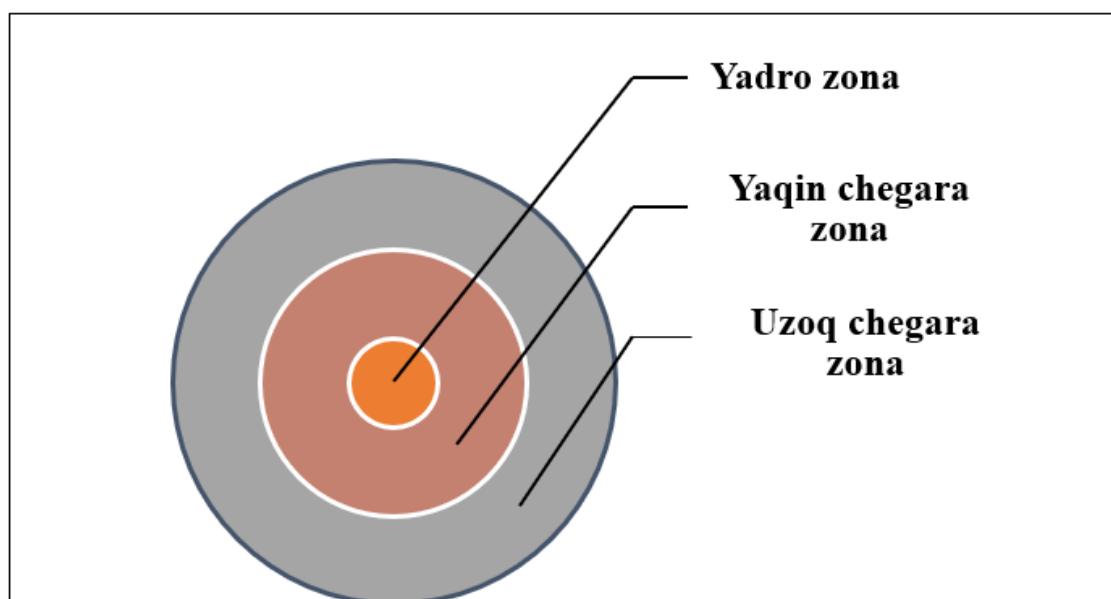
Anglashiladiki, turli somatik birliklarga nisbatan til egalarida har xil javob reaksiyalari yuzaga kelishi mumkin. Shunga ko'ra har bir somatik birlikning assotsiativ maydoni strukturasi bir-biridan farqlanadi. Bu holat somatik-assotsiativ maydon turtki so'zning xususiyatlariga qarab turlicha shakllanadigan ko'p qirrali va murakkab tuzilma ekanligini ko'rsatadi. Bu turdagi maydon ochiq hamda dinamik xarakterda bo'lib, sinaluvchilarning yoshi, jinsi,

kasbi, ruhiy holati kabilar hamda tajriba o'tkazilayotgan muhit, makon, vaqt omillari ta'sirida, shuningdek, jamiyat hayotida yuz bergan ijtimoiy, siyosiy, madaniy yangilanishlar natijasida o'zgarishga uchrashi mumkin. Bu jarayonda ayrim assotsiatsiyalarning mazmuni kengayishi, torayishi yoki yangi ma'no kasb etishi ham mumkin.

Ma'lumki, assotsiativ maydonning markaziy qismi – yadro zonasi birliklari muayyan davr uchun xoslanadi. Chunki muayyan davrda jamoa ongida barqaror bo'lgan assotsiativ bog'lanish keyingi davrda o'z ahamiyatini yo'qotishi yoki chegara zona tarkibiga o'tishi mumkin. Aksincha, yangi madaniy, ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida muayyan davrda chegara zonada joylashgan

assotsiatsiyalarning yadro zonaga qarab siljish ehtimoli mavjud. Inson tanasi, uning a'zolari nomini bildiruvchi somatik birliklar o'zgarmas bo'lsa-da, ularning ijtimoiy va madaniy talqini turli davrlarda bir-biridan farqlanishi mumkin. Shu jihatdan somatik birliklarning har biri uchun somatik-assotsiativ maydonni shakllantirish hamda davrlar kesimida xususiyatlarini ochib berish ham muhim xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Somatik-assotsiativ maydon leksik-semantik va assotsiativ maydonlar kabi struktur jihatdan murakkab tuzilishga ega bo'lib, yadro, yaqin va uzoq chegara zonasidan tashkil topadi. Mazkur zonalarning maydondagi joylashuvini diagrammada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Somatik-assotsiativ maydonni tashkil qiluvchi mazkur zonalarning har biri o'ziga xos assotsiativ birliklar tarkibiga ega bo'lib, ularning somatik turtki so'z bilan semantik aloqadorlik darajasi turlicha namoyon bo'ladi. Ushbu zonalarning o'zbek millatining umumiy tashqi qiyofasini tasvirllovchi assotsiativ-somatik portretini shakllantirishdagi mavqeyi turlicha.

Somatik-assotsiativ maydonni shakllantiruvchi javob reaksiyalari maydonning yadro, yaqin va uzoq chegara zonasida har xil taqsimlanadi. Bunday taqsimotda, avvalo, javob reaksiyasining turtki so'z bilan semantik-mantiqiy aloqadorligi, funksional, konnotativ xususiyatlari hamda sinaluvchilar javoblarida takrorlanish chastotasi kabi eng muhim mezonlar inobatga olinadi. Mazkur mezonlar asosida javob reaksiyalarining somatik-assotsiativ maydondagi o'rni hamda faollik darajasi belgilanadi.

Somatik-assotsiativ maydon turtki so'z vazifasidagi somatik birliklar va ular ta'sirida inson ongida faollashgan assotsiativ javob reaksiyalari o'rtasidagi munosabatlar tizimiga asoslanadi. Ammo assotsiativ javob reaksiyalarining somatik turtki so'z bilan munosabati bir xil darajada emas. Ayrim javob reaksiyalari somatik turtki so'z bilan bevosita bog'lansa, ba'zilari turtki so'zdan semantik jihatdan birmuncha uzoq, til egalarining hissiy-baholovchi, madaniy qarashlari asosida shakllangan birliklar hisoblanadi. Shu jihatdan, somatik-assotsiativ maydon o'ziga xos tuzilishga ega, bir-biri bilan bog'liq qismlardan tashkil topgan murakkab tuzilma sanaladi.

Somatik-assotsiativ maydon statik tuzilma emas, balki assotsiativ javob reaksiyalarining yadro zonadan chegara zonalarga qarab barqarorligi kamayib boradigan dinamik xarakterdagi maydondir. Shu jihatdan somatik-assotsiativ

maydon assotsiativ birliklarning o'zaro aloqadorligi va turtki so'z bilan semantik bog'liqlik darajasiga ko'ra iyerarxik munosabatda bo'lgan uch asosiy zona – yadro, yaqin va uzoq chegara zonasiga ajratilib tahlil qilinadi.

B.Tajiboyev assotsiativ maydon yadrosiga quyidagicha tavsif bergan: "Lisoniy assotsiativ maydonning yadro qismidan takrorlanish chastotasi yuqori bo'lgan jamoaviy assotsiatsiyalar o'rin oladi. Bu qism birliklari jamoaga xos umumiy assotsiatsiyalardan tarkib topadi. Ammo ularning miqdori har doim ham yuqori bo'lavermaydi. Til egalari takrorlanuvchi bunday assotsiatsiyalar jamoaning til birliklari anglatgan obyekt bo'yicha bilim va tasavvurlari, qarashlari bir-biriga mos kelgan holatlarda hosil bo'ladi. Ular turtki so'z bilan yuqori darajada kuchli assotsiativ bog'langan, nutqiy faol va til egalari tomonidan chuqur o'zlashtirilgan birliklardir"[2;50]. N.O.Zolotova ham maydon yadrosida joylashgan birliklarning turtki so'zga eng ko'p beriladigan hamda turtki so'z bilan kuchli assotsiativ aloqaga ega bo'lgan birliklardan tashkil topishini ta'kidlaydi[3;3].

Somatik-assotsiativ maydonning yadro zonasi takrorlanish chastotasi yuqori bo'lgan jamoaviy assotsiatsiyalardan tashkil topadi. Bunday maydonning yadro zonasi turtki so'z vazifasidagi somatik birlik bilan bevosita bog'langan, uning denotativ ma'nosi komponentlarini ochib beruvchi, til egalari ongida inson tashqi qiyofasi haqidagi eng barqaror va umumiy tasavvurlarni aks ettiruvchi assotsiatsiyalar sifatida gavdalanadigan assotsiativ javob reaksiyalarini qamrab oladi. Yadro zonada joylashadigan javob reaksiyalari yoshi, jinsi, ta'lim darajasi, kasbidan qat'iy nazar, ko'pchilik sinaluvchilarda uchraydi.

Somatik turtki so'zga sinaluvchilar tomonidan berilgan bir xil javob reaksiyalari qanchalik ko'p

takrorlansa, ularning jamoaviy somatik-assotsiativ maydondagi barqarorligi shuncha yuqori bo'ladi. Ya'ni, muayyan vaqt o'tsa-da, sinaluvchilarda bunday barqaror javob reaksiyalari o'zgarishsiz qolishi mumkin. Bunday javob reaksiyalari jamoaviy javob reaksiyalari bo'lib, D.Lutfullayeva ta'kidlaganidek, "... voqelikning ko'pchilik tomonidan bir xil idrok etilishi asosida hosil bo'ladi. Bunday assotsiatsiyalar ko'pincha inson hayoti bilan bog'liq eng muhim tushunchalarni ifoda etadi"[1;63].

Ushbu zonadan o'rin oluvchi javob reaksiyalarining ko'pchiligi inson tana a'zolarining fiziologik tuzilishi, holati va muhim belgilarini anglatuvchi javob reaksiyalaridan tashkil topadi. Bunday assotsiativ reaksiyalar ko'pincha turtki so'z bilan sinonimik, antonimik yoki uyadoshlik munosabatida bo'lgan, shuningdek, sintagmatik munosabatga kirisha oladigan so'z, so'z birikmalaridan iborat bo'ladi. Javob reaksiyalari til egalari ongida turtki so'z bilan assotsiativ bog'lanishni hosil qilganligi bois eshitilganda yoki o'qilganda xotirada tez tiklanadi. Demak, somatik-assotsiativ maydonning yadro zonasini belgilashda birgina mezonga tayanish yetarli emas.

Assotsiativ reaksiyalarning yuqori chastotaga ega bo'lishi muhim mezonlardan biri sanaladi. Biroq bunday birliklarning yadro zonaga mansubligini aniqlashda ularning somatik turtki so'z bilan semantik-mantiqiy hamda funksional jihatdan bog'liqligi ham inobatga olinishi lozim. Jumladan, somatik turtki so'zga berilgan muayyan javob reaksiyasining ko'pchilik sinaluvchilarda takrorlanishi ushbu reaksiyaning jamoa ongida barqarorlashganligini ko'rsatsa, uning turtki so'z bilan bevosita semantik-mantiqiy aloqaga egaligi ham yadro zonasiga mansubligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Луфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. — Тошкент: "MERIYUS", 2017. Б. 63.
- 2.Tajiboyev B. Lisoniy assotsiativ maydon: tuzilishi va gender xususiyatlari (o'zbek tili materiali asosida). — Toshkent: Bookmany print, 2026. B. 50.
- 3.Золотова Н.О. Ядро ментального лексикона человека как естественный метаязык: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. — Тверь, 2005. — С. 3.

Barno SAPAYEVA,

Ma'mun universiteti G'arb tillari va adabiyoti kafedrasida dotsenti, PhD

E-mail: sapayeva barno@mamunedu.uz.

ORCID 01009-0001-6461-252X

GAPNING SEMANTIK QURILISHI: UNI BO'LAKLARGA AJRATISH ASPEKTLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada gapning semantik qurilishi va uni bo'laklarga ajratishning asosiy aspektlari tadqiq etiladi. Gapning mazmuniy tuzilishini shakllantiruvchi semantik munosabatlar, predikativlik, argumentlar va semantik rollarning o'zaro aloqasi tahlil qilinadi. Gapni bo'laklarga ajratishda faqat formal-sintaktik belgilar bilan cheklanib qolmasdan, uning mazmuniy va funksional xususiyatlarini ham hisobga olish zarurligi asoslanadi. Shuningdek, gap bo'laklarining sintaktik shakli bilan ularning semantik vazifalari o'rtasidagi munosabat, semantik markaz va predikativ markazning o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Turli sintaktik konstruksiyalar misolida gapning formal va semantik tuzilishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ochib berilib, uni kompleks ravishda tahlil qilishning nazariy va amaliy ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *gap, semantik qurilish, gap bo'laklari, semantik tuzilma, sintaktik tuzilma, semantik munosabat, predikativlik, semantik rol, argument, predikat, semantik markaz, predikativ markaz, sintaktik tahlil, funksional yondashuv.*

Аннотация: в статье исследуются семантическая структура предложения и основные аспекты его членения. Анализируются семантические отношения, формирующие смысловую организацию предложения, а также взаимосвязь предикативности, аргументов и семантических ролей. Обосновывается необходимость учитывать при членении предложения не только его формально-синтаксические признаки, но и семантические и функциональные характеристики. Особое внимание уделяется соотношению синтаксической формы членов предложения и выполняемых ими семантических функций, а также особенностям семантического и предикативного центров. На материале различных синтаксических конструкций раскрывается взаимосвязь формальной и семантической структуры предложения и определяется теоретическая и практическая значимость их комплексного анализа.

Ключевые слова: *предложение, семантическая структура, члены предложения, семантическая организация, синтаксическая структура, семантические отношения, предикативность, семантическая роль, аргумент, предикат, семантический центр, предикативный центр, синтаксический анализ, функциональный подход.*

Annotation: this article examines the semantic structure of the sentence and the main aspects of its constituent analysis. It analyzes the semantic relations underlying the organization of sentence meaning, as well as the interaction of predicativity, arguments, and semantic roles. The study emphasizes the need to consider not only formal and syntactic features but also semantic and functional characteristics when analyzing sentence constituents. Particular attention is paid to the relationship between the syntactic form of sentence constituents and their semantic functions, as well as to the specific features of the semantic and predicative centers of the sentence. Using various syntactic constructions as examples, the article reveals the interaction between formal and semantic sentence structures and demonstrates the theoretical and practical significance of their integrated analysis.

Key words: *sentence, semantic structure, sentence constituents, semantic organization, syntactic structure, semantic relations, predicativity, semantic role, argument, predicate, semantic center, predicative center, syntactic analysis, functional approach.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda aktual bo'linish muammolarini o'rganish lingvistik pragmatikaning turli nazariyalari doirasida dinamik rivojlanish tendensiyasiga ega. Aktual bo'linish nazariyalaridan biri – kommunikativ dinamika nazariyasi – gapni tema va remaga ajratishdan emas, balki bosqichma-bosqich bo'linishdan kelib chiqadi. Ya'ni, boshlang'ich tema minimal kommunikativ dinamikaga ega bo'ladi, so'zning oxiriga yaqinlashgan sari bu dinamika ortib boradi. Fe'l esa o'rtacha kommunikativ dinamika bilan ajralib turadi, ya'ni u tema va rema o'rtasida o'tish elementi sifatida qaraladi. Bunday tavsif faqat

tema birinchi, rema esa keyin keladigan, fe'l esa o'rtada joylashgan gaplarga nisbatan qo'llanadi.

Natija va muhokama. Ma'lumki, gapning kommunikativ tarkibi uning aktual bo'linishini belgilaydi. "Aktual" tushunchasi gapni bo'lish muayyan kontekst yoki vaziyat uchun zarurligini ta'kidlaydi. Masalan, quyidagi gapni olaylik:

"Opa bizga lazaretga olib boradigan yo'lni ko'rsatdi"
 [Паустовский].

Kontekstdan kelib chiqib, turli gap bo'laklari kommunikativ jihatdan dolzarb bo'lishi mumkin. Agar

asosiy maqsad “lazaret” bo’lsa, u holda gapning mantiqiy urg’usi shu so’zga tushadi (savol: Opa bizga qayerga yo’l ko’rsatdi? – lazaretga). Boshqa vaziyatda esa asosiy ma’lumot so’zlovchining yo’lni kim ko’rsatganiga qaratilishi mumkin (Kim bizga lazaretga yo’l ko’rsatdi? – Opa). Yana bir holatda savol shunday bo’lishi mumkin: Opa kimga lazaretga yo’lni ko’rsatdi? – bizga. Bu esa mantiqiy urg’uning boshqa bo’lakka o’tishini anglatadi.

Yana bir necha misol keltiramiz:

Daraxtzor oralig’ida // yo’llar yo’q [Паустовский].

Yo’llar yo’q // daraxtzor oralig’ida.

Tez orada bulutlar orasidan // quyosh yorishdi [Паустовский].

Quyosh tez orada // bulutlar orasidan yorishdi.

Shahar bog’ida // musiqa allaqachon yangrayotgan edi [Чехов].

Musiqa allaqachon // shahar bog’ida yangrayotgan edi.

Yuqoridagi misollardan ko’rinib turibdiki, gapning aktual bo’linishi yordamida bir xil grammatik tuzilishga ega bo’lgan gaplar turli kommunikativ tuzilmalarga ega bo’lishi mumkin.

Praga lingvistik maktabining asoschisi V. Matezius birinchi bo’lib gapning aktual va formal bo’linishini tizimli ravishda qarama-qarshi qo’ydi:

“...gapning aktual va formal bo’linishi o’zaro munosabati har bir tilda eng xarakterli hodisalardan biridir” [Матеиус, 1967, 240].

V. Mateziusning fikriga ko’ra, gapning aktual bo’linishi uning kontekstga qanday bog’lanishini belgilaydi, formal bo’linish esa uni grammatik birliklarga ajratadi. Formal bo’linishning asosiy elementlari grammatik ega va grammatik kesim hisoblanadi.

V. Matezius gapning aktual bo’linishidagi asosiy elementlarni ajratib ko’rsatadi:

1. Boshlang’ich nuqta (yoki bayonning asosi) – bu vaziyatga ko’ra ma’lum bo’lgan yoki oson tushuniladigan qism bo’lib, so’zlovchi unda tayanadigan axborotni ifodalaydi.

2. Bayon markazi – so’zlovchi boshlang’ich nuqta haqida qanday yangi ma’lumot berayotganini anglatadi.

Zamonaviy lingvistikada boshlang’ich nuqta va bayon markazi atamaları o’rniga tema (topic) va rema (comment) tushunchalari qo’llaniladi.

Aktual axborot – bu so’zlovchining muayyan vaziyatda suhbatdoshga yetkazmoqchi bo’lgan muhim axborot bo’lib, aynan shu ma’lumotning mavjudligi kommunikatsiyaning asosiy maqsadini tashkil etadi.

Gapning aktual bo’linishi – bu gap tuzilishini aktual axborotni yetkazish maqsadida tashkil qilish jarayonidir. Aktual bo’linish yangi til qatlamining paydo bo’lishini anglatmaydi, balki tilning sintaktik darajasiga xos bo’lgan maxsus xususiyat bo’lib, sintaktik struktura, ya’ni gapning

tuzilish sxemasidan uning real ifodasiga, dinamik tuzilishiga o’tish jarayonida yuzaga keladi. Ya’ni, til tizim sifatida emas, balki nutq sifatida faoliyat yuritayotgan paytda aktual bo’linish namoyon bo’ladi [Хамицева, 2012, 4].

V. Matezius aktual bo’linish gapning so’z tartibini belgilashini ta’kidlaydi: odatda, tema gapning boshida, rema esa oxirida joylashadi. Bu tartibni u “obyektiv so’z tartibi” deb ataydi, chunki gap ma’nosi oldin ma’lum bo’lgan axborotdan noma’lum axborotga qarab rivojlanadi, bu esa tinglovchiga gapni tushunishni osonlashtiradi.

Biroq ba’zi hollarda so’zlarning teskari tartibda joylashishi, ya’ni subyektiv so’z tartibi ham uchraydi, bunda avval rema, keyin tema keladi. Bunday holatda rema alohida urg’u bilan ajralib turadi.

Masalan:

Obyektiv tartib:

Shodi Rahimni darhol do’pposladi.

Bu gapda “Shodi” so’zi asosiy kommunikativ maqsadni ifodalaydi va mantiqiy urg’uga ega bo’ladi (savol: Kimni do’pposladi Shodi? – Rahimni).

Biroq boshqa vaziyatda asosiy maqsad Shodining Rahimni qanchalik tez do’pposlaganini ta’kidlash bo’lishi mumkin:

Shodi Rahimni darhol do’pposladi.

Savol: Shodi Rahimni qanchalik tez do’pposladi? – Darhol.

Yana bir vaziyatda esa asosiy axborot Rahimni kim do’pposlaganiga qaratilishi mumkin:

Rahimni darhol Shodi do’pposladi.

Savol: Rahimni kim do’pposladi? – Shodi.

Rus tilidan yana boshqa misollar keltirishimiz mumkin:

Ель растёт в лесу. В лесу растёт ель. В лесу ель растёт.

После обеда хозяин предложил гостям пойти в сад [Пушкин]; Гостям после обеда хозяин предложил пойти в сад.

Луна сверкала на траве, в аллеях пятна разливая... [Рождественский]; Сверкала на траве луна, в аллеях пятна разливая; На траве луна сверкала, в аллеях пятна разливая.

Мы сильны нашей верною дружбой [Долматовский]; Мы нашей верною дружбой сильны.

Смелость города берет [мақол]; Города берет смелость.

Звёзды ещё всё сияли на небе [Пришвин]; Ещё всё сияли на небе звёзды; Ещё всё сияли звёзды на небе.

Ushbu misollardan ko’rinib turibdiki, gap tarkibidagi turli bo’laklarga urg’u berish orqali turli kommunikativ tuzilmalar hosil qilish mumkin. Gapdagi ikki asosiy tarkibiy qism – tema (gapning boshlang’ich qismi, odatda, ma’lum yoki taxmin qilinadigan axborot) va rema (asosiy

kommunikativ maqsadni aks ettiruvchi yangi axborot) hisoblanadi.

Yulduzlar hali ham osmon uzra charaqlab turardi [Пришвин].

Hali ham osmon uzra yulduzlar charaqlab turardi.

Hali ham yulduzlar osmon uzra charaqlab turardi.

Bu misollarda “hali ham osmon uzra charaqlab turardi” boshlang’ich nuqta, “yulduzlar” esa asosiy kommunikativ axborot (rema) hisoblanadi. “Gapning mavzuga va remaga bo’linishi – bu aktual bo’linishdir” [Ковтунова, 1976, 8].

Nutqning asosiy maqsadi tinglovchiga muhim axborotni yetkazishdir, shuning uchun rema xabar beruvchi, ya’ni darak gapning asosiy kommunikativ tarkibiy qismi hisoblanadi.

So’roq gapda ham kommunikativ tarkibiy qismlar mavjud bo’lib, bunda savol so’zi asosiy urg’uga ega. Masalan:

Bolalar turib yugurib keladi, yuzlab minglab savollar berishadi:

- Fil qancha umr ko’radi?
- Lomonosov kim bo’lgan?
- Neva daryosi qayerda oqadi?
- Boyqush qachon uxlaydi? [Барто А.].

Misol uchun, “Neva daryosi qayerda oqadi?” gapida so’roq elementi “qayerda”, qolgan qismi esa tinglovchi uchun ma’lum axborot hisoblanadi.

So’roq tarkibi va rema o’xshash xususiyatlarga ega bo’lsa-da, so’roq va darak gaplar turli kommunikativ aktlarni ifodalaydi. Darak gapda rema asosiy tarkibiy qism bo’lsa, so’roq gapda so’roq elementi muhim hisoblanadi. Aktual bo’linish nazariyasi asosan, darak gaplar misolida o’rganiladi.

Boshqa nutq aktlarida ham tizimni shakllantiruvchi va tizim mohiyatini belgilamaydigan tarkibiy qismlar mavjud. Masalan, buyruq gapda:

Aziz Aleksandr Leonidovich! Hech bo’lmasa vaqti-vaqti bilan xat yozing, yangiliklarni yetkazing! [Чехов].

Bu yerda “yozing, yangilik yetkazing” tizimni shakllantiruvchi, “hech bo’lmasa vaqti-vaqti bilan” esa tizim mohiyatini belgilamaydigan tarkibiy qism hisoblanadi. Ushbu gapda axborot yetkazilmaydi va savol ham so’ralmaydi, balki so’zlovchi buyrug’ini ifodalaydi.

Har qanday nutq akti o’zining konstitutsion, ya’ni tizimni shakllantiruvchi komponentiga ega bo’ladi, lekin nekonstitutsion – tizim mohiyatini belgilamaydigan komponent bo’lmasligi ham mumkin. Masalan, “Qattiq sovuq edi” gapida faqat rema mavjud bo’lib, tema yo’q. Temasiz gaplar kommunikativ jihatdan bo’linmaydigan gaplar hisoblanadi.

Gapda bir yoki bir nechta tema bo’lishi mumkin yoki umuman bo’lmasligi ham mumkin:

1930-yillarning boshlarida Gorkiy ko’plab mehnatkash qahramonlar haqida hikoyalar yozishni rejalashtiradi [Горький].

Bu gapda ikkita tema bor: “mehnatkash qahramonlar haqida” va “Oktabr inqilobi qahramonlari haqida”. Har bir tema o’ziga xos intonatsiyaga ega bo’lib, ularning orasida pauza bo’lishi mumkin.

Gapning qaysi qismi tema yoki rema ekanligini faqat muayyan kontekst va vaziyatga bog’liq holda aniqlash mumkin. Shu sababli har qanday gap bo’lagi turli kontekst va holatlarga qarab tema (T) yoki rema (R) sifatida talqin etilishi mumkin.

Men sevaman / sening oltin tusli o’zgaruvchan ko’zlaringni [Чуркин]. Ushbu holatda muhim jihat shundaki, muallif nimani sevishini ta’kidlamoqda. Agar muallif aynan ko’zlarning qanday xususiyatlari uchun sevgisini ifodalamoqchi bo’lsa, remaning tarkibi o’zgarishi mumkin: Men sevaman sening ko’zlaringni, / oltin tusli, o’zgaruvchan.

Я вернусь / когда раскинет ветви по-весеннему наш белый сад [Есенин].

Я вернусь, когда наш белый сад /по-весеннему раскинет ветви.

Ba’zi olim-lingvistlar o’z tadqiqotlarida yozma nutqda so’zlarning gap tarkibida joylashuvi uning funksional istiqboliga muvofiq kelishini ta’kidlaydilar: bunday hollarda tema odatda, remadan oldin keladi, mantiqiy urg’u esa gapning oxiriga tushadi. Aktual bo’laklanish komponentlarining bunday tartibi obyektiv tartib deb ataladi.

Hissiy ifodalilikni kuchaytirish yoki bayonotning muayyan elementini ajratib ko’rsatish maqsadida aktual bo’laklanish komponentlarining teskari tartibi ham qo’llanilishi mumkin: bunda rema temadan oldin keladi va aktualizatsiyaga so’z tartibi hamda urg’u yordamida erishiladi. Aktual bo’laklanish komponentlarining bunday tartibi emfatik yoki inversiyon tartib deb nomlanadi:

Будет нами прожит и выжит / этот третий жестокий год [Сурков];

И вдруг с черного хода появился Кондратий, / в пыли, хмурый [Толстой];

Роняет лес / багряный свой убор [Пушкин];

Только ею, только любовью / держится и движется жизнь [Тургенев];

Незримо по лесам / поёт и бродит осень [Бунин].

Shunday qilib, rema oldinga chiqarilgan so’zlar bo’lib, semantik va emotsional jihatdan eng muhim axborotni o’z ichiga olishini qayd etish mumkin.

Demak, bir xil moddiy mazmunga ega bo’lgan gap turli xil kommunikativ tuzilish variantlariga ega bo’lishi mumkin, bu esa so’z tartibini o’zgartirish orqali amalga oshiriladi.

Ingliz tilida ham ayrim hollarda shunga o’xshash

hodisani kuzatish mumkin: I gave the phone to my brother – I gave my brother a phone. – Men telefonni akamga berdim. – Men akamga telefon berdim. [soʻzma-soʻz tarjima]. Birinchi holatda, maʼlum boʻlgan vaziyatning muayyan jihati – telefon kimga berilgani haqida maʼlumot berish muhim boʻlsa, ikkinchi holatda esa asosiy maqsad allaqachon maʼlum boʻlgan kommunikatsiya ishtirokchisiga (aka) nimadir topshirilgani haqida axborot yetkazishdir. Shunday qilib, aktual maʼlumot moddiy mazmun bilan toʻgʻri kelgan holdagi gap quyidagicha boʻladi: I (brother) have // a phone. – Menda (akamda) // telefon bor.

Ingliz tili, rus va oʻzbek tillaridan farqli ravishda qatʼiy soʻz tartibiga ega tillar guruhiga mansub boʻlganligi sababli, teskari soʻz tartibi ularga kamroq xosdir, shuning uchun gapning ega yoki ega guruhi koʻpincha gapning boshida kuzatiladi. Remani taʼkidlash funksiyasi esa barcha gap boʻlaklari uchun universal boʻlib, intonatsiya orqali amalga oshiriladi.

Ingliz tilida ega har doim kesimdan oldin kelgani sababli, odatda, kesim yoki rematik guruhning tarkibiy qismi boʻladi, masalan:

They painted the floor brown. – Ular polni jigarrangga boʻyardi. [soʻzma-soʻz tarjima].

My father was a saint person all his life. – Mening otam butun umr muqaddas inson edi. [soʻzma-soʻz tarjima].

I work at the supermarket on the weekends. – Men dam olish kunlari supermarketda ishlayman. [soʻzma-soʻz tarjima].

They invited their friends. – Ular doʻstlarini taklif qilishdi. [soʻzma-soʻz tarjima].

I painted the wall white. – Men devorni oq rangga boʻyardim. [soʻzma-soʻz tarjima].

My brother was a professor all his life. – Mening akam butun umr professor boʻlgan. [soʻzma-soʻz tarjima].

He saw a big black dog. – U katta qora itni koʻrdi. [soʻzma-soʻz tarjima].

He wakes up very late. – U juda kech uygʻonadi. [soʻzma-soʻz tarjima].

Gaplarda kesim hech qanday qoʻshimcha rasmiy-grammatik vositalarsiz intonatsiya orqali ajratiladi.

Bu har bir grammatik konstruksiyaning imkoniyatlarini beqiyos ravishda oshiradi, chunki u muayyan til vaziyatida amalga oshiriladi. Gapning tuzilishi, uning tarkibidagi komponentlari oʻrtasidagi rasmiy bogʻliqlik va turli grammatik soʻz sinflarini – soʻz turkumlarini oʻz ichiga olgan holda, maʼlum bir vaziyatni ifodalash uchun tayyorlangan “boʻsh” shakl boʻlib, ayni vaziyatni toʻgʻridan toʻgʻri ifodalashga qodir emas va muayyan maʼnoni taʼkidlash uchun qoʻshimcha harakatlarni talab qiladi.

Shu nuqtai nazardan, gapning asosiy va yordamchi boʻlaklari haqidagi grammatik doktrina faqatgina gap tuzilishining tashqi rasmiy tuzilmasini taʼminlaydi, u esa nutqda gapning aktualizatsiyasiga qarab oʻzgarishga moyil boʻlishi mumkin.

Xulosa. Tilshunoslikda aktual boʻlaklanishning mohiyatini, mazmunini va asosiy komponentlarini aniq belgilash uchun koʻplab urinishlar amalga oshirilgan, biroq ularning aksariyati hanuz toʻliq ravshan shaklga ega emas. Aktual boʻlaklanishning asosiy komponentlarini aniqlashdagi qiyinchilik shundaki, bu jarayon maʼlum darajada subyektivdir. Chunki u muallifning kommunikativ niyatini anglash bilan bogʻliq boʻlib, bu esa oʻz navbatida, gapiruvchining tushunish darajasi, uning intilishlari va retsiyent ongiga doir tasavvurlari bilan chambarchas bogʻliqdir. Shu sababli, aktual boʻlaklanishni yagona mezon asosida amalga oshirish muayyan qiyinchiliklarni tugʻdiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Матезиус В. Основная функция порядка слов в чешском языке // Пражский лингвистический кружок. – Москва, 1967. – С. 246–265.
2. Хамицева С.Ф. Актуальное членение – особая характеристика синтаксического уровня // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №7 (15). – Москва, 2012. – 411 с.
3. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – Москва, 1976. – 239 с.
4. Козлова Л.А. Теоретическая грамматика английского языка. – Барнаул, 2005. – 247 с.
5. Кормилицин С.В. Порядок слов и актуальное членения предложения // Исследование на материале венгерского языка // Дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1997. – 160 с.
6. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. // Учебное пособие. Издание третье, исправленное и дополненное. – Москва: Высшая школа, 2004. – 247 с.
7. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. – Москва: Прогресс, 1987. – С. 239–245.

Maftuna NURBOYEVA,
 Millat umidi universiteti o'qituvchisi
 Filologiya bo'yicha falsafa doktori (PhD)

FRAZEOLIK BIRLIKLARNING SEMANTIK ANALIZATOR TIZIMIDA MODELLASHTIRISHI

Annotatsiya: maqolada tabiiy tilni avtomatik qayta ishlash tizimlarida qo'llaniladigan morfologik, sintaktik va semantik analizatorlarning o'ziga xos xususiyatlari hamda ularning til birliklarini avtomatik tahlil qilishdagi ahamiyati yoritiladi. Xorijiy va o'zbek tilshunosligida semantik analizatorlarni yaratish va takomillashtirishga doir yondashuvlar tahlil qilinib, semantik tahlilda frazeologik birliklarning o'rni va ularni lingvistik modellash tirish muammolariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: *semantik analizator, morfologik analizator, sintaktik analizator, semantik tahlil, tabiiy tilni qayta ishlash, lingvistik modellash tirish, frazeologik birlik, frazeologik model, avtomatik tahlil.*

Annotation: the article discusses the specific features of morphological, syntactic, and semantic analyzers used in natural language processing systems and their significance in the automatic analysis of linguistic units. Approaches to the development and improvement of semantic analyzers in foreign and Uzbek linguistics are analyzed, with particular attention paid to the role of phraseological units in semantic analysis and the problems of their linguistic modeling.

Key words: *semantic analyzer, morphological analyzer, syntactic analyzer, semantic analysis, natural language processing, linguistic modeling, phraseological unit, phraseological model, automatic analysis.*

Аннотация: в статье рассматриваются особенности морфологического, синтаксического и семантического анализаторов, применяемых в системах автоматической обработки естественного языка, а также их значение для автоматического анализа языковых единиц. Анализируются подходы к разработке и совершенствованию семантических анализаторов в зарубежной и узбекской лингвистике, особое внимание уделяется роли фразеологических единиц в семантическом анализе и проблемам их лингвистического моделирования.

Ключевые слова: *семантический анализатор, морфологический анализатор, синтаксический анализатор, семантический анализ, обработка естественного языка, лингвистическое моделирование, фразеологическая единица, фразеологическая модель, автоматический анализ.*

Inson va kompyuter o'rtasida tabiiy tilda to'laqonli muloqot muhitini shakllantirish, tizimda ma'lum bir matnga nisbatan berilgan savolga javob berish uchun savolni to'g'ri tahlil qilish ko'nikmasini yaratish, biror matnning semantik tavsifini hosil qila olish imkonini berish semantik analizator orqali bajarilishi mumkin bo'lgan jarayondir, ta'kidlash joizki, analizator turlarining hammasi ham jarayonda ishtirok etadi, ya'ni jarayon birgina semantik tahlil orqali amalga oshmaydi, chunki semantik analiz ishlay boshlashi uchun tizimda morfologik va sintaktik analiz bazalari shakllangan va faoliyatda bo'lishi kerak, shundan so'ng, matn semantikasiga oid vazifalarda semantik tahlil asosiy ahamiyatga ega bo'ladi. Umuman, matnni avtomatik tahlil qilish jarayonini quyidagi bosqichlarda amalga oshirish mumkin: morfologik tahlil, so'zlarning lug'aviy shakllarini izohlash, sintaktik tahlil, gap shakllarni segmentlash, semantik analiz va sintez, diskursiv tahlil.

Matnni semantik tahlil qilish, matn yuzasidan savollar berish va unga javob topish jarayonlarini avtomatlashtirish bo'yicha V.A.Tuzov va M.V.Mozgovoylarning izlanishlari e'tiborga molik^[1-2]. Ular matnni semantik analiz qilish, undagi polifunksional so'zlarni aniqlash va matn yuzasidan berilgan

savolga tizimdan aniq javob olish ishlarini avtomatlashtirish xususida tadqiqotlar olib borishgan.

Semantik analiz modellari xususida I.Melchuk ilk bor "ma'no-matn" nazariyasini ishlab chiqqan bo'lsa, I.V.Smirnov o'zigacha bo'lgan izlanishlarni to'ldirib, semantik model turlarini quyidagicha boyitadi: so'zlar izohi bilan ishlovchi leksik semantika, so'zlarning boshqa so'zlar bilan birikish qonuniyatlarini o'z ichiga oluvchi distributiv semantika, "ma'no-matn" semantikasi, ifodalar semantikasi, semantik freymlar modeli sifatida birlashtiradi^[3].

L.Y.Shpitsina matnni avtomatik tahlil qilishning quyidagi bosqichlarini ko'rsatib o'tadi: grafemik tahlil (so'z va jumlarlar, sarlavhalar, matn qismlari chegaralarini belgilash), morfologik tahlil (matn tarkibidagi so'zlarning morfologik xususiyatlari va ularning boshlang'ich shaklini aniqlash), semantik tahlil (iboralarning ma'nosini aniqlash), sintaktik tahlil (gaplarning grammatik strukturasini aniqlash)^[4].

Tilshunoslik ilmda polisemiya va omonimiya hodisasi muayyan tilga oid lug'aviy birliklarning serqirraligi, semantik xilma-xilligi, mazmun ko'lam va imkoniyatining keng ekanligini anglatadi. Bu ikki hodisa morfemik, leksik-semantik sathga oid birliklarning barchasida uchraydi. Grammatik bo'linuvchanlik,

lug'aviy yaxlitlikka ega bo'lgan frazeologik birliklardagi polisemiya va omonimiya hodisasi tilshunoslikda bir qadar tadqiq qilingan bo'lsa-da, bu hodisalarning o'zbek korpus lingvistikasi va semantik analizida farqlash, bartaraf etish tamoyillari yechimini kutayotgan masalalardan hisoblanadi.

Lingvistikada polisemiya lug'aviy birliklarning denotativ va konnotativ (o'z va ko'chma) ma'nolarni o'z ichiga olishi bilan xarakterlansa, frazeologik birliklar – konnotativ ma'no kasb etgan barqaror birikmalar, frazeologik polisemiya esa muayyan barqaror birikmada bir necha xil konnotativ ma'noni ifodalash imkoniyatining mavjudligidir. Frazeologik omonimiya esa semantik jihatdan "ildizi tutashmagan", shaklan teng kelib qolgan barqaror birikmalardir.

O'zbek tilshunosligida til birliklarini semantik analiz qilish, xususan, frazeologizmlarni korpus tizimida modellash tirish masalalari bo'yicha bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Modellash tirish xususida ilgari surilgan dastlabki fikrlarni o'tgan asrning 80-yillaridan boshlab uchratish mumkin, jumladan, A.Nurmonov o'zbek tilining sintaktik birliklarini modellash tirish muammosini o'rtaga tashlab, sintaksisni tizimli tadqiq etish uchun, eng avvalo, sintaktik model bo'lishi shartligini ta'kidlaydi va sintaktik modellarni belgilashning ikki tamoyilini ko'rsatib beradi: "...birinchi tamoyilda predikativ birlik bo'lish uchun yetarlicha birliklarni o'z ichiga olgan minimal strukturani belgilash; ikkinchi tamoyil faqat grammatik butunlikni emas, semantik tugallikni ham ta'minlashga xizmat qiladigan struktur elementlarni aniqlash"^[5]. Shu bilan birga, frazeologik birliklar doirasida ham modellash tirishga oid dastlabki fikrlarni uchratish mumkin, xususan, Sh.Rahmatullayev frazeologizmlar ham muayyan shakliy strukturaga ega bo'lish bilan birga, ma'lum semantikaga ham ega ekanligi, frazeologik ma'no tarkibini semik tahlil qilish orqali ajratiladigan semalarni ideografik sema deb hisoblashini kuzatamiz^[6].

Shuningdek, A.G'aniyeva ham frazeologizmlarni semantik modellash tirish bo'yicha izlanishlar olib borgan. Tadqiqotchining fikricha, har qanday model iyerarxik jihatdan

parchalanish xususiyatiga ega bo'ladi va shu jihatdan iboralarni avval yirik mazmuniy guruhlariga ajratib, so'ngra semalar asosida kichik guruhlariga taqsimlab, modellash tirish kerakligini ta'kidlaydi, jumladan, iboralarning shaxsga xos xususiyati nuqtayi nazaridan iboralarni quyidagicha modellash tirishni taklif qiladi: F – frazemani bildiruvchi birlik, F_{sh} – shaxsga xos, shaxsni tasvirlovchi iboralar, bu kabi birliklar ham parchalanib, F_{shh} – shaxs holatini ifodalovchi va F_{shx} – shaxsning xarakterini namoyon etuvchi iboralar uchun ramziy ifodalarini qo'llaydi^[7]. Shuningdek, iboralarni yana ijobiy-salbiy bo'yoqdorligi, uslubiy xoslangan-xoslanmaganligiga ko'ra ham alohida model uchun ramziy belgilar taklif qiladi, dastavval butun iboralarni uslubiy-emotsional xossalariga ko'ra aksiologik neytral va aksiologik markerlangan kabi ikki guruhga ajratadi va buni quyidagicha ifodalaydi: F_n – aksiologik neytral – bu guruhga misol tariqasida *joni kuymoq*, *bosh egmoq* kabi iboralarni keltiradi; F_m – aksiologik markerlangan – bu guruhni ham shartli ravishda ikkiga ajratib, F_{me} – evfemik (ijobiy) baholi markerlangan, masalan, *jonini fido qilmoq*, *o'n gulidan bir guli ochilmoq* tarzida; F_{md} – disfemik (salbiy) baholi markerlangan frazemalarni ifodalab, bu ramziy ifodalar *boshida yong'oq chaqmoq*, *ikki qo'lini burniga tiqib* singari iboralarni qamrashini ta'kidlaydi^[8]. Shuningdek, tadqiqotchi morfem-morfologik birliklarni modellash tirish mavzusida ham izlanishlar olib boradi va har bir sath birliklari o'zidan bir pog'ona yuqori sath uchun ta'minot bazasi bo'lishini ta'kidlab, bu modellash tirish jarayonida ham asos qilinib olishi, model yaratayotganda til birligining boshqa sathda namoyon bo'lish jihatlari ham inobatga olinishi lozimligini ta'kidlab o'tadi. Anglash mumkinki, bu sathga oid birliklar semantik yaxlitligi orqali leksik sath elementlari bilan uyg'unlik kasb etsa, voqelikni tasvirlashga xizmat qilishi bilan tafovut hosil qiladi. Dastlab rus tilshunosligida, so'ngra o'zbek tilshunosligida ham alohida fan sifatida shakllangan frazeologik sath birliklari mazkur tillar lug'at tizimida keng o'rin egallagani nuqtayi nazaridan turli aspektlarda tadqiq etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Тузов В. А. Компьютерная семантика русского языка. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2004. – 400 с.
2. Мозговой М.В. Простая вопросно-ответная система на основе семантического анализатора русского языка. Вестник СПбГУ. Сер. 10, 2006, вып. 1. – С. 116–120.
3. Осипов Г.С., Смирнов И.В. Тихомиров И.А. Реляционно-ситуационный метод поиска и анализа текстов и его приложения // "Искусственный интеллект и принятие решений". – №2 – 2008. – С. 3–10.
4. Щипицина Л.Ю. Информационные технологии в лингвистике: учеб. пособие / Л.Ю.Щипицина. – М.: Флинта: Наука, 2013. – 128 с. – С. 26–27.
5. Нурмонов А.Н. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. – Тошкент. Фан, 1982. – 195 с.
6. Рахматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Иккинчи китоб. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. – 356 б.
7. Ганиева Ш.А. Ўзбек фразеологизмлари структураси (шаклий ва мазмуний моделлаштириш): Филол. фан. б. фалс. док. (PhD)... дисс. автореф. – Фарғона, 2017. – 50 б.
8. Ганиева Ш. Фразеологизмларни семантик моделлаштириш тамойиллари. // Илмий хабарнома, АДУ, №4. 2012. – Б. 81–84.

Hulkar BERDIBEKOVA,

JDPU O'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi f.f.f.d., (PhD)

hulkarberdibekova@gmail.com

TERMINLARNING SHAKLIY-STRUKTUR TAVSIFI

(falsafiy terminlar misolida)

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tili terminologik tizimidagi terminlarning shakliy-struktur xususiyatlari, ularning yasash usullari va strukturaviy tiplari tahlil qilinadi. Sodda, qo'shma, birikmali hamda qisqartma terminlarning hosil bo'lish mexanizmlari lingvistik nuqtayi nazardan atroflicha yoritiladi. Olingan natijalar sohaviy lug'atlarni tuzish, terminologik bazani tartibga solish va ilmiy uslubning struktur tavsifini boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: termin, falsafa, lug'at, shakl, struktura, izoh, tavsif, ro'yxat, sistema, ilmiy, sintagma, struktura, ontologiya, epistemologiya.

Аннотация: в данной статье анализируются формально-структурные особенности терминов в терминологической системе узбекского языка, способы их образования и структурные типы. С лингвистической точки зрения подробно освещаются механизмы формирования простых, сложных, составных и аббревиатурных терминов. Полученные результаты служат составлению отраслевых словарей, упорядочению терминологической базы и обогащению структурного описания научного стиля.

Ключевые слова: термин, философия, словарь, форма, структура, толкование, описание, список, система, научный, синтагма, структура, онтология, эпистемология.

Annotation: this article analyzes the formal and structural features of terms in the Uzbek language terminological system, their formation methods, and structural types. The mechanisms of creating simple, compound, multi-word (phrasal), and abbreviated terms are thoroughly highlighted from a linguistic perspective. The obtained results serve to compile specialized dictionaries, organize the terminological database, and enrich the structural description of the scientific style.

Key words: term, philosophy, dictionary, form, structure, explanation, description, list, system, scientific, syntagm, structure, ontology, epistemology.

Kirish. Tilshunoslikdagi sistema va struktura tushunchalari falsafa fanining kategoriyalari hisoblanadi. Shu sababli, falsafa va tilshunoslik fanining bir-biri bilan uzviy aloqada ekanligini ko'rishimiz mumkin. Har bir til o'zining alohida shakliy-struktur tuzilishiga ega va falsafaga oid terminlarning shakliy-struktur xususiyatlari boshqa soha terminlariga qaraganda muhim farqlari bilan ajralib turadi. Ilmiy termin bu – ilmiy til (nutq), ilmiy matnlarning lug'aviy boyligi, ularning sintagmatik tarkibini tashkil etuvchi maxsus lug'aviy birliklardir. Ilmiy termin ilmiy sohalarning talab va ehtiyojini qondirish uchun yaratiladi. Shu sababli haqiqiy ilmiy termin u yoki bu fan sohasiga aloqador ilmiy tushuncha va tasavvurlarni to'la, aniq va ixcham ifodalashi lozim bo'ladi [1]. Shu fikrlarga asoslanib, fe'ling harakat nomi yasovchi qo'shimchasi *-sh*, *-ish* orqali yasalgan so'zlar jarayon, faoliyatni (ma'lum bir vaqt oralig'ida) anglatuvchi terminlar guruhini hosil qilgan. Masalan, *sakrash*, *saqlanish*, *bilish* kabi. Bu jihat milliy terminlar bilan falsafiy terminologiyani boyitishda amaliy ahamiyatga egaligini unutmaslik zarur.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Falsafaga oid terminlar – bu falsafa sohasida ishlatiladigan aniq va ma'lum tushunchalar bo'lib, ularning

shakliy strukturasini tahlil qilishda quyidagi jihatlariga e'tibor qaratish lozim:

1. Terminologik asos: falsafaga oid terminlar ko'pincha yunon yoki lotin tillaridan kelib chiqqan bo'lib, ular o'z ichiga aniq ma'noni, nazariy tushunchalarni jamlaydi. Misol uchun, "ontologiya" (borliq haqidagi fan [2]) va "epistemologiya" (ilmiy bilish haqidagi fan [3]).

2. Morfologik tuzilishi: falsafaga oid terminlar ko'pincha murakkab morfemalardan iborat bo'lishi mumkin. Ular bir yoki bir nechta ildizlardan tashkil topgan bo'lib, qo'shimchalar orqali yangi ma'nolarni hosil qiladi. Bu falsafiy terminologiyada juda ko'p uchraydigan holat. Aynan qo'shimchalar qo'shilishi orqali so'z ma'nosi o'zgarib ketadi. Masalan, *millatchilik*, *ma'rifatparvarlik*, *axborotlashtirish*.

3. Semantik xususiyatlari: falsafaga oid terminlarning semantikasi juda murakkabdir: masalan, "*materiya*" termini materializm, idealizm va boshqa falsafiy oqimlarda o'ziga xos tarzda tushuntiriladi va talqin etiladi. Ongimizdan tashqarida va unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan reallik obyektiv reallik deyiladi. Bu tushunchani materialistlar materiya tushunchasi bilan aynan bir xil ma'noda ishlatishadi [4]. Dualizm (lotin tilida dua, ya'ni

yakka ma'nosini anglatadi) – olamning asosida ikkita asos, ya'ni modda va materiya bilan birga ruh va g'oya, ya'ni ideya yotadi deyuvchi qarash [5]. Idealizm tarafdorlari *materiyani* – ikkilamchi, ongni – birlamchi deb hisoblaydi.

4. Konseptual model: har bir falsafaga oid termin o'zining konseptual modeliga ega bo'lib, bu model orqali u boshqa tushunchalar bilan aloqada bo'ladi va ularning o'zaro munosabatlarini belgilaydi. Masalan, *zamon* falsafiy terminining konseptual modeli, asosan, zamon tushunchasini va uning inson hayoti, tajribasi va bilim olish jarayonlaridagi o'rnini tushunishga qaratilgan. Zamon falsafasi, vaqtni, uning tabiati, strukturasi va insoniyat uchun ahamiyatini o'rganadi. Ushbu model quyidagi asosiy elementlardan iborat: *zamonning tabiati* zamonning nima ekanligi, uning mavjudligi va qanday ishlashi haqidagi savollarni o'zida jamlaydi. Bu yerda zamonning obyektiv (mustaqil) va subyektiv (insonning tajribasi) jihatlari ko'rib chiqiladi. *Vaqt va fazo* zamonda sodir bo'layotgan hodisalar va ularning fazodagi joylashuvini aks ettiradi. Zamon va fazo o'rtasidagi munosabatlar, fizikada va falsafada muhim mavzu hisoblanadi. *Zamonning o'lchovi* vaqtni qanday o'lchash mumkinligi, vaqt birligi va uning bir-biriga ta'siri. Bu yerda insonlarning vaqtni qabul qilish usullari ham muhokama qilinadi. *Zamon va tajriba* insonning zamon bilan aloqasi, vaqtni qanday his qilishi va tajriba orqali vaqtni qanday anglashini o'rganishdan iborat. Bu insonning his-tuyg'ulari va xotirasiga ham ta'sir ko'rsatadi. *Tarixiy zamon* tarixiy jarayonlar va zamon o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi. Tarixiy vaqt tushunchasi insoniyat rivojlanishi va madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarni o'rganadi. *Zamon va mavjudlik* zamonning mavjudlik bilan bog'liqligi, ya'ni zamonning mavjud bo'lishi yoki yo'qligi haqida savollarni keltirib chiqaradi. Ushbu model orqali zamon falsafasining murakkabligi va uning inson hayoti, tajribasi va bilim olish jarayonidagi ahamiyati yanada chuqurroq tushuniladi. Zamon falsafasi, shuningdek, ko'plab ilmiy tadqiqotlar va nazariyalar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

5. Tarjima asosida qabul qilish jarayoni: falsafaga oid terminlarning boshqa tillarga tarjima qilinishi ham ularning

shaklini va mazmunini o'zgartirishi mumkin, chunki har bir tilning o'ziga xos madaniyati va tafakkur tarzi mavjud. Masalan, *eklektika*, *eklektizm*. Bu jihatlar falsafaga oid terminlarning shakliy strukturasi yanada chuqurroq anglashga yordam beradi va ulardan foydalanish jarayonida to'g'ri talqin etishga imkon beradi.

Muhokama va natijalar

Terminologik birlikning o'ziga xos xususiyatlaridan biri so'z yoki gap anglatadigan ma'noni anglatishi bu til qurilishida derivatsiyaning o'rnini ko'rsatib beradi. So'z yasash, shu jumladan, termin yasash qanday usul, qanday vosita bilan bo'lmasin, yangi lisoniy birlik hosil qilishdir [6]. Masalan, mavhum ot yasovchi qo'shimcha *-lik*; *-liq* orqali yasalgan so'zlar muayyan falsafiy tushunchaning xususiyatlarini ifodalovchi terminlarni hosil qilgan. Masalan, *yo'qlik*, *go'zallik*, *xususiylik*, *ma'rifatparvarlik*, *borliq* kabi. Demak, mavhum ot yasovchi *-lik* va *-liq* qo'shimchalar falsafaga oid terminlarni yasash uchun faol tarzda ishlatiladi.

Tilshunoslikda so'zlarni shakliy xususiyatiga ko'ra an'anaviy tasniflash: sodda, juft, murakkab, qo'shma guruhlariga ajratish asosida tahlillarimizni amalga oshiramiz. Terminlar tuzilish jihatidan turlarga bo'linganda ko'p hollarda sodda, qo'shma, juft, takror, murakkab, birikmali kabi terminlarga guruhlanadi. Falsafaga oid terminlarning katta qismi morfologik jihatdan asosan ot so'z turkumiga, ba'zi hollarda sifat, olmosh, harakat nomiga ham tegishlidir.

So'z umumxalq mulki, u til jamoasining hamma ijtimoiy qatlamlariga bir xil xizmat qiladi. Termin esa til jamoasining ayrim-ayrim qatlamlari foydalanishi uchun xoslangan bo'ladi [7]. Shu kabi terminlar semantik va morfologik usulda hosil bo'lgan terminlardir.

Xulosa. Terminlar ma'no ko'chishi yoki polisemantik so'zlarning ba'zi ma'nolari o'rtasida aloqa uzilib, ayrimlarining maxsuslanishi orqali yaxlit bitta tushunchani ifodalaydi hamda falsafiy munosabat va falsafiy tushunchalarni atashda faol qo'llanuvchi shakllar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ermatov I. O'zbek tilining sohada qo'llanishi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Bookmany print, 2024. 72-b.
2. Ahmedova M. Falsafa. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. 279-b.
3. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 6
4. Назаров Қ. Фалсафа асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – Б. 12.
5. Эрматов И. Терминология тизимида гиперо-гипонимик ва эквонимик муносабатлар. Монография. – Toshkent: Тамаддун, 2022. – Б. 114.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2023. 304-b.

Zebiniso RAHIMOVA,

Termiz davlat universiteti O'zbek tilshunosligi
kafedrasida katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

KORPUSDA REPREZENTATIVLIK VA MUVOZANATLASHTIRISH

Annotatsiya: maqolada korpus tuzishda eng muhim jihatlardan bo'lgan reprezentativlik va muvozanatlashtirish haqidagi nazariy ma'lumotlar keltirilgan. Muvozanatlashtirishning ilmiy asoslari yoritilgan. Mashhur milliy korpuslarning mutanosiblik nisbati jadval asosida tushuntirilgan.

Kalit so'zlar: *Skewness, web-korpus, sampling, tokenizatsiya, segmentatsiya, metabelgilash, indeksatsiya.*

Аннотация: в статье представлена теоретическая информация о репрезентативности и балансировке, которые являются важнейшими аспектами создания корпусов. Рассмотрены научные основы балансировки. В таблице поясняется коэффициент пропорциональности известных национальных корпусов.

Ключевые слова: *асимметрия, веб-корпус, выборка, токенизация, сегментация, метамаркировка, индексирование.*

Annotation: the article presents theoretical information regarding representativeness and balancing – two of the most important aspects of corpus construction. The scientific foundations of balancing are outlined, and the proportionality ratios of prominent national corpora are explained using a table.

Key words: *Skewness, web-corpus, sampling, tokenization, segmentation, meta-marking, indexing.*

Reprezentativlik (fransuzcha *représentatif* – namoyon etuvchi, vakillik qiluvchi) – matnlar korpusining o'rganilayotgan milliy tilni (yoki uning ma'lum bir sohasini) miqdoriy va sifat jihatidan qanchalik to'g'ri, xolis va to'laqonli aks ettira olish darajasidir.

Reprezentativlik deganda, korpusga kiritilgan matnlar to'plami o'rganilayotgan milliy tilning real, tabiiy holatini har tomonlama va xolis aks ettirishi tushuniladi. Mashhur korpusshunos olimlar

Toni MakEneri va Endryu Xerdlarning ta'rificha, mukammal korpus faqatgina hajmi kattaligi bilan emas, balki tilning barcha qatlamlarini qamrab olgani bilan reprezentativ bo'ladi.

Til korpusini tuzishda reprezentativlik shunchaki ko'p matn yig'ish emas, balki tilning barcha qatlamlarini proporsional (mutanosib) qamrab olishdir. Quyida jahon amaliyotidagi mashhur korpuslarning tarkibiy nisbatlari misol tariqasida keltirilgan:

Korpus nomi	Umumiy hajmi	Yozma matnlar ulushi	Og'zaki nutq ulushi	Asosiy qamrov doirasi
BNC (Britaniya Milliy Korpusi)	~100 million so'z	90%	10%	Badiiy, ilmiy, publitsistik matnlar va kundalik muloqot audio yozuvlari.
COCA (Amerika Kontemporer Ingliz tili korpusi)	~1 milliard so'z	80%	20%	TV/Radio transkripsiyalari, gazeta, jurnal, badiiy adabiyot va ilmiy maqolalar.
O'zbek tili Milliy korpusi (Loyihaviy yondashuv)	Bosqichma-bosqich oshib boruvchi	75-80%	20-25%	Mumtoz adabiyot, hozirgi o'zbek adabiy tili, ilmiy-texnikaviy matnlar va shevalar.

1-jadval: Mashhur milliy korpuslarning mutanosiblik nisbati

Reprezentativlikni ta'minlashda quyidagi omillarga tayaniladi:

1. Badiiy adabiyot, ilmiy matnlar, publitsistika (gazeta, jurnal), rasmiy hujjatlar, og'zaki nutq

transkripsiyalari va internet matnlarining o'zaro muvozanatlashgan nisbati.

2. Tilning tarixiy rivojlanish bosqichlari (masalan, eski o'zbek tili, jadidchilik davri va hozirgi zamon

o'zbek tili) yoki ma'lum bir davr kesimidagi holatini ko'rsatib berish.

3. Tilning shevalari va hududiy farqlarini ma'lum darajada qamrab olishi.

Tasavvur qiling, biz tuzayotgan korpus hajmi 10 million so'zdan iborat. Agar u mutanosib bo'lishini istasak, quyidagi proporsiyaga amal qilishimiz kerak:

Badiiy adabiyotlar: 30% (3 mln so'z); *Ilmiy va o'quv adabiyotlari*: 25% (2.5 mln so'z); *Publitsistika (gazeta va jurnallar)*: 25% (2.5 mln so'z); *Og'zaki nutq va internet matnlari (bloklar, forumlar)*: 20% (2 mln so'z)

Korpus lingvistikasida muvozanatlashish deganda korpus tarkibidagi matnlar turlarining nisbati tilning real ishlatilish holatiga mutanosib ravishda taqsimlanishi tushuniladi.

Korpusdagi biron bir uslub yoki janrning (masalan, faqat badiiy adabiyot yoki faqat gazeta maqolalarining) ustunlik qilib ketishining oldini olish va tilning barcha qatlamlarini xolis aks ettiruvchi proporsiyani yaratish.

A.Gerxard va T.MakEneri tadqiqotlariga ko'ra, muvozanatlashmagan korpus orqali olingan statistik va chastotaviy ma'lumotlar noto'g'ri (yolg'on) natija beradi. Chunki so'zning qo'llanish chastotasi faqat bitta matn janriga bog'liq bo'lib qolishi mumkin.

Korpusni muvozanatlashtirish jarayoni quyidagi to'rtta muhim mezon asosida amalga oshiriladi:

1. Janrlar va uslublar mutanosibligi: matnlar yozma (badiiy, ilmiy, publitsistik, rasmiy, ilmiy-ommabop) va og'zaki nutq shakllariga bo'linib, ma'lum foiziy nisbatda taqsimlanadi.

2. Xronologik (davriylik) muvozanati: agar korpus diaxronik (tarixiy) bo'lsa, har bir tarixiy davrga tegishli matnlar hajmi o'zaro muvozanatga keltiriladi. Sinxron korpusda esa so'nggi yillardagi zamonaviy til holatini aks ettiruvchi matnlar ulushi ustuvor bo'lishi ta'minlanadi.

3. Sotsiolingvistik muvozanat: mualliflarning yoshi, jinsi, ijtimoiy qatlami va hududiy mansubligiga ko'ra matnlarning teng taqsimlanishi.

4. Hajmiy muvozanat (Sampling size): har bir subkorpus uchun oldindan qat'iy so'z limiti belgilanadi (masalan, ilmiy matnlar uchun aniq million so'z, publitsistika uchun aniq miqdor ajratiladi).

Korpusga kiritilgan har bir matn turi (badiiy, ilmiy, publitsistik, og'zaki nutq va h.k.) muayyan tilning real holatini namoyon etuvchi "vakil" vazifasini bajaradi, bu namoyandalik termini ostida o'rganiladi.

Agar korpus representativ bo'lmasa, undan olingan statistik ma'lumotlar va xulosalar butun til uchun xolis xizmat qila olmaydi.

Muvozanatlashish yoki muvozanatlashtirish jarayoni korpus lingvistikasining eng nozik va mas'uliyatli bosqichlaridan biri hisoblanadi. Agar representativlik korpusning *kimni yoki nimani* qamrab olishini belgilasa, muvozanatlashish ana shu qamrab olingan qismlarning o'zaro *qanday nisbatda* taqsimlanishini boshqaradi.

Til jonli va o'ta xilma-xil tizim bo'lgani sababli, uni to'liq holda raqamli formatga ko'chirishda muvozanat buzilish xavfi yuqori bo'ladi.

Muvozanatlashtirish – bu matnlar to'plamidagi har bir subkontekstning (masalan, publitsistika, ilmiy asarlar, badiiy adabiyot, og'zaki nutq) o'ziga ajratilgan hajm chegarasidan chiqib ketmasligini ta'minlash amaliyotidir.

Muvozanatlashgan korpusda so'zlarning umumiy chastotasi yoki birikuvchanligi (kollokatsiyasi) qaysidir bir muallifning individual uslubi yoki bitta janrning haddan tashqari ko'pligi tufayli buzib ko'rsatilmaydi.

Korpusni muvozanatga keltirish jarayoni asosan, quyidagi mezonlar asosida amalga oshiriladi:

a) janr-uslubiy muvozanat; b) yozma va og'zaki nutq muvozanati; d) xronologik muvozanat; e) sotsiolingvistik muvozanat.

Agar korpus sinxron (zamonaviy tilni o'rganish) bo'lsa, matnlar asosan, oxirgi 10-20 yillik davrni qamrab olishi kerak.

Til korpusini yaratishda muvozanatni saqlash quyidagi sabablarga ko'ra murakkab kechadi:

Og'zaki nutq matnlarining yetishmasligi: yozma matnlarni internetdan yoki kitoblardan yig'ish oson, biroq tabiiy og'zaki nutqni yozib olib, uni matnga o'tkazish (transkripsiya qilish) ko'p vaqt talab qiladi. Shuning uchun ko'p korpuslarda og'zaki nutq ulushi tabiiy ravishda kam bo'lib qoladi (masalan, muvozanat buziladi).

Internet matnlarining ustunligi: hozirgi kunda raqamli matnlarning aksariyati internet publitsistikasi va ijtimoiy tarmoq postlaridan iborat bo'lib qolmoqda. Bu esa klassik ilmiy va badiiy adabiyotlar balansiga putur yetkazishi mumkin.

Tilshunoslikda muvozanatli korpus hajmini rejalashtirishda quyidagi foiziy taqsimot namuna sifatida ishlatiladi:

Badiiy adabiyot:

Ilmiy va ilmiy-texnikaviy matnlar:

Ijtimoiy-siyosiy va publitsistik matnlar:

Og'zaki nutq va kundalik muloqot transkripsiyalari:

Muvozanatlashtirish – bu korpusni sun'iy ravishda "to'g'rilash" emas, balki real til muhitining proporsional proporsiyasini raqamli ko'rinishda adolatli aks ettirish texnologiyasidir.

Har bir qatlam uchun qat'iy foizli limit belgilanadi. Masalan, umumiy hajmi 50 million so'zli korpusda ilmiy-texnik matnlar uchun aniq 10 million so'z ajratilib, bu limit to'lgach, boshqa ilmiy matnlar qabul qilinmaydi. Bu esa muvozanatning buzilishidan saqlaydi.

Kotirovka usuli. Matn yig'uvchilar oldiga aniq vazifa qo'yiladi: masalan, "Falonchi davlat nashriyotidan yoki zamonaviy o'zbek dramaturgiyasidan aynan 500 ming so'z miqdorida matn yig'ib kelish". Bu korpusning bir tomonlama (masalan, faqat bitta yozuvchi asarlari bilan) to'lib qolishining oldini oladi.

Nima uchun muvozanatlashish bunchalik muhim? Chunki korpusdagi har qanday statistik hisob-

kitob (masalan, so'zlarning ishlatilish chastotasi, kollokatsiyalar) to'g'ridan to'g'ri balansga bog'liq. Misol uchun: Agar korpus mutanosib bo'lmasa va uning 80% qismi faqat tibbiyotga oid ilmiy maqolalardan iborat bo'lib qolsa, qidiruv tizimida "yurak", "qon", "davolash" kabi so'zlar umummilliy tildagi eng ommabop so'zlar sifatida yuqori chastota ko'rsatkichini berib yuboradi. Holbuki, asl milliy tilda bu so'zlar kundalik muloqotda tibbiyot maqolalaridagidek ko'p ishlatilmasligi mumkin. Demak, muvozanatlashish – ilmiy xolislikning asosiy kafolatidir.

Hozirgi raqamli asrda korpuslarni muvozanatlashtirishda yangi muammolar va yechimlar paydo bo'lmoqda. Bugungi kunda internetda bloglar, ijtimoiy tarmoq postlari, forumlar va xabarlar soni kitoblarga qaraganda million marta ko'p. Agar bu jarayon o'z holiga tashlab qo'yilsa, korpus tezda internet-slanglar va so'zlashuv elementlari bilan muvozanatni yo'qotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov S., va boshqalar. Korpus lingvistikasi asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
2. Yo'ldoshev B. O'zbek leksikografiyasi va korpus lingvistikasi masalalari. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2019.
3. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti. O'zbek tili milliy korpusini yaratish konsepsiyasi va uslubiy ko'rsatmalari. – Toshkent, 2022.
4. Biber D. Representativeness in Corpus Design // Literary and Linguistic Computing, 8(4), 1993. – P. 243-257.
5. Azimov A. O'zbek tilining kompyuter lingvistikasi va korpus yaratish tamoyillari // O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 2023, 3-son, 45-52-betlar.
6. Sketch Engine Documentation. Building and balancing a corpus: Web as Corpus approach. Accessible via: sketchengine.eu, 2025.

Gulbaxor NABIYEVA,

ADCHTI, Nemis tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası, PhD

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5514-9942>

E-mail: nabiyeva1119@gmail.com

ZAMONAVIY NEMIS TILIDA TO'SIQSIZLIKNI IFODALOVCHI EKSPLIKATOR VA IMPLIKATOR LEKSEMALARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: maqolada zamonaviy nemis tilida to'siqsizlik semantikasini ifodalovchi eksplikator va implikator leksemalarning funksional-semantik xususiyatlari tadqiq etiladi. Eksplikatorlarda konseptual mazmunning leksik struktura tarkibida bevosita kodlanishi, implikatorlarda esa to'siqsizlik semasining kontekst, referensial vaziyat va pragmatik yo'nalish orqali faollashuvi asoslanadi. *Barrierefreiheit, barrierefrei, zugänglich, hindernisfrei* kabi birliklarning eksplisit nominativ salohiyati *offen, öffnen, gehen, begleiten, helfen, gemeinsam, dürfen* singari implikatorlarning kontekstual xususiyatlari bilan qiyoslanadi. Tahlil natijasida ikki guruh o'rtasidagi farq nominatsiya darajasi, semantik mustaqillik, kontekstga bog'liqlik va kommunikativ funksiya asosida belgilanadi.

Kalit so'zlar: *Barrierefreiheit, to'siqsizlik, eksplikator leksema, implikator leksema, eksplisit semantika, implisit semantika, kontekst, verbalizatsiya, funksional semantika, konsept.*

Kirish. Konseptning lisoniy voqelanishi uni bevosita nomlovchi birliklar bilangina chegaralanmaydi. Muayyan konsept til tizimida maxsus nominatsiya orqali ifodalanishi bilan birga, semantik jihatdan unga yaqin bo'lgan va faqat muayyan kommunikativ sharoitda konseptual mazmun kasb etadigan birliklar vositasida ham verbalizatsiyalanadi. Shu sababli konsept verbalizatorlarini o'rganishda leksemaning lug'aviy ma'nosi bilan cheklanib qolmasdan, uning kontekstual faollashuvi, referensial yo'nalishi va pragmatik vazifasini ham hisobga olish zarur [1; 2].

Zamonaviy nemis tilidagi *Barrierefreiheit* konsepti ushbu hodisani yaqqol namoyon etadi. Uning leksik reprezentatsiyasida konseptni bevosita nomlovchi birliklar bilan bir qatorda, to'siqsizlik mazmunini o'z lug'aviy strukturasida to'liq ifodalamaydigan, ammo kommunikativ vaziyat ta'sirida uning muayyan belgisini faollashtiradigan leksemalar ham ishtirok etadi. Shu asosda to'siqsizlik verbalizatorlarini eksplikator va implikator leksemalar sifatida funksional jihatdan differentsiatsiyalash mumkin.

Eksplikator leksemalarda to'siqsizlik mazmuni birlikning semantik strukturasida bevosita yoki unga maksimal darajada yaqin holda ifodalanadi. *Barrierefreiheit* konseptning nominativ markazini tashkil etsa, *barrierefrei, zugänglich, hindernisfrei, schwellenlos* singari birliklarda to'siqning mavjud emasligi, kirish imkoniyatining ta'minlanganligi yoki muayyan cheklovning bartaraf etilganligi leksik ma'noning o'zidayoq faollashadi. Bunday birliklarning konseptga daxldorligini aniqlash uchun keng diskursiv rekonstruksiya har doim ham talab qilinmaydi, chunki to'siqsizlikka tegishli semantik belgi ularning nominativ strukturasida mavjud.

Implikator leksemalarda esa boshqa semantik mexanizm kuzatiladi. *Offen, öffnen, gehen, begleiten, helfen, gemeinsam, dürfen* kabi birliklar alohida olinganda to'siqsizlikni to'g'ridan to'g'ri nomlamaydi. Ularning mazkur konseptga daxldorligi kommunikativ vaziyat, sintagmatik qurshov va referensial sharoit orqali aniqlanadi. Masalan, *offen* leksemasining umumiy semantikasi ochiqlik bilan bog'liq bo'lsa-da, uning to'siqsizlik verbalizatoriga aylanishi aynan nimaning kim uchun ochiqligi bilan belgilanadi. *Helfen* yordam berish harakatini, *begleiten* hamrohlikni, *dürfen* ruxsat yoki imkoniyatni

ifodalaydi; tegishli kontekstda esa ushbu semalar mavjud monelikni kamaytirish, ishtirokni ta'minlash yoki harakat imkoniyatini yuzaga chiqarish bilan funksional bog'lanadi. Eksplikatorlardan farqli ravishda, implikatorlarda to'siqsizlik mazmuni leksemadan kontekstga emas, kontekstdan leksemaning konseptual talqiniga tomon shakllanadi. To'siqsizlikning implikatorlar orqali ochiqlik, harakat imkoniyati, qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy ishtirok va erkin tanlov shaklida aktuallashuvi tadqiqot materialida ham kuzatiladi.

Mazkur farq eksplikator va implikatorni faqat "bevosita" hamda "bilvosita" ifoda qarama-qarshiligi bilan tavsiflash yetarli emasligini ko'rsatadi. Ularning funksional chegarasi kamida to'rtta mezon — semantik eksplisitlik darajasi, kontekstual bog'liqlik, referensial yo'nalish va pragmatik faollashuv orqali aniqlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materialini zamonaviy nemis tilida to'siqsizlik konseptini bevosita va bilvosita verbalizatsiya qiluvchi leksik birliklar tashkil etadi. Tahlilda *Barrierefreiheit, barrierefrei, zugänglich, hindernisfrei* kabi eksplikatorlar hamda *offen, öffnen, gehen, begleiten, helfen, gemeinsam, dürfen* singari implikatorlarning semantik va funksional xususiyatlari qiyoslandi [1; 2].

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalari eksplikator va implikator leksemalar o'rtasidagi asosiy farq to'siqsizlik semasining qayerda va qanday faollashishi bilan belgilanishini ko'rsatadi. Eksplikatorlarda konseptual mazmun leksemaning semantik strukturasiga tayansa, implikatorlarda u kontekst, referensial vaziyat va pragmatik funksiya o'rtasidagi munosabat natijasida yuzaga keladi [1; 2].

Eksplikatorlarning birinchi guruhida to'siqsizlik semasi maksimal darajada eksplisit ifodalanadi. *Barrierefreiheit* va *barrierefrei* birliklarida to'siqning mavjud emasligi bevosita nominatsiyalanadi. *Hindernisfrei* birligida *Hindernis* komponenti g'ovni, *-frei* esa undan xolilikni ifodalashi natijasida konseptual mazmun leksemaning ichki semantik strukturasidayoq shakllanadi [1; 4]. Bunday birliklarda kontekst to'siqsizlik semasini hosil qilmaydi, balki mavjud konseptual mazmunning qaysi obyekt, makon yoki faoliyatga tegishli ekanligini konkretlashtiradi.

1-jadval. Eksplikator va implikator verbalizatorlarning funksional-semantik differentsiatsiyasi

Tahlil mezonlari	Eksplikator verbalizatorlar	Oraliq holat	Implikator verbalizatorlar
To'siqsizlik semasining ifodalanishi	Eksplisit, bevosita	Qisman eksplisit	Implisit, bilvosita
Semantik mustaqillik	Yuqori	O'rta	Past
Kontekstga bog'liqlik	Minimal	Qisman	Yuqori
Konseptual identifikatsiya	Leksemaning o'z semantikasi orqali	Leksema + kontekst orqali	Asosan kontekst orqali
Konseptual maydondagi o'rni	Yadro	Yaqin periferiya	Periferiya
Referensial vaziyatning roli	Konkretlashtiruvchi	Aniqlashtiruvchi	Konseptual ma'noni faollashtiruvchi
Pragmatik omilning roli	Nisbatan cheklangan	Kuchayib boradi	Yetakchi
Namunaviy birliklar	<i>Barrierefreiheit, barrierefrei, hindernisfrei</i>	<i>zugänglich, Zugänglichkeit</i>	<i>offen, helfen, begleiten, gemeinsam, dürfen</i>
Asosiy funksional belgi	To'siqsizlikni nominatsiyalash	Imkoniyatni semantik profillash	To'siqsizlikni kontekstual aktualashtirish

Jadval eksplikator va implikatorlar o'rtasidagi farq binar qarama-qarshilik emas, balki graduallashgan semantik munosabat ekanligini ko'rsatadi. Konseptual yadrodan periferiyaga siljish jarayonida to'siqsizlik semasining eksplisitligi va verbalizatorning semantik mustaqilligi pasayadi, aksincha, kontekstual shartlanganlik, referensial vaziyat hamda pragmatik interpretatsiyaning ahamiyati ortadi [1; 4]. Dissertatsiya materialida eksplikatorlarning konseptning yadroviy nominativ maydonini, implikatorlarning esa periferik nominativ maydonini shakllantirishi aynan shu tamoyil asosida tavsiflangan.

Natijada, eksplikator va implikatorlar o'rtasidagi munosabat qat'iy "konseptga kiradi – konseptga kirmaydi" qarama-qarshiligi asosida emas, balki to'siqsizlik semasining eksplisitlik darajasi, semantik mustaqilligi va kontekstual shartlanganligi asosida

belgilanadi [1; 4]. Yadroga yaqin verbalizatorlarda konseptual identifikatsiya uchun kontekstga ehtiyoj kamayadi; periferiyaga siljigan sari esa kontekst, referensial vaziyat va pragmatik maqsadning interpretatsiyadagi roli kuchayadi.

Xulosa. Eksplikator va implikator leksemalar o'rtasidagi asosiy farq faqat to'siqsizlikning ochiq yoki yashirin ifodalanishida emas, balki konseptual mazmuni hosil qilish mexanizmida namoyon bo'ladi. Eksplikatorlarda leksema semantikasi konseptual identifikatsiyani boshlab bersa, implikatorlarda kontekst leksemaning konseptual maqomini belgilaydi. Mazkur farq zamonaviy nemis tilida Barrierefreiheit konseptining leksik maydoni semantik jihatdan ko'p qatlamli, chegaralari graduallashgan va diskursiv sharoitga sezgir tizim ekanligini asoslash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — С. 316–328.
2. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ: Восток–Запад, 2007. — С. 45–63.
3. Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. — Seoul: Hanshin Publishing, 1982. — P. 111–137.
4. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. — Stanford: Stanford University Press, 1987. — P. 147–192.
5. Maaß C. Barrierefreie Kommunikation: Perspektiven aus der Sprachwissenschaft. — Berlin: Frank & Timme, 2020. — S. 56–92.
6. Hansen-Schirra S., Maaß C. Easy Language Research: Text and User Perspectives. — Berlin: Frank & Timme, 2020. — P. 35–78.
7. Bock B. M. Leichte Sprache: Theoretische Grundlagen, Orientierungswissen und Textgestaltung. — Berlin: Dudenverlag, 2019. — S. 45–82.
8. Kafka F. Das Schloss: Roman. — Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2011. — S. 18.
9. Remarque E. M. Drei Kameraden: Roman. — Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2014. — S. 85, 112.
10. Zweig S. Ungeduld des Herzens: Roman. — Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 2013. — S. 104, 182.

Dilmurod SIROJIDINOV,
Andijon davlat chet tillari instituti
Nemis tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası o'qituvchisi

NEMIS VA O'ZBEK IJTIMOYIY TARMOQ (INSTAGRAM/ TELEGRAM) REKLAMA DISKURSIDA IMPERATIV FE'LLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: maqolada nemis va o'zbek ijtimoiy tarmoq (Instagram, Telegram) reklama matnlarida imperativ fe'llarning pragmatik xususiyatlari qiyosiy-chog'ishtirma aspektida o'rganiladi. Tadqiqotning maqsadi – buyruq maydoni shakllarining illokutiv kuchini yumshatish yoki kuchaytirish usullarini aniqlash, madaniy-mental omillarning ta'sirini yoritish. Natijalar ko'rsatishicha, nemis reklama diskursida direktivlik ko'pincha shartli konstruksiyalar, infinitiv va bilvosita shakllar orqali neytrallansa, o'zbek ijtimoiy tarmoqlarida ikkinchi shaxs buyruq shakllari (oling, yozing, o'ting) yuqori chastotali bo'lib, iliq-samimiy ohang, milliy-madaniy murojaat shakllari (aka/opa, do'stlar) bilan yumshatiladi.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy tarmoq reklamasi, diskurs, imperativ fe'l, pragmatika, polites (xushmuomalalik), mitigatsiya, nemis tili, o'zbek tili.*

Annotation: this article investigates the pragmatic features of imperative verbs in German and Uzbek social media (Instagram, Telegram) advertising discourse from a comparative perspective. The aim is to identify methods for mitigating or intensifying the illocutionary force of directive forms and to highlight the impact of cultural and mental factors. The results show that while directness in German advertising discourse is often neutralized through conditional constructions, infinitives, and indirect forms, second-person imperative forms (e.g., *oling, yozing*) are highly frequent in Uzbek social media and are mitigated by warm, friendly tones and socio-cultural address forms (*do'stlar*).

Key words: *social media advertising, discourse, imperative verb, pragmatics, politeness, mitigation, German language, Uzbek language.*

Аннотация: в статье в сопоставительном аспекте исследуются прагматические особенности императивных глаголов в немецком и узбекском рекламном дискурсе социальных сетей (Instagram, Telegram). Цель исследования – выявить способы смягчения или усиления иллокутивной силы директивных форм и осветить влияние культурно-ментальных факторов. Результаты показывают, что если директивность в немецком рекламном дискурсе часто нейтрализуется условными конструкциями, инфинитивом и косвенными формами, то в узбекских соцсетях формы повелительного наклонения второго лица (*oling, yozing*) высокочастотны и смягчаются за счет теплого доверительного тона и социокультурных обращений.

Ключевые слова: *реклама в социальных сетях, дискурс, императивный глагол, прагматика, вежливость, митигация, немецкий язык, узбекский язык.*

Kirish. XXI asr raqamli kommunikatsiya makonida ijtimoiy tarmoqlar (xususan, Instagram va Telegram) klassik ommaviy axborot vositalarini siqib chiqarib, marketing, PR va tijoriy reklama kommunikatsiyasining asosiy strategik maydoniga aylandi. Bu diskursning ontologik tabiatini belgilovchi boshqaruvchi omillar – *dialogiklik, interaktivlik, fokuslanganlik (targeting)* va *tezkor hamda pragmatik samaraga erishish* zaruratidir. Reklama matnlarining so'nggi, hal qiluvchi bosqichi – potensial xaridorni muayyan harakatga undash (Call to Action – CTA) bloki bo'lib, unda imperativ fe'llar va ularning funksional ekvivalentlari markaziy illokutsiv rol o'ynaydi. Shunga qaramay, nemis (german-yevropa individualistik, past kontekstli) va o'zbek (sharqona-kollektivistik/ansambl, yuqori kontekstli) ijtimoiy tarmoq reklama diskursida direktivlikka munosabat, xushmuomalalik strategiyalari (*politeness strategies*, Brown & Levinson) va pragmatik yumshatish vositalari sezilarli tipologik va aksiologik farqlarni namoyon etadi. Nemis tilida iste'molchi avtonomiyasiga putur yetkazmaslik ustuvor bo'lsa, o'zbek tilida muloqotning yaqinlik, g'amxo'rlik va ijtimoiy birlik kodi ustunlik qiladi. Nemis va o'zbek Instagram/Telegram reklama diskursida

imperativ fe'llarning pragmatik funksiyalarini chog'ishtirma-tipologik jihatdan tadqiq etish, direktiv aktlar va ularning mitigatsion modifikatorlarini tizimlashtirish. Nemis reklama diskursi bilvosita va neytrallashgan imperativ modellarga (infinitiv, kon'yunktiv, shartli konstruksiyalar) tayanib, kommunikativ masofani va ratsional erkinlikni saqlaydi; o'zbek reklama diskursi esa to'g'ridan to'g'ri imperativni pragmatik/diskursiv yumshatuvchilar (samimiy ohang, egalik va shaxs olmoshlari, emotiv partikullar) bilan organik uyg'unlashtirib, yaqinlashuvchi (*convergent*) kommunikativ strategiyani shakllantiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqot uchun 2024–2026-yillar oralig'ida Instagram va Telegram kanallarining tijoriy, xizmat ko'rsatish, ta'lim, e-commerce va brend sahifalaridan tanlab olingan jami **n = 400 ta** autentik reklama postlari tanlab olindi: *Nemis segmenti* (*n = 200*): @zalando, @mediamarkt_de, shuningdek, nemis tilidagi lokal e-commerce va xizmat ko'rsatish kanallari/sahifalari. *O'zbek segmenti* (*n = 200*): @ziyo_uz, @olx.uz, local e-commerce, ta'lim va brend xizmatlari Telegram/Instagram sahifalari.

1. Pragmatik tahlil: J. Serling illokutsiv aktlar nazariyasi (direktivlar illokutsiv kuchi) hamda P. Braun va S. Levinsonning xushmuomalalik (*face-threatening acts / positive and negative politeness*) nazariyasi tatbiq etildi.

2. Chog'ishtirma-tipologik tahlil: Ikki tildagi direktiv strategiyalar chastotaviy va funksional-semantik kontrastiv solishtirishdan o'tkazildi.

3. Kanal-diskursiv segmentatsiya: Telegram matnli/kanal formatidagi CTA bloki bilan Instagram vizual-kaptiv (*swipe up, send message*) CTA diskursi qiyosiy baholandi.

Tahlil va natijalar. Empirik korpus tahlili ko'rsatadiki, imperativ va uning funksional ekvivalentlarining statistik taqsimoti quyidagicha ko'rinish oladi:

Strategiya / Shakl	Nemis tili diskurs (%)	O'zbek tili diskurs (%)
Imperativ (2-shaxs birlik/ko'plik: du/ihr/Sie vs sen/siz)	18.5%	54.0%
Infinitiv / Impersonal konstruksiya	34.0%	4.5%
Kon'yunktiv / Modal fe'llar / Shartli gaplar	31.5%	12.0%
So'roq / interaktiv (Imperativ funksiyali)	16.0%	29.5%

Nemis tili diskursi: Korpusda *"Jetzt entdecken"*, *"Klicken Sie hier"*, *"Vergleichen Sie"* kabi standart imperativlardan ko'ra, *"Einfach [Präfix]..."* (masalan, *einfach ausprobieren*), infinitiv ko'rsatmalar (*„Nicht verpassen"*, *"Anmelden ab sofort"*) yoki shartli konstruksiyalar (*"Wenn Sie Qualität schätzen, wählen Sie..."* / *"Mögen Sie X? Dann greifen Sie zu"*) ustunlik qiladi. Bu yerda direktivlik masofali, ratsional, anonimlashgan va iste'molchini behurmat qiluvchi pragmatik xususiyatga ega. **O'zbek tili diskursi:** Direktivlar yaqinlashuvchi pragmatik strategiyaga ega bo'lib, *"Oling"*, *"Yozing"*, *"Joy band qiling"*, *"O'tkazib yubormang"*, *"Bog'laning"* kabi 2-shaxs ko'plik/hurmat shakllari dominantlik qiladi. Ularning pragmatik keskinligi *"azizlar"*, *"do'stlar"*, *"shoshiling"*, *"direktga yozing"*, *"faqat bugun"*, *"joylar soni chegaralangan"* kabi emotiv-evalyativ va temporal modifikatorlar yoki samimiy olmoshlar (*biz bilan, siz uchun*) orqali yumshatiladi yoki manipulyativ tarzda kuchaytiriladi.

Nemis ijtimoiy-madaniy maydonida individual avtonomiya, shaxsiy chegara va subyektiv huquqlarga qat'iy rioya qilinadi. Reklamada to'g'ridan to'g'ri buyruq berish iste'molchi yuziga bosim sifatida baholanish xavfini tug'diradi. Shu bois impersonallik, harakat nomini urg'ulovchi infinitivlar yoki shartli mantiqiy zanjirlar orqali tanlov huquqi iste'molchining o'ziga qoldiriladi.

O'zbek muloqot madaniyatida kommunikatsiya yakkalangan shaxsga emas, balki "biz" kollektiv/ijtimoiy maydoniga, oqibat, maslahat va g'amxo'rlik ohangiga asoslanadi. Buyruq maydoni grammatik shakl sifatida direktiv bo'lsa-da, pragmatik

jihtadan **"g'amxo'r maslahat / do'stona tavsiya"** illokutsiyasiga transformatsiya qilinadi. Misol uchun, *"Xaridlarni bizdan qiling"* yoki *"Kursga yoziling"* frazalari qattiq bosim emas, balki ishonchga asoslangan ijtimoiy taklif sifatida qabul qilinadi.

Platforma ta'siri (Telegram vs Instagram) **Telegram diskursi:** matnli asos kengroq, argumentativ, izohli qism ustun bo'lib, post oxirida aniq, funksional imperativ CTA (*"Murojaat uchun: @..."*, *"Ro'yxatdan o'tish uchun shu yerni bosing"*) bilan yakunlanadi. Bu yerda rasmiy-ishbilarmon va axborotli-direktiv sintezi kuchli. **Instagram diskursi:** vizual dominant bo'lib, matn qisqa. Imperativlar tezkor slogan shaklida (*"Swipe up"*, *"Bog'laning"*, *"Narxini yozib qoldiring"*) yoki interaktiv stikerlar (*"Send message"*, *"Poll"* bilan uyg'un) orqali vizual-kaptiv gibridni hosil qiladi.

Xulosa. Nemis reklama diskursida imperativ fe'llar nisbatan kamroq to'g'ridan to'g'ri qo'llanilib, *infinitiv, kon'yunktiv va shartli konstruksiyalar* orqali neytrallanadi, bu esa individualistik madaniyatga xos kommunikativ masofani va subyekt avtonomiyasini saqlashga xizmat qiladi. O'zbek reklama diskursida 2-shaxs imperativ shakllari yuqori chastotali bo'lib, ular *samimiy murojaat leksemalari (azizlar, do'stlar), emotiv partikullar va prosodik/grafik belgilar* bilan yumshatilib, yaqinlashuvchi (*convergent*) pragmatik strategiyani hosil qiladi. Instagram va Telegram kabi ijtimoiy tarmoqlar og'zaki-yozma gibrid reklama diskursini shakllantirsa-da, direktiv aktlarning pragmatik realizatsiyasi universal marketing qoliqlari bilan emas, balki har bir tilga xos *milliy-mental xushmuomalalik modellari va kontekstual daraja* bilan qat'iy belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
2. Searle, J. R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press.
3. Reiß, K., & Vermeer, H. J. (1984). *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Max Niemeyer Verlag.
4. Goddard, C. (2006). *Cultural scripts: Toward a articulation of native conceptualization*. Cross-Cultural Pragmatics, 61–87.
5. Safarov, Sh. (2008). *Pragmalingvistika*. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
6. Mamatov, A. E. *O'zbek tilining pragmatik aspektlari va muloqot strategiyalari*. –Tashkent: Fan va texnologiya, 2020.
7. ussmann, H. (2002). *Lexikon der Sprachwissenschaft* (3. Aufl.). Kröner.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Nurjahon NAZAROVA,
Samarqand davlat pedagogika instituti
Tillar fakulteti, Xorijiy tillar kafedrası mudiri.
PhD v.b. professor

“G’URUR VA XUROFOT” ROMANIDA ERKAKLIK MODELİ: JANOB DARSI VA JANOB UIKXEM OBRAZLARINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz yozuvchisi Jeyn Ostinning “G’urur va xurofot” romanida janob Darsi va janob Uikxem obrazlarining qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Asarda ikki erkak obrazi orqali tashqi joziba, ijtimoiy mavqe, boylik, shaxsiy mas’uliyat, axloqiy qadriyat va insoniy munosabatlar kabi tushunchalarning turlicha namoyon bo’lishi yoritiladi. Janob Darsi dastlab mag’rur, sovuqqon va o’z ijtimoiy mavqeini yuqori baholaydigan shaxs sifatida tasvirlansa-da, voqealar rivojida uning ichki dunyosi, mas’uliyati va axloqiy yetukligi ochib boriladi. Maqolada mazkur obrazlarning “erkaklik modeli” sifatidagi xususiyatlari qiyoslanib, yozuvchining haqiqiy insoniy fazilatlarini tashqi ko’rinish va ijtimoiy jozibadan ustun qo’yishi tahlil qilinadi.

Kalit so’zlar: Jeyn Ostin, “G’urur va xurofot”, janob Darsi, janob Uikxem, erkaklik modeli, qiyosiy tahlil, xarakter, axloqiy qadriyat, ijtimoiy mavqe, ingliz adabiyoti.

Аннотация: в данной статье проводится сравнительный анализ образов мистера Дарси и мистера Уикхема в романе английской писательницы Джейн Остин «Гордость и предубеждение». Посредством двух мужских образов в произведении раскрываются различные проявления таких понятий, как внешняя привлекательность, социальное положение, богатство, личная ответственность, нравственные ценности и человеческие отношения. В статье сопоставляются особенности данных образов как различных моделей мужественности, а также анализируется авторская позиция, согласно которой истинные человеческие качества ставятся выше внешней привлекательности и социального обаяния.

Ключевые слова: Джейн Остин, «Гордость и предубеждение», мистер Дарси, мистер Уикхем, модель мужественности, сравнительный анализ, характер, нравственные ценности, социальное положение, английская литература.

Annotation: this article provides a comparative analysis of the characters of Mr. Darcy and Mr. Wickham in the novel *Pride and Prejudice* by the English writer Jane Austen. Through these two male characters, the novel explores different manifestations of such concepts as physical attractiveness, social status, wealth, personal responsibility, moral values, and human relationships. Mr. Darcy is initially portrayed as a proud and reserved man who places great importance on his social position; however, as the events unfold, his inner world, sense of responsibility, and moral maturity are gradually revealed. The article compares the characteristics of these two characters as different models of masculinity and analyzes the writer’s emphasis on genuine human qualities over external appearance and social charm.

Key words: Jane Austen, *Pride and Prejudice*, Mr. Darcy, Mr. Wickham, model of masculinity, comparative analysis, character, moral values, social status, English literature.

Kirish. Jeyn Ostinning “G’urur va xurofot” romani ingliz adabiyotining mashhur asarlaridan biri bo’lib, unda XVIII asr oxiri va XIX asr boshlaridagi ingliz jamiyatining ijtimoiy munosabatlari, nikoh va oila masalalari, tabaqaviy qarashlar, shaxsiy tanlov hamda inson xarakterining murakkab jihatlari tasvirlangan. Roman markazida Elizabet Bennet va janob Darsi o’rtasidagi munosabatlar tursa-da, asardagi boshqa obrazlar ham muhim badiiy vazifani bajaradi. Roman qahramonlari orasida janob Darsi va janob Uikxem o’zaro qarama-qarshi xususiyatlarga ega obrazlar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning ikkalasi ham yosh, ma’lum darajada jozibali va jamiyatda e’tibor qozongan erkaklar bo’lsa-da, ularning xakteri, hayotga munosabati va axloqiy qarashlari bir-biridan keskin farq qiladi.

Jeyn Ostin mazkur ikki obrazni qarama-qarshi qo’yish orqali insonni uning tashqi ko’rinishi yoki dastlabki taassurotiga qarab

baholashning xatoligini ko’rsatadi. Ayniqsa, Elizabetning Darsi va Uikxem haqidagi dastlabki tasavvurlari keyinchalik o’zgarishi romanning asosiy g’oyaviy yo’nalishlaridan birini tashkil etadi. Mazkur maqolaning maqsadi janob Darsi va janob Uikxem obrazlarini “erkaklik modeli” nuqtayi nazaridan qiyosiy tahlil qilish, ularning xarakteridagi asosiy farqlarni aniqlash hamda yozuvchi tomonidan erkak shaxsiga qo’yilgan axloqiy va ijtimoiy mezonlarni ochib berishdan iborat.

Asosiy qism. “G’urur va xurofot” romanida erkak obrazi faqat uning ijtimoiy mavqeyi yoki moliyaviy imkoniyatlari bilan belgilanmaydi. Jeyn Ostin uchun erkakning haqiqiy qadr-qimmati uning xulqi, mas’uliyati, vijdoni, boshqalarga munosabati va o’z xatolarini anglay olish qobiliyati bilan bog’liq. Janob Darsi va janob Uikxem ana shu ikki xil erkaklik modelini ifodalovchi muhim obrazlardir. Janob Darsi romanda dastlab mag’rur va

o'ziga bino qo'ygan inson sifatida namoyon bo'ladi. Uning boyligi, yuqori ijtimoiy mavqeyi va jamiyatdagi obro'si boshqa insonlar bilan munosabatiga ta'sir qiladi. U ko'pincha o'z his-tuyg'ularini ochiq ifoda etmaydi va begona kishilarga nisbatan masofali munosabatda bo'ladi. Shu sababli Elizabet ham dastlab Darsini yoqtirmaydi va uning xarakterini salbiy baholaydi.

Biroq Darsi obrazining o'ziga xosligi shundaki, uning tashqi sovuqqonligi ortida chuqur ichki kechinmalar mavjud. U o'z xatti-harakatlarini tahlil qilish va o'zidagi kamchiliklarni anglash qobiliyatiga ega. Elizabet tomonidan rad etilganidan so'ng u o'zining avvalgi xulq-atvorini qayta ko'rib chiqadi. Bu holat uning xarakteridagi ichki o'sishni ko'rsatadi. Darsining erkaklik modeli, avvalo, mas'uliyat va amaliy harakat bilan bog'liq. U o'z his-tuyg'ularini shunchaki so'zlar orqali emas, balki amaliy harakatlar orqali namoyon qiladi. Ayniqsa, Elizabetning singlisi Lidiya bilan bog'liq voqealarda Darsining harakatlari uning mas'uliyatli va himoyachi jihatlarini ko'rsatadi. U vaziyatni bartaraf etishda moddiy va ijtimoiy imkoniyatlaridan foydalanadi, biroq qilgan ishini Elizabet oldida maqtanib ko'rsatishga intilmaydi.

Bu jihat Darsining xarakterini Uikxem obrazidan farqlaydi. Uikxem dastlab o'quvchida va Elizabetda ijobiy taassurot uyg'otadi. Uning tashqi ko'rinishi, xushmuomalaligi va suhbatlashish qobiliyati uni yoqimli inson sifatida ko'rsatadi. U Darsi haqida salbiy hikoya qilganida Elizabet uning gaplariga tezda ishonadi. Bunda yozuvchi insonning tashqi jozibasi va yoqimli muomalasi har doim ham uning ichki fazilatlarini aks ettirmasligini ko'rsatadi. Uikxem obrazining asosiy xususiyatlaridan biri – tashqi joziba bilan ichki axloqiy mas'uliyat o'rtasidagi ziddiyatdir. U o'zini boshqalarga yoqimli qilib ko'rsatishga qodir, biroq uning keyingi xatti-harakatlari moliyaviy manfaat, mas'uliyatsizlik va shaxsiy qulaylikka moyilligini ochib beradi. U o'z hayotidagi muammolarning sabablarini ko'pincha boshqa kishilardan izlaydi va o'z xatti-harakatlari uchun to'liq javobgarlikni o'z zimmasiga olishga intilmaydi.

Darsining o'zgarishi "erkaklik" tushunchasining statik emas, balki rivojlanadigan hodisa sifatida talqin qilinishiga imkon beradi. U o'zining g'ururini nazorat qilishni, boshqa insonlarning his-tuyg'ularini hisobga olishni va o'z imkoniyatlaridan boshqalar manfaatlari yo'lida foydalanishni o'rganadi. Demak, roman Darsini mukammal inson sifatida emas, balki o'z ustida ishlashga qodir shaxs sifatida tasvirlaydi. Uikxemda esa bunday ichki o'zgarish

deyarli kuzatilmaydi. Uning xatti-harakatlari asar davomida o'z manfaatlariga mos ravishda shakllanadi. U muayyan vaziyatlarda o'zini yaxshi tomondan ko'rsatishga harakat qilsa-da, uning xarakteridagi asosiy xususiyatlar o'zgarmaydi. Shu jihatdan Uikxem Darsining qarama-qarshi modeli sifatida namoyon bo'ladi.

Ikki obrazning Elizabet bilan munosabati ham ularning xarakterini ochishda muhim vosita hisoblanadi. Elizabet dastlab Uikxemning so'zlariga ishonadi, chunki u o'zini samimiy va xushmuomala tutadi. Darsiga esa uning mag'rurligi sababli salbiy munosabatda bo'ladi. Keyinchalik voqealar rivoji Elizabetning dastlabki qarashlarini qayta ko'rib chiqishiga olib keladi. Shu tariqa yozuvchi o'quvchini ham dastlabki taassurotlarni shubha ostiga qo'yishga undaydi.

Darsi va Uikxem o'rtasidagi qarama-qarshilik tashqi va ichki qiyofa masalasida ham yaqqol ko'rinadi. Uikxemning tashqi jozibasi uning ichki xakteri bilan mos kelmaydi. Darsi esa aksincha, dastlabki sovuqqon va mag'rur qiyofasiga qaramay, keyinchalik chuqurroq axloqiy fazilatlariga ega ekanini namoyon qiladi. Shu orqali Jeyn Ostin insonni baholashda tashqi taassurotning yetarli emasligini ko'rsatadi.

Romandagi erkaklik modeli ijtimoiy mavqe bilan ham chambarchas bog'langan. Darsi yuqori tabaqaga mansub bo'lib, katta moddiy imkoniyatlarga ega.

Xulosa. "G'urur va xurofot" romanidagi janob Darsi va janob Uikxem obrazlarini qiyosiy tahlil qilish Jeyn Ostinning erkaklik haqidagi badiiy qarashlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Yozuvchi bu ikki obrazni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish orqali tashqi joziba va ichki fazilat o'rtasidagi farqni ochib beradi. Janob Uikxem dastlab o'zining xushmuomalaligi, jozibadorligi va suhbatlashish qobiliyati bilan ijobiy taassurot uyg'otsa-da, uning keyingi xatti-harakatlari bu taassurotning yuzaki ekanini ko'rsatadi. Uning xarakterida shaxsiy manfaat, mas'uliyatsizlik va tashqi taassurotga tayanish kabi xususiyatlar ustun turadi.

Shunday qilib, Jeyn Ostin romanida erkaklikning mazmuni faqat boylilik, mavqe yoki tashqi joziba bilan belgilanmaydi. Asarda mas'uliyat, axloqiy yetuklik, o'z-o'zini anglash, boshqalarga hurmat va amaliy g'amxo'rlik kabi fazilatlar erkak xarakterining muhim tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo'ladi. Darsi va Uikxem obrazlarining qarama-qarshiligi esa insonni dastlabki taassurot asosida baholashning murakkabligini badiiy jihatdan ko'rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ostin J. G'urur va xurofot. – London: Penguin Classics nashriyoti, 2003. – 432 b.
2. Batler M. Jeyn Ostin va g'oyalar kurashi. – Oksford: Clarendon Press nashriyoti, 1975. – 340 b.
3. Jonson K.L. Jeyn Ostin: ayollar, siyosat va roman. – Chikago: Chikago universiteti nashriyoti, 1988. 192-b.
4. Todd J. Kembrij universitetining Jeyn Ostin ijodiga kirish. – Kembrij: Cambridge University Press nashriyoti, 2006. 152-b.
5. Uott I. Romanning yuksalishi: Defo, Richardson va Filding ijodiga oid tadqiqotlar. – Berkli: Kaliforniya universiteti nashriyoti, 1957. 339-b.

Gulsanam XOLIKULOVA,
 filologiya fanlari nomzodi, dotsent
 Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
 Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti
gulsanamxoliqulova3@gmail.com

BOBURIYLAR ADABIY MUHITIDA TURKIY-FORSIY TARJIMACHILIK AN'ANALARI

Annotatsiya: maqolada Boburiylar adabiy muhitida turkiy-forsiy tarjimachilik an'alarining shakllanishi va rivojlanishi tadqiq etiladi. Boburning "Volidiya" tarjimasi, "Boburnoma"ning forsiy tarjimalari hamda Alisher Navoiy asarlarining tarjima qilinishi tahlil etiladi. Shayx Zayn, Poyinda Hasan, Abdurahimxon Xonixonon va Mirzo Ali Baxt Azfariyning tarjimachilik faoliyati yoritilib, adabiy-madaniy vorislikning ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Boburiylar adabiy muhiti, turkiy-forsiy tarjimachilik, Alisher Navoiy, Bobur, "Volidiya", "Boburnoma", Abdurahimxon, Mirzo Ali Baxt Azfariy.

Аннотация: в статье исследуются становление и развитие традиций тюркско-персидского перевода в литературной среде Бабуридов. Анализируются перевод Бабуром трактата «Валидия», персидские переводы «Бабур-наме», а также переводы произведений Алишера Навои. Освещается переводческая деятельность Шейха Зайна, Пайинды Хасана, Абдуррахим-хана Хан-и Ханана и Мирзы Али Бахта Азфари, раскрывается значение литературно-культурной преемственности.

Ключевые слова: литературная среда Бабуридов, тюркско-персидские переводческие традиции, Алишер Навои, Бабур, «Валидия», «Бабур-наме», Абдуррахим-хан, Мирза Али Бахт Азфари.

Annotation: this article examines the formation and development of Turkic-Persian translation traditions in the Baburid literary milieu. It analyzes Babur's translation of the "Volidiya" treatise, the Persian translations of the "Baburnama", and the translations of Alisher Navoi's works. The translation activities of Shaykh Zayn, Payinda Hasan, Abdurrahim Khan-i Khanan, and Mirza Ali Bakht Azfari are explored, highlighting the significance of literary and cultural continuity.

Key words: Baburid literary milieu, Turkic-Persian translation traditions, Alisher Navoi, Babur, "Volidiya", "Baburnama", Abdurrahim Khan, Mirza Ali Bakht Azfari.

Kirish. Boburiylar adabiy muhitida tarjimachilik faoliyatining shakllanishida adabiy ta'sir muhim omillardan biri bo'ldi. Bu jarayonning ildizlari Movarounnahr va Xuroson adabiy muhitiga borib taqaladi. Mazkur hududlarda turkiy va forsiy adabiyot asrlar davomida yonma-yon rivojlanib, ijodkorlar har ikki tildagi adabiy merosdan bahramand bo'lganlar. Bu esa turkiy va forsiy adabiyot o'rtasidagi aloqa, jumladan, tarjimachilik uchun ham zamin yaratdi.

Boburiylar adabiy muhitida tarjimachilik an'anasining ilk namunasini Bobur ijodida ko'rish mumkin. U 1528-yilda Xoja Ubaydulloh Ahror Valiyning fors tilida nasrda yozilgan «Volidiya» risolasini turkiy tilga nazm yo'li bilan tarjima qildi. Boburning Xoja Ahror shaxsi va ma'naviy merosiga munosabatini «Boburnoma»da alohida tilga oladi. Asarda otasi Umarshayx Mirzoning Xoja Ahrorga ixlosi va munosabati haqida shunday yozadi: «Hazrati Xoja

Ubaydullog'a irodati bor erdi, suhbatlarig'a bisyor musharraf bo'lub erdi, Hazrat Xoja ham farzand deb erdilar». [3: 100] Boburning o'zi ham Xoja Ahrorni ma'naviy pir sifatida e'zozlagan. Ana shu ma'naviy yaqinlik va Xoja Ahrorning merosiga ehtirom «Volidiya»ning tarjima qilinishiga sabab bo'ldi.

Bobur tarjimada asliyatni so'zma-so'z takrorlash yo'lidan bormay, forsiy nasriy matnni turkiy she'riy asarga aylantirdi. U risolani mazmuniy fasllarga ajratib, ayrim irfoniy fikrlarni sharh va izohlar bilan kengaytirdi. Shu bois «Volidiya»ni oddiy tarjima emas, balki asliyat mazmunini turkiy she'riy shaklda qayta ifodalagan ijodiy tarjima sifatida baholash mumkin.

Bobur bilan Hindistonga ko'chgan adabiy an'alar keyingi davrlarda yangi muhit sharoitida davom etdi. Biroq bu jarayonda adabiy ta'sirning yo'nalishi ham kengaydi. Agar Bobur «Volidiya» orqali forsiy merosni turkiy tilga olib kirgan bo'lsa, keyingi davrlarda Alisher

Navoiy va Boburning turkiy tildagi asarlarini fors tiliga tarjima qilishga qiziqish kuchaydi. Abdurahimxon Xonixononning «Boburnoma»ni, Mirzo Ali Baxt Azfariyning «Aruz risolasi» va «Mahbub ul-qulub»ni, Vafoning «Majolis un-nafois»ni fors tiliga tarjima qilishi ana shu jarayonning turli davrlardagi ko'rinishlaridir.

Asosiy qism. «Boburnoma»ning fors tiliga tarjima qilinishi Boburiylar adabiy muhitida turkiy adabiy merosning forsiyzabon muhitga o'tishida muhim bosqich bo'ldi. Bu jarayon Boburning hayotlik davridayoq uning yaqin adabiy muhitida boshlangan. Bobur saroyida kotiblik vazifasini bajargan Shayx Zayniddin Xavofiy – Shayx Zayn (Vafoiy) turkiy, forsiy va arabiy tillarni yaxshi bilgan, ilm va qalam ahli sifatida e'tirof etilgan. Badouniy ma'lumotiga ko'ra, Shayx Zayn Boburning turkiy tildagi xotiralari, ya'ni «Boburnoma»ni fors tiliga birinchi bo'lib tarjima qilgan. U Boburning hanafiy fiqhiga bag'ishlangan «Mubayyan» asariga sharh ham yozgan. [2: 341] Annett Beverij «Boburnoma»ning mazkur tarjimasiga to'xtalib, Shayx Zayn 1525–1526-yilga oid o'n bir oylik voqealarni fors tilida qayta bayon qilgan yoki tarjima qilganini qayd etadi. [1: 89] Sayid Ali Nadim Rezaviy esa Shayx Zayn tarjimasida Panipat jangidan Xonva jangigacha bo'lgan voqealar fors tilida qayta bayon qilinganini va bu asar «Tabaqoti Boburiy» nomi bilan ma'lum ekanini ta'kidlaydi.[8] Boburning Hindistondagi siyosiy faoliyati bilan bog'liq muhim rasmiy matnlar, jumladan, sharobdan voz kechish haqidagi farmon va Rano Sango ustidan qozonilgan g'alabaga bag'ishlangan «Fathnoma» ham Shayx Zayn qalamiga mansub.[4: 105106] Bu ma'lumotlar Shayx Zayn faoliyatida tarjimachilik, tarixnavislik va munshiylik o'zaro uyg'unlashganini hamda Bobur davridayoq turkiy matnlarni forsiyzabon adabiy muhitga yetkazish jarayoni boshlanganini ko'rsatadi.

Shayx Zayndan keyin «Boburnoma»ni fors tiliga tarjima qilish ishlari Akbarshoh davrida davom ettirildi. Uning topshirig'i bilan Poyinda Hasan asarni fors tiliga tarjima qilib, 1583-yilda yakunlagan. «Voqeoti Boburiy» nomi bilan ma'lum bo'lgan mazkur tarjimaning bir nusxasi Oksford universitetining Bodlian kutubxonasi to'plamida saqlanadi. Poyinda Hasan tarjimasida «Boburnoma»ning qisqartirilgan forsiy talqini bo'lib, unda Bobur keltirgan ma'lumotlar to'liq aks etmagan. Sayid Ali Nadim Rezaviyning ta'kidlashicha, asar ba'zi o'rinlarda tarjimadan ko'ra yangi yilnomaga yaqin taassurot qoldiradi. [8]

«Boburnoma»ning fors tiliga tarjimasida keyingi va eng muhim bosqich Abdurahimxon Xonixonon faoliyati bilan bog'liq. Akbarshoh saroyining yirik davlat arbobi, shoir va olim Abdurahimxon turkiy va forsiy tillarni mukammal bilgani tufayli Boburning turkiy tildagi asarini aslidan fors tiliga tarjima qilish imkoniga ega edi. Akbarshohning topshirig'i bilan amalga oshirilgan mazkur tarjima 1589-yilda yakunlanib, hukmdorga taqdim etilgan. Abdurahimxon tarjimasida Poyinda Hasan qisqartirilgan talqinidan farqli ravishda «Boburnoma» matnini to'laroq va aslidan yaqin holda fors tilida aks ettirgan.

Abdurahimxon tarjimasining muhim xususiyatlaridan biri uning turkiy aslidan yaqinligidir. Elizabetta Ragagnin ham «Boburnoma»ning qo'lyozma va nashrlarini tavsiflar ekan, Akbar uchun 1589-yilda Abdurahimxon Xonixonon tomonidan tayyorlangan forsiy tarjimani «chig'atoy matniga nihoyatda sodiq» (*estremamente fedele al testo ciagataico*) tarjima sifatida baholaydi. Mazkur forsiy tarjima qo'lyozmasi hozir Britaniya kutubxonasida Or. 2714 raqami ostida saqlanadi.[7: 52-53] Tarjimaning aslidan bunday yaqinligi Abdurahimxon tarjimasining «Boburnoma»ni forsiyzabon muhitga olib kirishdagi ahamiyati bilan birga, asarning turkiy aslidan o'rganishda ham muhim matniy manba ekanini ko'rsatadi.

Tarjimachilik an'anasi keyingi asrlarda ham davom etdi. Boburiylar adabiy muhitida turkiy adabiy va ilmiy merosni forsiyzabon kitobxonga yetkazishga bo'lgan ehtiyoj XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Mirzo Ali Baxt Azfariy Ko'ragoniy faoliyatida yaqqol namoyon bo'ldi. Uning tarjimachilik faoliyatida Alisher Navoiy va Bobur adabiy merosiga murojaat qilinish kuzatiladi. U Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub», asarini, shuningdek, Boburning «Aruz risolasi»ni fors tiliga tarjima qilgan.

Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» asari ham Azfariyning diqqat markazida bo'lgan. Asarda turkiy tilning imkoniyatlari fors tili bilan qiyosan asoslab berilgan. Azfariyning til haqidagi qarashlariga yaqin edi. Azfariy turkiy tilning imkoniyatlarini yuksak baholab, uni fors tilidan ustun qo'yadi. U shunday yozadi: «Bu banda turkiy ilmini o'rganish yo'lida bir qancha mashaqqat chekdim... Agar zamonning parishonligi va davrning beqarorligi orasida biror

vaqt parishon xotirim jamlanishiga imkon tug'lsa, Mir Nizomiddin Alisher Navoiy tasnif etgan turkiy «Muhokamat ul-lug'atayn» asariga fors tilida, asl matnni ham o'z ichiga olgan holda, sharh yozishni istayman. Toki turkiyning hunari va kengligi hamda forsiyning nuqsoni va torligi ayon bo'lsin. Ozigina aql va sog'lom idrokka ega bo'lgan har bir kishi nazdida turkiyning forsiydan ustunligi va nozikligi ravshandir. Zero, barcha turklar fors tili va lahjasidan bahramanddirlar, forsiylar orasida esa buning aksi yaqqol ko'rinadi. Turkiy anqodek noyob va kam uchraydigan qimmatbaho javhardir. Turkiyning kamyoblighi bu da'voga shak-shubhasiz dalildir. Hazrat Sohibqiron Temuriydan «Tuzuki Temuriy», hazrat [Bobur] podshohdan «Tarix», «Fiqh» va «Devoni Boburiy» hamda shu kabi boshqa asarlar, shuningdek, ulardan boshqa mualliflarning yuzlab devon va kitoblari turkiy tilda yodgor bo'lib qolgan bo'lib, hozir ham odamlar orasida muomalada va mashhurdir».[5]

Ushbu mulohazalar Azfariyning turkiy tilga munosabatida Navoiy ilmiy-adabiy merosining alohida o'rin tutganini ko'rsatadi. Ayniqsa, uning «Muhokamat ul-lug'atayn»ni fors tilida asl matni bilan birgalikda sharhlash niyati turkiy tilning imkoniyatlarini fors tilida ham yoritishga qaratilgan edi. Lekin Azfariy Alisher Navoiyning «Muhokamat

ul-lug'atayn» asarini sharhlashga ulgurganligi haqida ma'lumotlar yo'q.

XIX asrda Alisher Navoiy asarlarini fors tiliga tarjima qilish an'anasini Mirzo Abdul-Boqiyul-Sharifur-Rizaviy «Vafo» faoliyatida ham kuzatiladi. U 1830-yillarning boshlarida Navvob G'ulom G'avs Xonning iltimosiga ko'ra Navoiyning «Majolis un-nafois» tazkirasini fors tiliga tarjima qilishga kirishgan.[6: 260] Biroq mazkur tarjimaning yakunlangani haqida ma'lumot mavjud emas».

Xulosa. Boburiylar adabiy muhitida turkiydan forsiyga tarjima adabiy-madaniy aloqalarning muhim jihatlaridan edi. Tarjima qilingan asarlarning salmoqli qismini Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur merosi tashkil etadi. «Xamsat ul-mutahayyirin», «Mahbub ul-qulub» va «Majolis un-nafois», «Boburnoma», «Aruz risolasi» kabi turli janrdagi asarlarga murojaat qilinishi turkiy adabiy va ilmiy merosga forsiyzabon muhitda qiziqish mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Boburiylar adabiy muhitida tarjimachilikning rivojlanishida uch omil muhim o'rin tutdi: turkiy va forsiy adabiyotlarning o'zaro ta'siri, forsiyzabon muhitning turkiy asarlarga bo'lgan qiziqishi hamda adabiy-madaniy vorislik. Ana shu omillar natijasida Movarounnahr va Xurosonda shakllangan turkiy adabiy an'ana Hindistonning forsiyzabon adabiy-madaniy muhiti bilan bog'landi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Annette S. B. The Haydarabad Codex of the Babar-nama or Waqi'at-i-babari of Zahiru-d-din Muhammad Babar, Barlas Turk" // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. 1906. Vol. 38, No. 1. P. 89.
2. Badā'ūnī, 'Abd al-Qādir ibn Mulūk Shāh. *Muntakhabu-t-Tawārīkh*. Vol. I. Translated from the Original Persian and Edited by George S. A. Ranking. Calcutta: Asiatic Society of Bengal, 1884. P. 341.
3. Бобур Заҳириддин Мухаммад. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002.
4. Muhammad 'Abdu'l Ghani. A History of Persian Language & Literature at the Mughal Court, with a Brief Survey of the Growth of Urdu Language (Babur to Akbar). Part I: Babur. – Allahabad: The Indian Press, Ltd., 1929. P. 105–106.
5. مهران بهارلی. «میرزا علی بخت افطری گورکان – کورمکن: هنر و وسعت تورکی و عیب و تنگی ی فارسی میرهن است» // Sözüümüz. 26.09.2021. <https://sozumuz1.blogspot.com/2021/09/>
6. Péri, Benedek. "Turkish Language and Literature in Medieval and Early Modern India." // *Turks in the Indian Subcontinent, Central and West Asia: The Turkish Presence in the Islamic World*. Ed. Ismail K. Poonawala. – New Delhi: Oxford University Press, 2017. P. 260.
7. Ragagnin E. "Gastronomica in Bāburnāma" // Armenia, Caucaso e Asia Centrale. Ricerche 2021. A cura di Daniele Artoni, Carlo Frappi, Paolo Sorbello. Eurasiatica 18. – Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2021. P. 52–53.
8. Rezavi Syed Ali Nadeem. An Imperial Autobiography: Bāburnāma of Zahiruddin Muhammad Bābur Pādshāh Ghāzi // ASHA: Blast From The Past. The Blog of Aligarh Society of History and Archaeology. 8 December 2020.)

Oydin XO'JAMURODOVA,

Osiyo texnologiyalari universiteti Tillar kafedrası mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

INTERTEKSTUALLIK VA BADIY YAXLITLIK DIALEKTIKASI (Xayriddin Sultonning "Yaldo kechasi" romani asosida)

Annotatsiya: maqolada intertekstuallik nazariyasining umumiy tamoyillari (M. Bahtin, Y. Kristeva) asosida Xayriddin Sultonning "Yaldo kechasi" romani tahlil qilinib, unda boshqa matnlarga – Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romaniga, Muhammad Sharif Gulxaniy she'riyatiga, jadid davri matbuotiga, diniy-tarixiy manbalarga murojaat qilish orqali yaratilgan ko'p qatlamli badiiy matn qanday yagona, yaxlit badiiy dunyoga aylanganligi ko'rsatiladi. Tadqiqotning markazida intertekstuallik va badiiy yaxlitlik o'rtasidagi dialektik ziddiyat – matnning "ochiqligi" (boshqa matnlarga ishora qilishi) bilan uning "yopiqligi" (mustaqil badiiy butunlik sifatida mavjud bo'lishi) o'rtasidagi muvozanat masalasi turadi. Tahlil natijasida adabiy mistifikatsiya usuli aynan shu dialektikani hal qilishning o'ziga xos badiiy vositasi ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, badiiy yaxlitlik, dialektika, adabiy mistifikatsiya, pretekst, epigraf, "Yaldo kechasi", Xayriddin Sulton, "O'tkan kunlar", matnlararo aloqa.

Аннотация: в статье на основе общих принципов теории интертекстуальности (М. Бахтин, Ю. Кристева) анализируется роман Хайриiddина Султона «Ялдо кечаси», и показывается, как многослойный художественный текст, созданный посредством обращения к другим текстам – роману Абдуллы Кодирий «Утган кунлар», поэзии Мухаммада Шарифа Гулхания, публицистике джадидского периода, религиозно-историческим источникам, – превращается в единый, целостный художественный мир. В центре исследования находится диалектическое противоречие между интертекстуальностью и художественной целостностью – баланс между «открытостью» текста (его отсылками к другим текстам) и его «закрытостью» (существованием как самостоятельного художественного целого). В результате анализа обосновывается, что прием литературной мистификации является особым художественным средством разрешения именно этой диалектики.

Ключевые слова: интертекстуальность, художественная целостность, диалектика, литературная мистификация, претекст, эпиграф, «Ялдо кечаси», Хайриiddин Султон, «Утган кунлар», межтекстовая связь.

Annotation: drawing on the general principles of intertextuality theory (M. Bakhtin, J. Kristeva), the article analyses Xayriddin Sulton's novel "Yaldo kechasi" and shows how a multilayered literary text, built through references to other texts — Abdulla Qodiriy's novel "O'tkan kunlar," the poetry of Muhammad Sharif Gulxaniy, the press of the Jadid period, and religious-historical sources — is transformed into a single, unified artistic world. At the center of the study lies the dialectical tension between intertextuality and artistic integrity: the balance between the text's "openness" (its allusions to other texts) and its "closedness" (its existence as an autonomous artistic whole). The analysis demonstrates that the device of literary mystification serves as a distinctive artistic means of resolving precisely this dialectic.

Keywords: intertextuality, artistic integrity, dialectic, literary mystification, pretext, epigraph, "Yaldo kechasi," Xayriddin Sulton, "O'tkan kunlar," intertextual connection.

Intertekstuallik tushunchasi zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy matnning boshqa matnlar bilan bo'ladigan ko'p qirrali muloqotini ifodalovchi asosiy nazariy kategoriyalardan biriga aylangan. Bu tushunchani ilmiy muomalaga kiritgan Yuliya Kristeva o'zining mashhur ta'rifida har qanday matn boshqa matnlar mozaikasidan tashkil topgan, har qanday matn boshqa matnni o'zlashtirish va o'zgartirish natijasi

ekanligini ta'kidlagan edi. Bu g'oyaning ildizlari esa Mixail Bahtinning dialogik so'z va "begona so'z" konsepsiyasiga borib taqaladi – Bahtin bo'yicha, badiiy so'z hech qachon "sof", mustaqil bo'lmaydi, u doimo boshqa ovozlarda, boshqa matnlar bilan dialogik munosabatda mavjud bo'ladi. Ayni shu nazariy zaminda intertekstuallik muammosi bilan bir qatorda badiiy yaxlitlik muammosi ham dolzarblashadi: agar matn haqiqatan ham boshqa

matnlarning “mozaikasi” bo’lsa, unda uning mustaqil, yaxlit badiiy asar sifatidagi maqomi qanday saqlanadi degan savol tug’iladi. Aynan shu savol – intertekstuallik va badiiy yaxlitlik o’rtasidagi dialektik munosabat – zamonaviy o’zbek nasrining yorqin namunasi bo’lgan Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” romani misolida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

2025-yilda chop etilgan “Yaldo kechasi” romani o’zining janriy tabiati bilanoq intertekstual asar sifatida yaratilgan: u Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar” romani “davomi” sifatida, adabiy mistifikatsiya uslubida tasavvur etilgan. Bu yerda intertekstuallikning eng kuchli, eng radikal shakli namoyon bo’ladi – ya’ni yangi matn nafaqat oldingi matnga ishora qiladi yoki undan iqtibos keltiradi, balki o’zini bevosita o’sha matnning tabiiy davomi, hattoki xuddi o’sha muallifning qalamiga mansub asar sifatida taqdim etadi. Adabiyotshunoslikda bunday hodisa “gipertekstuallik” (Jerar Jenett atamasi bo’yicha, bir matnning ikkinchi – asos – matn ustiga qurilishi) sifatida ta’riflanishi mumkin. Muallifning o’zi asarni “tarixiy hujjatlar asosidagi badiiy to’qima” deb atashi, so’zboshini esa uch marta qayta yozib, uni goh Qodiriyning o’zi, goh nemis arxividan topilgan noma’lum qo’lyozma sifatida talqin qilishi – bularning barchasi matnning o’z manbai (pretekst) bilan bo’lgan munosabatini ataylab murakkablashtirish, uni ko’p qatlamli qilish maqsadiga xizmat qiladi. Romandagi intertekstual aloqalar faqat Qodiriy asari bilan chegaralanmaydi. Asarga epigraf sifatida benazir shoir Muhammad Sharif Gulxaniyning “Bu nechuk tunkim, oni tongi yo’qki, yo muazzinlarining bongi yo’q” degan mashhur satrlari olingan bo’lib, bu – klassik mumtoz she’riyat bilan zamonaviy nasriy matn o’rtasida yana bir intertekstual ko’prik yaratadi. Epigraf shunchaki bezak emas, balki romanning butun mazmun-mundariyasini oldindan belgilovchi, uni o’quvchi ongida mumtoz adabiy an’ana bilan bog’lovchi kompozitsion-semantik vosita vazifasini bajaradi: “tongi yo’q tun” obrazi romanning nomi – “Yaldo kechasi” – bilan bevosita uyg’unlashib, ikki xil matnni (klassik she’riy va zamonaviy nasriy) bir badiiy maqsadga bo’ysundiradi. Bundan tashqari, romanda jadid davri matbuoti, xususan “Najot” gazetasi materiallari badiiy talqin etiladi, bu esa publitsistik-hujjatli matnlarning badiiy to’qimaga singdirilishi orqali yana bir intertekstual qatlamni – badiiy matn bilan tarixiy-hujjatli matn o’rtasidagi aloqani – yuzaga keltiradi. Yana bir muhim intertekstual ishora – hazrati Usmon mus’hafi tarixi va uning yurtga

qaytarilishi motivi bo’lib, bu orqali roman diniy-tarixiy manbalar bilan ham muloqotga kirishadi, milliy-diniy xotira qatlamini badiiy matnga olib kiradi. Shu o’rinda intertekstuallik va badiiy yaxlitlik o’rtasidagi dialektik ziddiyat yanada aniq ko’rina boshlaydi. Bir tomondan, roman shu qadar ko’p turli matnlarga – badiiy, she’riy, publitsistik, diniy-tarixiy – murojaat qiladiki, bu uning matn sifatidagi “ochiqligi”ni, ya’ni tashqi matnlar bilan cheksiz aloqaga kirishish qobiliyatini ko’rsatadi. Ikkinchi tomondan esa, o’quvchi qo’liga tugal, yaxlit, o’z ichida mantiqan izchil bo’lgan badiiy asar – aniq boshi va oxiri, aniq syujet chizig’i, aniq qahramonlar tizimi bo’lgan roman sifatida yetib boradi. Mana shu ikki xususiyat – matnning ko’p ovozliligi (intertekstuallik) va uning yagona ovozgga, yaxlit badiiy dunyoga birlashuvi (badiiy yaxlitlik) – o’rtasidagi ziddiyatni yechish har qanday intertekstual asarning eng murakkab badiiy-estetik vazifasi hisoblanadi. Nazariy jihatdan bu masala Bahtin tomonidan “geteroglocciya” (ko’p ovozlilik) va “monologik yaxlitlik” o’rtasidagi muvozanat sifatida talqin etiladi: chinakam badiiy asar ko’p ovozlarni o’zida jamlasa-da, ularni bir muallif nazorati ostidagi yagona estetik tizimga bo’ysundiradi.

“Yaldo kechasi” romanida bu dialektik ziddiyat aynan adabiy mistifikatsiya usuli orqali badiiy yechimini topadi. Adabiy mistifikatsiya – ya’ni asarni boshqa (haqiqiy yoki taxmin qilingan) muallifning matni sifatida taqdim etish usuli – o’z tabiatiga ko’ra eng kuchli intertekstual vositalardan biri bo’lsa-da, u aynan shu vosita orqali yangi matnga yaxlitlik ham baxsh etadi. Buning mexanizmi shundaki, mistifikatsiya o’quvchini ikki matnni (Qodiriy matnini va Sulton matnini) alohida-alohida emas, balki yagona, uzluksiz badiiy oqim sifatida idrok etishga majbur qiladi: o’quvchi uchun “O’tkan kunlar” va “Yaldo kechasi” endi ikki mustaqil asar emas, balki bitta katta hikoyaning ikki bosqichi sifatida namoyon bo’ladi. Shu tariqa intertekstuallik – ya’ni matnlar orasidagi tashqi aloqa – badiiy yaxlitlikning, ya’ni yagona ichki badiiy dunyoning vositasiga aylanadi. Bu – intertekstuallik nazariyasida kam uchraydigan, ammo nazariy jihatdan alohida qimmatga ega bo’lgan holat: odatda, intertekstuallik matnning yaxlitligini “buzuvchi”, uni boshqa matnlarga “ochib yuboruvchi” omil sifatida talqin etiladi, “Yaldo kechasi” romani esa aksincha, intertekstuallikni yaxlitlikni mustahkamlovchi, uni yanada kengroq – ikki asar, ikki davr, ikki muallif ovozin birlashtiruvchi – miqyosga ko’taruvchi vositaga aylantiradi.

Bu dialektikaning yana bir muhim jihati – uch avlod (Otabek avlodi, Yodgorbek va uning zamondoshlari, ulardan keyingi nasl) taqdiri orqali ochib beriladigan kompozitsion yaxlitlikda namoyon bo'ladi. Har bir avlod o'z davrining, o'z tarixiy-ijtimoiy sharoitining "matni"ni – o'ziga xos til, urf-odat, ijtimoiy munosabatlar tizimini – o'zida mujassam etadi, biroq bu turli "avlod matnlari" yagona oilaviy va milliy taqdir chizig'i orqali bir-biriga bog'lanib, romanning yaxlit kompozitsion butunligini ta'minlaydi. Shu ma'noda romanning o'zi ham mikrodarajada xuddi makrodarajadagi kabi – turli matnlar (avlodlar, davrlar, ovozlari) intertekstual muloqotining yaxlit badiiy natijasi sifatida qurilgan, deb aytish mumkin. Bu – asar strukturasi barcha darajalarida – janr darajasidan (Qodiriy bilan aloqa) tortib syujet darajasigacha (avlodlar aloqasi) – bir xil dialektik tamoyil amal qilishini ko'rsatadi, bu esa romanning badiiy-estetik izchilligidan, muallif konsepsiyasining puxtaligidan dalolat beradi.

"Yaldo kechasi" romani intertekstuallik va badiiy yaxlitlik o'rtasidagi nazariy ziddiyatni hal qilishning o'ziga xos badiiy modelini taklif etadi. Roman bir tomondan o'zining butun matn to'qimasi bo'ylab boshqa matnlarga – klassik romanga, mumtoz she'riyatga, jadid matbuotiga, diniy-tarixiy manbalarga – ochiq bo'lib qoladi, ikkinchi tomondan esa, aynan adabiy mistifikatsiya va uch avlod taqdirining yaxlit kompozitsion chizig'i orqali bu ko'p qatlamli intertekstual materialni yagona, izchil, mustaqil badiiy dunyoga aylantiradi. Bu – zamonaviy o'zbek nasrida intertekstuallik nazariyasining amaliy tatbiqi sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, kelgusi tadqiqotlarda romanning boshqa intertekstual

qatlamlari (masalan, diniy-mifologik motivlar, xalq og'zaki ijodi unsurlari) bilan badiiy yaxlitlik o'rtasidagi munosabatni chuqurroq o'rganish istiqbolini ochib beradi. Shuningdek, ushbu dialektik model o'zbek adabiyotshunosligida intertekstuallik nazariyasining milliy zaminda qanday o'ziga xos shakllar kasb etishini ko'rsatuvchi qimmatli empirik material bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Shu bilan birga, intertekstuallik va badiiy yaxlitlik dialektikasini yanada chuqurroq anglash uchun romanning nomlanish strategiyasiga ham alohida e'tibor qaratish lozim. "Yaldo" so'zi o'zbek tilida keng qo'llanilmaydigan, forsiy-eroniy madaniy an'anaga xos tushuncha bo'lib, u yilning eng uzun tunini anglatadi va o'zida qadimiy quyosh-yorug'lik falsafasi, tabiat aylanishi haqidagi tasavvurlarni mujassam etadi. Bunday nom tanlash orqali muallif romanni yana bir – bu safar milliy chegaralardan tashqariga chiquvchi, umumsharq madaniy-falsafiy an'anasiga tegishli – intertekstual maydonga olib kiradi. Natijada asar nomi darajasidayoq kamida uchta madaniy-matniy qatlam – o'zbek mumtoz she'riyati (Gulxaniy epigrafi), milliy tarixiy-badiiy an'ana (Qodiriy merosi) va umumsharq falsafiy-madaniy tushunchalar tizimi (yaldo konsepti) – bir nuqtada kesishadi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, romandagi intertekstuallik faqat adabiy matnlar darajasida emas, balki madaniy kodlar, falsafiy tushunchalar va milliy xotira qatlamlari darajasida ham namoyon bo'ladi, bu esa asarning badiiy yaxlitligini yanada murakkab, ko'p bosqichli tizim sifatida tashkil etilishini talab qiladi – muallif bu vazifani nom, epigraf va syujet chizig'ining o'zaro mutanosibliigi orqali muvaffaqiyatli uddalagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kristeva J. Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman // Séméiotiké: Recherches pour une sémanalyse. – Paris: Seuil, 1969 (intertekstuallik nazariyasining asosiy manbasi).
2. Bahtin M.M. Voprosy literatury i estetiki. – Moskva: Xudojestvennaya literatura, 1975 (dialogik so'z va geteroglocciya konsepsiyasi).
3. Genette G. Palimpsestes: La littérature au second degré. – Paris: Seuil, 1982 (gipertekstuallik nazariyasi).
4. Badiiy matnda intertekstuallik va uning turlari // Zenodo, 2026. URL: <https://zenodo.org/records/14509518>
5. Badiiy matnda intertekstuallik hodisasi va intertekstual elementlar // Interscience.uz. URL: <https://interscience.uz/index.php/home/article/download/4135/3806/9096>
6. Interamatn va uning turkiy adabiyotdagi tarixiy ildizlari // Zenodo, 2026. URL: <https://zenodo.org/records/15734592>

Shoxida ISTAMOVA,
Buxoro davlat pedagogika instituti
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
professor

ZAMONAVIY HIKOYADA FOLKLOR XRONOTOPI: MAKON VA VAQT POETIKASI

Annotatsiya: maqolada zamonaviy o'zbek hikoyachiligida folklor xronotopining makon va vaqt poetikasidagi o'rni besh hikoya misolida tadqiq etiladi. Tog', qishloq, uy, quduq kabi makonlar hamda xotira, o'lim, qaytish va kutish bilan bog'liq vaqt shakllarining folkloriy asoslari, badiiy mazmuni va qahramon ruhiyatini ochishdagi vazifalari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *folklor xronotopi, zamonaviy hikoya, makon, vaqt, folklor poetikasi, mifologik tafakkur, xotira.*

Аннотация: в статье на материале пяти рассказов исследуется роль фольклорного хронотопа в поэтике пространства и времени современной узбекской малой прозы. Сопоставляются фольклорные основы и художественные функции таких пространственных образов, как гора, кишлак, дом, колодец, а также временных форм, связанных с памятью, смертью, возвращением и ожиданием.

Ключевые слова: *фольклорный хронотоп, современный рассказ, пространство, время, поэтика фольклора, мифологическое мышление, память.*

Annotation: the article examines the role of the folklore chronotope in the poetics of space and time in contemporary Uzbek short fiction through five selected stories. It comparatively analyzes the folkloric foundations and artistic functions of spatial images such as mountains, villages, houses, and wells, as well as temporal forms associated with memory, death, return, and waiting.

Keywords: *folklore chronotope, contemporary short story, space, time, folklore poetics, mythological thinking, memory.*

Kirish. Zamonaviy hikoyachilikda makon voqea yuz beradigan joy bilangina cheklanmaydi. Qahramonning yashash muhiti, u tark etgan yoki qaytib keladigan joy, tabiat bilan munosabati uning kechmishi va bugungi holatini anglashga ham yordam beradi. Shu bois tog', qishloq, uy, yo'l singari makon obrazlari vaqt bilan bog'langanda oddiy tasviriy detal bo'lib qolmay, asarning ichki mazmuniga kirib boradi. Ularning ayrimlarida xalqning tabiat, umr, o'lim, xotira va makon haqidagi qadimiy tasavvurlari ham saqlanib qolganini ko'rish mumkin.

Folklor xronotopining muhim belgilaridan birini M.M.Baxtin inson hayotini tabiatning umumiy harakatidan ajratmaslik bilan bog'laydi. Bunday qarashda inson umri va tabiat vaqti yonmayon kechadigan ikki jarayon emas: ular bir-birining mazmunini to'ldiradi. Tug'ilish, ulg'ayish, qarish va o'lim tabiatdagi o'zgarishlar bilan mushtarak idrok etiladi. Bu kuzatuv zamonaviy hikoyani tahlil qilishda ham ahamiyatli, biroq yangi nasrda mazkur bog'liqlik ko'pincha bevosita folklor shaklida ko'rinmaydi. U qahramonning muayyan joyga bog'lanishi, tabiat bilan yuzma-yuz qolishi, xotiraning bir makon atrofida to'planishi kabi holatlardan anglashiladi. Shukur Xolmirzayevning "Omon ovchining o'limi" va Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyalari bu masalani qiyosan kuzatish uchun o'ziga xos material beradi. "Omon ovchining o'limi"da tabiat Omon yashaydigan muhit bo'lish bilan birga uning ovchilik qismati va umrining yakuni bilan ham bog'lanadi. "Shamolni tutib bo'lmaydi"da esa qishloq, uy va shamol Bayna momoning uzoq yillar davomida uzilmagan xotirasi bilan tutashadi. Birinchi hikoyada makon insonning tabiat ichidagi hayoti va o'limiga yaqinlashsa, ikkinchisida u o'tmishni saqlab, uni bugungi vaqtga qaytaruvchi xususiyat kasb etadi.

Maqolada ikki hikoyadagi makon va vaqt munosabati matn tahlili asosida qiyoslanadi. Bunda folklor xronotopini tayyor motivlar yig'indisi sifatida izlashdan ko'ra, makonning qahramon

umri, xotirasi va taqdiri bilan qanday bog'lanishiga e'tibor qaratiladi. Shu orqali Xolmirzayev va Eshonqul hikoyalarida qadimiy makon-vaqt tasavvurlarining muallif badiiy dunyosiga singib, ikki xil poetik mazmun hosil qilishi ochib beriladi.

Asosiy qism. Shukur Xolmirzayevning "Omon ovchining o'limi" va Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyalarida makon voqea kechadigan oddiy manzara emas, qahramon hayoti va kechmishi bilan bog'langan badiiy unsurdir. Biroq yozuvchilar undan ikki xil yo'sinda foydalanadi. Sh. Xolmirzayevda Omonning hayoti tog', ov va yovvoyi tabiat ichida kechsa, N. Eshonqulda Bayna momoning uyi va Tersota qishlog'i uzoq yillar davomida yig'ilgan xotirani o'zida saqlaydi. Birida inson tabiat ichiga tobora chuqurroq kirib boradi, ikkinchisida esa o'tmish makon orqali bugungi kunga qaytadi.

"Omon ovchining o'limi"da ov Omon uchun tirikchilik vositasidan ko'ra kengroq ma'no kasb etib, uning yashash tarziga aylangan. Qahramon kiyik oviga ketayotib, yo'lda uchragan kaklik va chillarni ham ayamasligi, ovdan quruq qaytishni og'ir yo'qotishdek qabul qilishi uning tabiatga munosabatini ko'rsatadi. Omon tog' yo'llarini, hayvonlarning izini yaxshi biladi, tabiat bag'rida yashaydi, biroq o'zini shu olamning bir qismi sifatida emas, undan istaganicha foydalanishi mumkin bo'lgan kuch sifatida tutadi.

Hikoyaning folkloriy qatlami aynan shu nuqtada ochiladi. Omonning ammasi uni jonivorlarni behuda o'ldirishdan qaytarib, "qon tutadi" deya ogohlantiradi. Bu oddiy irim emas, balki jonzotga yetkazilgan ozorning oqibati bo'lishi haqidagi xalqona tasavvurni ifodalaydi. Omon esa bunday chegarani tan olmaydi. Shu tariqa tabiatni o'z tartibiga ega tirik olam deb bilish bilan uni ov maydoni sifatida qabul qilish o'rtasida ziddiyat yuzaga keladi.

Omonning oxir-oqibat o'zi hukmronlik qilgan tabiat ichida halok bo'lishi bu ziddiyatni yanada chuqurlashtiradi. Buni

“tabiat Omonni jazoladi” tarzida biryozlama tushunish to’g’ri bo’lmaydi. Asar davomida qahramonning mavqei o’zgaradi: avval jonivorlarning hayotini u belgilagan bo’lsa, yakunda o’zi tabiat qarshisida himoyasiz qoladi. Ov maydoni bo’lgan tog’ shu tariqa uning umrining so’nggi makoniga aylanadi. Tabiat – qilmish – oqibat bog’lanishi esa inson va tabiat o’rtasidagi qadimiy muvozanat haqidagi qarashlarni eslatadi. Tog’ sari harakatning qahramonni umr intihosiga olib borishi makon bilan vaqtning bir nuqtada tutashganini ham ko’rsatadi.

“Shamolni tutib bo’lmaydi”da makon boshqa vazifani bajaradi. Hikoyaning Bayna momoning eski uyini buzish voqeasi bilan boshlanishi bejiz emas. Yangi uylar orasida qolgan bu imorat tashqi ko’rinishidan eskilik qoldig’idek tuyuladi. Ammo devorlar qulay boshlashi bilan qishloq ahli Bayna momoni, uning boshidan kechirgan fojialarni va uzoq yillar davomida ichida saqlagan alamini eslaydi. Shunday qilib, uy o’tmishdan qolgan moddiy buyum emas, xotirani saqlab turgan makonga aylanadi.

Bayna momo uyining “qadim qo’rg’on”ga o’xshatilishi ham shu ma’noni kuchaytiradi. Eridan va o’g’lidan ayrilgan qahramon asta-sekin qishloqning kundalik hayotidan chekinadi. Uning yopiqligi bilan Bayna momoning ruhiy yopiqligi bir-biriga yaqinlashadi. Tersotada hayot davom etayotgan bir paytda uning uyida boshqa bir vaqt – yo’qotilgan yaqinlari va alam bilan bog’liq o’tmish yashashda davom etadi. Shu sababli uy nafaqat qahramon yashaydigan joy, balki o’tgan vaqtni bugungi kun bilan bog’lab turuvchi makon sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Shamol obrazi ham shu ma’noni to’ldiradi. Shamolni ko’rib yoki tutib bo’lmaydi, ammo uning mavjudligi seziladi. Xotira ham shunday: yillar voqealarni uzoqlashtirishi mumkin, biroq ularning izini butunlay yo’qota olmaydi. Shu ma’noda shamol Bayna momoning kechmishi bilan bugungi kun orasidagi ko’rinmas bog’lanishga aylanadi, eski uy esa bu xotiraning makondagi tayanchini tashkil etadi.

Ikki hikoyani qiyoslaganda makonlarning farqi yaqqol ko’rinadi. Omonning makoni ochiq: tog’, ov yo’llari va yovvoyi tabiat uning harakat maydonidir. Bayna momoning makoni esa yopiq: uy uning yolg’izligi va o’tmishini o’z ichiga yig’adi. Shunga qaramay, har ikkala makon ham qahramon hayotidan ajralmaydi. Omonning taqdirini tog’siz, Bayna momoning uzoq yillik kechmishini esa uy va Tersotadan tashqarida to’liq anglash qiyin. Shu bois tog’ ham, uy ham oddiy manzara bo’lib qolmay, vaqtni o’zida saqlagan makonga aylanadi.

Asosiy farq vaqtning yo’nalishida namoyon bo’ladi. “Omon ovchining o’limi”da tog’dagi harakat qahramonni oldinga – umrining intihosiga olib boradi; “Shamolni tutib bo’lmaydi”da esa makon hikoyani ortga, kechmishdagi fojiaga qaytaradi. Shuning

uchun Sh. Xolmirezayev hikoyasida makon – harakat – o’lim, N. Eshonqulda esa makon – xotira – o’tmish modeli shakllanadi. Birinchisida folklor xronotopi inson va tabiat o’rtasidagi muvozanat, qilmish va uning oqibati orqali ko’rinsa, ikkinchisida makon o’tmishni saqlash va uni bugungi vaqtga olib kirish vazifasini bajaradi. Demak, folkloriy makon zamonaviy hikoyada tayyor qolip sifatida takrorlanmaydi; u qahramon taqdiri va muallifning badiiy niyati bilan bog’lanib, yangicha poetik mazmun kasb etadi.

Xulosa. Qiyosiy tahlil “Omon ovchining o’limi” va “Shamolni tutib bo’lmaydi” hikoyalarida folklor xronotopi bir xil badiiy qolipda emas, har bir yozuvchining tasvir tamoyiliga mos ravishda namoyon bo’lishini ko’rsatadi. Shukur Xolmirezayevda tabiat makoni Omonning yashash tarzi, ovchilik ehtirosi va fojiaiy yakuni bilan uzviy bog’lanadi. Qahramonning tabiatga munosabati hamda “qon tutadi” singari xalqona qarashlar zahirida insonning tabiat oldidagi mas’uliyati, qilmish va oqibat o’rtasidagi bog’liqlik anglashiladi. Tog’ shu jihatdan oddiy voqea makoni emas, qahramon umrining harakati va intihosi bir nuqtada tutashadigan xronotopik maydonga aylanadi.

Ikki hikoya o’rtasidagi asosiy farq, ayniqsa, vaqtning harakatida ko’rinadi. “Omon ovchining o’limi”da vaqt bir yo’nalishda kechadi: Omonning har bir harakati uni ortga emas, muqarrar ravishda umrining oxiriga yaqinlashtiradi. Bu – qaytmas, chiziqli va yakunlovchi vaqt. Hikoya oxiridagi o’lim shu vaqt harakatiga nuqta qo’yadi. Shuning uchun Xolmirezayevda o’tmishdan ko’ra qahramonning hozirgi harakati va uning qanday oqibatga olib borishi muhimroqdir.

“Shamolni tutib bo’lmaydi”da esa vaqt tamoman boshqa tamoyil asosida quriladi. Bayna momoning hayotida o’tmish ortda qolib ketmaydi. Eski uy, Tersota va shamol uni qayta-qayta bugungi kunga olib kiradi. Voqealar hozirgi zamondan kechmishga qaytish orqali ochilgani sababli bu hikoyada retrospektiv, xotira orqali qaytuvchi vaqt ustunlik qiladi. Eng muhimi, o’tmish faqat eslanmaydi, balki Bayna momoning bugungi hayotida davom etadi. Shu bois N. Eshonqulda vaqtni yakunlovchi chiziqdan ko’ra, o’tmish va bugunning bir-biriga kirishib ketishini belgilaydi.

Demak, Sh. Xolmirezayev hikoyasining vaqt modeli **“hozirgi holat → harakat → oqibat → o’lim”** tarzida oldinga yo’naladi; N. Eshonqulda esa **“bugungi kun → xotira → o’tmish → bugungi kunga qaytish”** harakati yuz beradi. Birinchisida vaqt qahramon umrini yopadi, ikkinchisida esa xotira o’tmishning yopilishiga yo’l qo’ymaydi. Ana shu qarama-qarshilik ikki hikoyadagi folklor xronotopining eng muhim poetik farqini belgilaydi: Sh. Xolmirezayevda vaqt insonni intihoga olib boruvchi kuch bo’lsa, N. Eshonqulda u xotira orqali kechmishni hozirgi zamonda yashatib turuvchi kuchga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе: очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет. – Москва: Художественная литература, 1975. С. 234–407.
- 2.Xolmirezayev Sh. Saylanma. II jild: Hikoyalar. – Toshkent: Sharq, 2005. 464-b.
- 3.Eshonqul N. Maymun yetaklagan odam: qissalar va hikoyalar. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
- 4.Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – Москва: Искусство, 1970. 384 с.
- 5.Jo’rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish: o’quv qo’llanma. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2017. 180-b.
- 6.Karimov H. Shukur Xolmirezayev: adabiy portret. – Toshkent, 1999.

Lola UZAQOVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

"O'zbek tili va adabiyoti" kafedrası v.b. dotsenti, (PhD)

lolauzakova00@gmail.com

ZAMONAVIY BOLALAR ADABIYOTIDA MAVZU VA G'OYA BIRLIGI TAMOYILI

Annotatsiya: mazkur maqolada badiiy asarning mazmuniy-estetik yaxlitligini ta'minlovchi muhim poetik tamoyillardan biri — mavzu va g'oya birligi tamoyilining nazariy mohiyati tahlil qilinadi. Mavzu va g'oyaning o'zaro munosabati, ularning badiiy mazmunni shakllantirish, muallif konsepsiyasini ifodalash hamda asarning estetik-tarbiyaviy ta'sirchanligini belgilashdagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: *mavzu, g'oya, mavzu va g'oya birligi, badiiy mazmun, poetika, muallif konsepsiyasi, badiiy yaxlitlik, obraz, kompozitsiya, estetik ta'sir, tarbiyaviylik.*

Annotation: this article analyzes the theoretical essence of the principle of the unity of theme and idea—one of the key poetic principles ensuring the thematic and aesthetic integrity of a literary work. It examines the interrelationship between theme and idea, as well as their roles in shaping artistic content, expressing the author's concept, and determining the work's aesthetic and educational impact.

Keywords: *theme, idea, unity of theme and idea, artistic content, poetics, author's concept, artistic integrity, image, composition, aesthetic impact, educational value.*

Аннотация: в данной статье анализируется теоретическая сущность одного из важных поэтических принципов, обеспечивающих содержательно-эстетную целостность произведения искусства, — принципа единства темы и идеи. Подчеркивается взаимосвязь темы и идеи, их роль в формировании художественного содержания, выражении авторской концепции и определении эстетического и воспитательного воздействия произведения.

Ключевые слова: *тема, идея, единство темы и идеи, художественное содержание, поэтика, авторская концепция, художественная целостность, образ, композиция, эстетическое воздействие, воспитательная ценность.*

Bolalar adabiyoti tushunchasining turli davrlardagi talqini zamonaviy dunyoda yangi talqin yuzaga chiqishida asos bo'lib xizmat qilgan bo'lsa, turli muhitlardagi estetik paradigmalar zamonaviy bolalar adabiyotining yaxlit modern konsepsiyasi uchun zamin hozirladi. Ana shunday nazariy-metodologik muhit negizida zamonaviy bolalar adabiyoti mavzu va g'oya birligiga ehtiyoj har davrda muhim ekani ko'zga tashlandi. Turli yangilanish tamoyillari vujudga kelib, ular asosida bolalar adabiyoti birmuncha zamonaviy qiyofa kasb eta boshladi. Avvalambor sohani tuzum, mafkura vositasi bo'lish, unga xizmat qilish vazifasidan qutqarish orqali bolalar adabiyotining mustaqilligi ta'minlandi. Yurtimiz 1991-yil mustaqillikka erishgach, yurtimizda amalga oshirilgan islohotlar samarasi o'laroq, bolalar adabiyotida yangi g'oya paydo bo'ldi. Bundan avvalgi yillarda erkka tashnalik turli ramz va timsollar orqali bolalar adabiyotida ham aks etganini ko'rish mumkin edi. Endi

zamonaviy bolalar adabiyotida g'oya erksevarlik emas, balki mustaqil muhitda o'sayotgan bolaning turmush tarzi, orzulari-yu maqsadlari bilan bog'lanib ketdi. Shunga ko'ra mavzu ko'lami ham kengayib bordi.

Zamonaviy bolalar adabiyoti mavzu va g'oya munosabatini tahlilga tortish orqali kontekst plani va qamrovini aniqlash mumkin. G'oya mavzudan kattaroq tushuncha hisoblanadi. Shunga ko'ra, bugungi bolalar adabiyotida kengroq qamrovni g'oyalar egallaydi. G'oyalar kesimida mavzular ko'rib chiqilar ekan, mavzu g'oyadan kichikroq, shunga qaramay muhim unsur ekani oydinlashadi. Bu ikki munosabatda tahlilga tortiladigan o'rinlar bisyor va ularga ushbu paragrafda to'xtalib o'tamiz.

Zamonaviy o'zbek bolalar adabiyoti XXI asrda yangilanib, boshqa shakl va mohiyat kasb etar ekan, bu jarayon ma'lum prinsiplar asosida yuzaga kelganini bilish qiyin emas. Bunday tamoyillar hayotiy zaruratlar,

iste'mol talabi, davr o'zgarishi, texnika rivoji va shu kabi boshqa bir qancha omillarga bog'liq holda tahlilga tortilishi maqsadga muvofiq. Chunki ular g'oya va mavzuga ham bevosita ta'sir o'tkazadi. "Tamoyil – (yunoncha "principium") biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab"¹ demakdir. Bolalar adabiyoti ham mustaqil fan sifatida shakllangan ekan, u avvalo nazariya sifatida asosga, negizga, asosiy boshlang'ich qoidalarga, fanni boshqarib turuvchi g'oyaga, faoliyat sifatida asosiy qoidaga, umumlashtirilgan talablarga ega ekani aniq. Bular allaqachon isbotlangan, ammo zamonaviy bolalar adabiyotidagi yangi g'oya va mavzu, yangilanish tamoyillari tadqiqot o'laroq injalanmagan edi.

Zamonaviy bolalar adabiyotidagi mavzu va g'oya munosabati, ularning bir-biriga bog'liqligi kabilarni ko'rib chiqsak. Birinchi navbatda shuni e'tirof etish kerakki, barcha fanlarda kuzatilgan "person-centered", ya'ni shaxsning markazga kelishi g'oyasi ushbu sohani ham chetlab o'tmadi. Bugun bolalar adabiyotida yaratilgan asarlarning bosh g'oyasi markazda bola, uning ichki kechinmalari, harakatlari, orzulari turishi bilan ajralib turadi. Mana shu kontekstda ichki konfliktlar hamda ularga berilgan badiiy yechim yuzasidan yangi g'oyalar, mavzular pishib yetilmoqda. O'zbek tilining izohli lug'atida g'oya so'zi "intilish, maqsad, niyat, qasd" so'zlari bilan sinonim ekani aytiladi. Unga ko'ra, g'oya bu "obyektiv borliqni, voqelikni kishi ongida aks ettiruvchi, ayni zamonda kishining obyektiv borliqqa, voqelikka munosabatini ifodalovchi, kishilarning dunyoqarashlari asosini tashkil etuvchi, odamlarni maqsad sari yetaklovchi fikr, tushuncha, tasavvur"² deganidir. Demak, bolalar ongidagi borliqni anglashga bo'lgan intilishning yangi qiyofaga kirishi bolalar adabiyotida g'oya almashinuviga sabab bo'lgan deyish mumkin. Atrof-muhit o'zgarar ekan, bolaning maqsadlari ham o'zgarib boradi. Maqsadsiz hech qanday g'oya mavjud bo'lmaydi. Shu jihatdan bugungi bolalar adabiyotining maqsadi qanday degan savolga aniq javob topish sohaning g'oyasi, mavzusi, yangilanish tamoyillarini to'g'ri belgilab olishda muhim bosqich hisoblanadi. XXI asr bolalar adabiyotining maqsadi bolaga haqiqiy

bolalikni taqdim etishda ko'maklashish deb sanash mumkin. Ana shu nuqtayi nazardan fokusni tashqariga emas, ichkariga, bolaning ichki kechinmalariga qaratish to'g'ri yechim bo'ladi.

Birinchidan, zamonaviy bolalar adabiyotida ko'zga tashlanayotgan eng yirik g'oya bu – gumanizm bo'lib turibdi. Ushbu g'oya tarixda ham mavjud bo'lgan va "sharq allomalari Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Al-Kindiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy ham... bolaning individual xususiyatlari, layoqati va qobiliyatlarini hisobga olish, ta'limni insonparvarlashtirish kabi qoida va tamoyillarni ifoda etib berganlar."³ Ushbu fikr ta'limga qaratilgan bo'lsa-da unda bolalarning individual xususiyatlari, layoqati, qobiliyatlarini hisobga olish kerakligi, umuman, **g'oyalar insonparvarlik** asosida vujudga kelishi asosiy qoida va tamoyil ekani uqtirilmoqda. Globallashuv sharoitida gumanizm g'oyasi ancha balandlab, makon, zamon, til, din, irq tanlamaydigan ko'rinishga keldi. Shahar bolasimi, qishloq bolasimi, kambag'al oilaning farzandimi yoki boy oilaningmi? Obrazlarni tanlashda bir paytlar ahamiyat berilgan shunday qarashlar, talablar o'z mohiyatini yo'qotdi. Faqat bola degan tushuncha bor va qolgan barcha elementlar uning atrofida aylanadi.

Gumanizmning o'ziga xos jihati "Kichkina shahzoda" asarida aytilganidek, bolalarni bir xalq ko'rinishiga keltiradi. Zamonaviy bolalar adabiyoti bolalarning qiyofasi rang-barang, ammo ularning barchasi insonparvar g'oyalar asosida kamol topayotgan, mustaqillik bag'rida voyaga yetayotgan farzandlardir. Mehr-oqibat, rahm-shafqat, hurmat, do'stlik kabi tuyg'ular tarannumi orqali bolalarni ezgu g'oyalar asosida kamolga yetkazish muhim sanalmoqda. Bugun ularda konflikt ham hayot-mamot masalasi emas, nisbatan yengilroq, ammo muhimroq bo'lgan jarayonlarda ko'rinadi. Aslida bolaga beriladigan tarbiyaning og'ir-yengili bo'lmaydi. Insonparvarlik g'oyasi asosiga qurilgan bolalar adabiyoti namunalarining iste'molchisi ham inson e'zozlangan jamiyatda o'sadigan bola ekani obraz hamda kitobxon yaqinligini ta'minlaydi.

Zamonaviy bolalar adabiyotida ko'zga tashlanayotgan yana bir g'oya bu – bolaning erkinligi g'oyasidir. U mustaqil va erkin shaxs sifatida katta-kichik qarorlarini o'zi qabul qiladi, kitoblardagi qahramonlarda ham bu ko'rinadi. U kiyim tanlashdek kichik tanlovdan tortib

3 Yuzlikayev F.R. *Pedagogika institutida bo'lajak o'qituvchini didaktik tayyorlash jarayonini jadallashtirish*. – Toshkent: Fan, 1995. 24-b.

1 Toxtaxodjayeva M.X., Nishonova S., Hasanboyev J., Usmonboyeva M., Madiyarova S., Qoldibekova A., Nishonova N., Sayidahmedov N. *Pedagogika nazariyasi*. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. 389-b.

2 O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 637-b.

kasb tanlash kabi kelajakka daxldor katta qarorlarda ham erkinligini saqlab qola oladi. Asarlarda ularga bosim o'tkazadigan qahramonlarni uchratmaydi, fikrlarini o'zgartirishga uringan kuchlar asar so'ngida xato qilganini anglab yetishi kabi syujetlar ham ushbu g'oyaning rivojiga xizmat qiladi. Yaratilayotgan aksar asarlardagi bola obrazlari "aldagani bola yaxshi" qabilidagi oson "o'ljalar" emas. Kitoblarda bolaga va'da berildimi u bajarilishi kerak ekani uqtirilmoqda. Chunki u ham mustaqil shaxs sifatida o'sha va'dalarni unutmaydi. Avval yozilgan asarlarda bolalar aldash oson bo'lgan qahramonlar o'laroq gavdalantirilar edi, ularni so'z o'yinlari, qandaydir shirinliklar-u boshqa elementlar bilan aldab qo'yish oson bo'lardi. Lekin bugun bolalar adabiyoti namunalarida bunday bola qahramonlar deyarli uchramaydi, balki aksincha, bolalar kattalardan ko'ra zukko, ular ko'ra olmagan narsalarni ilg'ay oladigan shaxs sifatida ko'rsatilmoqda. Demak, sohada g'oyalar almashinuvi ko'zga tashlanmoqda. Vikipediya ochiq ensiklopediyasining izohiga ko'ra ham "bolalar adabiyoti o'zgaruvchan hodisa bo'lib, u kitobxon yoshi, tarixiy davr va ijtimoiy muhit bilan bevosita bog'liq".⁴ G'oyalarning shakllanishiga ham yuqoridagi omillar ta'sir qilishi tabiiy. Bular:

- Tarixiy davr;
- Ijtimoiy muhit;
- Milliy madaniy qadriyatlar;
- Zamonaviy texnologiyalar;
- Global jarayonlar;
- Adabiy an'analar va boshqalar.

Shunday ekan, bolalar adabiyotidagi g'oya tushunchasini yozuvchi-shoirilar dunyoqarashi, dunyo bolalarining ehtiyojlari, ijtimoiy-madaniy muhitning o'zaro ta'sirlashuvi natijasida shakllanadigan badiiy-estetik hodisa sifatida e'tirof etish mumkin.

Adabiyotshunoslikda mavzu va g'oya ikki muhim kategoriya bo'lib, badiiy asarning mazmuniy-strukturaviy asosini tashkil etadi, o'zaro uzviy bog'liq, biroq funksional jihatdan farqlanadi. Ularning munosabati bir qancha juz'iy savollar bilan cheklanib qolmaydi, balki voqelikning badiiy idroki, muallif pozitsiyasi va estetik konsepsiyaning shakllanish jarayonini ifodalaydi.

Mavzu bolalarga bag'ishlab yozilgan badiiy asarda tasvirlangan hayotiy hodisalar, insoniy munosabatlar, muammolar va voqelik doirasi hisoblanadi. Shu jihatdan mavzuga asarning predmeti deb baho berish mumkin. Masalan, zamonaviy bolalar adabiyotida do'stlik, tabiat,

oila, maktab, texnologiya, tengdoshlar munosabati, ekologik muammolar kabi masalalar alohida mavzu sifatida namoyon bo'lmoqda.

Adabiyotda yangi g'oya degan tushuncha nisbiydir. Har qanday novatorlik o'tmishda shakllangan g'oyalar bilan sug'oriladi. "Chunki yosh iqtidor egasi ijodda yangi, original badiiy kashfiyotlar qilmoqchi bo'lgan yo'lni doimo o'ziga xos yaratilgan ijodiy an'analar zaminidan topadi. Bundan boshqacha bo'lishi qiyin. Zero, ilmda qayta-qayta ta'kidlanganidek, adabiyot va san'atda novatorlik degan tushuncha faqat ilg'or hamda yashovchan adabiy an'analar bag'ridagina vujudga keladi"⁵. Shu xulosalardan kelib chiqib g'oyalar ham an'analar bag'rida yuzaga kelishini ta'kidlab o'tish kerak.

G'oya esa ana shu mavzu orqali muallif ilgari suradigan estetik-falsafiy xulosa, qadriyat, munosabat yoki konseptual fikrdir. Demakki, g'oya mavzu vositasida yuzaga chiqadi. Shu jihatdan g'oya asos, mavzu esa vosita deb qarash maqsadga muvofiq. Shu sababli bir mavzu asosida turlicha g'oyaviy mazmunga ega asarlar yaratilishi mumkin. Masalan, "tabiat" mavzusi bir asarda tabiatni asrash mas'uliyati, boshqasida inson va tabiat hamohangligi, yana birida esa ekologik beparvolikning insonlarga nisbatan salbiy oqibatlarini g'oyasini ifodalashi mumkin. Mavzu g'oyaning shakllanish maydoni, g'oya esa mavzuning muallif tafakkurida, mahoratida estetik mazmun kasb etgan shaklidir.

Shunday ekan, ular bir-biridan ajralgan alohida kategoriyalar emas, balki badiiy mazmunning turli bosqichlarini ifodalaydigan muhim tushunchalardir.

Mavzu va g'oya munosabatini mazmuniy imkoniyat nuqtasidan boshlab ko'rib chiqish mumkin. Mazmuniy imkoniyat muallif talqini, uning mahoratiga tayanadi. Sababi muallif o'sha mavzu yuzasidan bilimdon bo'lmasa, u qalamga olgan asarda xatoliklar ko'zga tashlanib qolaveradi. G'oyaviy konsepsiya zanjirni yakunlab beradi. Mavzu g'oyaviy konsepsiya nuqtayi nazaridan ahamiyatli bo'lmas ekan, uning mazmun plani bo'sh qolaveradi.

Hayotiy voqelik mavzu ko'lamini kengaytiradigan muhim unsurdir. Muallifning badiiy talqini, kuzatuvlari bilan bunday mohiyat yangicha mazmun kasb etadi, boyib boradi. Obrazlar va konflikt orqali o'quvchini yana qiziqtirish mumkin. G'oya estetik ta'sir ko'rsatishi bilan ham ajralib turadi. Bunda mavzu hali muallifning yakuniy munosabatini ifodalab kelmaydi. Muallif

⁵ Ҳаққулов И. Аъна ва маҳорат. // "Навоний ва ижод сабоқлари". – Тошкент, 1981. – Б.90.

⁴ Wikipedia https://uz.wikipedia.org/wiki/Bolalar_adabiyoti

mavzuni tanlash, muayyan jihatlarini ajratib ko'rsatish, obrazlar tizimini yaratish, konfliktni tashkil etish, unga badiiy yechim berish, ba'zan yechimni kitobxonning o'ziga qoldirish va voqealarni rivojlantirish orqali unga muayyan g'oyaviy yo'nalish beradi. Shuning uchun mavzuning mavjudligi hali g'oya borligini to'liq anglatmaydi. G'oya badiiy shakl vositasida turarkan, hali abstrakt tushunchani izohlaydi, ammo quyidagilar vositasida konkretlashadi:

- syujet
- kompozitsiya,
- obraz,
- konflikt,
- detal,
- til va
- uslub.

Ayniqsa XXI asr zamonaviy bolalar adabiyotida mavzu va g'oya munosabati yanada murakkablashmoqda. Chunki zamonaviy asarlarda bitta mavzu doirasida bir nechta g'oyaviy qatlam mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, raqamli texnologiyalar mavzusi bolalar adabiyotida faqat texnik taraqqiyotni tasvirlash bilan cheklanmasdan bolaning virtual va real olam o'rtasidagi munosabati, tafovutni anglay bilishi, axborot xavfsizligi, mustaqil fikrlash, insoniy muloqotning qadri kabi g'oyalarni ham ifodalashi mumkin. Shu jihatdan zamonaviy badiiy asarda mavzu tasvir uchun tanlangan hayotiy materialning yo'nalishini, g'oya esa shu materialga berilgan mualliflik-estetik bahoning mohiyatini belgilaydi.

Demak, mavzu va g'oya badiiy asarning mazmunini tashkil etuvchi o'zaro dialektik kategoriyalar sanaladi. Mavzu asarning qaysi hayotiy hodisa yoki muammo asosida qurilganini belgilab bersa, g'oya muallifning ushbu hodisa va muammoga nisbatan estetik, axloqiy, ijtimoiy yoki falsafiy munosabatini ifodalaydi. Mavzu g'oyaning predmetli asosini yaratadi, g'oya esa mavzuni badiiy-estetik jihatdan umumlashtiradi. Mavzular g'oyalar atrofida aylanadi. Mavzular u yoki bu g'oyani yetkazib berishga xizmat qiladi. G'oya va mavzu bir-birini to'ldirib borishi kerak. Shu sababli asarning badiiy yaxlitligi ko'p jihatdan mavzu va g'oyaning uyg'unligi, ularning obrazlar tizimi va badiiy shakl orqali yaxlit konsepsiyaga birlashishi bilan belgilanadi.

"Adabiyotda hamisha ikki toifa ijodkorlar davr surib kelganlar. Ulardan birinchisi, ta'bir joiz bo'lsa, kosiblardir. Kosiblar kimlar? Ular, xususan, she'riyatda qanday maqomda namoyon bo'ladilar? Adabiyotdagi

kosib nafaqat o'z orzusi va istaklariga ko'ra, balki tiriklik taqozosi bilan yoxud nom qozonib yashash ishtiyoqidan qalam oladi. Ba'zilar esa bu sohaga mutlaqo tasodif tufayli aralashib qolgan omadsiz mehnatkashlar bo'lib chiqadi. Xo'sh, ikkinchi toifa ijodkorlar kimlar? Ular "qalb amri bilan ijod qiluvchi, o'zi yoqqan alangada o'zi kuyuvchi, cheksiz mashaqqatli mehnatdan huzur va halovat oluvchi, qisqasi, ijodni qismat deb biluvchi shaxslardir. Ularni ko'pincha tug'ma iste'dod egalari deb ham atashadi".⁶ Bolalar adabiyotida qalam tebratayotgan ijodkorlarni ham shunday ikki toifaga bo'lish mumkin. Birinchi toifa vakillari shunchaki tomoq g'amida yoxud kattalarda yozgan she'rlari omadsizlikka yuz tutgani uchun, nisbatan jo'n deb hisoblanadigan bolalar she'riyatini tanlab oladilar-u, uni tirikchilik manbayiga aylantirib oladilar. Bunday ijodkorlar uchun g'oya, mavzu masalalari ikkinchi darajalidir. Ikkinchi toifa shaxslar esa A.Oripov ta'kidlagandek ijodkorlar.

Zamonaviy bolalar adabiyotida mavzu va g'oya birligi nimaga xizmat qiladi degan savol tashlanishi tabiiy. Dastavval mavzu va g'oya birligi badiiy asarning yaxlitligini, badiiy mukammalligini ta'minlashga xizmat qilishini ta'kidlash lozim. Ya'ni mavzu asarda nima haqida gapirilyotganini, voqealar ketma-ketligi nimaga ishora qilishi, syujet chizig'ini ifodalasa, g'oya shu mavzu orqali muallif qanday fikrni ilgari surayotganini belgilab beradi. Bu ikki kategoriyaning uyg'unligi natijasida asarning mazmuni aniq, badiiy ta'siri kuchli va muallifning estetik-axloqiy pozitsiyasi izchil namoyon bo'ladi.

Qolaversa, ushbu ikki chambarchas bog'liq kategoriya muallifning asosiy badiiy-estetik niyatini ochib beradi, obraz, syujet, konflikt va boshqa poetik unsurlarning bir maqsadga yo'naltirilishini ta'minlaydi, hamma unsurlar bir maqsad yo'lida birlashadi, bu esa o'quvchida asarning g'oyaviy mazmunini anglash imkonini kuchaytiradi, ayniqsa bolalar adabiyotida tarbiyaviy, ma'rifiy va estetik ta'sirni kuchaytiradi.

Mavzu va g'oya birligi badiiy asarning mazmuniy-poetik yaxlitligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Mavzu asarning predmetini belgilasa, g'oya mazkur predmetga nisbatan muallifning estetik munosabati va badiiy konsepsiyasini ifodalaydi. Shu bois mavzu va g'oyaning uyg'unligi asardagi obrazlar tizimi, syujet-kompozitsion qurilish, konflikt hamda badiiy tasvir vositalarining yagona mazmuniy maqsad asosida birlashishiga xizmat qiladi. Natijada badiiy asarning estetik va g'oyaviy ta'sirchanligi ortadi.

⁶ Oripov A. Ehtiyoj farzandi. – Toshkent, 1988. 81-b.

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA

Nilufar SUVANOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti
mustaqil izlanuvchisi (PhD)

VEB-SAYT VA MULTIMODAL TOPSHIRIQLAR TIZIMINI BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIGA JORIY ETISH METODIKASI

Annotatsiya: maqolada "SavodMedia" veb-sayti va multimodal topshiriqlar tizimini boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslariga to'rt bosqichda joriy etish metodikasi asoslangan.

Kalit so'zlar: joriy etish, ta'lim veb-sayti, multimodal topshiriq, o'qituvchi tayyorgarligi, aralash ta'lim, o'qish savodxonligi.

Аннотация: в статье обоснована методика поэтапного внедрения веб-сайта «SavodMedia» и системы мультимодальных заданий в уроки читательской грамотности начальной школы.

Ключевые слова: внедрение, образовательный веб-сайт, мультимодальное задание, подготовка учителя, смешанное обучение, читательская грамотность.

Annotation: the article justifies a four-stage methodology for introducing the SavodMedia website and multimodal tasks into primary reading literacy lessons.

Key words: implementation, educational website, multimodal task, teacher preparation, blended learning, reading literacy.

Eng puxta ishlab chiqilgan metodik vosita ham o'quv jarayoniga to'g'ri kiritilmasa, kutilgan natijani bermaydi. Ta'lim amaliyotida bunday holat tez-tez uchraydi: yangi dastur yoki raqamli resurs maktabga yetib keladi, ammo o'qituvchi uni qachon, qanday va nima maqsadda qo'llashni aniq bilmaydi, natijada vosita bir-ikki marta ishlatilib, keyin unutiladi. M. Fullan ta'limdagi o'zgarishlar tajribasini tahlil qilib, yangilikning taqdiri ko'p jihatdan o'qituvchilar uni qanchalik tushunib, o'z amaliyotiga moslashtirganiga bog'liqligini ko'rsatgan (Fullan, 2007). Shu sababli metodik tizimni yaratish bilan birga uni joriy etish tartibini ham alohida ishlab chiqish zarur. Tadqiqot doirasida multimodal matnlar asosida o'qish savodxonligini rivojlantirishning "Ko'r – Tushun – Yarat" modeli, topshiriqlar tizimi va ularni raqamli shaklda jamlagan "SavodMedia" veb-sayti yaratildi. Model darsni uch bosqichga ajratadi: o'quvchi avval tasvirni kuzatib, mazmunni taxmin qiladi, so'ng matnni o'qib, so'z va tasvirni solishtiradi, oxirida esa o'zi kichik multimodal matn yaratadi. Maqolaning maqsadi ushbu vositalarni boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslariga joriy etish metodikasini, ya'ni bosqichlar, foydalanish rejimlari, o'qituvchi tayyorgarligi va ota-onalar bilan hamkorlik tartibini asoslashdan iborat. Metodikani ishlab chiqishda uch nazariy manbaga tayanildi. Birinchisi o'qituvchining kasbiy o'zgarishi haqidagi T. Gaski modeli bo'lib, unga ko'ra o'qituvchining e'tiqodi yangi usulning o'quvchilar natijasiga ta'sirini o'z ko'zi bilan ko'rgandan keyin o'zgaradi, undan oldin emas (Guskey, 2002). Ikkinchisi texnologik-pedagogik fan bilimi modeli bo'lib, u

raqamli vositadan samarali foydalanish uchun texnologik, pedagogik va fan bilimlarining uyg'unligi zarurligini ko'rsatadi (Mishra, Koehler, 2006). Uchinchisi aralash ta'lim modellari bo'lib, ular raqamli va an'anaviy faoliyatni bir dars doirasida almashtirib qo'llash imkoniyatlarini tavsiflaydi (Staker, Horn, 2012). Oila va maktab hamkorligi masalasida J. Epsteyn qarashlari hisobga olindi. Uning olti turdagi hamkorlik tasnifida "uyda o'qish" alohida yo'nalish sifatida ajratilgan, ya'ni ota-onalar bolaning uydagi o'quv faoliyatiga maktab topshiriqlari orqali jalb qilinadi (Epstein, 2011). Milliy me'yoriy asos sifatida "Ta'lim to'g'risida"gi Qonundagi ta'lim sifati va raqamli texnologiyalardan foydalanishga oid talablar, metodik an'ana sifatida esa ona tili o'qitish metodikasi manbalari olindi (Qosimova va boshq., 2009). Tadqiqotda pedagogik loyihalash, tizimli tahlil va umumlashtirish metodlari qo'llanildi.

Joriy etish to'rt bosqichdan iborat. Tayyorgarlik bosqichida maktabning texnik imkoniyatlari, ya'ni proyektor, kompyuter, planshet va internet mavjudligi aniqlanadi, o'qituvchilar sayt va model bilan tanishtiriladi, har bir sinf uchun o'qish savodxonligi dasturidagi mavzularga mos matnlar saytdagi kutubxonadan tanlab olinadi. Moslashtirish bosqichida o'qituvchi tanlangan matnlar asosida dars rejalarini tuzadi, sinfning tayyorgarlik darajasiga qarab topshiriqlar soni va murakkabligini belgilaydi. Qo'llash bosqichida sayt va topshiriqlar darslarda muntazam ishlatiladi, o'quvchilar ishlarining natijalari o'qituvchi kabinetida kuzatib boriladi. Mustahkamlash bosqichida metodik birlashmada tajriba almashiladi, eng

samarali dars ishlanmalari umumiy to'plamga qo'shiladi va ota-onalar uchun tavsiyalar tarqatiladi. Bosqichlar ketma-ketligi tasodifiy emas. Tayyorgarlik boshlangan qo'llash texnik nosozliklar va tayyor bo'lmagan dars rejalari tufayli o'qituvchining ishonchini tez so'ndiradi. Mustahkamlash bosqichisiz esa yangi usul bir o'qituvchining shaxsiy tajribasi bo'lib qoladi va jamoaga yoyilmaydi. Moslashtirish bosqichi alohida e'tiborga loyiq, chunki tayyor topshiriqlarni o'z sinfiga moslashtirgan o'qituvchi ularni begona vosita sifatida emas, o'z ishi sifatida qabul qiladi. Maktablardagi sharoit turlicha bo'lgani uchun saytdan foydalanishning uch rejimi taklif etiladi. Birinchisi butun sinf bilan ishlash rejimi bo'lib, u sinfda bitta kompyuter va proyektor bo'lgan, eng ko'p uchraydigan sharoitga mo'ljallangan. Bunda o'qituvchi saytdagi modulni proyektorga chiqaradi, tasvirni avval matn yopiq holda ko'rsatadi, keyin matnni ochib, savollarni sinf bilan muhokama qiladi. "Ko'r" va "Tushun" bosqichlari shu tarzda ekranda birgalikda o'tadi, "Yarat" bosqichi esa daftarda yoki bosma shablonda bajariladi. Eng yaxshi ishlar keyingi darsda ekranga chiqarilib muhokama qilinadi.

Ikkinchisi guruh yoki yakka tartibda ishlash rejimi bo'lib, u sinfda yoki kompyuter xonasida bir nechta qurilma bo'lgan sharoitda qo'llanadi. Bu rejim stansiyalar bo'ylab aylanish modeliga asoslanadi: bir guruh qurilmada matn bilan ishlaydi, ikkinchisi qog'ozda yaratadi, uchinchi o'qituvchi bilan suhbatlashadi, so'ngra guruhlar o'rin almashadi (Staker, Horn, 2012). Ekranda ishlash vaqtini qisqa tutish va so'z hamda tasvirni yonma-yon joylashtirish multimedia orqali o'qitish tamoyillariga mos keladi (Clark, Mayer, 2016). O'qituvchi bilan suhbat stansiyasi esa har bir o'quvchining fikrini eshitish imkonini beradi, butun sinf bilan ishlashda bunga ko'pincha vaqt yetmaydi. Uchinchi bosma variant bo'lib, u raqamli qurilma bo'lmagan yoki internet uzilgan holatlar uchun mo'ljallangan. Bunda PDF topshiriqlar, rangli tasvirli kartochkalar va o'qituvchining ovoz chiqarib o'qishi qo'llanadi. Bosma rejim texnik imkoniyat bo'lmaganda ham metodik tizimdan voz kechmaslikni ta'minlaydi, chunki saytdagi barcha asosiy topshiriqlar chop etiladigan shaklda ham mavjud. Uch rejim bir-birini istisno etmaydi: bitta maktabda, hatto bitta o'qituvchining ishida ham ular sharoitga qarab almashinib turishi mumkin. O'qituvchilarni tayyorlash qisqa va amaliyotga yo'naltirilgan tarzda tashkil etiladi. Birinchi mashg'ulotda o'qituvchilar saytning asosiy bo'limlari bilan tanishadi va bitta modulni o'quvchi sifatida o'zlari bajarib ko'radi. Ikkinchi mashg'ulotda tajribali hamkasb o'tkazgan namunaviy dars kuzatiladi yoki uning videoyozuvi tahlil qilinadi. Uchinchi mashg'ulotda har bir o'qituvchi o'z darsini rejalashtiradi va hamkasblari bilan muhokama qiladi. Keyinchalik oyiga bir marta metodik birlashmada o'quvchilar ishlari namunalari birgalikda tahlil

qilinadi. Bunday tartib o'qituvchiga yangi usulning natijasini tezroq ko'rish va unga ishonch hosil qilish imkonini beradi (Guskey, 2002).

Ota-onalarni jalb qilish saytning "Ota-onalar uchun" bo'limi orqali amalga oshiriladi. Unda uyda bola bilan rasmiy kitob o'qish, rasm haqida savol berish va multfilmni birgalikda muhokama qilish bo'yicha qisqa tavsiyalar berilgan. O'qituvchi ota-onalar yig'ilishida bu bo'lim bilan tanishtiradi va uy vazifasi sifatida bola bilan birgalikda bajariladigan sodd topshiriqlar beradi, masalan, oila a'zolaridan biri haqida uch rasmdan iborat kichik hikoya tuzish. Bu J. Epsteyn tasnifidagi "uyda o'qish" yo'nalishiga to'g'ri keladi (Epstein, 2011). Metodikaning dars darajasidagi ko'rinishini 2-sinfidagi mashg'ulot misolida ko'rsatish mumkin. Dars mavzusi bahor haqidagi qisqa hikoya. O'qituvchi saytdagi kutubxonadan to'ldiruvchi tasvirli matnni tanlaydi: matnda qushlarning qaytgani aytiladi, rasmda esa uya qurayotgan qaldirg'ochlar va gullagan o'rik daraxti ham ko'rinadi. Darsning boshida tasvir ekranga chiqariladi va o'quvchilar bahor belgilarini sanaydi. So'ng matn o'qiladi va "Rasmda matnda aytilmagan qanday bahor belgisi bor?" degan savol muhokama qilinadi. Darsning oxirida o'quvchilar bosma shablonda o'z hovlisidagi bahor belgisini chizib, unga bir gapli izoh yozadi. Uyda esa ota-onasi bilan birgalikda yana bitta belgi topib, keyingi darsga olib keladi. Joriy etishni sinflar bo'yicha ham bosqichma-bosqich olib borish maqsadga muvofiq. Birinchi yarim yillikda sayt asosan butun sinf rejimida, o'qituvchi rahbarligida qo'llanadi va o'quvchilar tasvirni "o'qish"ning oddiy usullarini o'rganadi. Ikkinchi yarim yillikda 3–4-sinflarda guruh rejimi va media ustaxonadagi yaratish topshiriqlari kengroq kiritiladi. Keyingi o'quv yilida o'qituvchilar o'zlari tanlagan va moslashtirgan matnlarni saytdagi kutubxonaga qo'shib, umumiy resursni boyitadi. Shu tariqa sayt maktab jamoasining umumiy metodik bazasiga aylanadi. Taklif etilgan metodikaning asosiy xususiyati uning moslashuvchanligidir. Metodik tizim faqat raqamli qurilmalar yetarli bo'lgan maktablar uchun mo'ljallanmagan: bitta proyektor bo'lgan yoki umuman qurilma bo'lmagan sinfda ham uning asosiy g'oyasi, ya'ni so'z va tasvirni bog'lab o'qish va o'zi multimodal matn yaratish saqlanib qoladi. Raqamli vosita tizimning mazmunini emas, uni amalga oshirish qulayligini oshiradi. Bu aralash ta'lim tadqiqotlaridagi xulosaga mos keladi: samaradorlik texnologiyaning o'zidan emas, uning dars tuzilmasiga qanday kiritilganidan kelib chiqadi (Staker, Horn, 2012).

O'qituvchi tayyorgarligi joriy etishning eng muhim sharti hisoblanadi. Nazariy ma'ruza orqali o'qituvchini yangi yondashuvning foydasiga ishontrish qiyin. Aksincha,

u o'z o'quvchisining rasm va matnini solishtirib, kutilmagan va asosli fikr aytganini ko'rsa, usulni o'zi davom ettirishni xohlaydi. Shu bois metodikada qisqa tanishuvdan keyin darhol amaliy qo'llashga o'tish va natijalarni hamkasblar bilan birga tahlil qilish ko'zda tutilgan. Bunda o'qituvchi texnik ko'nikmani pedagogik maqsad bilan bog'lashni o'rganadi, ya'ni saytdagi har bir tugma ortida qaysi o'qish harakati turganini tushunadi (Mishra, Koehler, 2006). Joriy etishda uchraydigan qiyinchiliklarni ham oldindan hisobga olish kerak. Birinchidan, dastlabki darslarda vaqt yetishmasligi mumkin, chunki o'quvchilar ham, o'qituvchi ham yangi tartibga ko'nikishi kerak; shuning uchun birinchi haftalarda bitta darsda faqat bitta bosqichni to'liq o'tkazish tavsiya etiladi. Ikkinchidan, raqamli qurilmalar o'quvchilar diqqatini matndan chalg'itishi mumkin. Syujetga aloqador bo'lmagan raqamli effektlar kichik o'quvchini chalg'itishi tadqiqotlarda ko'rsatilgan (Takacs va boshq., 2015), shu sababli qurilmadan foydalanish vaqti aniq belgilanadi va har bir ekran bilan ishlash qog'ozdagi yoki og'zaki topshiriq bilan yakunlanadi. Uchinchidan, o'quvchilar natijalarini ball bilan emas, qisqa izoh bilan baholash o'qituvchi uchun odatiy bo'lmisligi mumkin. Holbuki aynan tavsifiy izoh shakllantiruvchi baholashning asosini tashkil etadi (Black, Wiliam, 1998), shuning uchun bu masala metodik birlashmada namunalar asosida muhokama qilinadi. Maktab rahbariyatining qo'llab-quvvatlashi ham joriy etish muvaffaqiyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Dars jadvalida kompyuter xonasidan foydalanish uchun vaqt ajratish, proyektorlarni sinflar o'rtasida adolatli taqsimlash, metodik

birlashma yig'ilishlarida tajriba almashish uchun muntazam vaqt belgilash kabi tashkiliy qarorlar o'qituvchiga katta yengillik beradi. Aks holda eng tashabbuskor o'qituvchi ham texnik va tashkiliy to'siqlar oldida yangi usuldan voz kechishi mumkin, bu holat M. Fullan tahlil qilgan ko'plab islohotlarda kuzatilgan (Fullan, 2007). Shu sababli joriy etish rejasi maktab rahbariyati bilan oldindan kelishib olinadi va uning bajarilishi o'quv yili davomida ikki-uch marta tahlil qilinadi.

Joriy etish natijalarini kuzatish uchun o'qituvchi kabinetidagi hisobotlar, o'quvchilar yaratgan multimodal matnlar to'plami va dars kuzatuv varaqalaridan foydalaniladi. Bu ma'lumotlar nafaqat o'quvchilar rivojini, balki metodikaning o'zi qaysi joyda takomillashtirilishi kerakligini ham ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, veb-sayt va multimodal topshiriqlar tizimini boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslariga joriy etish tayyorgarlik, moslashtirish, qo'llash va mustahkamlash bosqichlaridan iborat jarayon sifatida tashkil etiladi. Saytdan foydalanishning uch rejimi turli texnik sharoitdagi maktablarda metodik tizimni qo'llash imkonini beradi. O'qituvchilarni tayyorlash kuzatilgan amaliyot va hamkasblar bilan birgalikdagi tahlilga, ota-onalarni jalb qilish esa uy mutolaasiga oid soddta tavsiyalarga tayanadi. Ushbu metodika tajriba-sinov ishlarida qo'llanib, uning samaradorligi baholanadi, joriy etish jarayonida to'plangan o'qituvchilar fikr-mulohazalari va o'quvchilar ishlari namunalari esa sayt va topshiriqlar tizimini keyingi takomillashtirish uchun asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 5(1), 7–74. <https://doi.org/10.1080/0969595980050102>
2. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). *E-learning and the science of instruction: Proven guidelines for consumers and designers of multimedia learning* (4th ed.). Wiley.
3. Epstein, J. L. (2011). *School, family, and community partnerships: Preparing educators and improving schools* (2nd ed.). Westview Press.
4. Fullan, M. (2007). *The new meaning of educational change* (4th ed.). Teachers College Press.
5. Guskey, T. R. (2002). Professional development and teacher change. *Teachers and Teaching*, 8(3), 381–391. <https://doi.org/10.1080/135406002100000512>
6. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
7. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. (2020, 23-sentabr). O'RQ-637-son.
8. Qosimova, K., Matchonov, S., G'ulomova, X., Yo'ldosheva, Sh., & Sariyev, Sh. (2009). Ona tili o'qitish metodikasi. Noshir.
9. Staker, H., & Horn, M. B. (2012). *Classifying K–12 blended learning*. Innosight Institute.
10. Takacs, Z. K., Swart, E. K., & Bus, A. G. (2015). Benefits and pitfalls of multimedia and interactive features in technology-enhanced storybooks: A meta-analysis. *Review of Educational Research*, 85(4), 698–739. <https://doi.org/10.3102/0034654315568142>

Zarnigor UBAYDULLAYEVA,
Farg'ona davlat universiteti DSc tadqiqotchisi,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: zarnigorubaydullayeva@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7300-3136

BOLALAR NUTQI ONTOGENEZINING KORPUS MODELLARI: DERIVATSION-FONETIK TADQIQ VA CHILDES/CLAN TIZIMIDA ANNOTATSIYALASH METODOLOGIYASI

Annotatsiya: maqolada bolalar nutqi ontogenezini korpus lingvistikasi vositasida o'rganishning nazariy-metodologik asoslari tadqiq etiladi. Lisoniy tizimning shakllanishida fonetik, leksik va derivatsion innovatsiyalarning o'rni yoritilib, xalqaro CHILDES/TalkBank infratuzilmasi, CHAT transkripsiyasi hamda CLAN tahlil modullarini o'zbek bolalar nutqi materialiga tatbiq etish mexanizmlari tizimli asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *ontolingvistika, bolalar nutqi korpusi, CHILDES, CHAT formati, CLAN dasturi, fonetik o'zgarishlar, so'z yasalishi, morfemik annotatsiya.*

Аннотация: в статье исследуются теоретико-методологические основы изучения онтогенеза детской речи средствами корпусной лингвистики. Освещается роль фонетических, лексических и деривационных инноваций в становлении языковой системы, системно обосновываются механизмы адаптации международной инфраструктуры CHILDES/TalkBank, транскрипции CHAT и аналитических модулей CLAN к материалу узбекской детской речи.

Ключевые слова: онтолингвистика, корпус детской речи, CHILDES, формат CHAT, программа CLAN, фонетические изменения, словообразование, морфемная разметка.

Annotation: the article investigates theoretical and methodological foundations of studying child language ontogeny through corpus linguistics. The role of phonetic, lexical, and derivational innovations in language system acquisition is examined, providing a systematic rationale for adapting the international CHILDES/TalkBank infrastructure, CHAT transcription format, and CLAN analytical modules to Uzbek child language data.

Key words: *ontolinguistics, child language corpus, CHILDES, CHAT format, CLAN program, phonetic shifts, word formation, morphemic annotation.*

Kirish. Inson lisoniy qobiliyatining ontogenetik shakllanishi, til birliklarining o'zlashtirilish qonuniyatlari hamda bolalar nutqiy tafakkurining rivojlanish bosqichlari zamonaviy tilshunoslikning muhim antropotsentrik muammolaridan biri sanaladi [1: 63]. Uzoq yillar davomida bola nutqi kattalar lisoniy me'yorining "chala" ko'rinishi sifatida baholangan bo'lsa, zamonaviy ontolingvistik konsepsiyalar uni o'z ichki qonuniyatlari va qat'iy tizimiga ega mustaqil lisoniy voqelik sifatida e'tirof etadi [1: 63-64; 2: 6]. Konstruktivistik ontolingvistik paradigma talabiga ko'ra, bola atrof-muhitdan olinayotgan lisoniy ma'lumotlarni (input) ongsiz ravishda tahlil qilib, o'zining ichki lisoniy qoidalarini mustaqil modellashtiradi [3: 1].

Raqamli texnologiyalar davrida bolalar nutqini o'rganishda an'anaviy kundalik yozuvlari o'rnini katta hajmdagi empirik ma'lumotlarni jamlovchi xalqaro standartlashtirilgan elektron korpuslar egallamoqda [4: 261; 5: 5-7]. Jahon tilshunosligida B.MakVinni tomonidan asos solingan CHILDES (Child Language Data Exchange

System) va TalkBank global infratuzilmasi turli tizimli tillarda so'zlashuvchi bolalar nutqini transkripsiyalash, annotatsiyalash va tahlil qilishning xalqaro standartiga aylandi [5: 5-7; 6: 8-10]. Ushbu korpuslar nazariy tilshunoslik bilan birga, kompyuter lingvistikasi, sun'iy intellekt tizimlari hamda nutq patologiyalarini barvaqt aniqlashda muhim tayanch manba bo'lib xizmat qiladi [4: 261; 7: 37].

O'zbek tilshunosligida korpus lingvistikasi jadal rivojlanayotgan bo'lsa-da, mavjud elektron bazalar faqat kattalar nutqiga tayanadi; bolalar nutqini tizimli aks ettiruvchi maxsus raqamli korpus yaratilmagan [4: 261; 7: 37-38]. O'zbek tilining agglutinativ tabiati, grammatik ma'nolarning zanjirsimon affikslar orqali ifodalanishi bolalar nutqini o'rganishda o'ziga xos metodologik yondashuvni talab etadi [4: 262-263]. Shu bois, mazkur tadqiqotning maqsadi — bolalar nutqi ontogenezidagi fonetik va derivatsion innovatsiyalarni tahlil qilish asosida o'zbek bolalar nutqi korpusini CHILDES tizimida

shakllantirish hamda CHAT va CLAN vositalarida ko'p sathli annotatsiyalash mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism.

1. Ontolingvistikaning nazariy asoslari va korpusli yondashuv. S.N.Tseytlin asos solgan ontolingvistika maktabida bolalar nutqiga nisbatan ikkita fundamental qarash ilgari suriladi: "vertikal" yondashuv (bolalar nutqini kattalar me'yori asosida baholash, xato va yangiliklarni aniqlash) hamda "gorizontal" yondashuv (bolalar nutqini o'z kognitiv darajasiga mos avtonom lisoniy tizim sifatida o'rganish) [1: 63-64]. Bolaning individual nutqiy taraqqiyotini to'liq qamrab olishda an'anaviy qaydlar yetarli bo'lmaydi [4: 261; 5: 8]. CHILDES tizimi esa nutqiy oqimni CHAT transkripsiyasi, CLAN tahlil dasturlari hamda ochiq ma'lumotlar bazasi integratsiyasi orqali yagona elektron platformaga jamlaydi [5: 11]. Audio va video yozuvlarning matn bilan millisekundlarda bog'lanishi (sonic va video CHAT) tadqiqotning xolisligini ta'minlaydi [5: 18-19, 39; 7: 38].

2. Bolalar nutqidagi fonetik o'zgarishlar dinamikasi. Nutq ontogenezida bola kattalar tili leksikasini o'zlashtirish jarayonida qator fonetik transformatsiyalarga tayanadi [2: 19-20; 8: 19; 9: 1]. M.B.Eliseyeva va E.Y.Drozdova tadqiqotlariga ko'ra, bolalar nutqida quyidagi asosiy fonetik hodisalar kuzatiladi [2: 19-22; 8: 19-35]:

a) bo'g'inlarning tushib qolishi (slogovaya eliziya) — ko'p bo'g'inli so'zlarda urg'usiz bo'g'inlarning qisqarishi (masalan, o'zbek bolalarida "koptok" -> "tok", "velosiped" -> "seped") [8: 28-30];

b) konsonant klasterlarning soddalashishi — ikki-uch undoshning qator kelishini bola artikulyatsion jihatdan osonlashtiradi ("stol" -> "tol", "traktor" -> "tator") [8: 35-37];

d) tovushlar almashinishi (substitutsiya) — murakkab artikulyatsiyali tovushlarning ([r], [l], [sh], [ch]) qulayroq tovushlar bilan almashtirilishi ("qizil" -> "qiziy", "ber" -> "bey") [2: 20-21; 8: 19-22];

e) assimilyatsiya va metatezis — so'z ichidagi tovushlarning o'xshashi yoki o'rin almashishi ("qoshiq" -> "qoqiq", "kapetik" -> "paketik") [8: 32-35; 9: 2]. Korpus tuzilmasida ushbu birliklar CHAT qoidalariga binoan o'z holicha fonetik belgilar vositasida qayd etiladi [5: 41-45].

3. Leksik-semantik rivojlanish va derivatsion innovatsiyalar. Bola nutqida 1,5-2 yosh oralig'ida yuz beradigan "leksik portlash" morfemik tizimning shakllanishini jadallashtiradi [8: 48-50; 9: 1]. M.B.Eliseyevaning 2025-yilgi tadqiqotida ko'rsatilishicha, bolalar so'z ijodkorligi (innovatsiyalar) til tizimidagi mutlaq va nisbiy lisoniy lakunalarni to'ldirishga xizmat qiladi [10: 393-394]. Yosh ulg'aygan sari innovatsiyalar tarkibi o'zgaradi: 3 yoshgacha otlar ustun bo'lsa, 5-6 yoshda fe'l so'z yasaliishi "portlashi" kuzatiladi [10: 404]. Agglyutinat

o'zbek tilida ham bolalar so'z yasovchi qo'shimchalarni (-chi, -cha, -choq) yangi negizlarga erkin ulab, noan'anaviy hosilalar yaratadilar ("choychi", "gulcha") [4: 262]. Bu birliklar korpusda bolaning derivatsion kompetensiyasi sifatida alohida teglanadi [5: 42-44].

4. Multimediali ma'lumotlarni yig'ish va CHAT transkripsiyasi. Bolalar nutqi korpusi uchun ma'lumotlar tabiiy muhitda (o'yin, oilaviy muloqot) yuqori sifatli audio (kamida 44.1 kHz, 16-24 bit) va video formatlarda yozib olinadi [4: 262; 7: 38]. Video materiallar imo-ishora, mimika va ko'z qarashi kabi noverbal vositalarni tahlil qilish uchun zarurdir [5: 18-19; 7: 39].

To'plangan ma'lumotlar CHAT formatida matnga o'giriladi [4: 262; 5: 16]. Formatning tayanch qoidalari quyidagilardan iborat: fayl boshida majburiy sarlavhalar (@Begin, @Languages: uzb, @Participants: *CHI Bola, *MOT Ona, @ID, @Media) hamda yakunida @End qo'yiladi [5: 26-33]; har bir jumla yangi qatordan so'zlovchi kodi bilan boshlanadi (*CHI: koptokni ber.); tushunarsiz so'zlar 'xxx', fonetik qatorlar '&~', takrorlar '[/]' va noverbal holatlar '&=laughs' kabi maxsus teglar orqali ifodalanadi [4: 262; 5: 45-47, 64-65]; asosiy satr ostida morfemik (%mor) va sintaktik (%gra) qaram satrlar joylashtiriladi [5: 80-84]. Transkriptlar CLAN tizimining CHECK moduli yordamida sintaktik tekshiruvdan o'tkaziladi [5: 23, 55; 6: 34].

5. O'zbek tilida ko'p sathli morfemik annotatsiyalash modeli. Agglyutinat o'zbek tilida bitta so'z bir necha grammatik ma'noni ifodalovchi affikslar zanjiridan tashkil topadi [4: 262]. Masalan, "koptokchalarimni" so'zida: koptok (asos) + cha (kichraytirish) + lar (ko'plik) + im (egallik) + ni (kelishik) [4: 262]. Shu munosabat bilan o'zbek bolalar nutqi korpusida ikki bosqichli annotatsiya amalga oshiriladi [4: 262]:

1) Leksik qatlam (Lemma): so'z barcha affikslardan ajratilib, lug'aviy asosi va turkumi belgilanadi (n|koptok) [4: 262];

2) Grammatik qatlam (Affixal Tagging): har bir qo'shimcha xalqaro standart kodlar bilan belgilanadi [4: 262-263]: otlarda -PL (ko'plik), -PSS1S (I shaxs egallik), -ACC (tushum), -DAT (jo'nalish), -LOC (o'rin-payt), -ABL (chiqish), -DIM (kichraytirish); fe'llarda -PAST (o'tgan zamon), -PRES (hozirgi zamon), -IMP (buyruq mayli), -NEG (inkor), -CONV (ravishdosh), -PART (sifatdosh) [4: 262-263]. Masalan: 'uy-i-miz-da-mi' -> 'n|uy-PSS1P-LOC-QUE'. Bu tahlil grammatik shakllarning o'zlashtirish dinamikasini aniq ko'rsatadi [4: 262].

6. CLAN dasturiy vositalari va parametrlarni hisoblash. CHAT transkriptlari CLAN dasturining maxsus modullari orqali avtomatlashtirilgan tarzda tahlil qilinadi [4: 262; 6: 8]. Asosiy tahliliy ko'rsatkichlar quyidagilardir [6: 12-14]:

a) MLU va MLUm (Mean Length of Utterance): jumalarning o'rtacha uzunligi bolaning grammatik

rivojlanish darajasini belgilaydi [4: 262; 6: 23, 98]. Ingliz tilida MLU so'zlar soni bo'yicha hisoblansa (MLUw), agglyutinatив o'zbek tili uchun morfemalar soni bo'yicha o'lchov — MLUm hal qiluvchi hisoblanadi [4: 263]. Masalan, inglizcha "I can not go" (4 so'z, 4 morfema) birikmasiga o'zbekcha "borolmayman" (1 so'z: bor+a+ol+ma+y+man — 6 morfema) mos keladi [4: 263]. Shu bois o'zbek tili uchun MLUm ko'rsatkichi asosiy mezon qilib olinadi [4: 263];

b) **FREQ** va **TTR** (Type-Token Ratio): so'zlar chastotasi hamda umumiy so'zlar bilan noyob so'zlar nisbati (TTR) orqali leksik boylik o'lchanadi [4: 263; 6: 17, 72];

d) **KWAL**, **COMBO** va **FLUCALC**: Muayyan konstruksiyalarni konteksti bilan qidirish hamda nutqdagi ravonlik va to'xtalishlarni (duduqlanish, ikkilanish) tahlil qilish imkonini beradi [6: 63, 91, 137].

7. Etik tamoyillar va ma'lumotlar xavfsizligi. Bolalar nutqi korpusini shakllantirishda shaxsiy daxlsizlik va xalqaro axloqiy me'yorlarga qat'iy rioya etiladi [4: 262; 7: 39]. Yozuvlar oldidan ota-onalardan yozma rozilik olinadi [4: 262; 7: 39]. Korpus bazasida ismlar anonimlashtirilib (*CHI: Bola_1), audio-videolarda shaxsiy ma'lumotlar himoyalangan [4: 262; 5: 48; 7: 39]. Bu tartibotlar xalqaro FAIR (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable) tamoyillariga to'liq mos keladi [5: 24-25].

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot bolalar nutqi ontogenezi korpus lingvistikasi vositasida o'rganish milliy tilshunoslik uchun ustuvor ilmiy vazifa ekanligini ko'rsatdi [4: 263]. Bolalar nutqidagi fonetik transformatsiyalar, leksik o'zgarishlar va so'z yasash innovatsiyalari til tizimining bosqichma-bosqich o'zlashtirilish qonuniyatlarini aks ettiradi [1: 63-64; 8: 19; 10: 393-394]. O'zbek bolalar nutqi korpusini xalqaro CHILDES/TalkBank standartlarida modellashtirish quyidagi natijalarni beradi [4: 263]:

1. **CHAT** transkripsiyasi va **CLAN** dasturiy vositalarining tatbiq etilishi o'zbek ontolingvistikasini xalqaro raqamli tadqiqotlar maydoniga olib chiqadi hamda qiyosiy izlanishlar uchun mustahkam baza yaratadi [4: 263; 5: 11];

2. Agglyutinatив tabiatga mos ikki bosqichli morfemik annotatsiya va MLUm ko'rsatkichining qo'llanilishi bola nutqining grammatik murakkabligini xolis va aniq baholash imkonini taqdim etadi [4: 262-263];

3. Yaratiladigan korpus nazariy tilshunoslik bilan bir qatorda, logopediya, defektologiya hamda sun'iy intellekt tizimlari (ovozli yordamchilar, ASR) uchun noyob lingvistik manba vazifasini o'taydi [4: 261, 263; 7: 37].

Kelgusidagi tadqiqotlarda o'zbek bolalari nutqining turli yosh guruhlari bo'yicha audio-video bazasini kengaytirish va etalon qism korpusni shakllantirish muhim vazifa bo'lib qoladi [4: 262; 7: 38].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Цейтлин С.Н. Лингвистика детской речи как инновационная научная и учебная дисциплина // Образование и русский язык. — 2005. — С. 63–65.
2. Дроздова Е.Ю. Индивидуальный путь освоения языка ребенком: фонетический и грамматический аспекты: Выпускная квалификационная работа. — Пермь: ПГГПУ, 2018. — 39 с.
3. Концевой М.П. Лингвистические корпуса в конструктивистской онтолингвистической парадигме // Вестник БрГУ имени А.С. Пушкина. — 2020. — С. 1–4.
4. Abduraxmonova N., Abduraxmonova S. Bolalar nutqi korpusini yaratishning nazariy va metodologik asoslari // O'zbekiston Milliy universiteti xabarlar. — Toshkent, 2025. № 5. 261–264-b.
5. MacWhinney B. Tools for Analyzing Talk. Part 1: The CHAT Transcription Format. — Carnegie Mellon University: TalkBank, 2026. — 116 p.
6. MacWhinney B. Tools for Analyzing Talk. Part 2: The CLAN Program. — Carnegie Mellon University: TalkBank, 2026. — 187 p.
7. Umirzaqova M.A. Bolalar nutqi korpusi uchun multimedia va audio kontent yaratish masalalari // Filologiya masalalari. — Toshkent, 2024. 36–42-b.
8. Елисеева М.Б. Фонетическое и лексическое развитие ребенка раннего возраста. — СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008. — 143 с.
9. Елисеева М.Б. Речевой онтогенез: взгляд лингвиста // Логопед. — 2005. — № 4. — С. 1–9.
10. Елисеева М.Б. Деривационные процессы в речи ребенка от 5 до 6 лет: узальное и окказиональное // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2025. — Т. 16. — № 2. — С. 392–410.
11. Выготский Л.С. Мышление и речь. Собр. соч. в 6 т. Т. 2. — М.: Педагогика, 1982. — С. 254–260.
12. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. — 470 с.
13. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок. Лингвистика детской речи. — М.: Владос, 2000. — 240 с.
14. Abdurahmonova N.Z. Korpus lingvistikasi. — Toshkent: GlobeEdit, 2023. 200-b.
15. Brown R. A First Language: The Early Stages. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1973. — 437 p.

Nasibaxon ASHURMATOVA,
Farg'ona davlat texnika universiteti assistenti

RAQAMLI MEDIA DISKURSIDA VIZUAL VA MULTIMODAL BELGILARNING LINGVISTIK TALQINI

Annotatsiya: maqolada raqamli media diskursidagi vizual va multimodal belgilarning lingvistik tabiati hamda kommunikativ-pragmatik vazifalari tahlil qilinadi. Hisbelgi, GIF, stiker, mem, foto va videoning verbal matn bilan uyg'unligi diskursning ko'p kodli xususiyatini yuzaga keltirishi asoslanadi. Vizual belgilarning kontekstga bog'liq ma'nolari, kommunikativ niyatni ifodalashdagi emotsional-ekspressiv, baholovchi, aniqlashtiruvchi, ironik va interfaol vazifalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *raqamli media diskursi, multimodallik, vizual belgi, hisbelgi, mem, gif, stiker, pragmatika, semiotika.*

Аннотация: в статье анализируются лингвистическая природа и коммуникативно-прагматические функции визуальных и мультимодальных знаков в цифровом медиадискурсе. Рассматривается взаимодействие эмодзи, GIF-анимации, стикеров, мемов, фотографий и видео с вербальным текстом, формирующее поликодовый характер дискурса. Раскрываются их контекстуально обусловленные эмоционально-экспрессивные, оценочные, уточняющие, иронические и интерактивные функции.

Ключевые слова: *цифровой медиадискурс, мультимодальность, визуальный знак, эмодзи, мем, GIF, стикер, прагматика, семиотика.*

Annotation: the article analyzes the linguistic nature and communicative-pragmatic functions of visual and multimodal signs in digital media discourse. It examines how emojis, GIFs, stickers, memes, photographs, and videos interact with verbal text to create a multi-coded discourse. Particular attention is given to their context-dependent emotional-expressive, evaluative, clarifying, ironic, and interactive functions.

Key words: *digital media discourse, multimodality, visual sign, emoji, meme, GIF, sticker, pragmatics, semiotics.*

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida insonlar o'rtasidagi muloqot shakllari sezilarli darajada o'zgardi. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, videoplatformalar va boshqa raqamli kommunikativ maydonlarda axborot faqat verbal matn orqali emas, balki vizual, grafik, audio va audiovizual vositalar yordamida ham uzatilmoqda. Natijada raqamli media diskursida ma'no hosil qilish jarayoni bir nechta semiotik kodlarning o'zaro uyg'unligiga asoslanadigan murakkab kommunikativ hodisaga aylandi.

An'anaviy yozma muloqotda asosiy ma'no tashuvchi vosita so'z va matn hisoblangan bo'lsa, raqamli kommunikatsiyada hisbelgi, stiker, gif, mem, foto, video, shrift, rang va boshqa vizual elementlar ham kommunikativ mazmunning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Metodologiya.

Shu sababli raqamli media matnlarini faqat verbal birliklar asosida o'rganish ularning to'liq kommunikativ mazmunini ochib berish uchun yetarli emas. Multimodallik nazariyasida ma'no birgina til vositasida emas, balki turli semiotik resurslarning o'zaro ta'siri orqali shakllanishi ta'kidlanadi. G.Kress va T.van Lyuven kommunikatsiyada verbal matn, tasvir, rang, kompozitsiya va boshqa semiotik vositalarning yaxlit tizim sifatida faoliyat ko'rsatishini asoslaydi [1]. Ushbu yondashuv raqamli media diskursining lingvistik xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Maqolaning maqsadi raqamli media diskursidagi vizual va

multimodal belgilarning lingvistik tabiatini, verbal birliklar bilan munosabatini hamda semantik-pragmatik vazifalarini yoritishdan iborat.

Multimodallik kommunikativ mazmunning bir nechta semiotik vosita orqali ifodalanishini anglatadi. Raqamli muhitda matn, tasvir, ovoz, video, animatsiya, hisbelgi va grafik elementlar o'zaro uyg'unlashadi. Masalan, ijtimoiy tarmoq posti verbal matn, fotosurat, kalitso'z, hisbelgi va havoladan iborat bo'lishi mumkin. Bunda mazmun alohida komponentlarning oddiy yig'indisi emas, balki ularning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi.

Raqamli media diskursidagi multimodal birliklarni verbal, vizual, grafik, audiovizual va interfaol komponentlarga ajratish mumkin. Verbal qatlam post, izoh va sarlavhalarni; vizual qatlam foto, mem va illyustratsiyalarni; grafik qatlam hisbelgi, stiker va giflarni; audiovizual qatlam esa video, reels, vlog va podkastlarni qamrab oladi. Layk, repost, reaksiya va havolalar platformaning texnologik imkoniyatlariga asoslangan interfaol vositalardir.

Natijalar.

Vizual belgilar raqamli kommunikatsiyada bezak emas, balki mazmun hosil qiluvchi semiotik birlik sifatida qatnashadi. Ularning ma'nosi kontekst, kommunikantlarning munosabati va kommunikativ vaziyatga bog'liq. Masalan, 🍌 belgisi maqtov yoki qo'llab-quvvatlashni, ayrim vaziyatlarda esa kinoyani ifodalashi mumkin. ❤️ belgisi mehr, minnatdorlik yoki kontentga ijobiy munosabatni bildiradi. Demak, vizual

belgining mazmuni uning shartli ma'nosi bilan cheklanmay, pragmatik jihatdan boyib boradi.

Hisbelgilar yozma muloqotda intonatsiya, mimika va imo-ishoraning ayrim vazifalarini bajaradi. Ular matnning emotsional ohangini belgilaydi, fikrni yumshatadi, baholash munosabati va kommunikativ niyatni aniqlashtiradi.

Internet memlari ham murakkab multimodal birlik hisoblanadi. Ularda tasvir, matn, madaniy ishora va intertekstual aloqa birlashadi. Mashhur film qahramoni tasviriga yangi vaziyatga mos matn joylashtirilganda, dastlabki madaniy kontekst bilan yangi kommunikativ vaziyat o'rtasida bog'lanish yuzaga kelib, yangi pragmatik ma'no shakllanadi.

Gif va stikerlar tasdiqlash, rad etish, hayratlanish, minnatdorlik yoki hazil kabi ma'nolarni mustaqil ifodalashi mumkin. Giflarda harakat mavjudligi sababli emotsional holat dinamikroq aks etadi. Ular verbal javobni to'ldiradi, kuchaytiradi yoki uning o'rnini egallaydi.

Verbal va vizual vositalarning o'zaro munosabati bir necha ko'rinishda namoyon bo'ladi: vizual belgi matn mazmunini kuchaytiradi ("Ajoyib yangilik! 🎉"), pragmatik ohangni aniqlashtiradi ("Mayli 😊"), kinoyaviy ma'no orqali uni o'zgartiradi yoki verbal matnni to'liq almashtiradi (👉, ❤️). Shunday ekan, vizual birliklar ikkilamchi element emas, balki mustaqil kommunikativ vosita hisoblanadi.

Muhokama.

Tadqiqot natijalari raqamli media diskursida kommunikativ mazmunning faqat verbal birliklar orqali emas, balki vizual va boshqa semiotik vositalarning o'zaro integratsiyasi asosida shakllanishini ko'rsatadi. Raqamli kommunikatsiya muhitida matn, tasvir, grafik element, emoji, tipografik vosita, rang, videotasvir hamda boshqa belgilar alohida-alohida emas, balki yagona kommunikativ tuzilmaning o'zaro bog'langan komponentlari sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan raqamli media diskursi an'anaviy verbal matndan farqli

ravishda ko'pkanali va multimodal xarakterga ega bo'lgan kommunikativ makon sifatida tavsiflanadi.

Tahlil natijalariga ko'ra, vizual belgilar raqamli diskursda verbal mazmunni shunchaki takrorlamaydi, balki uning semantik yo'nalishini aniqlashtirish, kuchaytirish, cheklash yoki qayta talqin qilish vazifalarini ham bajaradi. Masalan, matn bilan birga qo'llangan tasvir foydalanuvchiga muayyan voqea yoki obyekt haqidagi axborotni tezroq idrok etish imkonini beradi. Bunda vizual komponent verbal birliklarning referensial imkoniyatlarini kengaytirib, ularning kontekstual ma'nosini konkretlashtiradi. Demak, raqamli media diskursida vizual belgi matnga tashqi ilova sifatida emas, balki mazmunni shakllantirishda ishtirok etuvchi mustaqil semiotik komponent sifatida qaralishi lozim.

Multimodal birliklarning lingvistik talqinida ularning funksional xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot kuzatuvlari vizual va verbal komponentlar o'rtasidagi munosabat bir necha shaklda yuzaga kelishini ko'rsatadi: verbal mazmunni vizual jihatdan takrorlash, uni izohlash, kengaytirish, emotsional jihatdan kuchaytirish hamda verbal mazmunga qo'shimcha kommunikativ ma'no yuklash. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlardagi qisqa matnli xabarlar, reklama materiallari va media postlarda mazmunning ixchamligi sababli vizual komponentlar kommunikativ yuklamaning muayyan qismini o'z zimmasiga oladi.

Xulosa. Raqamli media diskursida hisbelgi, gif, stiker, mem, foto va video ma'no hosil qiluvchi faol semiotik vositalardir. Ular verbal matn mazmunini kuchaytiradi, aniqlashtiradi, to'ldiradi yoki o'zgartiradi. Vizual belgilar yozma muloqotga emotsionallik, baholash va interfaollik xususiyatlarini olib kirib, yangi kommunikativ modellarni shakllantiradi. Shu sababli ularni lingvistik jihatdan o'rganish o'zbek tilining raqamli muhitdagi funksional imkoniyatlari, pragmatik vositalari va semiotik rivojlanish tendensiyalarini aniqlashda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashurmatova, N. (2024). *Raqamli media diskursining lingvistik xususiyatlari*. Qo'qon DPI Ilmiy xabarlari.
2. Abdumannovna, A. N. (2024). Sociolinguistic profile research paper. *Current Research Journal of Philological Sciences*, 5(10), 50–58.
3. Ашурматова, Н. (2025). The impact of digital media discourse on linguistic changes. *Международный мультидисциплинарный журнал исследований и разработок*, 1(4), 3–5.
4. Ashurmatova, N., & Abdumajidov, A. (2025). Raqamli media diskursini o'rganishda lingvistik metodologiyalar. *Молодые ученые*, 3(14), 38–42.
5. Abdumannovna, A. N., et al. (2025). Raqamli media diskursining lingvistik o'zgarishlarga ta'siri. *Pedagogik tadqiqotlar jurnali*, 8(1), 116–118.
6. Ashurmatova, N. A. (2025). *Micro-genres in Uzbek-language social media communication*. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, 12(12), 1374–1377.
7. Ashurmatova, N. A. (2025). *Raqamli media diskursi tushunchasi va uning lingvistik jihatdari*. *Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi*, №5/4, 40–42.
8. Kress G., van Leeuwen T. *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. – London: Arnold, 2001. – 142 p.

Farangiz ISLOMOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
ingliz tili fani o'qituvchisi.
islamovafarangiz1994@gmail.com

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA AMALIY SAN'AT TERMINLARINING STRUKTUR MODELLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi amaliy san'at terminlarining struktur modellari qiyosiy tahlil qilinadi. Kulolchilik, kashtachilik, zargarlik, gilamchilik, zardo'zlik va o'ymakorlikka oid terminlarning morfologik hamda sintaktik tuzilishi o'rganiladi. O'zbek tilida affiksatsiya va so'z birikmalari, ingliz tilida esa qo'shma so'zlar hamda ot asosidagi birikmalarning faol qo'llanishi aniqlanadi. Shuningdek, struktur farqlarning terminologik tarjimadagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: *amaliy san'at, termin, terminologiya, struktur model, so'z yasalihi, affiksatsiya, qo'shma so'z, hunarmandchilik, o'zbek tili, ingliz tili.*

Аннотация: в статье проводится сопоставительный анализ структурных моделей терминов прикладного искусства в узбекском и английском языках. Рассматривается структура терминов, связанных с гончарным делом, вышивкой, ювелирным искусством, ковроткачеством, золотым шитьём и резьбой. Выявлено, что в узбекском языке активно используются аффиксация и словосочетания, а в английском — сложные слова и именные конструкции. Также рассматривается значение структурных различий для перевода терминов.

Ключевые слова: *прикладное искусство, термин, терминология, структурная модель, словообразование, аффиксация, сложное слово, ремесло, узбекский язык, английский язык.*

Annotation: this article comparatively analyzes the structural models of applied art terms in Uzbek and English. It examines terms related to pottery, embroidery, jewellery-making, carpet-making, goldwork, and woodcarving. The study shows that Uzbek actively uses affixation and word combinations, while English frequently employs compound words and noun-based structures. The importance of these structural differences for terminology translation is also discussed.

Key words: *applied art, term, terminology, structural model, word formation, affixation, compound word, handicraft, Uzbek, English.*

Kirish. Amaliy san'at terminlari muayyan hunar, material, texnologik jarayon, bezak yoki mahsulotni ifodalovchi maxsus leksik birliklardir. Ularning struktur tuzilishini o'rganish terminlarning qanday vositalar yordamida shakllanganini aniqlash imkonini beradi.

O'zbek va ingliz tillari so'z yasalihi jihatidan farqli xususiyatlarga ega. O'zbek tilida affiksatsiya muhim o'rin tutsa, ingliz tilida qo'shma so'zlar va ot asosidagi birikmalar faol qo'llanadi. Shu sababli amaliy san'at terminlarining struktur modellarini qiyoslash muhim ilmiy ahamiyatga ega. Bir tildagi bitta so'zning ikkinchi tilda ikki yoki undan ortiq komponent orqali ifodalanishi tarjimada struktur farqlarni yuzaga keltiradi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy va struktur tahlil metodlaridan foydalanildi. O'zbek va ingliz tillaridagi amaliy san'at terminlari morfologik tarkibi va komponentlarining o'zaro munosabatiga ko'ra tahlil qilindi.

Tahlil uchun *kulolchilik, kashtachilik, zargarlik, gilamchilik, zardo'zlik, o'ymakorlik* hamda *pottery, embroidery, jewellery-making, carpet-making, goldwork, woodcarving* kabi terminlar tanlandi.

Natijalar.

O'zbek tilidagi amaliy san'at terminlarida **asos + affiks** modeli faol qo'llanadi. Masalan:

- *kulol + chilik* → *kulolchilik*;
- *kashtachi + lik* → *kashtachilik*;
- *zargar + lik* → *zargarlik*;
- *gilam + chilik* → *gilamchilik*;
- *zardo'z + lik* → *zardo'zlik*.

Bu birliklarda affikslar muayyan hunar yoki faoliyat nomini hosil qilishga xizmat qiladi. Ayniqsa, *-lik* va *-chilik* qo'shimchalari hunar va faoliyat nomlarini hosil qilishda mahsuldor vosita hisoblanadi.

O'zbek tilida **ot + ot** va **sifat + ot** modellari ham faol: *yog'och o'ymakorligi, mis o'ymakorligi, milliy kashtachilik, an'anaviy kulolchilik*. Bunday birikmalarda aniqlovchi komponent terminning materialini, xususiyatini yoki yo'nalishini aniqlashtiradi.

Ingliz tilida esa qo'shma so'zlar va ot asosidagi birikmalar keng tarqalgan: *woodcarving, goldwork, metalwork, needlework, carpet-making, jewellery-making*. Masalan, *woodcarving* va *goldwork* terminlarida ikki komponentning birlashishi natijasida yangi terminologik birlik hosil bo'lgan.

Quyidagi misollar ikki tildagi asosiy modellarni ko'rsatadi:

№	O'zbekcha termin	Inglizcha ekvivalent	Struktur modeli
1	Kulolchilik	pottery	asos + affiks / ot
2	Kashtachilik	embroidery	asos + affiks / ot
3	Zardo'zlik	goldwork	asos + affiks / N+N
4	O'ymakorlik	woodcarving	asos + affiks / N+V-ing
5	Gilamchilik	carpet-making	asos + affiks / N+V-ing
6	Milliy kashtachilik	traditional embroidery	Adj+N / Adj+N
7	Amaliy san'at	applied art	Adj+N / Adj+N
8	Yog'och o'ymakorligi	woodcarving	N+N / compound

Jadvaldan ko'rinadiki, ikki tildagi terminlar o'rtasida semantik yaqinlik mavjud bo'lsa-da, ularning formal tuzilishi har doim ham bir xil emas. O'zbek tilida affiksali yasash muhim bo'lsa, ingliz tilida qo'shma terminlar va atributiv birikmalar faol qo'llanadi.

Muhokama.

O'zbek tilidagi -lik va -chilik affiksali amaliy san'atga oid kasb va faoliyat nomlarini hosil qilishda mahsuldor vosita hisoblanadi. Masalan, kulol, kashtachi, zargar kabi asoslardan kulolchilik, kashtachilik, zargarlik kabi faoliyat nomlari hosil qilinadi.

Ingliz tilida esa -work va -making komponentlari termin hosil qilishda faol ishtirok etadi. Goldwork, metalwork, needlework kabi birliklarda work komponenti muayyan material yoki faoliyat bilan bog'liq ish turini bildiradi. Carpet-making va jewellery-making terminlarida esa making jarayon ma'nosini ifodalaydi.

Ikki tildagi struktur farqlar tarjimada ham namoyon bo'ladi. Masalan, zardo'zlik termini ingliz tilida kontekstga qarab goldwork yoki gold embroidery shaklida ifodalanishi mumkin. Shuning uchun termin tarjimasida faqat lug'aviy moslik emas, balki uning strukturasi va mazmuni ham hisobga olinishi kerak.

Bundan tashqari, suzani, do'ppi, atlas, adras, zardo'zlik kabi birliklar milliy-madaniy xususiyatga ega. Bunday terminlarni tarjima qilishda ularning milliy mazmunini saqlash muhimdir. Ayrim hollarda termin asl shaklida berilib, izoh bilan tushuntirilishi mumkin.

Struktur modellarni tahlil qilish terminlarni tizimlashtirish va ikki tilli lug'atlar yaratishda ham muhim

ahamiyatga ega. Bir xil model asosida shakllangan terminlarni guruhlash ularning o'zaro munosabatini aniqlashga yordam beradi.

Xulosa. O'zbek va ingliz tillaridagi amaliy san'at terminlarining struktur modellari qiyosiy jihatdan o'rganilganda, ikki tilda termin yasashning o'ziga xos usullari mavjudligi aniqlandi. O'zbek tilida **asos + affiks, ot + ot, sifat + ot** modellari, ingliz tilida esa **N + N, N + V-ing, Adj + N** modellari faol qo'llanadi. Shu bilan birga, har ikkala tilda ham sodda terminlar va ko'p komponentli birliklar mavjud bo'lib, ularning faolligi muayyan terminologik guruhga qarab o'zgaradi.

O'zbek tilida -lik va -chilik, ingliz tilida esa -work va -making kabi vositalar amaliy san'at terminlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu struktur farqlar terminlarni tarjima qilishda ham hisobga olinishi zarur. Ayniqsa, milliy-madaniy mazmunga ega *suzani, do'ppi, atlas, adras* kabi birliklarni boshqa tilga o'girishda ularning shakli bilan bir qatorda mazmuni va madaniy referenti ham e'tiborga olinishi kerak.

Shunday qilib, amaliy san'at terminlarining struktur modellarni qiyosiy o'rganish o'zbek va ingliz tillari terminologik tizimining xususiyatlarini aniqlash, terminlarni tizimlashtirish, ikki tilli lug'atlarda ularning muqobillarini belgilash va tarjima jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi. Mazkur yo'nalishdagi keyingi tadqiqotlarda terminlarning semantik guruhlari, derivatsion modellari va milliy-madaniy komponentlarini yanada kengroq material asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sager J.C. *A Practical Course in Terminology Processing*. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1990. – 252 p.
2. Cabré M.T. *Terminology: Theory, Methods and Applications*. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1999. – 248 p.
3. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. – London: Routledge, 2018. – 369 p.
4. Saidova Z.I. *Terminologiya va terminografiya asoslari*. – Toshkent, 2019.
5. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.

Muhammadkarim UKTAMOV,
Central Asian Medical University, ingliz tili o'qituvchisi
E-mail: uktamovmuhammadkarim@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2681-1790>

INGLIZ SPORT TERMINLARINI HOSIL QILISHNING MAHSULDOR USULLARI

Annotatsiya: maqolada ingliz sport terminlarini hosil qilishning mahsuldor usullari futbol, regbi, kriket va tennis materiallari asosida tahlil qilinadi. Affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, abbreviatsiya va semantik terminlashuvning nominativ imkoniyatlari aniqlanib, terminlarning professional nutqda barqarorlashish shartlari asoslanadi.

Kalit so'zlar: sport terminologiyasi, ingliz sport terminlari, so'z yasalishi, affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, abbreviatsiya, semantik terminlashuv.

Аннотация: в статье анализируются продуктивные способы образования английских спортивных терминов на материале футбола, регби, крикета и тенниса. Определяются номинативные возможности аффиксации, словосложения, конверсии, аббревиации и семантической терминологизации, а также условия закрепления терминов в профессиональной речи.

Ключевые слова: спортивная терминология, английские спортивные термины, словообразование, аффиксация, словосложение, конверсия, аббревиация, семантическая терминологизация.

Annotation: the article analyzes productive methods of forming English sports terms based on football, rugby, cricket and tennis terminology. It identifies the nominative potential of affixation, compounding, conversion, abbreviation and semantic terminologization, and explains the conditions under which new terms become stable in professional communication.

Key words: sports terminology, English sports terms, word formation, affixation, compounding, conversion, abbreviation, semantic terminologization.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda terminologik tizimlar yopiq va o'zgaras lug'aviy qatlam emas, balki doimiy yangilanib boruvchi dinamik nominativ tizim sifatida talqin qilinadi. Sport sohasi bunday yangilanish eng tez kechadigan kommunikativ maydonlardan biridir: xalqaro musobaqalar, sport sharhlari, raqamli nazorat vositalari, yangi qoidalar va mediadiskurs ingliz sport terminlarining tez tarqalishiga sabab bo'lmoqda. Futbol, regbi, kriket va tennis terminlari nafaqat ingliz tilida, balki boshqa tillarda ham faol o'zlashayotgani uchun ularning ma'nosini emas, balki shakllanish mexanizmlarini ham tahlil qilish zarur [1: 4-17]. Mavzuning dolzarbligi shundaki, sport terminlarini o'qitish, tarjima qilish, lug'atlashtirish va standartlashtirishda terminning so'z yasaliş modeli muhim mezon hisoblanadi. Player, defender, bowler, server, kicker, tackler kabi birliklar umumiy ingliz tilidagi mahsuldor -er/-or modeli asosida yasalgan bo'lsa-da, sport tizimida aniq funksional rol ni bildiradi. Goalkeeper, scorecard, scrum-half, free kick kabi qo'shma birliklar esa murakkab tushunchani qisqa shaklda ifodalaydi. Demak, sport terminologiyasida shakl, ma'no va professional ehtiyoj birgalikda namoyon bo'ladi. Maqolaning maqsadi ingliz sport terminlarini hosil qilishning mahsuldor usullarini aniqlash va ularning struktur-semantik xususiyatlarini futbol, regbi, kriket va tennis terminologiyasi misolida tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsad asosida affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, qisqartirish, abbreviatsiya va semantik terminlashuvning sport terminologiyasidagi o'rni yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ingliz sport terminlarini hosil qilish masalasini o'rganishda umumiy so'z yasaliş nazariyasi, terminologiya, sport lingvistikasi va sport leksikografiyasiga oid tadqiqotlar asos bo'lib xizmat qiladi. I. Plag ingliz tilida yangi birliklar affiksatsiya, kompozitsiya va konversiya kabi mexanizmlar orqali vujudga kelishini ko'rsatib, so'z yasalişini sinxron til tizimi doirasida o'rganish zarurligini ta'kidlaydi [1: 20-41]. X.A. Sarimsokov ingliz va o'zbek sport terminlarini chog'ishtirma tahlil qilar ekan, terminlarning strukturaviy murakkabligi, nominativ manbasi va tushunchani ifodalash usullarini tasniflash muhimligini ta'kidlaydi [5: 68-110]. So'nggi yillarda K. Abdumajitov ham ingliz va o'zbek sport terminologik birliklarining derivatsiya, suffiksatsiya, prefiksatsiya, kompozitsiya va o'zlashuv orqali shakllanishini alohida tahlil qilgan [6: 325-332].

Metodologiya. Tadqiqot sifat tahliliga asoslangan lingvistik yondashuvda olib borildi. Material sifatida futbol, regbi, kriket va tennis terminologiyasidan tanlangan birliklar olindi. Mazkur sport turlari ingliz sport terminologiyasining xalqaro miqyosda faol ishlatiladigan, tarixiy shakllangan va so'z yasaliş jihatidan boy qatlamlarini ifodalaydi. Maqolada morfologik, strukturaviy, semantik, qiyosiy va tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi. Morfologik tahlil terminlarning o'zak, affiks, negiz va komponentlarini aniqlashga xizmat qildi. Strukturaviy tahlil terminlarni affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, abbreviatsiya va semantik terminlashuv asosida guruhlash imkonini berdi. Tahlilda sinxron yondashuv ustuvor bo'lib, terminning hozirgi

ingliz tilidagi tarkibiy ajraluvchanligi asosiy mezon sifatida qabul qilindi [3: 399-480].

Natijalar. Tadqiqot natijalari ingliz sport terminlarini hosil qilishda bir nechta mahsuldor model faol ishtirok etishini ko'rsatdi. Ular orasida affiksatsiya, kompozitsiya va konversiya yetakchi mavqega ega. Qisqartirish, abbreviatsiya va semantik terminlashuv esa sport mediadiskursi, qoidaviy hujjatlar va professional nutqda terminologik ixchamlikni ta'minlaydi.

Mahsuldorlik uch asosiy mezon orqali namoyon bo'ladi: modelning yangi termin yaratish imkoniyati, hosila birliklarning sport turlari bo'yicha takror qo'llanishi va yangi terminning professional kommunikatsiyada barqarorlashishi. Shu nuqtayi nazardan -er/-or modeli ingliz sport terminologiyasida eng faol suffiksallik modellardan biri hisoblanadi. Agent nomlarini yasovchi -er/-or modeli futbol, tennis, regbi va kriket terminologiyasida keng qo'llanadi. Futboldagi player, defender, attacker, scorer birliklari o'yinchi yoki funksional rolni bildiradi. Tennisdagi server, receiver, returner terminlari ochkoni boshlash va javob qaytarish jarayonidagi subyektlarni nomlaydi. Kriketdagi bowler, batter, fielder shakllari o'yin jarayonidagi aniq rollarni ifodalaydi. Regbidagi tackler, kicker, hooker esa maxsus funksional vazifalarni bildiradi [6: 325-332]. Qisqartirish va abbreviatsiya zamonaviy sport terminologiyasida alohida o'rin egallaydi: VAR - Video Assistant Referee, LBW - leg before wicket, ref - referee, sub - substitute, stats - statistics. Semantik terminlashuvda esa umumtilga oid so'z maxsus sport ma'nosiga ega bo'ladi: green golfda maydon qismini, duck kriketda nol ochko bilan chetlatilishni, love tennisda nol ko'rsatkichni, try regbida maxsus ochko olish usulini bildiradi [8: 1-2; 8: 96].

Muhokama. Tahlillar ingliz sport terminologiyasining mahsuldor so'z yasash modellari orqali yangilanib borishini ko'rsatadi. Biroq termin hosil bo'lishi faqat shakliy modelga bog'liq emas. Yangi birlik sport tizimida real tushunchani ifodalagan, professional jamoa tomonidan qabul qilingan va takror qo'llanish orqali barqarorlashgan

taqdirdagina terminologik maqom oladi. Shuning uchun sport terminologiyasida mahsuldorlikni ikki tomonlama hodisa sifatida baholash mumkin: bir tomondan, u morfologik imkoniyat bilan belgilanadi, ikkinchi tomondan, sohaviy ehtiyoj bilan chegaralanadi. Sport terminlarini tarjima qilishda model va funksiya munosabati muhimdir. Masalan, goalkeeper birikmasi shaklan goal + keeper modeliga ega bo'lsa-da, o'zbek tilida uning vazifaviy ekvivalenti darvozabon orqali beriladi. Love, duck, try kabi semantik terminlashgan birliklar esa so'zma-so'z tarjima qilinsa, sportdagi maxsus ma'noni yo'qotishi mumkin. Shu sababli terminning morfologik tarkibi, sohaviy vazifasi va diskursiv qo'llanishi birgalikda izohlanishi lozim [9: 5].

Xulosa. Ingliz sport terminlarini hosil qilishning mahsuldor usullari tahlili sport terminologiyasi ochiq, dinamik va tizimli nominativ qatlam ekanini ko'rsatdi. Futbol, regbi, kriket va tennis terminologiyasida yangi birliklar umumtilning affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, qisqartirish, abbreviatsiya va semantik terminlashuv kabi imkoniyatlari asosida shakllanadi. Kompozitsiya murakkab sport tushunchalarini bitta terminologik birlik sifatida shakllantiradi. Kelgusida ingliz va o'zbek sport terminlarini hosil qilish usullarini qiyosiy o'rganish, sport abbreviatsiyalarining tarjima modellari ishlab chiqish, regbi va kriket terminlarining o'zbek sport diskursiga kirib kelish jarayonini tadqiq etish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

Taklif va tavsiyalar. Ingliz sport terminlarini standartlashtirishda bir nechta tavsiyalarni hisobga olish maqsadga muvofiq. Birinchidan, yangi terminni o'zbek tiliga tarjima qilishda uning faqat lug'aviy ma'nosi emas, balki qoidaviy vazifasi, sport turidagi funksional o'rni va diskursiv qo'llanish darajasi ham tekshirilishi kerak. Ikkinchidan, bir model asosida shakllangan terminlar bir xil tarjima tamoyiliga bo'ysundirilsa, ikki tili sport lug'atlarida tizimiylik kuchayadi. Uchinchidan, abbreviatsiya va qisqartmalarni izohlashda xalqaro sport amaliyotidagi barqaror shakllarni saqlash, lekin birinchi qo'llanishda ularning to'liq nomini ochib berish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Plag I. Word-Formation in English. 2nd ed. Cambridge University Press, 2018.
2. Lieber R. Introducing Morphology. 3rd ed. Cambridge University Press, 2021.
3. Bauer L., Lieber R., Plag I. The Oxford Reference Guide to English Morphology. Oxford: Oxford University Press, 2013.
4. Barseghyan G.R. Sport English in Use: With Reference to English Sports Journals. Yerevan: YSU Press, 2020.
5. Sarimsokov X.A. Ingliz va o'zbek tillarida sport terminlarining chog'ishtirma tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Namangan, 2019.
6. Abdumajitov K. The methods of formation of sport terminological units in English and Uzbek // Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali. 2026. 8(05). B. 325-332. DOI: 10.70728/b.series.fil.v08.i05.043.
7. Kurbaniyazov R. Morphological features of sports terms in English and Uzbek languages // The Lingua Spectrum. 2026.
8. Room A. Dictionary of Sports and Games Terminology. Jefferson, NC; London: McFarland & Company, 2010.

Umida ABDULLAYEVA,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
abdullayevaumida0989@gmail.com

PEYZAJ VA DETALNING “SHUM BOLA” QISSASI VA “OLIVER TWISTNING SARGUZASHTLARI” ROMANI STRUKTURASIDAGI O'RNI

Annotatsiya: mazkur maqolada G'afur G'ulomning “Shum bola” qissasi va Charlz Dikkensning “Oliver Twistning sarguzashtlari” romanida peyzaj va badiiy detalning asar strukturasi shakllantirishdagi funksional o'rni qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Ikki asardagi bola qahramon obrazini ochishda tashqi muhit tasviri, maishiy va ijtimoiy detallarning uyg'unlashuvi, shuningdek ularning kompozitsion vazifalari o'rganiladi. Tadqiqot natijasida har ikki muallif ham peyzaj va detaldan nafaqat estetik, balki ijtimoiy tanqid va psixologik karakterlash vositasi sifatida foydalanganligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: peyzaj, badiiy detal, kompozitsiya, qiyosiy adabiyotshunoslik, G'afur G'ulom, Charlz Dikkens, bola obrazi, ijtimoiy tanqid.

Аннотация: в данной статье с позиций сравнительного литературоведения анализируется функциональная роль пейзажа и художественной детали в формировании структуры повести Гафюра Гулама «Шум бола» и романа Чарльза Диккенса «Приключения Оливера Твиста». Изучается раскрытие образа ребенка героя через изображение внешней среды, взаимосвязь бытовых и социальных деталей в обоих произведениях, а также их композиционные функции. В результате исследования обосновывается, что оба автора использовали пейзаж и деталь не только как эстетическое средство, но и как способ социальной критики и психологической характеристики.

Ключевые слова: пейзаж, художественная деталь, композиция, сравнительное литературоведение, Гафур Гулам, Чарльз Диккенс, образ ребенка, социальная критика.

Annotation: this article analyzes, from the perspective of comparative literary studies, the functional role of landscape and artistic detail in shaping the structure of G'afur G'ulom's novella “Shum bola” and Charles Dickens's novel “The Adventures of Oliver Twist.” The study examines how the depiction of the external environment and the interweaving of everyday and social details contribute to revealing the image of the child protagonist in both works, as well as their compositional functions. The findings demonstrate that both authors employed landscape and detail not merely as aesthetic devices but as means of social criticism and psychological characterization.

Key words: landscape, artistic detail, composition, comparative literary studies, G'afur G'ulom, Charles Dickens, child protagonist, social criticism.

Kirish. Jahon va o'zbek adabiyotshunosligida badiiy asar strukturasi tashkil etuvchi unsurlar orasida peyzaj va detal alohida o'rin tutadi. Bu ikki tasvir vositasi nafaqat asar fonini yaratishga xizmat qiladi, balki qahramon xarakteri, uning ichki dunyosi hamda muallif pozitsiyasini ifodalashning muhim uslubiy vositasiga aylanadi [1]. G'afur G'ulomning “Shum bola” qissasi o'zbek bolalar adabiyotining eng mashhur namunalaridan biri bo'lib, unda yetim bolakayning og'ir turmush tarzi orqali o'sha davr Turkiston jamiyati tasvirlanadi. Charlz Dikkensning “Oliver Twistning sarguzashtlari” romani esa XIX asr Angliyasidagi ijtimoiy adolatsizlik, bolalar mehnati va qashshoqlik mavzusini yoritgan klassik asar hisoblanadi [2]. Har ikki asarda ham bosh qahramon bola bo'lib, ular murakkab ijtimoiy muhitda o'z taqdirini qidiradi. Ushbu o'xshashlik ikki asarni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Maqolaning dolzarbligi shundaki, peyzaj va detalning kompozitsion vazifasi masalasi hozirgacha aynan mazkur ikki asar misolida qiyosiy planda yetarlicha o'rganilmagan. Tadqiqotning maqsadi ikki asardagi tabiat va maishiy detal tasvirlarining struktur vazifalarini aniqlash, ularning o'xshash va farqli jihatlarini ko'rsatishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: peyzaj va detal tushunchalarining nazariy asoslarini aniqlash, ikki

asardagi tasvir vositalarini qiyoslash, ularning qahramon obrazi va syujet rivojidagi rolini yoritish.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili.

Tadqiqotda qiyosiy adabiyotshunoslik metodi, struktur tahlil hamda tavsifiy tahlil usullaridan foydalanildi. Nazariy asos sifatida rus adabiyotshunosligida keng tan olingan Y.M. Lotmaning badiiy matn semiotikasi haqidagi qarashlari, shuningdek detalning kompozitsion funksiyasi haqidagi tadqiqotlar tayanch nuqta bo'lib xizmat qildi [3]. Lotman fikricha, badiiy matnda har bir detal tasodifiy emas, balki matn strukturasi ajralmas qismi sifatida ma'no kasb etadi [3]. B.V. Tomashevskiyning badiiy detal tipologiyasiga oid ishlari ham detalning “dekorativ” va “harakatlantiruvchi” turlarga bo'linishini asoslab bergan, bu tasnif mazkur tadqiqotda tahlil asosi sifatida qabul qilindi [4]. O'zbek adabiyotshunosligida peyzaj masalasi I. G'afurov va boshqa tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular o'zbek nasrida tabiat tasvirining milliy o'ziga xosligini ko'rsatib berishgan [5].

G'afur G'ulom ijodiga bag'ishlangan monografik tadqiqotlarda “Shum bola” qissasidagi maishiy detallarning xalq og'zaki ijodi bilan bog'liqligi ta'kidlanadi [6]. Dikkens ijodini o'rganishda

esa G'arb adabiyotshunosligida uning ijtimoiy romanlaridagi detalning realistlik uslub bilan bog'liqligi keng yoritilgan, xususan J. Forsterning Dikkens haqidagi klassik tadqiqoti bu borada muhim manba hisoblanadi [7]. Shuningdek, R. Uilyamsning ingliz realistlik romanidagi shahar peyzaji haqidagi tadqiqoti Dikkens ijodidagi urbanistik tasvirlarning ijtimoiy mazmunini ochib beradi [8]. Rus dikkensshunosligida N.P. Mixalskaya asarlari ham bu borada muhim ahamiyat kasb etadi [9]. Ushbu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ikki muallif ijodini bevosita qiyoslagan alohida tadqiqot hozirgacha amalga oshirilmagan, bu esa mazkur maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Natijalar va muhokama.

“Shum bola” qissasida peyzaj tasvirlari ko'pincha lakonik, ammo yuqori badiiy yukka ega. Muallif Toshkent va uning atrofidagi mahallalar, ko'chalar, bozorlar tasvirini bosh qahramonning ijtimoiy holatini ochib berish uchun ishlatadi. Bolakayning yetimligi, uy kezib kun ko'rishi tasvirlangan sahnalarda tabiat fon sifatida emas, balki qahramon kayfiyatining aksi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, issiq yoz kunlarining tasviri bolakayning charchoqli sargardonligi bilan uyg'unlashib, o'quvchida hamdardlik uyg'otadi. Bu yerda peyzaj psixologik parallelizm vazifasini bajaradi, ya'ni tashqi muhit holati ichki kechinmalarga mos ravishda tanlanadi [3]. Detal darajasida esa qissada maishiy buyumlar, kiyim kechak, oziq ovqat tasvirlari muhim o'rin tutadi. Bular orqali muallif davr voqeligini, qashshoqlik va ijtimoiy tengsizlikni ko'rsatib beradi. Bunday detallar ayni paytda asar syujetini harakatga keltiruvchi vosita ham hisoblanadi, chunki bolakayning turli hunarlarni sinab ko'rishi, turli xo'jayinlar oldida ishlashi aynan shu maishiy tafsilotlar orqali ochib boriladi.

“Oliver Twistning sarguzashtlari” romanida esa peyzaj asosan Londonning qorong'u ko'chalari, ishchilar uyi (workhouse), jinoyatchilar makoni sifatidagi shahar manzaralari orqali beriladi. Dikkens shahar tasvirini deyarli har doim ijtimoiy tanqid bilan bog'laydi, ya'ni London ko'chalarining iflosligi, tor va qorong'u tor ko'chalar jamiyatning axloqiy tubanligini ramziy ifodalaydi [2]. Bu jihatdan roman peyzaji “Shum bola” qissasidagi

peyzajga qaraganda ko'proq ijtimoiy tanqidiy funksiyaga ega, chunki Dikkens sanoat inqilobi davri Angliyasidagi ijtimoiy nohaqlikni ochib tashlashni bosh maqsad qilib qo'ygan. Detal darajasida Dikkens romanida kiyim, ovqat, uy jihozlari tasvirlari qahramonlarning ijtimoiy tabaqasini aniq belgilab beruvchi vosita sifatida ishlatiladi. Masalan, ishchilar uyidagi taomlar tasviri orqali muallif bolalar mehnati va ularga nisbatan shafqatsiz munosabatni fosh etadi.

Ikki asarni qiyoslaganda quyidagi umumiylik va farqlar kuzatiladi. Umumiylik shundaki, har ikki muallif ham peyzaj va detaldan bosh qahramonning ijtimoiy ahvolini, ichki kechinmalarini ochib berish uchun foydalanadi, ya'ni tasvir vositalari sof estetik emas, balki funktsional xarakterga ega [4]. Farq shundaki, “Shum bola” qissasida peyzaj ko'proq lirik, hissiy ottenkaga ega bo'lsa, “Oliver Twist” romanida u aniq ijtimoiy tanqid, hatto sotsial satira vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, G'afur G'ulom qissasida detal ko'pincha xalq og'zaki ijodiga xos rangdorlik va hazil ohangi bilan berilsa [6], Dikkens romanida detal jiddiy, drammatik uslubda tasvirlanadi. Kompozitsion jihatdan har ikki asarda ham peyzaj va detal syujetni bog'lovchi hamda qahramon evolyutsiyasini ko'rsatuvchi struktur unsur sifatida xizmat qiladi, biroq ularning miqyosi va uslubiy rangi milliy adabiy an'analar bilan bevosita bog'liq.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, G'afur G'ulomning “Shum bola” qissasi va Charlz Dikkensning “Oliver Twistning sarguzashtlari” romanida peyzaj va badiiy detal asar strukturasi ajralmas qismi bo'lib, ular bosh qahramon obrazini ochish, ijtimoiy muhitni tasvirlash hamda syujet rivojini ta'minlashda muhim vazifani bajaradi. Ikki asar o'rtasidagi o'xshashlik ularning umuminsoniy mavzu, ya'ni bolalik va ijtimoiy adolatsizlik mavzusiga murojaat qilganligi bilan izohlansa, farqlar milliy adabiy an'ana va yozuvchi uslubiy individualligi bilan bog'liqdir. Mazkur tadqiqot natijalari qiyosiy adabiyotshunoslik sohasida bolalar obrazi tasvirlangan asarlarni tahlil qilishda peyzaj va detal masalasini yanada chuqur o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хализов В.Е. Теория литературы: учебник. Москва: Высшая школа, 2009. 405 с.
2. Dickens C. Oliver Twist. London: Penguin Classics, 2003. 528 p.
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Москва: Искусство, 1970. 384 с.
4. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. Москва: Аспект Пресс, 1996. 334 с.
5. G'afurov I. O'zbek nasrida peyzaj muammosi. – Toshkent: Fan, 1985. 176-b.
6. Yoqubov S. G'afur G'ulom ijodiy laboratoriyasi. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983. 214-b.
7. Forster J. The Life of Charles Dickens. London: Chapman and Hall, 1874. 812 p.
8. Williams R. The Country and the City. New York: Oxford University Press, 1973. 335 p.
9. Михальская Н.П. Чарльз Диккенс: очерк жизни и творчества. Москва: Просвещение, 1987. 128 с.
10. Ergashev T. O'zbek bolalar adabiyotida qahramon obrazi tipologiyasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2012. 198-b.
11. Umida ABDULLAYEVA. (2026). SUBJECT DETAIL IN THE WORKS OF CHARLES DICKENS AND GAFUR GULAM: A COMPARATIVE STUDY OF SOCIAL REALISM AND AUTOBIOGRAPHICAL ELEMENTS. «АКТА NUUZ», 1(1-9), 267–269. <https://doi.org/10.69617/nuuz.v1i1.9.12992>
12. Abdullayeva U. Expressive Description of London and Market in Dickens' Novel Oliver Twist //Uzbekistan: Language and Culture. – 2025. – T. 1. – №. 1.

Gulchehra RABBIMOVA,
SamDCHTI doktoranti
gulchehraqoshmonova@gmail.com

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MUALLIFLIK KORPUSLARI TURLARI: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY Tajriba

Annotatsiya: maqolada o'zbek tilshunosligida mualliflik korpusi tushunchasi va uning turlari korpus lingvistikasi doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi mualliflik korpuslarining turlarini o'zbek tilidagi ilmiy manbalar asosida aniqlashtirish va tizimlashtirishdan iborat. Ishda mualliflik korpusining mohiyati, uning korpuslarning umumiy tasnifidagi o'rni, janr, izohlanish, dinamiklik, hajm va qo'llanilish ko'lamiga bo'yicha belgilari ko'rib chiqilgan hamda Usmon Azim dramalari, Erkin Vohidov she'riyati va Alisher Navoiy g'azallari korpuslari misolida amaliy tajriba yoritilgan. Natijada mualliflik korpuslarining asosiy turlari mezonlar bo'yicha tizimlashtirildi, ularning lingvistik tadqiqotdagi imkoniyatlari (uslub, lingvopoetika, she'riy san'at turlarini o'rganish) va mavjud muammolar (qamrovning torligi, har bir muallif uchun alohida korpus tuzish zarurati) aniqlandi. Ilmiy yangiligi shundaki, o'zbek tilshunosligida yagona tipologiyasi shakllanmagan mualliflik korpuslari umumiy korpus tasnifi asosida turlarga ajratildi va o'zbek tili amaliyoti bilan bog'lab ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: *mualliflik korpusi, korpus lingvistikasi, korpus tasnifi, o'zbek tili, yozuvchi uslubi, metama'lumot.*

Аннотация: в статье рассматриваются понятие авторского корпуса и его типы в узбекском языкознании в рамках корпусной лингвистики. Цель исследования — уточнить и систематизировать типы авторских корпусов на основе научных источников на узбекском языке. В работе проанализированы сущность авторского корпуса, его место в общей классификации корпусов, признаки по жанру, разметке, динамичности, объёму и сфере применения, а также описан практический опыт на примере корпусов драматических произведений Усмона Азима, поэзии Эркина Вохидова и газелей Алишера Навои. В результате типы авторских корпусов систематизированы по критериям, определены их возможности в лингвистических исследованиях (изучение стиля, лингвопоэтики, видов поэтических приёмов) и существующие проблемы (узость охвата, необходимость создавать отдельный корпус для каждого автора). Научная новизна заключается в том, что авторские корпуса, для которых в узбекском языкознании не сложилась единая типология, разделены на типы на основе общей классификации корпусов и соотнесены с практикой узбекского языка.

Ключевые слова: *авторский корпус, корпусная лингвистика, классификация корпусов, узбекский язык, авторский стиль, метаданные.*

Annotation: the article examines the concept of the authorial corpus and its types in Uzbek linguistics within the framework of corpus linguistics. The aim of the study is to clarify and systematize the types of authorial corpora on the basis of scholarly sources in the Uzbek language. The paper analyzes the nature of the authorial corpus, its place in the general classification of corpora, and its features by genre, annotation, dynamics, size and scope of use, and describes practical experience through the corpora of Usmon Azim's dramatic works, Erkin Vohidov's poetry and Alisher Navoi's ghazals. As a result, the main types of authorial corpora are systematized by criteria, and their potential for linguistic research (the study of style, linguopoetics and poetic devices) and existing problems (limited coverage, the need to build a separate corpus for each author) are identified. The scientific novelty lies in the fact that authorial corpora, for which no unified typology has formed in Uzbek linguistics, are divided into types on the basis of the general classification of corpora and related to Uzbek-language practice.

Key words: *authorial corpus, corpus linguistics, corpus classification, Uzbek language, author's style, metadata.*

Kirish. Ma'lumki, shu vaqtga qadar bir qancha dunyo tillari jumladan, turkiy tillar ham o'zining milliy til korpusiga ega bo'lib, uni rivojlantirib kelmoqda. Shubhasiz, mualliflik korpuslari ham milliy til korpuslarining ajralmas bir qismi bo'lib xizmat qilmoqda. Birining rivojlanishsiz ikkinchisining taraqqiy etishini tasavvur etish mushkul. Shunday ekan milliy til korpusini ham yanada boyishi va ko'lamining oshishi uchun mualliflik korpuslarining ham ko'lamining kengayishi muhim asoslardan biridir. Ya'ni korpus tilshunosligi doirasida yaratilayotgan elektron korpuslar nafaqat

tilning grammatik va lug'aviy tarkibini emas, balki ma'lum davr janr, hudud, kichik ijtimoiy guruh yoki muallif tilining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Zero, korpus lingvistikasi tilda yuzaga chiqadigan hodisalarni elektron shaklda jamlash, tizimga solish hamda maxsus dasturiy ta'minotlar asosida tahlil qilinadigan til materiallari asosida o'rganishga yo'naltirilgan muhim ilmiy yo'nalish holatiga ko'chdi. Shuningdek, muayyan muallifning ijodiy merosi asosida tashkil etiladigan mualliflik korpusi turli til korpuslarining turli tadqiqot maqsadiga ko'ra

ixtisoslashtirilishi natijasida maxsus korpus sifatida shakllanib rivojlanib bormoqda. Bunday korpuslar elektron matn holatiga keltirilgan asarlarning lug'aviy chastotasi, grammatik shakllarning ishlatilish xususiyatlari, kollakatsiyalar, so'z birikmalari, takroriy birliklar va individual uslubga xos bo'lgan birliklarni aniqlash uchun muhim badiiy material bo'lib xizmat qiladi. Aynan mana shu va boshqa jihatlar bilan mualliflik korpusi zamonaviy korpus tilshunosligi bilan lingvostilistika, adabiy til va muallif uslubini o'rganish kesishgan nuqtada hosil bo'ladigan muhim tadqiqot resursi sanaladi. Raqamli matnlar hajmi keskin oshganligi bois matn muallifini aniqlash, soxta yoki munozarali matnlarni tekshirish, plagiat va sun'iy intellekt yaratgan matnlarni farqlash masalalari ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Bu masalalarning barchasi muallif belgilangan, metama'lumotlari tekshirilgan matnlar to'plami, ya'ni mualliflik korpusiga tayanadi. Stilometriya va muallifni aniqlash metodlarining ishonchligi korpus sifatiga bevosita bog'liqdir. Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili uchun bunday korpuslar hali nisbatan kam yoki to'liq ishlanib tugallanmagan, shuning uchun bu mavzu muhimligicha qolmoqda. Mavjud adabiyotlarda mualliflik korpuslari ko'pincha muallifni aniqlash algoritmlari doirasida yoritiladi, korpusning o'zi esa alohida tasniflanmaydi. Bu maqolada mualliflik korpuslari maqsad, tarkib va tuzilish mezonlari bo'yicha tizimlashtiriladi va o'zbek tilining agglutinativ tabiatidan kelib chiqadigan o'ziga xosliklar ko'rsatiladi.

Asosiy qism. Mualliflik korpusi har bir matni muallifiga aniq biriktirilgan, muallif, janr, davr, mavzu kabi metama'lumotlar bilan ta'minlangan korpusdir. Bu atama doimiy qat'iy termin emas, xorijiy adabiyotlarda ko'pincha *authorship attribution corpus* yoki *stylometric corpus* deb yuritiladi. O'zbek tilshunosligida mualliflik korpuslari turlarining alohida, yagona tipologiyasini ishlab chiqish jarayoni hozirda davom etmoqda. M. Abjalovanning fikricha, mualliflik korpusi muayyan bir muallif qalamiga mansub matnlar majmuasidan iborat bo'lib, unda asarlar qayta ishlanadi, grammatik va semantik teglanadi, metama'lumotlar aniq beriladi, hajm esa chegaralanmaydi. [1, 62–63-b.]. O'zbek tilida mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslarini dastlab Sh. Hamroyeva tadqiq etgan; uning 2018-yilgi dissertatsiyasi mualliflik korpusini tuzish mezonlarini belgilab beruvchi manba sifatida e'tirof etiladi [2, 171-b.; 1, 13-b.; 7].

Mualliflik korpusini tarkibiy qamrovi, janriy tuzilishi, xronologiyasi va lingvistik qayta ishlanish darajasiga ko'ra bir necha ko'rinishga ajratish mumkin. Tilshunos-olimlar bu klassifikatsiyani turlicha qismlarga ajratishgan. Xususan, ayrim adabiyotlarda quyidagicha turlari sanab o'tiladi. *To'liq mualliflik korpusi* muallifning imkon qadar keng doiradagi ijodiy merosini qamrab olishi bilan ajralib turadi. Bunda muallifning mavjud va ishonchli manbalar orqali aniqlangan turli adabiy turdagi, jumladan, she'riy, nasriy, dramatik, publitsistik va boshqa asarlari bir korpus doirasida jamlanadi. Bunday korpusning afzalligi shundan iboratki, muallifning individual til xususiyatlarini faqat bitta janr doirasida emas, balki uning butun ijodiy faoliyati miqyosida

o'rganish mumkin. Masalan, Cho'lpon asarlarining til korpusi shakllanishi va uning turli janrlar tabiatiga xos badiiy materiallar bilan ta'minlanishi ham aynan to'liq mualliflik korpusiga misol bo'la olishi mumkin. Shuningdek, yana bir ko'rinish ham mavjudki, bu ham to'liq mualliflik korpusining mantiqiy davomi sifatida bir turi deb alohidalangan. *Ixtisoslashgan mualliflik korpusi*. Bunda muallif ijodining ma'lum bir sohasi yoki tadqiqot uchun zarur bo'lgan qismi tanlab olinadi. Umumiy korpusda esa bu xarakteristikalar birlashgan holatda aks etadi. Masalan:

- Cho'lpon she'riyati korpusi;
- Cho'lpon nasriy asarlari korpusi;
- Cho'lpon publitsistikasi korpusi;
- Cho'lpon dramalari korpusi.

Bunday korpuslar maxsus korpuslarning umumiy tamoyiliga mos keladi: material muayyan tadqiqot maqsadi asosida chegaralanadi. Cho'lpon asarlarini umumiy holatga keltirish va uni electron tizimda turli rakurslarda tahlil qila olish esa aynan korpusni uyg'unlashishiga ko'mak beradi. Janriy mualliflik korpusi. Bu turda korpusning asosiy mezonlari janr hisoblanadi. Muallifning faqat bitta janrga mansub asarlari jamlanadi. Masalan, Cho'lponning faqat she'riy asarlaridan tuzilgan korpus uning poetik tilini, metaforik birliklarini, takroriy konstruksiyalarini va leksik tanlovini o'rganishga imkon beradi. Aksincha, faqat publitsistik matnlardan tashkil topgan korpus muallifning ijtimoiy-siyosiy va publitsistik leksikasini tadqiq qilish uchun qulay. Annotatsiyalangan mualliflik korpusi Annotatsiyalangan korpusda matnlar lingvistik belgilar bilan ta'minlanadi. Masalan: *kitoblarimizdan*

→ kitob + lar + imiz + dan

kabi morfemik va grammatik tahlil berilishi mumkin. Bundan tashqari so'z turkumi, grammatik kategoriya, stilistik belgi, nomlangan birlik, sintaktik vazifa, semantik belgi kabi parametrlar ham kiritilishi mumkin.

Shu bilan birgalikda M. Abjalova V. Zaxarov va S. Bogdanova tasnifini keltiradi; unda *yakka muallifli* korpus umumiylik belgisi bo'yicha alohida tur hisoblanadi [1, 37-b.; 6]. Shu tasnifdagi boshqa belgilarni mualliflik korpusiga tatbiq etilsa, quyidagi ko'rinish yuzaga chiqadi:

1. Janri bo'yicha:

- adabiy
- folklore
- dramatik
- publitsistik

2. Izohlanishi bo'yicha:

– Izohlangan (izoh morfologik, sintaktik, semantik, prosodik yoki stilistik bo'lishi mumkin)

– izohlanmagan;

3. Dinamikligi va matn hajmi bo'yicha:

- statik yoki dinamik (monitorli);
- to'liq matnli yoki parchali (fragment)

4. Qo'llanilishi bo'yicha:

- tadqiqiy
- illyustrativ [1, 38–39-b.].

O'zbek adabiyoti vakillaridan esa quyidagi shaxslarning asarlar matni turli mualliflik korpuslari sifatida shakllanib rivojlanmoqda va bularga quyidagilarni keltirish mumkin.

1. *Dramatik mualliflik korpusi*. Dastlabki tajriba sifatida Usmon Azim dramatik asarlarining mualliflik korpusi tuzilgan [2, 181-b.].

2. *Zamonaviy poetik korpus*. Erkin Vohidov asarlari asosida mualliflik korpusini loyihalash va tuzish bosqichlari yoritilgan [4].

3. *Klassik poetik korpus*. Alisher Navoiy mualliflik korpusi "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi g'azallar asosida amaliy loyiha doirasida yaratilgan; interfeysi o'zbek, ingliz, rus va turk tillarida, unda she'riy san'at turlari (tazod, tanosib, tashbeh va boshqalar), arxaik va tarixiy so'zlar belgilangan [3].

4. *Subkorpus sifatida*. O'zbek tilining milliy korpusi tarkibida mualliflik korpusi parallel va ta'limiy korpus bilan birga ichki subkorpus sifatida ajratilgan [2, 180-b.; 5].

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mualliflik korpusi ijodkor stili va so'z qo'llash mahoratini, lingvopoetik xususiyatlarni, turg'un birikmalar va she'riy san'at turlarini o'rganishga imkon beradi. Shuningdek, lirik janrlardagi folklor namunalarini (maqol, topishmoq) aniqlash, g'azal tipini (orifona, oshiqona, rindona va boshqalar) farqlash va asarlarni auditoriya yoshiga ko'ra taqsimlashda qo'llanadi [1, 66–67-b.].

Mualliflik korpuslarini yaratish asosi mualliflik leksikografiyasi bilan bog'liq ekanligiga alohida to'xtalib o'tish zarur. O'zbek tilshunosligida bunga "Zulfiya poeziyasining lug'ati. Konkordans" (1981) va A. Qahhorning "Sinchalak" povesti chastotali lug'ati (1986) misol bo'ladi [1, 63-b.]. Xorijiy namunalar sifatida esa Dostoyevskiy, Chexov, Shekspir va Gyote korpuslari keltiriladi [1, 63–64-b.]; Abjalovanning qayd etishicha, Dostoyevskiy va Chexov korpuslari hozirda ishchi holatda emas [1, 64-b.].

Tadqiqotchilar B. Elov va uning hamkorlari mualliflik korpusining ustunligini bitta muallif asarlarini yagona bazada taqqoslash imkoniyatida ko'radi; kamchiligi sifatida tor qamrov va har bir muallif uchun alohida korpus tuzish zarurati ko'rsatiladi,

loyiha esa eksperimental bosqichda deb baholanadi [2, 180–181-b.]. Bu baho Navoiy korpusining ommaviy taqdimotidan oldingi holatni aks ettirgan bo'lishi mumkin deb izohlanadi [3].

Yuqorida ta'kidlanganidek, o'zbek tili agglutinatив xususiyatlarga ega til bo'lgani sababli so'z shakllari ko'pdir, shuning uchun so'z chastotasiga asoslangan ko'rsatkichlar siyrak bo'lish ehtimoli mavjud. Shu sababli lemmatizatsiya yoki belgi n-grammalaridan foydalanish samaraliroq bo'lishi mumkin. Yana bir muammo *grafikadir*: kirill va lotin yozuvlari hamda 1990-yillardagi imlo islohoti tufayli bir muallif matnlari turli imloda bo'lishi mumkin, shuning uchun korpusda yagona transliteratsiya va normallashtirish talab qilinadi. Turk tilidagi tadqiqotlar shu kabi muammolarni ko'rsatib bergan. O'zbek tili milliy korpusi va boshqa korpuslar mavjud bo'lsa-da, ularning mualliflik metama'lumotlari to'liqligi alohida tekshirishi lozim bo'lgan aspektlardan biri sanaladi. [5].

Xulosa qilib aytganda, mualliflik korpusi oddiy matnlar yig'indisi emas, aniq metodologik talablarga javob beruvchi tadqiqot vositasidir. Uning turi tadqiqot savoliga mos tanlanishi va muvozanat, metama'lumotlar, imlo yagonaligi tamoyillari ta'minlanishi kerak. Mualliflik korpusi ijodkor uslubini, lingvopoetik xususiyatlarni, turg'un birikmalar va she'riy san'at turlarini o'rganishda, shuningdek, janr va g'azal tiplarini farqlashda keng imkoniyatlar yarata oladi [1, 66–67-b.]. Mavjud muammolar sifatida korpuslar qamrovining torligi va har bir muallif uchun alohida korpus tuzish zarurati qayd etildi [2, 180–181-b.]. Shu bilan birga, o'zbek tilining mualliflik korpuslarini rivojlantirish uchun quyidagi yo'nalishlar istiqbolli deb sanaladi: metama'lumotlar va izohlash tizimini yagona andoza yoki formaga keltirish, korpuslar qamrovini turli janr va davr (xronologik) mualliflari hisobiga kengaytirish hamda ularga ochiq kirish imkoniyatini yaratish. Zero, mazkur ishda ilgari surilgan tasnif mezonlari kelgusida mualliflik korpuslarini tuzish va ularni qiyosiy o'rganishda nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abjalova M. Korpus lingvistikasi: uslubiy qo'llanma. – Toshkent: Bookmany print, 2022. 103-b.
2. Elov B., Primova M., Amirkulov M. O'zbek tili korpusi: tarixiy rivojlanishi, maqsad va vazifalari. Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollari, 2025, № 1, 168–184-b.
3. Alisher Navoiy mualliflik korpusi taqdimoti. ToshDO'TAU yangiliklar sahifasi.
4. Mualliflik korpusini loyihalash (Erkin Vohidov she'riyati misolida). Zenodo.
5. O'zbek tili korpusi haqida. uzbekcorpus.uz. <https://uzbekcorpus.uz/aboutCorpus>
6. Zaxarov V., Bogdanova S. Korpusnaya lingvistika: uchebnik. 3-e izd. SPb.: Izd-vo SPbGU, 2020, 56–57-s. (Abjalova, 2022: 37–38-b. orqali keltirilgan).
7. Hamroyeva Sh. O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari: PhD diss. avtoreferati. – Qarshi, 2018

Фотима ДАВРОНОВА,

Доктор философии (PhD) по педагогическим наукам,
 доцент, Университет Oriental University, кафедра «Языки 2»
 Самарканд, Узбекистан

E-mail: fotimadavronova82@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-0911-6821

ФАКТОРЫ, ПРЕПЯТСТВУЮЩИЕ ИНТЕГРАТИВНОМУ РАЗВИТИЮ АКАДЕМИЧЕСКОЙ И ТРАНСЛИНГВАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ: СИСТЕМАТИЗАЦИЯ И КАСКАДНАЯ МОДЕЛЬ

Аннотация: в статье систематизированы четыре группы факторов, препятствующих развитию академической и транслингвальной компетентности, и обоснована каскадная модель их взаимосвязи.

Ключевые слова: барьеры, транслингвальная компетентность, академическая компетентность, каскадная модель, языковая тревожность, языковая иерархия.

Annotatsiya: maqolada akademik va translingual kompetensiya rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillarning to'rt guruhi tizimlashtirilib, ularning kaskad modeli asoslangan.

Kalit so'zlar: to'siqlar, translingual kompetensiya, akademik kompetensiya, kaskad modeli, til xavotiri, til ierarxiyasi.

Annotation: the article systematises four groups of factors impeding academic and translingual competence and justifies a cascade model of their interrelation.

Key words: barriers, translingual competence, academic competence, cascade model, language anxiety, linguistic hierarchy.

Несоответствие между официальной языковой политикой вуза и тем, как студенты в действительности пользуются языками при подготовке академических работ, отмечается во многих исследованиях (Macaro et al., 2018). Студент читает источник на русском, конспектирует на узбекском и лишь затем пишет английский текст. Реже обсуждается другой вопрос: почему оно остаётся устойчивым даже тогда, когда преподаватели о нём знают и в целом не считают обращение к родному языку чем-то предосудительным. Препятствия к внедрению транслингвальных подходов в литературе обычно перечисляются как самостоятельные: нет нормативной опоры, преподаватели не подготовлены, студенты сопротивляются, языки неравны по престижу. Форма перечня подсказывает поочерёдное устранение трудностей, начиная с самой заметной, но такой путь редко даёт результат. Преподаватель разрешает студентам опираться на родной язык, а они этим разрешением не пользуются. Если же факторы связаны отношениями порождения, решающим становится не набор мер, а порядок вмешательства.

Цель статьи состоит в том, чтобы сгруппировать факторы, препятствующие интегративному развитию академической и транслингвальной компетентности студентов, установить характер связей между группами и вывести из этого следствия для построения

методической системы. Под академической компетентностью понимается способность создавать и понимать тексты научных жанров в соответствии с конвенциями дисциплины, под транслингвальной компетентностью понимается способность осознанно использовать для решения академических задач весь языковой репертуар, а не только язык итогового текста (Canagarajah, 2013; García & Li Wei, 2014). Исследование носит теоретический характер. В корпус вошли 36 публикаций 1984–2024 гг., отобранных в базах Scopus, Web of Science и eLibrary, в которых описаны препятствия к использованию многоязычного репертуара в высшей школе. Препятствия кодировались по их природе, после чего в тех же источниках выявлялись объяснения их причин. Связь между двумя группами фиксировалась, если механизм влияния одной группы на другую описан не менее чем в трёх работах корпуса, а обратный механизм в корпусе не отмечен. Для узбекского вуза с его трёхязычной средой (узбекский, русский, английский) такая систематизация особенно важна.

Анализ позволил выделить четыре группы факторов. Первую составляют институционально-нормативные факторы. Учебные программы и критерии оценивания ничего не говорят о работе с многоязычными источниками: не запрещают её, но и не признают. Э. Шохами показала, что языковая политика реализуется

не столько через декларации, сколько через механизмы, то есть через тесты, критерии и требования к документам (Shohamy, 2006). Если в критериях нет строки об источниках на других языках, эта сторона работы студента для системы не существует. Вторую группу образуют педагогико-методические факторы. Они выражаются в неуверенности преподавателя относительно допустимого и в отсутствии образцов конкретных приёмов. Преподаватель может разделять идеи транслингвальной педагогики, но не знать, как превратить их в задание и как оценить результат. Исследования когнитии учителя давно показали, что убеждения и практика преподавателей нередко расходятся, а практика в большей мере определяется условиями работы, чем декларируемыми взглядами (Borg, 2003). Д. Ван на материале китайских вузов зафиксировал ту же картину применительно к использованию родного языка на занятиях иностранного языка (Wang, 2019). Третья группа включает психологические факторы. Они проявляются в тревожности и в чувстве стыда, которое возникает у студента, когда обнаруживается его опора на родной язык. Иноязычная тревожность описана как самостоятельное явление (Horwitz et al., 1986), а П. Макинтайр и Р. Гарднер показали, что она влияет не только на эмоциональное состояние, но и на переработку информации при восприятии, обработке и порождении речи (MacIntyre & Gardner, 1994). В академическом письме студент тратит часть усилий на сокрытие опоры на узбекский или русский язык. Низкая самоэффективность подталкивает его к наиболее безопасной стратегии (Bandura, 1997). Четвёртая группа объединяет социокультурно-идеологические факторы: престижную иерархию языков, в которой английский занимает верхнюю позицию, и представление о речи носителя языка как единственной норме, которое А. Холлидей назвал нейтивспикеризмом (Holliday, 2006). Дж. Дженкинс показала, насколько устойчиво эта идеология сохраняется в международных университетах даже там, где большинство участников общения не являются носителями английского языка (Jenkins, 2014). В узбекском контексте эта иерархия трёхуровневая.

Главный результат анализа состоит в том, что группы не равноположены. Отсутствие институциональной опоры вынуждает преподавателя решать вопрос самостоятельно и каждый раз заново. В таких условиях решения принимаются ситуативно и расходятся с декларируемыми взглядами (Borg, 2003; Wang, 2019): сегодня преподаватель разрешает работать с русским источником, завтра снижает балл за кальку из него, а другой преподаватель того же

курса требует обратного. Непоследовательность требований делает для студента наиболее безопасной стратегией сокрытия, ведь если неизвестно, как будет воспринята опора на родной язык, разумнее её не показывать. Сокрытие, в свою очередь, подтверждает представление о неуместности родного языка в академической сфере. П. Бурдьё описывал этот механизм как воспроизводство символической власти, при котором господство языка держится на том, что сами говорящие признают его легитимность (Bourdieu, 1991). Так складывается каскад, в котором каждое звено порождается предыдущим: институциональный пробел, непоследовательность преподавателя, тревожность и сокрытие у студента, укрепление языковой иерархии.

Наиболее заметный для преподавателя фактор, а именно нежелание студентов пользоваться родным языком даже при прямом разрешении, занимает в каскаде третье звено и относится к следствиям, а не к причинам. Поэтому устное разрешение преподавателя мало что меняет. Студент соотносит отдельную реплику со всей системой сигналов, включая критерии оценивания и опыт прошлых лет, и ориентируется на систему (Galante, 2020). Рассмотрим условный пример. Студентка третьего курса экономического направления готовит на английском языке курсовую работу о денежно-кредитной политике. Лучший обзор по теме написан на русском языке, а часть статистики доступна только в узбекских источниках. Она делает заметки по-узбекски, но ссылается лишь на англоязычные статьи, пересказывая русский обзор без указания на него. В выданных ей критериях оценивания требуются англоязычные научные источники, а годом ранее другой преподаватель снизил однокурснику балл за ссылку на русскую статью. В той системе сигналов, которую она видит, её решение рационально, и устное разрешение нынешнего преподавателя эту систему не отменяет. Отсюда вытекают три следствия для методической системы. Во-первых, её построение должно начинаться с первого звена, прежде всего с критериев оценивания. Критерии здесь выполняют сигнальную функцию: они сообщают студенту, какое языковое поведение признано институционально (Shohamy, 2006). Если в рубрике появляется строка о том, насколько продуктивно студент интегрировал источники на разных языках, стратегия сокрытия теряет смысл. Такое изменение может быть принято на уровне кафедры в рамках действующей кредитно-модульной системы. Во-вторых, подготовка преподавателей эффективнее тогда, когда строится не как разъяснение теории, а как сопровождаемое применение конкретных приёмов. Т. Гаски показал, что убеждения

педагогов меняются, как правило, после того, как они увидели результат новой практики у своих студентов, а не до этого (Guskey, 2002). В-третьих, иерархию языков нельзя устранить в рамках курса, можно лишь не воспроизводить её. Для этого достаточно не называть родной язык студента помехой и показывать, что научное знание создаётся на многих языках. Дж. Камминс критиковал установку на изоляцию языков в классе и предлагал рассматривать языки учащегося как взаимосвязанные ресурсы (Cummins, 2007). В узбекском вузе это означает признание русско- и узбекоязычной научной литературы законной частью работы студента.

У модели есть ограничения. Она построена на анализе литературы и пока не проверена эмпирически.

Связь между вторым и третьим звеньями может оказаться взаимной: тревожность и сокрытие у студентов способны убеждать преподавателя в том, что студенты не готовы к транслингвальной работе. Наконец, трёхязычная узбекская среда может давать иную конфигурацию факторов, чем двуязычные контексты, преобладающие в литературе (García & Li Wei, 2014). Таким образом, препятствия к интегративному развитию академической и транслингвальной компетентности образуют не перечень, а каскад из четырёх звеньев: институционально-нормативного, педагогико-методического, психологического и социокультурно-идеологического. Воздействие следует начинать с первого, институционального звена, а не с наиболее заметного последнего.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. W. H. Freeman.
2. Borg, S. (2003). Teacher cognition in language teaching: A review of research on what language teachers think, know, believe, and do. *Language Teaching*, 36(2), 81–109. <https://doi.org/10.1017/S0261444803001903>
3. Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Harvard University Press.
4. Canagarajah, S. (2013). *Translingual practice: Global Englishes and cosmopolitan relations*. Routledge.
5. Cummins, J. (2007). Rethinking monolingual instructional strategies in multilingual classrooms. *Canadian Journal of Applied Linguistics*, 10(2), 221–240.
6. Galante, A. (2020). Pedagogical translanguaging in a multilingual English program in Canada: Student and teacher perspectives of challenges. *System*, 92, 102274. <https://doi.org/10.1016/j.system.2020.102274>
7. García, O., & Li Wei. (2014). *Translanguaging: Language, bilingualism and education*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137385765>
8. Guskey, T. R. (2002). Professional development and teacher change. *Teachers and Teaching*, 8(3), 381–391. <https://doi.org/10.1080/135406002100000512>
9. Holliday, A. (2006). Native-speakerism. *ELT Journal*, 60(4), 385–387. <https://doi.org/10.1093/elt/ccl030>
10. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), 125–132. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1986.tb05256.x>
11. Jenkins, J. (2014). *English as a lingua franca in the international university: The politics of academic English language policy*. Routledge.
12. Macaro, E., Curle, S., Pun, J., An, J., & Dearden, J. (2018). A systematic review of English medium instruction in higher education. *Language Teaching*, 51(1), 36–76. <https://doi.org/10.1017/S0261444817000350>
13. MacIntyre, P. D., & Gardner, R. C. (1994). The subtle effects of language anxiety on cognitive processing in the second language. *Language Learning*, 44(2), 283–305. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1994.tb01103.x>
14. Shohamy, E. (2006). *Language policy: Hidden agendas and new approaches*. Routledge.
15. Wang, D. (2019). Translanguaging in Chinese foreign language classrooms: Students and teachers' attitudes and practices. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 22(2), 138–149. <https://doi.org/10.1080/13670050.2016.1231773>

The image is a decorative background with a light pink gradient. It features a white plus sign in the top left, a red wavy line in the top right, the word 'TADQIQOTLAR' in bold blue capital letters in the center, and another white plus sign in the bottom right.

Ma'murjon MAMAYUSUPOV,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti mustaqil izlanuvchisi

AHMAD TABIBIY "VOMIQ VA AZRO" DOSTONIDA SO'Z TA'RIFI

Annotatsiya: mazkur maqolada Ahmad Tabibiyning "Vomiq va Azro" dostoni qo'lyozma manbalari, xususan, O'zFA Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 1243 va 2057-raqamli qo'lyozma manbalari hamda dostonning nashri yuzasidan mulohazalar bildirilgan.

Qo'lyozmalar o'rtasidagi matniy va tashkiliy o'xshashliklar tahlil qilinib, ularning Ahmad Tabibiy ijodini, xususan, shoirning so'z va badiiy ijod haqidagi qarashlarini o'rganishdagi ilmiy ahamiyati ochib berilgan.

Maqolada "Vomiq va Azro" dostonining to'liq qo'lyozma nusxalarini ilmiy muomalaga kiritish zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Ahmad Tabibiy, "Vomiq va Azro", qo'lyozma manba, qo'lyozmalar fondi, 1243-raqamli qo'lyozma, 2057-raqamli qo'lyozma, xattot, kolofon, nasta'liq, matnshunoslik, nashr.

Annotation: this article discusses the manuscript sources of Ahmad Tabibiy's Vomiq va Azro, with particular attention to manuscript copies No. 1243 and No. 2057 preserved in the Manuscript Collection of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan, as well as issues related to the publication of the epic.

The textual and structural similarities between the two manuscripts are analyzed, and their scholarly significance for the study of Ahmad Tabibiy's literary legacy, particularly the poet's views on language and artistic creation, is highlighted.

The article substantiates the necessity of introducing complete manuscript copies of the epic Vomiq va Azro into scholarly circulation.

Key words: Ahmad Tabibiy, Vomiq va Azro, manuscript source, manuscript collection, manuscript No. 1243, manuscript No. 2057, calligrapher, colophon, nasta'liq, textual criticism, publication.

Аннотация: в статье рассматриваются рукописные источники поэмы Ахмада Табиби «Вомик и Азро»; особое внимание уделяется рукописным спискам № 1243 и № 2057, хранящимся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Узбекистана, а также вопросам, связанным с изданием этого эпического произведения.

Анализируются текстологическое и структурное сходство двух рукописей, а также подчеркивается их научная значимость для изучения литературного наследия Ахмада Табиби, в частности взглядов поэта на язык и художественное творчество.

В статье обосновывается необходимость введения полных рукописных списков поэмы «Вомик и Азро» в научный оборот.

Ключевые слова: Ахмад Табиби, «Вомик и Азро», рукописный источник, рукописный фонд, рукопись № 1243, рукопись № 2057, каллиграф, колофон, насталик, текстология, публикация.

So'z – insoniyatga berilgan eng ulug' ne'mat bo'lib, u inson tafakkuri, qalbi va ruhiyatini o'zida to'la namoyon etuvchi vositadir. Ajdodlarimiz, ulug' allomalar, so'z san'atkorlari So'zni oddiy aloqa vositasi sifatida emas, balki ilohiy qudratga ega, insonni yuksakka ko'taruvchi, ezgulikka yetaklovchi muqaddas tarbiya vositasi sifatida qadrlaganlar. Mumtoz

adiblar ijodida har bir so'z chuqur ma'no, nozik his-tuyg'u va yuksak badiiy go'zallik bilan uyg'unlashgan. Ayniqsa, Alisher Navoiy va boshqa mumtoz ijodkorlar asarlarida so'zning ilohiy mohiyati va badiiy qudrati o'zining betakror ifodasini topgani mutaxassislariga ayon. Zero, ular ijodida So'z – qalblarga yo'l topuvchi, hayot haqiqatlarini anglatguvchi, insonni ma'naviy

kamolotga yetaklovchi tengsiz kuch ekani betakror va o'ta ta'sirchan usulda o'z ifodasini topgan.

Ahmad Tabibiy ijodida ham so'zga munosabat masalasi alohida bir mavzu. Shoir har bir janrga oid lirik she'rlarida, alohida devon, doston va tarjima asarlari debochasida So'zning tengsiz ilohiy ne'mat ekani masalasiga alohida to'xtalib o'tadi. Ma'lumki, Ahmad Tabibiy "Vomiq va Azro" dostonining turkiy tildagi she'riy variantini yozgan. Bu doston adabiyotshunos F.G'anixo'jayev tomonidan nashrga tayyorlangan¹. Olim dostonning tabdil etilishi yuzasidan bunday yozadi: "Sharqshunoslik instituti fondida Tabibiy devonlarining bir necha qo'lyozma va litografiyada bosilgan nusxalari saqlanmoqda. Bu kitobda chop qilingan she'r namunalari shoirning ikkita turkiy devoni (3460, 3461 raqamli qo'lyozma)dan tanlab olindi. "Vomiq va Azro" dostonini esa 1243 raqamli qo'lyozmadan qisqartirib olindi"². Olimning ta'kidlashicha, mazkur doston qisqartirishlar bilan nashrga tayyorlangan. Rostdan ham muallif adabiy-estetik qarashlarini aks ettiruvchi Kirish qism nashrdan tushirib qoldirilgan. Shu o'rinda, O'zFASHda "Vomiq va Azro" dostonining ikkita to'liq ko'chirilgan qo'lyozma nusxasi bo'lib, nashrda ularning bittasi (1243 raqamli qo'lyozma)dan foydalanilgan.

O'zFA Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida "Vomiq va Azro" dostoni ko'chirilgan ko'blab qo'lyozma manbalar mavjud. Fondga Zohiri Kirmoniyga tegishli "Vomiq va Azro" dostonining bir necha fors tilidagi nusxasi, shuningdek, XIX asr oxiri va XX asr boshlari dostonning Xorazmda yozilgan turkiy variantlari ko'chirilgan qo'lyozmalar saqlanadi. Ana shulardan biri fondagi 1243 raqamli qo'lyozma manbadir. Bu qo'lyozma manba jami 199 varaqdan iborat bo'lib, har bir sahifa va har bir varaq sahhof tomonidan sahifalangan. Qo'lyozma muqovasi qattiq qizil karton bilan qoplangan bo'lib, o'rtasida bitta katta va ikki tomonida kichik hajmdagi muhr bor. Qo'lyozma "basmala"dan so'ng quyidagi baytlar bilan boshlanadi:

*Sanov-u hamd ul jon ofaring'a –
Ki, zoti keldi shoyon ofaring'a.*

*Iki harf ila bo'lg'och nuktayiro,
Qilurg'a hikmat osorin huvaydo.*

Matn qo'lyozmaning har bir sahifasida o'rtacha 21 qatordan ikki ustun qilib ko'chirilgan. Asar nasta'liq xatida

¹ Табибий. Танланган асарлар (Nashrga tayyorlovchi: F.G'anixo'jayev). – Тошкент: Бадий адабиёт, 1968.

² Shu manba. – B. 10.

bo'lib, sahifalarda hech qanday jadvallar berilmagan. Matn asosan qora, sarlavha va ba'zi raqamlar qizil siyoh bilan yozilgan. Hoshiyada ham matnlar bor. Qo'lyozma kolofonida: "Alhamdulillah va-l-minna ushbu kitob "Vomiq va Azro"nikim, bo dahr sulton uz-zamon va nodiri davron, a'ni Abulmuzaffar va-l-mansur Abulg'oziy Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxoni soniy doma davlatahu va shavkatahuning farmoni oliylari bila bir ming uch yuz yigirma sakkizlanji yili mohi jumodu-s-soniyning oxiri chahorshanba kuni erdikim, mullo Muhammad Yusuf al-mutaxallis bil-Chokar valadi Muhammad Ya'qub devon yozib itmomg'a yetkurdi. Sanai 1328" – degan qayd uchraydi. Qo'lyozma matni yaxshi saqlangan bo'lib, ichidagi varaqlar tushib qolgan o'rinlar mavjud emas, buni poygirlar to'liq mavjudligidan bilsa bo'ladi.

1243-raqamli bu qo'lyozma o'zining murakkab sahifalash tizimi bilan ajralib turadi. Unda sahifalar ikki xil usulda – bet va varaq tartibida raqamlangan bo'lib, bu keyingi davrda qo'lyozmaning qayta tartibga solinganidan dalolat beradi.

O'zFA Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida Ahmad Tabibiy "Vomiq va Azro" dostoni ko'chirilgan yana bir qo'lyozmasi mavjud bo'lib, bu manba 2057-raqami bilan saqlanadi. 1243 va 2057 raqamli qo'lyozma matni tuzilishi va hajmiga ko'ra deyarli bir xil. Bu qo'lyozma ham tartiblangan tuzilishi bilan e'tiborlidir. Qo'lyozma jami 394 sahifa bo'lib, barcha sahifalar arab raqamlari bilan belgilangan. Muqovadagi "amali Muhammadrahim sahhof" yozuvi uning professional ustaxona mahsuli ekanini ko'rsatadi.

Mazkur qo'lyozma hijriy 1329 (1911) yili ko'chirilgan. Kolofonda quyidagi qaydni uchratish mumkin: "Alhamdulillah, va-l- minna ushbu kitob "Vomiq va Azro"ni jannatmakon hazrat Sayyid Muhammad Rahimxonning amrlari bo'lub, mohi ramazonda zarra va orbil g'ubor osor Boltaniyoz devon al-mutaxallis bil-Nadimiy birodari Muhammad Ya'qub devon mulaqqabi biXarrot yozib itmom sarhadig'a yetkurdi. Sanai 1329".

Kitob o'yma naqshli qattiq to'q yashil karton bilan muqovalangan. Muqova ustida uchtdan muhrga o'xshagan o'yma belgi bor. Ularning ikkisiiga bir xil "amali Muhammadrahim sahhof" yozuvi mavjud. Matn qaymoq rangli yupqa qog'ozga qora va qizil siyohlarda nasta'liq xatida ko'chirilgan. O'lchovi: 27.5x18. Hajmi: 195 varaq. Hamma beti arab raqamida sahhof tomonidan sahifalangan, jami 394 bet. Qo'lyozma kitobning boshida bir, oxirida ikki varaq bo'sh qoldirilgan.

Ma'lumki, sobiq tuzum davrida diniy-ma'rifiy merosga munosabat nihoyatda cheklangan bo'lgan. Shunga ko'ra, o'sha paytlarda mumtoz asarlar g'oyaviy-mafkuraviy chig'iriqdan o'tkazilib, nashr ettirilgan. Shuningdek, bunday asarlar bir tomonlama tadqiq etilgan. Vaholanki, mumtoz asarlarning asl mazmun-mohiyatini ochib beruvchi kirish qismlarida keltirilgan oyat va hadislar, diniy-tasavvufiy qarashlar nashr jarayonida tushirib qoldirilgan.

Ta'kidlanganidek, Ahmad Tabibiy "Vomiy va Azro" dostonining kirish qismi badiiyati va saviyasiga ko'ra, yuqori darajada ijod etilgan, deyish mumkin. Ya'ni dostonning kirishi mumtoz adabiy an'alarga muvofiq diniy-ma'rifiy, falsafiy-ta'limiy xarakterdadir. Kirish qismi *Yaratganga hamd, payg'ambarimiz (s.a.v) ga na't, Me'roj tuni tavsifi, "Chahoryori izom" vasfi, "Ummuhu asno ashara madhati odobidan bir necha nukta surmak", "So'z ta'rifidakim, adam shabistonidin vujud shahristonig'a hama ashyodin oning muqaddam kelganligi", hukmdor – Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxoni soniy madhi, "Kitob ta'lifi sabibidin bir necha so'z bayon qilmoq va nazm ta'lifi jihatidin mofiz-zamirni ayon qilmoq", Feruzga bag'ishlangan maxsus qasida, "Suxandonlarg'a ma'zurati bila bir necha so'z demak va olardin aybpo'shliq va islohp'o'shlig' istamak"* kabi bo'limlardan tashkil topgan. Shuningdek, kirish qismida Qur'oniyl hikoyat bo'lmish *Sulaymon alayhissalom va Bilqis haqidagi* ma'lumotlar ancha batafsil berilgan. Dostonning bosh qahramoni Vomiyning dunyoga kelishi bilan bog'liq faktlarga imkon qadar aniqliklar kiritilgan.

Dostonning adabiy-estetik qimmatini oshirgan qismlardan biri kirishdagi *"So'z ta'rifidakim, adam shabistonidin vujud shahristonig'a hama ashyodin oning muqaddam kelganligiga "Kun" lafzi dalil qavlidur va so'z natijasi "ashraf un-natoyij" erkongligiga "fayakun" burhoni ma'naviydur. Va inson xulqidin murod va kalom va takallum bo'lg'onig'a va "Kalimullohi Muso takalliman..." oyati shohiddur. Va musulmonlig' izdiyodig'a "Ilo yavmus-soati va kutibi inzoli va rasuli irsoli..." bashorati maqosiddur. Va nasriydin nazmiyning xushlig'i har ikkilasining ham ma'no durri bila pirosta bo'lg'on va dilkashlig'ini bayoni"* qismidir. Mazkur parcha mumtoz o'zbek adabiyotida so'zning ilohiy kelib chiqishi, inson hayotidagi o'rni, nazm hamda nasrning badiiy qiymati haqidagi falsafiy-didaktik mazmundadir. Muallif asarning boshidanoq so'zni barcha mavjudotlardan avval yaratilgan ilohiy ne'mat sifatida talqin etishi bejiz emas. Ma'lumki, olam *"Kun!"*

(*"Bo'li!"*) amri bilan yaratilgan. Muallif aynan shu ilohiy amrni so'zning azaliy mavjudligiga dalil sifatida keltiradi. *"Kun"* lafzi orqali barcha mavjudot vujudga kelgani uchun ham so'z butun borliqning boshlanish nuqtasi sifatida ulug'lanishi eslatilgan.

"Suxankim, avval ashyodurur ul, Burun har amrdin paydo durur ul" – misralari orqali ifodalaydi. So'z barcha

narsalardan oldin paydo bo'lgan va yaratilishning asosiy omili hisoblanadi. Shoir keyingi baytlarda Alloh taoloning yetti osmon, yetti qavat yer, o'simliklar, hayvonlar va jonsiz mavjudotlarni yaratishini tasvirlar ekan, ularning barchasi ilohiy kalom natijasi ekanligini yana bir bor eslatadi. Shunday qilib, butun olamning yaratilishi ham so'z bilan bog'liq ekanligi uqtiriladi.

So'z ne'matining qadri haqida gapirar ekan, shoir inson hayoti so'z bilan boshlanib, so'z bilan yakunlanishi haqidagi g'oya e'tiborlidir. Muallif inson dunyoga kelganidan boshlab uning hayoti so'z-muloqot orqali mazmun kasb etishini, oxiratda esa insonning najoti *"kalimayi Tavhid"*ni aytish bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi:

"Ki so'z birla kechar inson hayoti, Bo'lur oxirda ham so'zda najoti".

Mazkur bayt orqali so'z nafaqat hayot vositasi, balki insonning oxiratdagi najotiga ham sabab bo'luvchi muqaddas ne'mat sifatida talqin qilinadi.

Shoir so'zni insonning eng qimmatli boyligi bilan qiyoslaydi. Insonni sadafga, so'zni esa uning ichidagi dur-u gavharga o'xshatadi. Gavharsiz sadafning qadri bo'lmaganidek, ma'nili so'zsiz insonning ham qadr-qimmatini bo'lmaydi:

Sadafmonand asli gar bashardur, Vale so'z ul sadaf ichra nihondur.

Ko'rinadiki, insonning haqiqiy fazilati uning so'zida ekanligi ta'kidlanadi.

So'z ta'rifiga bag'ishlangan bu qismda So'zning ma'naviy kuchi ta'sirchan tasvirlanadi. Muallif uni Iso payg'ambarning o'liklarni tiriltiruvchi nafasi bilan qiyoslab, u inson qalbini tiriltirishi, unga ruhiy quvvat va ma'naviy hayot baxsh etishi eslatiladi. Shuningdek, muallif barcha ilohiy dinlarning asosida ham So'z turishini aytadi. Muso alayhissalomning *"Kalimulloh"* deb atalishi, Tavrotning nozil qilinishi, boshqa payg'ambarlarga ilohiy kitoblarning yuborilishi hamda Muhammad alayhissalomga Qur'on nozil bo'lishi So'zning ilohiy qudratini tasdiqlovchi dalil sifatida keltiriladi.

Doston tarkibidagi bu qismning muhim qismlaridan yana biri – nazm va nasrning o‘zaro qiyosidir. Muallif so‘zni ikki turga ajratadi: manzum va mansur shaklga. Bunda har ikka tur (so‘z – M.M) ham qimmatli ekanligini ta’kidlansa-da, nazm nasrdan ustun qo‘yiladi. Shoir ta’biricha, nazm tartibli, uyg‘un va nafis bo‘lib, inson qalbiga tezroq ta’sir qiladi.

*“Terilgan begumon xushroq bo‘lgay,
Oning sori hama mushtoq bo‘lgay”.*

Ushbu baytda she’r tartib bilan tizilgan marvaridga qiyos qilinadi. Nasr esa tarqoq holdagi javohirlarga o‘xshatiladi. Shu sababli muallif nazmning badiiy ta’siri kuchliroq ekanligiga e’tibor qaratadi. Shuning barobarida, shoir shakldan ko‘ra mazmunni ustun qo‘yadi. Uning nazarida har qanday asarning asl qimmatini undagi ma’noga bog‘liq. Agar so‘zda chuqur mazmun bo‘lmasa, u insonni zeriktiradi va hech qanday qimmatga ega bo‘lmaydi.

*“Boridin el murodi bo‘ldi ma’no –
Ki, ma’nog‘a yetushmas kimsa ta’no”.*

Bu misralar hazrat Alisher Navoiyning nazmiy so‘zning ohangdorligi va badiiy ta’sir kuchi haqidagi quyidagi misralarni esga soladi:

*Nazmda ham asl anga ma’ni durur,
Bo‘lsun aning surati har ne durur.
Nazmki ma’ni anga marg‘ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo‘b emas.*

Alisher Navoiyning ushbu misralarida she’rning asosiy qimmatini uning tashqi shaklida emas, balki undagi ma’noda ekanligiga e’tibor berilmoqda. Shoirning fikricha, she’r qanday shaklda yozilmasin, uning asl mohiyati va go‘zalligi undagi mazmun bilan belgilanadi. Agar she’rda mazmunli fikr bo‘lmasa, u ma’no ahli, ya’ni she’riyatni yaxshi tushunadigan va qadrlaydigan kishilar uchun maqbul hisoblanmaydi.

Demak, Tabiiy ham haqiqiy nazmiy asar uchun uning tashqi bezagi emas, balki undagi teran ma’no ekanini anglagan va ijodda shunga harakat qilgani ko‘rinadi.

Shu sababli muallif ijodkorlarga doimo ma’no izlashni, hikmat durdonalarini terishni tavsiya etadi. Asarning yakuniy qismida shoir o‘zidan avval yashab ijod qilgan buyuk adiblar – Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyni katta hurmat bilan tilga oladi. Ularning ijodini adabiyotning eng yuksak namunasi sifatida e’tirof etadi hamda o‘zini ularning izdoshi deb biladi. Muallif ulardan qolgan merosdan ilhom olib, o‘zi ham oz bo‘lsa-da adabiyot xazinasiga hissa qo‘shishni maqsad qiladi.

Asar oxirida muallif o‘zidan oldingi buyuk adiblarni hurmat bilan tilga oladi:

*Olarning avvali erdi Nizomiy,
Ikinji Xusrav-u uchlanji Jomiy.*

*Navoiykim, olarg‘a robi’ erdi,
Suxanda so‘zlarig‘a tobi’ erdi.*

Bunda so‘z san’ati, xususan, mumtoz nazm tadrijiy ma’naviy meros sifatida e’tirof etilmoqda. O‘z navbatida, shoir o‘zini ulkan bir adabiy maktabning davomchisi deb hisoblaydi. U ulardan qolgan “dur”larni terib bo‘linganini aytib, qolgan “xas-u xoshok”ni ham gavharga aylantirish umidida ijod qilishini bildiradi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu asarda ilgari surilgan so‘z haqidagi qarashlar Sharq mumtoz adabiyotining umumiy estetik va falsafiy tamoyillari bilan uyg‘un bo‘lib, mumtoz an’analarning uzviy davomi hisoblanadi. Unda so‘z ilohiy kalom, insonga berilgan eng buyuk ne’mat, ma’rifatning hamda adabiyotning bosh mezoni sifatida ulug‘lanadi. Shu jihatdan ham dostonning bu qismi nafaqat badiiy jihatdan, balki falsafiy, diniy va estetik tafakkur taraqqiyotida ham muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zFA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondidagi 3461, 3460/IV, 1243, 2057 raqamli qo‘lyozmalar.
2. Amonov Sh. Ahmad Tabiiy turkiy devonlari qo‘lyozmalarining qiyosiy-matniy tadqiqi. – Toshkent: Bookmany print. 2023. 253-b.
3. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1974. – 150-б.
4. Ғанихўжаев Ф. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1968. – 230 б.
5. Ғанихўжаев Ф. Аҳмад Табибий (ҳаёти ва ижоди). – Тошкент: Фан, 1978. – 80 б.
6. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vamik-ve-azra>

Humoyun HOMIDOV,

Turon universiteti Xorijiy tillar fakulteti o'qituvchisi

humoyunhamidov19@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-4710-5650

E. A. PO HAMDA A. QAHHOR HIKOYALARIDA PSIXOLOGIK QO'RQUVNI YARATISHDA BADIY DETALNING O'RNI

Annotatsiya: ushbu maqolada Edgar Allan Po va Abdulla Qahhor hikoyalarida qo'rquv motivining badiiy-psixologik talqini qiyosiy-tipologik aspektida tadqiq etiladi. Adiblar ijodida qo'rquvning inson ruhiyati, ichki kechinmalari va xatti-harakatlariga ta'siri, uning syujet va konflikt rivojidagi badiiy funksiyasi tahlil qilinadi. E.A. Po hikoyalarida qo'rquvning sirli makon, o'lim, ruhiy beqarorlik, irratsional holat va gallyutsinatsiyalar orqali ifodalanishi, A. Qahhor hikoyalarida esa ijtimoiy muhit, kundalik hayot, qashshoqlik, ojizlik va insonlararo munosabatlar bilan bog'liq holda namoyon bo'lishi yoritiladi. Shuningdek, qo'rquvni shakllantiruvchi psixologik detal, portret, peyzaj, ramz, xronotop va narrativ vositalarning poetik vazifalari qiyoslanadi.

Kalit so'zlar: *Edgar Allan Po, Abdulla Qahhor, qo'rquv motivi, motiv, badiiy psixologizm, qiyosiy-tipologik tahlil, psixologik detal, xronotop, ramz, narrativ, ruhiy kechinma, milliy identitet.*

Annotation: this article examines the artistic and psychological interpretation of the motif of fear in the short stories of Edgar Allan Poe and Abdulla Qahhor from a comparative-typological perspective. Particular attention is paid to the influence of fear on the characters' psychological states, inner experiences, and behaviour, as well as to its artistic function in the development of plot and conflict. In Poe's short stories, fear is frequently represented through mysterious settings, death, psychological instability, irrational states, and hallucinations, whereas in Qahhor's works it is closely associated with social environment, everyday life, poverty, helplessness, and interpersonal relations. The study also compares the poetic functions of psychological detail, portrait, landscape, symbols, chronotope, and narrative techniques in constructing the atmosphere and psychology of fear.

Key words: *Edgar Allan Poe, Abdulla Qahhor, motif of fear, motif, literary psychologism, comparative-typological analysis, psychological detail, chronotope, symbol, narrative, psychological experience, national identity.*

Аннотация: в статье исследуется художественно-психологическая интерпретация мотива страха в рассказах Эдгара Аллана По и Абдуллы Каххара в сравнительно-типологическом аспекте. Особое внимание уделяется влиянию страха на психологическое состояние, внутренние переживания и поведение персонажей, а также его художественной функции в развитии сюжета и конфликта. В рассказах Э.А. По страх часто раскрывается посредством таинственного пространства, смерти, психологической нестабильности, иррациональных состояний и галлюцинаций, тогда как в произведениях А. Каххара он тесно связан с социальной средой, повседневной жизнью, бедностью, беспомощностью и межличностными отношениями. Сопоставляются также поэтические функции психологической детали, портрета, пейзажа, символа, хронотопа и нарративных средств в создании атмосферы и психологии страха.

Ключевые слова: *Эдгар Аллан По, Абдулла Каххар, мотив страха, мотив, художественный психологизм, сравнительно-типологический анализ, психологическая деталь, хронотоп, символ, нарратив, внутреннее переживание, национальная идентичность.*

Kirish (Introduction). Badiiy adabiyotda inson ruhiyatining murakkab holatlarini tasvirlash muhim estetik va psixologik muammolardan biri hisoblanadi. Shaxsning tashqi muhit, ijtimoiy sharoit, noma'lumlik, o'lim, xavf-xatar yoki ichki ziddiyatlar ta'sirida kechiradigan ruhiy holatlari orasida qo'rquv alohida o'rin egallaydi. Qo'rquv badiiy asarda faqat personajning muayyan vaziyatga nisbatan hissiy reaksiyasi sifatida emas, balki syujet harakatini yuzaga keltiruvchi, konfliktni keskinlashtiruvchi, qahramonning ichki dunyosini ochuvchi hamda asarning umumiy poetik strukturasini shakllantiruvchi motiv sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan qo'rquv motivining turli

milliy adabiyotlarda qanday badiiy va psixologik vositalar orqali ifodalanishini qiyosiy o'rganish adabiyotshunoslik uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Amerika adabiyotining yirik namoyandasi Edgar Allan Po va o'zbek hikoyachiligining zabardast vakili Abdulla Qahhor ijodida inson ruhiyatining murakkab va ziddiyatli holatlari alohida badiiy mahorat bilan tasvirlangan. Ikki adib turli tarixiy davr, ijtimoiy muhit va milliy-madaniy an'analarga mansub bo'lishiga qaramay, ularning hikoyalarida qo'rquv insonning ichki olamini ochib beruvchi muhim poetik vositalardan biri sifatida ko'zga tashlanadi. Bu mushtaraklik ularning ijodini aynan o'xshashlik asosida

emas, balki tipologik yaqinliklar va milliy-estetik farqlar nuqtayi nazaridan qiyoslash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology).

Ushbu maqolada psixoanalitik, tavsifiy-tahliliy, badiiy-tahliliy, kontekstual tahlil, gernevnik tahlil, psixologik tahlil va matn tahlili metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama (Results and Discussion).

Edgar Allan Po va Abdulla Qahhor hikoyalarida qo'rquv motivi personajning ruhiy holatini ochish bilan birga, syujet rivojini harakatga keltiruvchi muhim badiiy vosita vazifasini bajaradi. Biroq ikki adibda qo'rquvning kelib chiqish manbasi bir-biridan farqlanadi. Po hikoyalarida u ko'proq o'lim, noma'lumlik, ruhiy beqarorlik va inson ongining nazoratdan chiqishi bilan bog'liq bo'lsa, Qahhor asarlarida qo'rquv real ijtimoiy muhit, erksizlik va insonning boshqa inson ustidan hukmronligi bilan uzviy aloqada tasvirlanadi. Buni Ponning "The Black Cat" ("Qora mushuk") hikoyasida yaqqol kuzatish mumkin. Hikoya boshida qahramon o'zini hayvonlarni yaxshi ko'radigan, muloyim inson sifatida tanishtiradi. Keyinchalik ichkilikka ruju qo'yishi uning ruhiyatini o'zgartiradi. Dastlab mushuk Plutoning ko'zini o'yib oladi, keyin esa uni daraxtga osib o'ldiradi. Bu voqealardan keyin qo'rquvning manbai tashqi kuch emas, balki qahramonning o'z qilmishi va aybdorlik hissiga aylanadi. Ikkinchi qora mushukning ko'krigidagi oq dog'ning asta-sekin dor shaklini eslatishi qahramon ongida sodir etilgan jinoyat va jazo o'rtasidagi bog'lanishni kuchaytiradi. Mushuk shu tariqa oddiy hayvon obrazidan qahramon vijdoni va muqarrar jazoning psixologik ramziga aylanadi. Po qo'rquvni voqelikdan ko'ra qahramonning voqelikni qanday idrok etishi orqali kuchaytiradi. Hikoyaning kulminatsiyasida qahramon xotinini o'ldirib, jasadini yerto'la devoriga yashiradi. U jinoyatining ochilmasligiga ishonib, hatto politsiya xodimlari oldida o'zini xotirjam tutadi. Biroq devorni tayoq bilan urganida uning ichidan mushukning ovozi eshitiladi va jinoyat fosh bo'ladi. Bu yerda devor, yerto'la, murda va mushuk ovozi qo'rquvni yuzaga chiqaruvchi badiiy detallar tizimini hosil qiladi. Eng muhimi, qahramon tashqi dushmandan emas, o'zi yaratgan vaziyatdan qo'rqadi.

Abdulla Qahhorning "Dahshat" hikoyasida esa qo'rquv mutlaqo boshqa ijtimoiy-psixologik asosga ega. Hikoyaning dastlabki satrlaridanoq kuzak shamolining daraxtlarda chiyillashi, tomlarda vishillashi va yopiq eshik-darchalarga urilishi xavotirli muhit yaratadi. Shamolning "och bo'riday" uvillashi va "o'lim changaliga tushgan mushukday" ovoz chiqarishi tabiat tasvirini personajlarning ruhiy holati bilan uyg'unlashtiradi. Shu sababli peyzaj oddiy fon emas, balki kelajakdagi dahshatni oldindan sezdiruvchi psixologik parallelizm vazifasini bajaradi. Hikoyada qabriston qo'rquv xronotopining markaziga aylanadi. Olimbek dodxoh tashqariga qarab, xayolan go'ristonni tasavvur qiladi. Muallif qabriston haqidagi xalq orasida tarqalgan vahimali tasavvurlarni ham eslatadi. Natijada tun + shamol + qabriston + o'lim haqidagi tasavvur birlashib, qo'rquvning makoniy-psixologik modelini yaratadi.

Po va Qahhor asarlarini qiyoslaganda muhim tipologik mushtaraklik namoyon bo'ladi: har ikki adib yopiq yoki cheklangan makon orqali qo'rquvni kuchaytiradi. Poda bu yerto'la, zindon, chuqur yoki qorong'i xona bo'lsa, Qahhorda dodxoh xonadoni va tungi qabristondir. Ammo ularning semantik vazifasi farqlanadi. Po makoni ko'pincha qahramonning ichki ruhiy inqirozining moddiy ko'rinishiga aylansa, Qahhor makoni personajning ijtimoiy erksizligini ham ifodalaydi.

Xulosa (Conclusion). Ikki adibda qo'rquv motivining universal yadrosi – hayot uchun xavf, noma'lumlik, o'lim va ruhiy tanglik mushtarakdir. Farq esa qo'rquvning badiiy motivatsiyasida namoyon bo'ladi. Poda qo'rquv ko'proq inson ongining qorong'i qatlamlari, jinoyat, aybdorlik va irratsional holatlar orqali psixologiklashtiriladi; Qahhorda esa u real hayot, patriarxal munosabatlar, erksizlik va ijtimoiy bosim bilan bog'lanadi. Shu bois Po poetikasidagi qo'rquvni shartli ravishda individual-psixologik va gotik model, Qahhor hikoyalaridagi qo'rquvni esa ijtimoiy-psixologik va realistik model sifatida tavsiflash mumkin. "Qora mushuk"dagi devor ortidan kelgan ovoz va "Dahshat"dagi tungi qabriston epizodi turli poetik tabiatga ega bo'lsa-da, har ikkisi personajning eng chuqur ruhiy holatini yuzaga chiqaradigan sinov nuqtasiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Aristotel. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.
2. Freyd Z. Psixoanaliz haqida beshta ma'ruza. – Toshkent: O'zbekiston, 2019.
3. Qahhor A. Asarlar. 5 jildlik. 1-jild: Sarob. Hikoyalar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.
4. Mabbott, T. O. The Collected Works of Edgar Allan Poe. – Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1978.
5. Gargano, J. W. The Question of Poe's Narrators. *College English*. - 1963. - P. 177–181.
6. Kennedy, J. G. Poe, Death, and the Life of Writing. – New Haven: Yale University Press, 1987.
7. Freud, S. The "Uncanny". The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. - London: The Hogarth Press, 1955. – P. 217–256.

FENGXUANG VA BOSHQA AFSONAVIY QUHLARNING QIYOSIY TALQINLARI

Annotatsiya: Xitoy mifologiyasida Fengxuang tinchlik va farovonlik ramzi hisoblangan. U ko'pincha ajdaho (imperatorning ramzi) bilan juftlashgan holda oilaviy baxt va kuch belgisi sifatida talqin qilingan. Sharq-Isлом adabiy an'alaridagi Qaqnus, Yevropa mifologiyasidagi Feniks va Xitoy Fengxuaglari aslida turli xil afsonaviy quhlardir. Yevropa Feniksi – olov ichida yaralib, so'ng yana o'zi yaratgan olovda yonib kul bo'ladigan va biroz vaqtdan keyin shu kuldandan yana qayta dunyoga keladigan mifologik qush sifatida talqin qilingan.

Kalit so'zlar: mifologiya, quhl, Fengxuang, Qaqnus, Feniks, Anqo.

Annotation: in Chinese mythology, the Fengxuang is a symbol of beneficence. Its appearance promises prosperity. It is often depicted paired with a dragon (the symbol of the emperor) as a sign of marital happiness and power. The Qacnus of the Eastern Islamic literary tradition, the Phoenix of European mythology, and the Chinese Fengxuang are distinct mythical birds. The European phoenix is a mythological bird, like the qacnus, which is born in fire, then burns to ashes in the fire it creates, and after a while is reborn from the ashes.

Аннотация: в китайской мифологии Фэнхуан считается символом мира и благополучия. Он часто изображается в паре с драконом (символом императора) и трактуется как знак семейного счастья, гармонии и могущества. Какнус в мусульманских преданиях, Феникс в европейской мифологии и китайский Фэнхуан представляют собой различные виды мифологических птиц. Европейский Феникс интерпретируется как птица, рождающаяся из огня, затем сгорающая в созданном ею же пламени и спустя некоторое время возрождающаяся из собственного пепла.

Ключевые слова: мифология, птицы, Фэнхуан, Какнус, Феникс, Анка.

Kirish. Afsonaviy quhl obrazlari jahon xalqlari mifologiyasi va folklorining eng qadimiy hamda barqaror qatlamlaridan birini tashkil etadi. Turli xalqlarning diniy-mifologik tasavvurlarida bunday quhl olamning yaratilishi, ilohiy hokimiyat, adolat, qayta tug'ilish, boqiylik va ma'naviy komillik g'oyalari bilan uzviy bog'langan. Har bir sivilizatsiya o'zining tarixiy, diniy va madaniy taraqqiyoti jarayonida ushbu obrazlarni o'ziga xos ramziy mazmun bilan boyitib, ularga milliy tafakkur va dunyoqarash xususiyatlarini singdirgan. Natijada afsonaviy quhl nafaqat mifologik qahramon, balki muayyan xalqning ma'naviy qadriyatlarini, estetik ideallari va diniy-falsafiy qarashlarini ifodalovchi muhim ramzlarga aylangan.

Qadimgi Sharq va G'arb sivilizatsiyalarida afsonaviy quhl haqidagi tasavvurlar o'zaro mushtarak jihatlarga ega bo'lishi bilan birga, har bir madaniyatning tarixiy rivojlanishi ta'sirida o'ziga xos shakllangan. Shu bois Fengxuang, Simurg', Anqo, Feniks va Bennu singari afsonaviy quhl tashqi qiyofasi, ilohiy tabiati hamda bajaradigan vazifalarida ayrim o'xshashliklarni namoyon etsa-da, ularning mifologik mohiyati, ramziy vazifasi va diniy-falsafiy talqinlarida sezilarli farqlar mavjud. Mazkur obrazlar insoniyatning hayot va o'lim, ezgulik va yovuzlik, hokimiyat va adolat, tabiat va koinot uyg'unligi haqidagi qadimiy tasavvurlarini aks ettiradi.

Metodologiya

Xitoy mifologiyasidagi Fengxuang Sharq xalqlari adabiyotidagi Simurg' va Anqo, shuningdek, G'arb mifologiyasidagi Feniks hamda qadimgi Misrning Bennu qushi bilan qiyoslanganda, ular o'rtasidagi umumiy arxetiplar va milliy-madaniy xususiyatlar yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Fengxuang Xitoy madaniyatida

uyg'unlik, farovonlik va odil hukmdor timsoli sifatida talqin qilinsa, Simurg' va Anqo Sharq adabiyotida ilohiy hikmat, komillik va najot g'oyalarini ifodalaydi. Feniks va Bennu obrazlari esa qayta tug'ilish, boqiylik hamda quyosh kulti bilan bog'liq mifologik qarashlarning shakllanishida muhim o'rin egallaydi. Shu jihatdan mazkur obrazlarni qiyosiy o'rganish turli xalqlarning mifologik tafakkuri va madaniy aloqalarini yoritishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda qiyosiy mifologiya va folklorshunoslikda afsonaviy quhl obrazlarini kompleks o'rganishga qiziqish ortib bormoqda. Bunday tadqiqotlar nafaqat alohida obrazlarning ramziy mohiyatini ochib beradi, balki Sharq va G'arb madaniyatlarini o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalar, mifologik syujetlarning tarqalishi va transformatsiyasi masalalarini yoritishda ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi Fengxuang obrazining kelib chiqishi, mifologik mohiyati va ramziy xususiyatlarini Simurg', Anqo, Feniks hamda Bennu obrazlari bilan qiyosiy tahlil qilish, ular o'rtasidagi mushtarak va farqli jihatlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy, mifopoetik hamda tavsifiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar afsonaviy quhl haqidagi tasavvurlarning umumiy arxetipik asoslarini hamda ularning har bir madaniyatda o'ziga xos tarzda rivojlanish xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Results

Bu qush olti xil qushning a'zolarini o'zida aks ettirib, ularning har bir qismi samoviy jismni ifodalagan: Bosh (osmon); Ko'zlar (quyosh); Orqa (oy); Qanotlar (shamol); Oyoqlar (yer); Quyruq (sayyoralar)[2;179-188].

Xitoy mifologiyasida Fengxuang erkak va urg'ochi qushlarning umumiy jihatlari o'zida aks ettirgan turi bo'lib, ikki jinslilik In va Yan kuchlarining mukammal uyg'unligini anglatgan. Fengxuang turli hayvon va qushlarning (kurka peshonasi, o'rdak pati, tovu dumi, qurbaqa yuzi, toshbaqa baliq qanotchalari kabi) belgilarini o'zida aks ettirgan ajoyib qush sifatida tasvirlangan. Qushning patlarida beshta asosiy rang (*qora, oq, qizil, yashil va sariq*) mujassam bo'lib, ular Konfutsiyning inson mukammalligi uchun talab qilinadigan beshta asosiy fazilat – *xayrixohlik, odob, hurmat, donishmandlik va sadoqatni* bildirgan. Imperatorlik davrida Xitoy ajdarhosi imperatorni (Yan va erkak timsoli) bildirsa, Fengxuang esa malikani (In va ayol timsoli) ifodalagan. Ularning birgalikdagi tasviri oilaviy baxt va hokimiyatdagi tinchlik ramzi hisoblangan.

Fengxuang o'zbek (va umumiy Sharq xalqlari) adabiyotidagi Anqo va ayniqsa Simurg' qushlariga o'xshagan. Xitoy madaniyatida adolatli hukmdor davlat tepasiga kelganda yoki yurtida tinchlik o'rnatilgandagina Fengxuang odamlarga ko'rinish bergan. Simurg' esa Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida shohlik, komillik va haqiqat ramzi hisoblangan. Simurg' ham Fengxuang kabi turli hayvonlarning a'zolarini o'zida namoyon qilgan. U o'zbek mifologiyasida ham lochin qanotli, arslon panjali va juda ulkan, kamalakrang patlarga ega bo'lgan afsonaviy qush sifatida gavdalangan. Fengxuang eng yuksak va muqaddas daraxt (masalan, Vutung)larga qo'ngan, yerda yurmagan va muqaddas buloq suvlarini ichgan. Anqo mifologik qushi esa Sharq adabiyotida insonlar ko'zidan yiroqda, yetib bo'lmas afsonaviy Qof tog'ida yashagan. Anqo "nomi bor, o'zi yo'q qush" sifatida ham tushunilgan. Odatda Sharq ertaklarida Simurg' yoki Humo qushi kimning boshiga qo'nsa, o'sha inson podshoh bo'lgan. Fengxuang ham Xitoyda malika ramzi bo'lib, davlatga baxt va baraka keltiruvchi qush deb tushunilgan.

Muhokama

Fengxuang va G'arb madaniyatidagi Feniks o'rtasidagi eng katta farq ularning hayot va o'limga bo'lgan munosabatida, eng katta o'xshashlik esa ilohiylik va oliy go'zallik ramzlari ekanligidadir. Qaqnus (Feniks)ning asosiy xususiyati – umri tugagach, o'zini o'tda yoqishi va o'z kulidan qayta tirilishidir. U abadiy yangilanish va o'lim ustidan g'alaba ramzidir. Fengxuang hech qachon o'tda yonmaydi va kulga aylanmaydi. U mangu hayot kechiruvchi mavjudot bo'lib, koinot paydo bo'lgan davrda u ham paydo bo'lgan. Feniks odatda burgut yoki lochinga o'xshash, sof oltin va qizil alanga rangli patlarga ega kuchli va shiddatli qush sifatida tasvirlangan. Feniks yakallikni, qudratni va shaxsiy qayta tug'ilishni bildirgan bo'lsa, Fengxuang esa juftlikni, uyg'unlikni (In va Yan), oilaviy

baxt va mamlakatdagi siyosiy barqarorlikni anglatgan. U ayollik nafosati ramzidir. Fengxuang Yer yuzida adolatli va odil podshoh hukmronlik qilgandagina odamlarga ko'ringan. Yurtda urush yoki zulm bo'lsa, u yashirinib olgan. Ikkala qush ham oddiy parranda emas, balki xudolarning elchisi va yuqori dunyoga tegishli muqaddas mavjudotlar hisoblangan. Feniks ham, Fengxuang ham insonlar qo'li yetmaydigan, ov qilib bo'lmaydigan va faqat eng toza, muqaddas joylarda (Jannat bog'larida yoki Vutung daraxtida) yashashgan. Ikkala qushning ham ovozi va tashqi ko'rinishi shu qadar go'zalki, ularni ko'rgan yoki ovozini eshitganlar ularga ta'zim qilgan. Ular "qushlar shohi" hisoblanishgan.

Bennu – Qadimgi Misr mifologiyasidagi eng muhim ilohiy mavjudotlardan biri bo'lib, u G'arb madaniyatidagi Feniks qushining to'g'ridan-to'g'ri ajdodi va asosiy ilhom manbai hisoblangan. Misrliklar unga shunchaki afsonaviy jonot emas, balki dunyoni yaratgan, vaqtni boshqaradigan va qayta tirilishni ta'minlaydigan haqiqiy xudo sifatida sig'inishgan. U o'z-o'zini yaratgan iloh hisoblanadi. Ya'ni, uni hech kim tug'magan, u borliq boshlanishida koinotdagi tartibsizlikdan (Nun suvlaridan) o'z-o'zidan paydo bo'lgan.

Mashhur Tutanxamon qabridan ham Bennu tasviri tushirilgan muqaddas buyumlar topilgan. Bennu qanday qilib Feniksga aylandi? Eramizdan avvalgi V asrda qadimgi yunon tarixchisi Gerodot Misrning Geoliopol shahriga qilgan safari chog'ida u yerdagi kohlardan har 500 yilda bir marta kelib, otasining mumiyolangan jasadini Quyosh ma'budiga bag'ishlab dafn etadigan muqaddas qush haqidagi rivoyatni yozib olgan. Greklar "Bennu" nomini o'z talaffuziga moslab "Feniks" deb atay boshlashadi. Biroq, greklar afsonaga "o'tda yonish va kuldan qayta tug'ilish" elementini qo'shib, uni baliqchi qushdan burgutsimon olovli qushga aylantirishgan. Fengxuang olovda yonmaydi va kuldan qayta tirilmaydi. U o'lmas va abadiy mavjudotdir. U juda tinchliksevar bo'lib, faqat mamlakatda tinchlik, farovonlik bo'lganda yoki odil hukmdor taxtga kelgandagina odamlarga ko'rinadi, urush va notinchlik paytida esa yashiringan.

Xulosa. Qiyosiy tahlil natijalari shuni ham ko'rsatadiki, afsonaviy qushlar haqidagi qarashlar xalqlarning tarixiy taraqqiyoti, diniy e'tiqodlari va madaniy muhitiga qarab turlicha rivojlangan bo'lsa-da, ularning asosida ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasi, ilohiy homiylik, adolat, umid va ma'naviy poklanish kabi umuminsoniy qadriyatlar mujassamdir. Aynan shu mushtarak g'oyalar turli sivilizatsiyalar mifologiyasida mazkur qushlar obrazlarining uzoq asrlar davomida yashab kelishiga sabab bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Рифтин Б.Л. Фэнхуан Архивная копия от 5 августа 2009 на Wayback Machine // Мифологический словарь/ Гл. ред. Е.М.Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
2. Чистякова А.Н. "ФЕНИКС" В МИФОЛОГИЗИРОВАННЫХ ОПИСАНИЯХ (ПО МАТЕРИАЛАМ МИФОВ И СКАЗОК КИТАЯ). –С. 179-188
3. Большой китайско-русский словарь (БКРС): В 4 т. М., 1983. Т. 1. 553 с.; Т. 2. 1101 с.; 1984.Т. 3. 1104 с.; Т. 4. 1062 с.

Sadoqat ABDUSALIMOVA,
FarDU mustaqil izlanuvchisi

DETEKTIV ASAR KOMPOZITSIYASINING POETIK TABIATI

Annotatsiya: maqolada detektiv asarlar kompozitsiyasidagi o'ziga xoslik tavsiflanadi. Asar arxitektonikasidagi yetakchi kompozitsion vositalarning badiiy-estetik funksiyasi ochiqalanadi. Obrazlar galereyasida detektiv, qurbon, guvoh obrazlarining asar kompozitsiyasidagi o'rni, unda ruhiyat masalalari xususida tahliliy fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: *detektiv asar, kompozitsiya, obraz, izquvar, qurbon, guvoh, badiiy detal, portret.*

Annotation: the article examines the distinctive features of the composition of detective works. It reveals the artistic and aesthetic functions of the leading compositional devices in the architectonics of a literary work. Within the gallery of characters, the article analyzes the role of the detective, victim, and witness in the composition of the work and presents analytical observations on issues related to the characters' psychology.

Keywords: *detective fiction, composition, character, detective, victim, witness, artistic detail, portrait.*

Аннотация: в статье характеризуются особенности композиции детективных произведений. Раскрывается художественно-эстетическая функция ведущих композиционных средств в архитектонике произведения. В галерее образов рассматривается роль образов детектива, жертвы и свидетеля в композиции произведения, а также высказываются аналитические суждения по вопросам психологии персонажей.

Ключевые слова: *детективное произведение, композиция, образ, сыщик, жертва, свидетель, художественная деталь, портрет.*

Kirish. Hozirgi kun so'z san'atida detektiv adabiyot anchayin rivojlangan, ijodiy sermahsul va adabiyotshunoslik ilmida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Allan Edgar Poning qalamidan boshlangan detektiv adabiyot bugungi kunga qadar katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Novellistik tasvir imkoniyatlari doirasida yaratila boshlangan shu toifadagi asarlarga keyinchalik hikoyaning tasvir tamoyillari torlik qilishi ko'rinib qoldi va navbatdagi taraqqiyot bosqichida u detektiv romanlar shaklida shiddatli ravishda keng quloqch yoydi.

Asosiy qism. "Detektiv adabiyot (ing. Detective – izquvar) – sarguzasht adabiyotning bir tarmog'i, syujeti asosida sirli jinoyatlarni ochish bilan bog'liq voqealar yotuvchi asarlarning umumiy nomi. Detektiv adabiyot turli janrlarga mansub asarlarni – hikoya, qissa, romanlarni o'z ichiga oladiki, bu uning tematik jihatdan ajratilishini ko'rsatadi". – deya fikr bildiriladi "Adabiyotshunoslik lug'atida"[1]. Shu jihatdan olganda, bir qator ilmiy tadqiqotlarda

detektiv janri, deya qo'llangan istilohni noo'rin, deb o'ylaymiz. Detektiv asarlar bir necha janrlarda namoyon bo'luvchi o'ziga xos kompozitsiya va syujet tarmog'iga ega adabiy hosila hisoblanadi. Bu borada olim M.Holliqov ham o'rinli ta'kidlab o'tadi: "Adabiyotshunoslikda detektiv janr atamasi bilan birga detektiv roman, detektiv qissa, detektiv novella yoki detektiv hikoya atamaları ham izchil tarzda qo'llab kelinadi. Masalaning murakkabligi shundaki, detektiv janrmi yoki mustaqil adabiy hodisami, degan savolga adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan haligacha maqbul yechim topilmagan"[2].

Detektiv asarlar poetikasi jahon va rus adabiyotshunosligida J. Kavelti, J.Saymons, U.Eko, P. James, S. Todorov kabi olimlar tomonidan turli rakurslarda o'rganilgan. Ularning tadqiqotlarida detektiv adabiyotning nazariy asoslari ishlab chiqilgan, xos xususiyatlari tavsiflanib, qiyosiy-tipologik, qiyosiy-tahliliy usullarda ilmiy xulosalar berilgan. Jumladan, izquvar obrazining asosiy belgilari, klassik

izquvar obraziga xos sifatlar, unda sarguzashtlilik, romantika va sirlilik masalasi J.Kavelti, J.Saymons[3], detektiv adabiyotning nazariy masalalari, unda fantastikaning o'rne U. Eko, S. Knight, James P. D., Van Dine S.[4] tomonidan monografik o'rganilgan. Shuningdek, izquvar obraziga yordamchi hamkor obrazlar (J.Janett), qurbon obrazi (V.Propp), ijtimoiy muhitning mahsuli sifatida jinoyatchi (J.Saymons, U.Eko) obrazlari mashhur detektiv asarlar tahlili misolida tadqiq etilgan.

Rus adabiyotshunosligida P.Moiseyevning izlanishlari ham diqqatga molik. Olim o'z tadqiqotlarida detektiv nazariyasi, tarixi kabi muammolarni o'rganadi, rus va ingliz detektivlarining qiyosiy tahlillari asosida detektiv va ijtimoiy muhit masalasida muayyan ilmiy xulosalarga keladi, shuningdek, sohalar tutashuvdagi muammolarga e'tibor qaratadi. Ya'ni detektiv asarlarni ekranlashtirish borasidagi vazifalarni belgilab beradi. Olimning fikriga ko'ra, detektiv asar asosida sirli jumboq yotadi. Asar kompozitsiyasida shu sirli jumboqni yechishdagi detektivlik ikkinchi o'rinda tursa, bunday asarlarni detektiv deb atash to'g'ri emas, degan munozaraga munosabat bildiradi va sirli jumboq-psixologizm uyg'unligidagi detektivlikni tavsiflaydi[5].

O'zbek adabiyotshunosligida ham detektiv adabiyot anchayin tadqiq etilgan, o'rganilgan. Asrimizning birinchi choragida amalga oshirilgan mavzuga oid tadqiqotlar ichida M.Holliqov tomonidan bajarilgan ilmiy ish e'tiborga molik. "Detektiv romanlarda voqelikning badiiy talqinini tizimli modellashirish (Mario Pyuzoning "Cho'qintirgan ota" ("The godfather") va Tohir Malikning "Shaytanat" asarlari misolida) mavzusidagi tadqiqotida detektiv romanlar poetikasi qiyosiy aspektida o'rganilgan. Dissertatsiyada detektiv romanning til xususiyati, kompozitsion o'ziga xosligi, detektivnavislarning badiiy mahorati tadqiq etiladi. Shuningdek, detektiv asarning tarixiy shakllanishi masalasiga shartli ravishda ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-falsafiy, adabiy-badiiy omillar tarzida tasnifiy yondashilgani ahamiyatli.

Zamonaviy adabiyotshunoslik ilmida detektiv adabiyotning bir necha tarmoqlarini kuzatish mumkin: klassik yoki intellektual detektiv, ilmiy, siyosiy, psixologik, mistik, fantastik, jinoiy, jangari, yuridik va bolalar detektivlari. Ikkinchi jahon urushiga qadar Fransiya, Angliya, Amerika

adabiyotida keng tarqalgan detektiv asarlar hikoya va novella janrining shakl imkoniyatlari darajasida yaratilgani bilan xarakterlidir. Ya'ni ularda romanga xos kengqamrovlik va batafsil bayon uslubidan ko'ra siliq tarzidagi bayonchilik ustuvorlik qiladi. Keyinchalik bu bo'shliq romanga murojaat doirasida to'ldirildi.

Detektiv asar kompozitsiyasidagi o'ziga xosliklarni quyidagilar deb izohlash mumkin:

1. Asar sarlavhasining detektiv asardagi jinoyatni ochishga xizmat qiluvchi asosiy badiiy detal yoki qotillik bo'lmagan holatlarda jinoyatga asos bo'lgan buyum nomi bilan atalishi ("Chipor tasma", "Moviy rangli yoqut", "Berill toshli tillaqosh", "Yoz yomg'iri").

2. Syujetning drammatizmga boyligi, konsentrik syujet ustuvorligi, retrospektiv hikoyaga ehtiyoj.

3. Obrazlar galereyasida an'anaviy obrazlarning yetakchilik qilishi. Detektiv (izquvar), jinoyatchi (ba'zan qotil), qurbon (ba'zan jabrdiyda), guvoh, izquvarga yondosh hamkor obrazlar (Uotson), o'zbek detektivlarida izquvarlar jamoasi.

4. Badiiy detallarga unumli murojaat. Detailning deyarli barcha turlari aks etadi. Badiiy detallarning polifunksionalligi.

5. Badiiy nutqning dialog, monolog, polilog turlarida qisqalik, to'liqsiz gaplardan foydalanish, parsellyativ ifodalarning ustuvorligi, his-hayajon gaplar, ritorik so'roq va murojaatlarning psixologizmni ifodalashda muhim rol o'ynashi.

6. Portret yaratishning dinamik usuli yetakchiligi, shuningdek, psixologik portretlarning alohida o'rin tutishi. Izquvar va jinoyatchi portreti tavsiflari muayyan umumlashmalik kasb etib, ezgulik va yovuzlikning timsoliga aylanishi.

7. Asar kompozitsiyasining mehvari fosh qilish motivi ekanligi va u surishtiruv, kuzatuv, dalillar yig'ish va ular bilan ishlash, tergov kabi jarayonlar asosida yuzaga kelishi.

8. Detektiv asar syujetida o'tkir drammatizmning, sirlilik va sirli jumboqning ustuvorligi.

Ma'lumki, detektiv asarlar obrazlar galereyasi turfaligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Asosiy mavqaida bosh qahramon – izquvar obrazi tursa ham, asar kompozitsiyasini jinoyatchi, qurbon, yordamchi obrazlar (naqlchi, shohid-guvoh, hamkor) kabi timsollarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Jinoyatchining qanchalar makkor, o'z izini berkitishga ustaligi, chalg'ituvchi priyomlarni qo'llashi asarni intrikalarga

boy qilish bilan birgalikda konfliktlar tizginini shiddatli va tig'izlashtirib boradi.

Izquvar obrazi sehrgarning sirli tayoqchasi singari barcha voqelik va badiiy unsurlarning konsentratsiyasiga xizmat qiladi. Shu ma'noda detektiv asarlarda izquvar maqomidagi obrazlar tasniflanadi:

1. Detektiv obrazi (Sherlok Xolms, Puaro, Miss Marpl singari).

2. Detektiv vazifasini bajaruvchi, izquvarlik sifati ustuvor obrazlar (Rahimjon Saidov, Zuhra).

Detektiv asarlarda faqat ayni asarning o'zida izquvarlik vazifasini bajaruvchi obrazlar ham talaygina uchraydi. Ular jinoyatning ochilishida, mavhum holatlarni oydinlashtirishda muhim vazifa bajaradi. Jumladan, O'lmas Umarbekovning "Yoz yomg'iri" qissasida Rahimjon, Tohir Malikning "Alvido, bolalik" asarida tergovchi, "Fotima va Zuhra" asarida Zuhra v.b.

Tasnifdagi zikr etilgan obrazlarda jasorat, sinchkovlik, bilim va layoqatning ustunligi, o'tkir mushohada, zehnlilik, tahliliy-tanqidiy yondashuv, eng muhimi, analitik fikrlashi, kichik detallarni bir rakursga jamlab, bo'lib o'tgan voqelikni qayta xotirada yaratish va dalillar asosida yakuniy xulosalarni berishga jur'atligi bilan boshqa obrazlardan keskin farqlanib turadi.

Izquvar shaxsida konsentratsiya kuchli. Kichik detallarni izlab topib, ularning ko'zga tashlanmas

yoki yashirin xususiyatlarini anglay oladi va asardagi voqeliklar illuziyasida ayni funksiyasiga ko'ra o'rinlashtirib, voqeliklar shiddatini oqibatni anglatish sari yo'naltiradi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, detektiv adabiyot – so'z san'atining ayricha o'ziga xos yo'nalishi. Undagi sirlik va kompozitsiya kitobxonlar e'tiborini tortib, o'qishligini ta'minlaydi. Detektiv asarlarda izquvar obrazi barcha voqeliklar tizginini tutib turuvchi asosiy timsoldir. Shuning uchun ham u aqliy qobiliyati, analitik, mantiqiy fikrlashi, tafakkur tarzi, sinchkovligi kabi qator jihatlari bilan asardagi boshqa obrazlardan baland turadi. Davrlar osha detektiv asarlar mazmun-mohiyati ham, obrazlar silsilasi ham turfalanib bormoqda. Jems Bond singari josuslar, Fantomas singari aqlli jinoyatchilarga qarshi kurashda ulardan har tomonlama yuksakroq bo'lgan detektivlar yaraldiki, ularning tadqiqi alohida bir mavzu. Jahon klassik adabiyotidagi detektiv obrazi ma'lum jihatlarga ko'ra o'zbek adabiyotidagi izquvarlik sifatiga ega timsollar bilan mushtaraklik kasb etadi. Ularni qiyosiy aspektda o'rganish esa yangi ilmiy xulosalar berishi muqarrar.

O'zbek zamonaviy adabiyotida yangi detektiv asarlar yaratilishiga, adabiyotshunoslik ilmida esa detektiv asarlarning ilmiy tadqiqotiga sezilarli ehtiyoj mavjud. Bu boradagi izlanishlarda ruhiyat masalalarining o'rganilishi esa sohalar tutashuvida yangi ilmiy xulosalar sari yo'l ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: "Akademnashr" 2010. Б. 90.
- 2.Холиқов Б. **Детектив романларда воқеликнинг бадий талқинини тизимли моделлаштириш (Марио Пюзонинг "Чўқинтирган ота" ("The godfather") ва Тоҳир Маликнинг "Шайтанат" асарлари мисолида) филол.ф.д.(PhD) автореф.** – Т., 2018. Б 11
- 3.Cawelti J. G. Adventure, Mystery, and Romance. – Chicago: University of Chicago Press, 1976. 336 p.; Symons J. Bloody Murder: From the Detective Story to the Crime Novel. – London: Penguin Books, 1992. 320 p.
- 4.Eco U. The Role of the Reader. – Bloomington: Indiana University Press, 1979. 284 p.; Eco U. Six Walks in the Fictional Woods. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. 160 p.; Knight S. Crime Fiction, 1800–2000. – London: Palgrave, 2004. 256 p.; James P. D. Talking About Detective Fiction. – Oxford: Bodley Head, 2009. 192 p.; Van Dine S. S. Twenty Rules for Writing Detective Stories // American Magazine. 1928. № 9.
- 5.Моисеев П. Поэтика детектива. – М.: "Высшая школа экономики". 2017. С. 12.

INTERTEKSTUALLIK MUAMMOSINING ADABIYOTSHUNOSLIKDA O'RGANILISHI

Annotatsiya: maqola zamonaviy adabiyotshunoslikning eng dolzarb va yetakchi yo'nalishlaridan biri bo'lgan intertekstuallik nazariyasi, uning shakllanish va rivojlanish tarixi hamda badiiy matn tahlilidagi o'rnini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada matnlararo muloqot muammosi jahon va o'zbek adabiyotshunosligi kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari badiiy asarlarni intertekstual jihatdan tahlil qilishda, adabiyot nazariyasi hamda matn talqini fanlarini o'qitishda muhim amaliy-nazariy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *intertekstuallik, matnlararo muloqot, allyuziya, iqtibos, ishora, matn talqini, germenevtika, podtekst, adabiy xotira.*

Аннотация: данное исследование посвящено изучению теории интертекстуальности, являющейся одним из наиболее актуальных направлений в современном литературоведении, истории её формирования, развития и роли в анализе художественного текста. В работе сравнительно-теоретически анализируется проблема межтекстового диалога в контексте мирового и узбекского литературоведения. Результаты исследования имеют важное практическое и теоретическое значение при интертекстуальном анализе художественных произведений, а также в преподавании теории литературы и интерпретации текста.

Ключевые слова: *интертекстуальность, межтекстовый диалог, аллюзия, реминисценция, интерпретация текста, герменевтика, подтекст, литературная память.*

Annotation: this research is dedicated to exploring the theory of intertextuality, which stands as one of the most pressing fields in modern literary criticism, tracing its historical evolution and examining its significance in literary text analysis. The study provides a comparative and theoretical analysis of intertextual dialogue within the framework of global and Uzbek literary traditions. It identifies the mechanisms through which intertextual elements such as allusion, reminiscence, quotation, and parody operate in literary texts, highlighting their function in unraveling the author's artistic intent and exposing hidden subtextual layers. The findings of this research hold substantial practical and theoretical value for the intertextuality and structural analysis of literary works, as well as for teaching literary theory and text interpretation.

Key words: *intertextuality, intertextual dialogue, allusion, reminiscence, text interpretation, hermeneutics, subtext, literary memory.*

Jahon adabiyotshunosligida badiiy asarni tadqiq etishning bir qator metodlari shakllangan. Jumladan, matnga biografik, struktural, psixologik, germenevtik, lingvistik, semantik jihatdan yondashish holatlari kuzatiladi. Bu metodlarni amaliyotda to'g'ri qo'llash matnning tub mohiyatini anglash imkonini beradi. Yuqoridagi yondashuvlardan tashqari, adabiyotshunoslik ilmida matnlararo aloqalarni, ya'ni bir asarning boshqa matnlar bilan bog'liqlik zanjirini o'rganuvchi intertekstuallik metodi ham keng ommalashgan. Intertekstuallik metodi adabiyotshunoslikka badiiy asarning matnosti ma'nolarini ochib berishga xizmat qiladi. Intertekstuallik matnlararo o'zarobog'liqlik hisoblanib, zamonaviy ilmiy, adabiyotshunoslik va falsafiy

lug'atlarda keng o'rin egallagan tushunchalardan biri sifatida talqin qilinadi. Matnlararo aloqalarni, ya'ni bir asarning boshqa matnlar bilan bog'liqlik zanjirini o'rganuvchi intertekstuallik yondashuvida badiiy matnni tushunish va tushuntirish maqsad qilib belgilanadi. Intertekstuallik matn mazmunini tushuntirish va talqin qilishda, eng birinchi navbatda, matnning mutlaq mustaqil emasligini, balki boshqa matnlar bilan bog'liqligini nazarda tutadi.

Etimologik lug'atlarda "Inter" (lotincha *inter*) "aro", "o'rtasida", "aro bog'liqlik", "tekstuallik" (lotincha *textus*) – "matn", asl ma'nosi "to'qima", "bog'lam", "tuzilma" degan ma'nolarni bildiradi. Ya'ni, intertekstuallik yondashuvi matnlararo munosabat, bir matnning boshqa matnlar ichida yashashi va ular

bilan uzviy bog'liqligini o'rganish bilan shug'ullanuvchi bilim sohasidir.

Adabiyot va falsafaga oid lug'atlarda esa "intertekstuallik" atamasi "matn ichidagi matn", "matn ichidagi borliq va ong" deb ta'riflaniladi.

Intertekstuallik – 1967-yilda fransuz tadqiqotchisi Y.Kristeva tomonidan muomalaga kiritilgan atama bo'lib, u har qanday matnni alohida ajralgan hodisa emas, balki umumiy madaniy merosning va boshqa matnlarning uzviy bir qismi deb hisoblaydi. Unga ko'ra, har bir yangi matn o'zidan oldingi barcha yozma manbalar bilan uzluksiz aloqa va muloqotda bo'lgan ijtimoiy bir butunlikdir. Ya'ni intertekstuallik bu – matnlararo munosabat, bir matnning boshqa matnlar ichida yashashi va ular bilan uzviy bog'liqligi demakdir. Y.Kristeva aytganidek: "Intertekstuallik – matnlarning umumiy xususiyatini ifodalash uchun matnlar o'rtasidagi bog'lanishlar mavjudligida ifodalangan bir butun matn sifatida qaraladigan ijtimoiy butunlik". [1;27] Bir matn ikkinchisining shaklini o'zgartirib, mazmunini saqlaydi yoki yangilaydi. Unga ko'ra har qanday matn universal "madaniy matnning" ajralmas qismi bo'lgan boshqa matnlar bilan cheksiz muloqot natijasida, ya'ni madaniy merosni tashkil etuvchi barcha bosma matnlarning yig'indisi sifatida qaraladi. Har bir matn kotirovkalarning mozaikasi singari qurilgan va boshqa matnni o'zlashtirish va o'zgartirish natijasidir. Kristeva o'zining intertekstuallik konsepsiyasini 1924-yilda M.Baxtinning asarini qayta ko'rib chiqish asosida ishlab chiqqan. "M.Baxtin adabiyotning mavjudlik qonuniyatlari haqida to'xtalib, har qanday asar o'zida ijodkor voqeligini aks ettirgani holda, o'zidan avvalgi va o'ziga zamondosh adabiyot bilan muntazam dialogik aloqada bo'ladi. Ya'ni adabiyotning mavjudligi intersub'yektiv xarakterga ega, deb biladi. M.Baxtin ta'limotining formal tomoniga urg'u bergan Y.Kristeva esa dialogni matnlar doirasi bilan cheklab, intersub'yektivlik o'rniga intertekstuallikni oldingi planga chiqaradi".[2;119]

Intertekstuallik adabiyotshunoslikda badiiy matnning oldingi matnlar, an'analar, obrazlar va g'oyalar bilan o'zaro muloqotda mavjud bo'lishini anglatadi. G'arb nazariyasida ushbu tushuncha Y. Kristeva, R. Bart tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lsa-da, Sharq mumtoz adabiyotida intertekstuallik azaldan **an'ana, tazmin, talmeh, ishora** shaklida mavjud bo'lib kelgan. Matnlararo aloqa adabiyot

tarixi bilan tengdosh hodisa bo'lib, u uzoq davrlardan buyon olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Zamonaviy adabiyotshunoslikda ushbu adabiyot-tanqidiy yo'nalishdagi tadqiqotlar "intertekstuallik" va "transtekstuallik" terminologik tushunchalari doirasida tizimli ravishda o'rganilmoqda. Bu borada jiddiy tadqiqotlar olib borgan rus adabiyotshunosligi vakillaridan biri Y.Kristeva M.Baxtinning fikrlarini rivojlantirib, "intertekstuallik" atamasini qo'llasa, J.Jannet Y.Kristevaga tayanib "transtekstuallik" tushunchasini tavsiflaydi. Bu tavsifga ko'ra, intertekstuallik transtekstuallikning uzviy bir qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Y.Kristeva "Intertekstual yondashuv – har qanday matn alohida, mustaqil ravishda yaratilmasligini, aksincha, u boshqa matnlarning chorrahasi va ularga qayta ishlov berish natijasi ekanligini alohida ta'kidlaydi. Olimaning fikricha, intertekstual yondashuvning vazifasi – matndagi "boshqa matnlarning ovozi"ni (ko'chirmalar, ishoralar, alluziyalarni) topish va matn doimo harakatdagi madaniy makon ekanligini ko'rsatishdan iboratdir. Intertekstuallik – matnlarning o'zaro aloqadorligi va uyg'unligini ifodalovchi universal ijtimoiy-madaniy hodisadir. Ikki yoki undan ortiq muallif asarlarining kesishishi, undagi og'zaki hamda yozma iboralarning o'zaro aks etishi, odatda, intertekst deb yuritiladi. Mazkur tushuncha matnlarni alohida emas, balki bir-biri bilan uzviy bog'langan yagona bir butunlik sifatida tadqiq etish imkonini beradi. "Intermatn va intermatnlikni dunyo adabiyotshunosligida Y.Kristeva, R.Bart, L.Jenni, J.Denet, I.Arnold, I.Ilin, Yu.Karaulov, V.Moskvin, N.Fateyeva kabilar, o'zbek adabiyotshunosligida esa M.Yo'ldoshev, M.Xolbekov, D.Xudoyberganova, I.Azimova, F.Xomidovalar atroflicha o'rganishgan".[3]

Adabiyotshunoslikda qayd etilishicha, intertekstuallik badiiy matnda turlicha shakllarda – g'oyaviy yaqinlik, tasvirlash uslubi, qisqa ishoralar yoki to'g'ridan to'g'ri iqtiboslar orqali bo'y ko'rsatadi. Aslida bu hodisa hayotning o'zidan ko'chgan: insoniyat ham hamisha atrof-muhit, tabiat va ajdodlar tajribasidan o'rganib, borliqni kuzatish, unga ergashish hamda taqlid qilish orqali shakllanadi. Matnlararo aloqadorlik adabiyot paydo bo'lganidan buyon mavjud va u ancha oldindan mutaxassislarni qiziqtirib kelgan. Keyinchalik bu boradagi izlanish va tadqiqotlar transtekstuallik hamda intertekstuallik atamalari

bilan tavsiflana boshladi. O'zbek adabiyotida, ayniqsa, zamonaviy adabiyotda intertekstual matnlarning turli ko'rinishlarini uchratish mumkin. Garchi **"intertekstuallik"** tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmida G'arb adabiyotshunosligida termin sifatida shakllangan bo'lsa-da, uning mukammal amaliy namunalarini asrlar muqaddam Sharq mumtoz adabiyotida yuksak darajaga erishgan edi. Mohiyatan matnlararo muloqot, an'anaviylik va badiiy qayta ishlash mezonlariga tayanadigan Sharq she'riyati (ilmi badi' san'atlari) buni yaqqol isbotlaydi. Xususan, mumtoz adabiyotimizda intertekstuallik tabiati quyidagi she'riy san'atlar tizimida yaqqol ko'rinish beradi:

1. Nazira (tatabbu') – janriy darajadagi intertekstuallik;

Sharq adabiyotidagi eng ulkan intertekstual hodisa – bu **"Xamsa"** yaratish an'anasidir. Shoir o'zidan oldingi o'tmishdoshi yaratgan syujet, qahramonlar va vaznni to'liq saqlab, unga javob asar – nazira yozadi. Masalan, Nizomiy Ganjaviyning **"Layli va Majnun"** asari asosida Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar o'z dostonlarini yaratishgan. Bu shunchaki ko'chirish emas, balki eski matnni singdirish (assimilyatsiya) va unga mutlaqo yangi falsafiy ma'no berish, ya'ni fundamental intertekstuallikdir.

2. Talmeh (lirik ishora) – talmeh – she'rda hamma xabardor bo'lgan tarixiy voqea, afsona, diniy syujet yoki boshqa bir adabiy asar qahramoniga ishora qilish san'atidir. Shoir o'z baytida birgina so'z (masalan: *Yusuf, Farhod, Iso, Mansur*) orqali o'quvchining

shuurida butun boshli boshqa bir matnni (Qur'on qissalarini yoki dostonlarni) jonlantiradi. Masalan, Navoiyning:

*Yusufi gul piraonin chok etar har subhdam,
Ul qiyomat kuydurur ishq ahli bag'rin, ey ko'ngul.
(Bu yerda Yusuf alayhissalom qissasidagi ko'ylak yirtilishi voqeasiga ulkan intertekstual ishora bor).*

3. Tazmin (iqtibos kiritish)

Tazmin – shoir o'z she'ri ichiga o'zga bir ijodkorning mashhur misrasi yoki baytini hech qanday o'zgarishsiz, aslicha olib kirishi san'atidir. Bu hozirgi g'arb adabiyotshunosligidagi **"to'g'ridan to'g'ri iqtibos"** tushunchasiga aynan mos keladi. Shoir o'zgalat matni orqali o'z fikrini quvvatlaydi yoki u bilan dialogga kirishadi.

4. Irsoli masal va tamsil – madaniy matnlar integratsiyasi

Shoir o'z fikrini isbotlash uchun xalq maqollari, matallari yoki hikmatli so'zlaridan foydalanadi. Maqol – bu xalq tafakkurining tayyor **"kichik matni"** bo'lib, badiiy she'r matniga kirganda uni umumxalq va umummadaniy kontekst bilan bog'laydi.

Ta'kidlash kerakki, intertekstuallik yondashuvida matn ma'nosini tushuntirishda talqinchining (kitobxon, munaqqid yoki tadqiqotchining) roli tubdan o'zgaradi va markaziy o'ringa chiqadi. An'anaviy adabiyotshunoslikda matn ma'nosi faqat muallif tomonidan belgilanadi deb hisoblangan bo'lsa, intertekstuallik nazariyasida ayniqsa, Roland Bart, Julia Kristeva, Umberto Eko qarashlarida: **"Matn mustaqil va ochiq tizim"** deb qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kristeva Y. Baxtin, so'zlar, dialog va roman // Fransuz semiotikasi: Strukturalizmdan poststrukturalizmgacha / fransuz tilidan tarjima, komp., kirish maqola. G.K.Kosikova M: IG Progress, 2000.
2. Куронов Д. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013.
3. Xo'jamqulov Anvar Jozilovich **"Omon Muxtor romanlarida poetik uslub muammosi"**, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati, Samarqand, 2024
4. Sarbarova D. Matn va diskurs tushunchalari munosabati. Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari, 2023.
5. Saidova N.M. **INTERPRETATION SKILLS IN THE ANALYSIS OF LITERARY TEXT.** Ta'limda raqamli texnologiyalarni tatbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari. <http://journal-b.uz/index.php/01/article/view/> xalqaro konferensiya to'plami, 2025-yil, 16-fevral. 120–124

Umida GAFUROVA,

University of Business and Science Til va adabiyot ta'limi kafedrası,
Til va adabiyot ta'limi kafedrası o'qituvchisi Namangan, O'zbekiston
umidaqodirxanovna@gmail.com

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SINTAKTIK SATHNING SUBSTANSIONAL TALQINI: PROFESSOR R. SAYFULLAYEVA ILMIY MAKTABI MISOLIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida sintaktik sathni o'rganishning deskriptiv (tavsifiy) usuldan substansional (zotiy) yo'nalishga o'tish jarayoni tahlil qilinadi. Professor R. Sayfullayeva tomonidan ilgari surilgan lison va nutq dioxotomiyasining sintaksisga tatbiqi, lisoniy sintaktik qolip (LSQ) tushunchasi hamda gapning unipolar (bir markazli) asosi yuzasidan mulohazalar yuritiladi. Falsafiy kategoriyalar asosida gap shakllanishining ong'dagi mexanizmlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *substansionalizm, lison va nutq, lisoniy sintaktik qolip (LSQ), unipolarizm, valentlik, predikat, aktant.*

Аннотация: в данной статье анализируется процесс перехода от дескриптивного метода к субстанциональному направлению изучения синтаксического уровня в узбекском языкознании. Рассматриваются применение дихотомии языка и речи в синтаксисе, понятие лингво-синтаксического шаблона (ЛСШ) и униполярная основа предложения, выдвинутые профессором Р. Сайфуллаевой. На основе философских категорий раскрываются когнитивные механизмы формирования предложений.

Ключевые слова: *субстанционализм, язык и речь, лингво-синтаксический шаблон (ЛСШ), униполяризм, валентность, предикат, актант.*

Annotation: this article analyzes the transition from the descriptive method to the substantial approach in the study of the syntactic level in Uzbek linguistics. The application of the language and speech dichotomy to syntax, the concept of the linguistic syntactic pattern (LSP), and the unipolar basis of the sentence, put forward by Professor R. Sayfullayeva, are discussed. Based on philosophical categories, the cognitive mechanisms of sentence formation are clarified.

Key words: *substantialism, language and speech, linguistic syntactic pattern (LSP), unipolarism, valency, predicate, actant.*

Kirish. O'zbek tilshunosligi taraqqiyotining hozirgi bosqichi til hodisalarini shunchaki tashqi tavsiflashdan (deskriptivlikdan) ularning ichki mohiyatini, yashirin qonuniyatlarini va zotiy tabiatini ochib berishga qaratilgan substansionalizm yo'nalishiga o'tish bilan xarakterlanadi. Jahon tilshunosligida, hatto tarkibiy tilshunoslik asoschisi Ferdinand de Sossyur ham uzoq vaqt davomida sintaksisni lison (langue) tizimiga to'liq kiritishda ikkilangan bo'lib, u gapni faqatgina so'zlovchining individual erkinligi mahsuli (parole) deb bilgan. Biroq o'zbek tilshunosligida ushbu yondashuvni tubdan o'zgartirib, sintaksisni lisoniy sath sifatida shakllantirish va tizimli ravishda rivojlantirish bevosita professor Ra'no Sayfullayeva nomi bilan bog'liqdir. Ushbu maqolaning maqsadi olim tomonidan asoslangan sintaktik substansionalizm nazariyasining falsafiy-lingvistik asoslarini tahlil qilishdir.

Metodologiya.

Tadqiqotda struktur-semantik tahlil, mantiqiy-falsafiy deduksiya hamda valentlik (komponent) tahlil metodlaridan foydalanildi. O'zbek tilshunosligida lison va

nutq munosabatini sintaktik sathga tatbiq etish shunchaki terminologik yangilanish emas, balki til haqidagi fanning falsafiy poydevorini o'zgartirgan fundamental burilish sifatida qaraldi. Sintaktik sathni tadqiq etishda quyidagi falsafiy kategoriyalar bosh mezon sifatida olindi:

- **Umumiy va xususiy munosabati:** til tizimidagi mavhum qoliplarning nutqdagi konkret namoyon bo'lishini belgilaydi.
- **Imkoniyat va voqelik kategoriyasi:** lisoniy andaza voqelanish uchun bir imkoniyat bo'lsa, nutqiy vaziyatda uning ro'yobga chiqishi voqelik hisoblanadi.

Natijalar.

Tadqiqotlar natijasida sintaktik sathning shunchaki ixtiyoriy so'zlar yig'indisi emas, balki qat'iy qonuniyatlarga bo'ysunuvchi tizim ekanligi quyidagi asoslar orqali dalillandi:

Lisoniy va nutqiy sath dioxotomiyasi. Sintaksis sathi uzoq yillar davomida faqat nutqiy jarayon, ya'ni muloqot paytidagi tasodifiy birikuv deb talqin etib kelingan bo'lsa-da, R. Sayfullayeva o'zbek tilshunosligida birinchilardan

bo'lib sintaktik sathning ham o'z lisoniy andazalari mavjudligini ilmiy asoslab berdi. Ushbu yondashuv natijasida sintaktik sathning ikkiyoqlama tabiati quyidagicha belgilandi:

Lisoniy birlik (Lisoniy sintaktik qolip - LSQ): bu muloqot ishtirokchilarining xotirasida tayyor holda saqlanuvchi, ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan mavhum andazadir. Tayyor andaza bo'lmaganda, inson har safar fikrni shakllantirishda "sintaktik kaos"ga duch kelgan bo'lardi.

Nutqiy birlik (Gap): LSQ nutqiy vaziyatda ohang va modallik kasb etishi, muayyan leksik birliklar bilan to'lib, aniq bir maqsadga xizmat qilgandagina gapga aylanadi. "Ega + obyekt + kesim" modeli lisoniy LSQ bo'lsa, ushbu model asosida yaratilgan o'nlab jumlar uning nutqiy variantlaridir.

Unipolarizm (Bir markazlilik) g'oyasi: an'anaviy grammatikadagi "ega va kesim — bosh bo'laklar" degan binar (ikki markazli) qarash o'rniga, lisoniy sathda faqat bitta markaz — kesim (predikat) borligi o'z isbotini topdi. Lisoniy sathda gapning yagona konstruktiv markazi kesim bo'lib, gapning zotiy asosi kesim semantikasidagi valentliklar ierarxiyasidan iboratdir.

Valentlik va aktantlar munosabati: predikat o'z ma'no tarkibida ma'lum bir bo'sh o'rinlarni (valentliklarni) saqlaydi. Ega va boshqa bo'laklar lisoniy sathda mustaqil emas, balki kesimning valentlik imkoniyati asosida shakllanadigan aktantlardir. Gapning butun mazmuniy strukturasini fe'l semantikasidagi valentliklar atrofida uyushadi.

Muhokama.

R. Sayfullayeva maktabining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, til tizimi minimal vositalar bilan maksimal natijaga erishishga intiladi. Sintaktik sathdagi bu tejamkorlik andazaviylikda namoyon bo'ladi. Inson ongi cheksiz miqdordagi konkret jumalarni emas, balki ularni hosil qiluvchi cheklangan miqdordagi andazalar tizimini saqlaydi. Agar ongdagi turg'un modellar bo'lmaganda, so'zlovchi har safar gapni noldan yaratishiga to'g'ri kelgan bo'lardi.

Bu nazariya nafaqat sodda gaplar, balki qo'shma gaplar tahlilida ham o'z tasdig'ini topadi. Xususan, ergashgan qo'shma gaplarda "ergashish" hodisasi shunchaki nutqiy ehtiyoj emas, balki bosh gap tarkibidagi kesim valentligining to'lishi talabi — lisoniy zaruriyat hisoblanadi. Lisoniy sathda fe'l o'z semantikasida ma'lum bir bo'sh o'rinni saqlamasa, nutqda ergash gap ham hosil bo'lmaydi. Demak, sintaktik sath so'zlar to'dasi emas, balki markazida kesim turgan va uning atrofida bo'sh o'rinlar uyushgan qat'iy mantiqiy tizimdir.

Xulosa. O'zbek tilshunosligida professor R. Sayfullayeva tomonidan asos solingan substansional sintaksis yo'nalishi tilni o'rganishda ulkan falsafiy-metodologik burilish yasadi. Sintaktik sathning lisoniy (LSQ) va nutqiy (gap) birliklarga ajratilishi, gap qurilishining unipolar (fe'l markazli) tabiatga ega ekanligi hamda sintaktik tejamkorlik (andazaviylik) mexanizmlarining ochib berilishi o'zbek tilshunosligini sof tavsifiy fandan til va tafakkur munosabatlarini o'rganuvchi fundamental kognitiv fan darajasiga ko'tardi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. — С. 432.
2. Sayfullayeva R.R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning substansional (zotiy) talqini. — Toshkent: Fan, 2007. 42-b.
3. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талқини. Докт. дисс. — Тошкент, 1994. — Б. 18.
4. Ne'matov H., Sayfullayeva R. (tahriri ostida). Zamonaviy o'zbek tili. II jild. Sintaksis. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. 56-b.
5. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. — Л.: Наука, 1972. — С. 102.
6. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талқини. Докт. дисс. — Тошкент, 1994. — Б. 82.
7. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талқини. Докт. дисс. — Тошкент, 1994. — Б. 15.

Ozoda ESHQOBULOVA,

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

ms.ozoda85@gmail.com

KOGNITIV PSIXOLOGIYA VA TILNI O'RGANISH

Annotatsiya: mazkur maqolada kognitiv psixologiya va tilni o'rganish jarayoni o'rtasidagi uzviy bog'liqlik tahlil qilinadi. Kognitiv psixologiya insonning axborotni qabul qilishi, idrok etishi, xotirada saqlashi, qayta ishlashi va undan foydalanishini o'rganadigan fan sohasi sifatida tilni o'zlashtirish jarayonini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Til o'rganish jarayonida diqqat, xotira, idrok, tafakkur, motivatsiya va muammolarni hal qilish kabi kognitiv jarayonlarning o'zni alohida ahamiyatga ega. Maqolada ona tili va chet tilini o'rganish jarayonidagi kognitiv mexanizmlar, til birliklarini xotirada saqlash, so'z boyligini shakllantirish, grammatik qoidalarni o'zlashtirish va nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, kognitiv psixologiya tamoyillaridan ta'lim jarayonida samarali foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *kognitiv psixologiya, til o'rganish, kognitiv jarayon, xotira, diqqat, idrok, tafakkur, til xotirasi, motivatsiya, chet tili, til ko'nikmalari, axborotni qayta ishlash.*

Аннотация: в данной статье анализируется понятие концептуальной структуры, её основные компоненты и научно-теоретические особенности. Концептуальная структура представляет собой взаимосвязанную систему знаний, представлений, опыта, ценностей и категорий, существующих в человеческом сознании. Человек использует концепты для осмысления окружающей действительности, обработки информации и её организации в определённую систему. В статье раскрывается содержание таких ключевых понятий, как «концепт», «категория», «понятие», «знание», «когнитивная модель», «концептуальное поле» и «концептуальная система». Также рассматривается тесная взаимосвязь концептуальной структуры с языком, мышлением и культурой. Обосновывается, что изучение концептуальной структуры имеет важное теоретическое и практическое значение для понимания процессов формирования, хранения и выражения знаний человеком.

Ключевые слова: *концептуальная структура, концепт, понятие, категория, когнитивность, мышление, знание, когнитивная модель, концептуальная система, концептуальное поле, язык и культура.*

Annotation: this article analyzes the concept of conceptual structure, its main components, and its scientific and theoretical characteristics. Conceptual structure is manifested as an interconnected system of knowledge, representations, experience, values, and categories existing in human cognition. People use concepts to understand the surrounding environment, process information, and organize it into a particular system. The article examines the content of such key concepts as "concept," "category," "notion," "knowledge," "cognitive model," "conceptual field," and "conceptual system." It also considers the close relationship between conceptual structure, language, cognition, and culture. The study demonstrates that investigating conceptual structure is of significant theoretical and practical importance for understanding how people form, store, and express knowledge.

Key words: *conceptual structure, concept, notion, category, cognition, thinking, knowledge, cognitive model, conceptual system, conceptual field, language and culture.*

Kirish. Insonning tilni o'rganishi va undan foydalanishi murakkab psixologik hamda kognitiv jarayonlardan biri hisoblanadi. Til orqali inson o'z fikrlarini ifodalaydi, boshqa insonlar bilan muloqot qiladi, bilimlarni egallaydi va ijtimoiy tajribani o'zlashtiradi. Til o'rganish jarayoni faqat yangi so'zlar yoki grammatik qoidalarni yodlashdan iborat

bo'lmay, balki axborotni qabul qilish, tahlil qilish, xotirada saqlash va kerakli vaziyatda qayta tiklash kabi murakkab aqliy jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. Kognitiv psixologiya inson ongida axborot qanday qayta ishlashini o'rganadi.

1. Kognitiv psixologiya tushunchasi. Kognitiv psixologiya insonning bilish jarayonlarini o'rganuvchi

psixologiya sohasi bo'lib, uning asosiy tadqiqot obyektlariga idrok, diqqat, xotira, tafakkur, til, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish jarayonlari kiradi. Kognitiv yondashuv inson ongini axborotni qabul qiluvchi va qayta ishlovchi tizim sifatida ko'rib chiqadi. Inson tashqi muhitdan kelayotgan ma'lumotlarni qabul qiladi, ularni mavjud bilimlari bilan taqqoslaydi, ma'nosini aniqlaydi va xotirada saqlaydi. Til o'rganish jarayonida aynan shu mexanizmlar faol ishlaydi. Masalan, yangi inglizcha so'zni o'rgangan talaba uning talaffuzini eshitadi, yozilishini ko'radi, ma'nosini aniqlaydi, uni boshqa so'zlar bilan bog'laydi va keyinchalik nutq jarayonida undan foydalanadi.

2. Til o'rganishda diqqatning o'rni. Diqqat til o'rganish jarayonining muhim komponentlaridan biridir. O'quvchi o'qituvchi nutqini tinglash, yangi so'zlarni o'rganish yoki grammatik qoidani tushunish vaqtida o'z diqqatini tegishli axborotga yo'naltiradi. Diqqat yetarli darajada bo'lmasa, yangi ma'lumotning xotiraga samarali joylashishi qiyinlashadi. Ayniqsa, chet tilini o'rganishda talaffuz, grammatik shakllar va yangi lug'aviy birliklarning mayda farqlariga e'tibor berish talab qilinadi. Shuning uchun dars jarayonida qisqa va aniq topshiriqlar, interaktiv mashqlar, tinglab tushunish faoliyati, juftlik va guruh ishlari orqali o'quvchilarning diqqatini faol ushlab turish muhimdir.

3. Xotira va tilni o'zlashtirish. Xotira til o'rganishning asosiy kognitiv mexanizmlaridan biridir. Yangi tilni o'rganishda inson ko'plab so'zlar, grammatik shakllar, talaffuz qoidalari va kommunikativ namunalarni eslab qolishi kerak. Xotirani shartli ravishda qisqa muddatli va uzoq muddatli jarayonlar bilan bog'lash mumkin. Yangi ma'lumot dastlab qisqa muddat davomida faol qayta ishlanadi, takrorlash va mazmuniy bog'lash orqali esa uzoq muddatli xotirada mustahkamlanishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi "environment" so'zini bir marta ko'rish uni doimiy eslab qolish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin. Ushbu so'z turli kontekstlarda qayta-qayta uchrasa, gaplarda ishlatilsa va boshqa so'zlar bilan bog'lansa, uni eslab qolish osonlashadi. Shu sababli til o'qitishda takrorlash, kontekstda foydalanish, assotsiatsiya yaratish va faol esga tushirish kabi usullardan foydalanish samarali hisoblanadi.

4. Idrok va til o'rganish. Idrok insonning tashqi muhitdan kelayotgan axborotni qabul qilish va mazmunan anglash jarayonidir. Til o'rganishda eshitish va ko'rish idroki alohida ahamiyatga ega.

Masalan, tinglab tushunish mashqlarida o'quvchi tovushlarni ajratadi, so'z chegaralarini aniqlaydi va gapning umumiy mazmunini tushunishga harakat qiladi. O'qish jarayonida esa grafik belgilar, so'zlar va gaplar vizual tarzda idrok qilinadi. Chet tilini o'rganishda fonetik idrok ham muhimdir. Ayrim tillarda mavjud bo'lgan tovushlar boshqa tillarda uchramasligi mumkin. Natijada o'quvchi ayrim tovushlarni farqlashda qiyinchilikka duch keladi. Muntazam tinglash va talaffuz mashqlari bunday muammolarni kamaytirishga yordam beradi.

5. Tafakkur va til. Tafakkur til o'rganish jarayonida axborotni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashirish va xulosa chiqarish imkonini beradi. O'quvchi grammatik qoidani shunchaki yodlab qolmasdan, uning qanday ishlashini tushunishi orqali bilimni turli vaziyatlarda qo'llay oladi. Masalan, ingliz tilidagi zamonlarni o'rganishda o'quvchi har bir zamonning shaklini yodlash bilan cheklanmasligi kerak. U harakatning qachon sodir bo'lishi, davomiyligi va tugallanganligi kabi ma'no jihatlarini ham tahlil qilishi zarur. Demak, til o'rganish mexanik yodlashdan ko'ra faol fikrlash va ma'no yaratish jarayoni sifatida tashkil etilganda samaraliroq bo'ladi.

6. Til xotirasi va lug'at boyligini shakllantirish. Chet tilini o'rganishda lug'at boyligini rivojlantirish asosiy vazifalardan biridir. Bunda yangi so'zlarni alohida-alohida yodlashdan ko'ra ularni mazmuniy guruhlar va kontekstlar asosida o'zlashtirish samarali bo'lishi mumkin. Masalan, "travel" mavzusida:

- airport;
- passport;
- luggage;
- ticket;
- departure;
- arrival;
- hotel

kabi so'zlarni bir mavzu doirasida o'rganish ular o'rtasidagi semantik aloqalarni shakllantiradi. So'zlarni gaplarda qo'llash, sinonim va antonimlar bilan bog'lash, rasmlar orqali tasavvur qilish va real kommunikativ vaziyatlarda ishlatish ham lug'atning uzoq muddatli xotirada mustahkamlanishiga yordam beradi.

7. Kognitiv strategiyalar. Til o'rganuvchilar o'z bilimlarini samarali tashkil qilish uchun turli kognitiv strategiyalardan foydalanishlari mumkin. Ularga quyidagilar kiradi:

1. Takrorlash — yangi ma'lumotni muntazam qayta ko'rib chiqish.

2. Guruhlash — so'z va ma'lumotlarni mavzu yoki ma'no asosida guruhlash.

3. Assotsiatsiya — yangi bilimni mavjud bilim bilan bog'lash.

4. Kontekstual o'rganish — so'z va grammatik birliklarni real gaplar ichida o'zlashtirish.

5. Faol esga tushirish — ma'lumotni kitobga qaramasdan xotiradan qayta tiklash.

6. O'z-o'zini nazorat qilish — o'quvchining o'z bilim va xatolarini tahlil qilishi.

7. Metakognitiv rejalashtirish — o'quvchining o'z o'qish jarayonini rejalashtirishi va baholashi. Ushbu strategiyalar o'quvchini mustaqil ta'lim olishga tayyorlashda ham muhim ahamiyatga ega.

8. Kognitiv psixologiyani ta'limdagi amaliy ahamiyati. Kognitiv psixologiya tamoyillaridan foydalanish til ta'limini yanada samarali tashkil qilish imkonini beradi. O'qituvchi darsni rejalashtirishda o'quvchilarning kognitiv imkoniyatlarini hisobga olishi lozim. Yangi materialni kichik qismlarga bo'lib berish, avvalgi bilimlarni faollashtirish, turli sezgi kanallaridan foydalanish, muntazam takrorlash va bilimni amaliy vaziyatlarda qo'llash samarali usullardan hisoblanadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar ham kognitiv

yondashuvni qo'llab-quvvatlashi mumkin. Interaktiv testlar, elektron lug'atlar, audio va video materiallar, ta'limiy platformalar hamda adaptiv mashqlar o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ta'lim tashkil etishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, kognitiv psixologiya tilni o'rganish jarayonining psixologik va aqliy mexanizmlarini tushuntirishda muhim ilmiy asos hisoblanadi. Til o'rganish jarayoni insonning diqqat, idrok, xotira, tafakkur, motivatsiya va boshqa kognitiv jarayonlari bilan bevosita bog'liq. Yangi tilni samarali o'zlashtirish uchun o'quvchi yangi axborotni shunchaki yodlab qolmasdan, uni avvalgi bilimlari bilan bog'lashi, mazmunini tushunishi va amaliy vaziyatlarda qo'llashi zarur. Ayniqsa, so'z boyligini rivojlantirish, grammatik qoidalarni tushunish, tinglab tushunish va nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishda kognitiv strategiyalardan foydalanish katta ahamiyatga ega. Kognitiv psixologiya tamoyillarini til ta'limiga integratsiya qilish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, o'z ta'lim jarayonini nazorat qilishi va tilni uzoq muddat davomida samarali qo'llash qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun zamonaviy til o'qitish metodikasida kognitiv yondashuvdan foydalanish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anderson, J. R. *Cognitive Psychology and Its Implications*. – New York: Worth Publishers, 2015.
2. Atkinson, R. C., Shiffrin, R. M. "Human Memory: A Proposed System and Its Control Processes." In: *The Psychology of Learning and Motivation*. Academic Press, 1968.
3. Baddeley, A. *Working Memory, Thought, and Action*. – Oxford: Oxford University Press, 2007.
4. Ellis, R. *The Study of Second Language Acquisition*. – Oxford: Oxford University Press, 1994.
5. Eysenck, M. W., Keane, M. T. *Cognitive Psychology: A Student's Handbook*. Psychology Press, 2015.
6. Nation, I. S. P. *Learning Vocabulary in Another Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
7. Schunk, D. H. *Learning Theories: An Educational Perspective*. – Pearson, 2012.
8. Skehan, P. *A Cognitive Approach to Language Learning*. – Oxford: Oxford University Press, 1998.
9. Sweller, J., Ayres, P., Kalyuga, S. *Cognitive Load Theory*. – New York: Springer, 2011.
10. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press, 1978.

TOPONIMLARNING KONNOTATIV MA'NOSI VA UNI BADIY TARJIMADA QAYTA YARATISH MASALALARI

Annotatsiya: mazkur maqolada toponimlarning badiiy matndagi konnotativ xususiyatlari hamda ularni tarjima jarayonida qayta yaratish masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqotda ingliz va o'zbek badiiy matnlarida uchraydigan toponimlarning funksional-semantik xususiyatlari qiyosiy, kontekstual va lingvomadaniy tahlil metodlari asosida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *toponim, toponimik birlik, konnotativ ma'no, konnotatsiya, badiiy tarjima, tarjima transformatsiyasi, lingvomadaniyat, lingvomadaniy birlik, milliy kolorit, tarixiy xotira, geografik nomlar.*

Аннотация: в данной статье исследуются коннотативные особенности топонимов в художественном тексте, а также вопросы их воссоздания в процессе перевода. В исследовании функционально-семантические особенности топонимов, встречающихся в английских и узбекских художественных текстах, рассматриваются на основе сравнительно-сопоставительного, контекстуального и лингвокультурологического методов анализа.

Ключевые слова: *топоним, топонимическая единица, коннотативное значение, коннотация, художественный перевод, переводческая трансформация, лингвокультурология, лингвокультурная единица, национальный колорит, историческая память, географические названия.*

Annotation: this article examines the connotative features of toponyms in literary texts and the issues involved in recreating them in the translation process. The study explores the functional and semantic characteristics of toponyms found in English and Uzbek literary texts through comparative, contextual, and linguocultural analysis.

Key words: *toponym, toponymic unit, connotative meaning, connotation, literary translation, translation transformation, linguoculture, linguocultural unit, national colouring, historical memory, geographical names.*

Kirish. Tilning nominativ imkoniyatlari orasida atoqli otlar, xususan, toponimlar alohida o'rin egallaydi. Toponimlar inson tomonidan o'zlashtirilgan geografik makonni nomlash bilan birga, muayyan hududning tarixi, tabiiy xususiyatlari, etnik tarkibi, ijtimoiy hayoti va madaniy tajribasi haqida ma'lumot saqlaydi. Shu sababli badiiy matnda qo'llangan joy nomini faqat geografik ko'rsatkich sifatida talqin qilish yetarli emas. Badiiy asarda toponim muallif tomonidan muayyan estetik va kommunikativ maqsad asosida tanlanadi. U voqea-hodisaning makonini belgilashi, qahramonning ijtimoiy yoki madaniy muhitini ko'rsatishi, tarixiy davrni eslatishi yoki o'quvchida muayyan emotsional assotsiatsiyani yuzaga keltirishi mumkin. Rus tilidagi tadqiqotlarda ham toponimlarning badiiy matnda orientatsion, realistik, madaniy va badiiy funksiyalarni bajarishi qayd etilgan. [7] Toponimlarning aynan mana shu ko'p qatlamli tabiati ularni tarjima qilishni murakkablashtiradi. Chunki tarjimon ko'pincha bir vaqtning o'zida geografik nomning shaklini, uning identifikatsion xususiyatini, milliy koloritini va kontekstual mazmunini saqlashi kerak bo'ladi.

Konnotativ ma'noni tarjimada qayta yaratish muammosi umuman badiiy tarjima nazariyasining muhim masalalaridan biri bo'lib, tadqiqotlarda konnotatsiyani aniqlash va tarjima transformatsiyalari orqali uni yetkazish zarurligi ta'kidlanadi. O'zbek va ingliz tillaridagi toponimlarning lingvomadaniy xususiyatlari ham bir-biridan muayyan jihatlari bilan farqlanadi. Tadqiqotning maqsadi Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Toponim va konnotatsiya tushunchalarining nazariy asoslarini aniqlash;
2. Badiiy matnda toponimlarning asosiy funksiyalarini tavsiflash;
3. Ingliz va o'zbek toponimlarining lingvomadaniy xususiyatlarini qiyoslash;
4. Ularni ingliz tilidan o'zbek tiliga va o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilish usullarini tahlil qilish. [6]

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, kontekstual, lingvomadaniy, semantik va tarjimashunoslik metodlaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida toponimlarning lug'aviy ma'nosi bilan ularning badiiy kontekstdagi qo'shimcha ma'no qatlamlari o'zaro

farqlandi. Toponimning konnotativ ma'nosini aniqlashda quyidagi komponentlar hisobga olindi:

- tarixiy komponent;
- milliy-madaniy komponent;
- ijtimoiy komponent;
- emotsional-baholovchi komponent;
- assotsiativ komponent;
- lokal kolorit komponenti. [1]

Bunday yondashuv toponimni oddiy geografik nomdan ko'ra kengroq lingvomadaniy birlik sifatida o'rganish imkonini beradi.

Badiiy matnda toponimlarning funksiyalari.

Toponimlarning badiiy matndagi funksiyalarini bir necha guruhga ajratish mumkin.

1. Nominativ funksiyasi. Toponim voqea sodir bo'layotgan joyni aniq ko'rsatadi: «The family moved from London to Oxford.» Bu yerda London va Oxford

asosan geografik makonni belgilovchi birliklar sifatida qo'llangan.

2. Lokallashtiruvchi funksiya. Toponim o'quvchiga voqea-hodisaning geografik makonini tasavvur qilish imkonini beradi. Shu orqali badiiy olamning makoniy tuzilishi shakllanadi.

3. Tarixiy funksiya. Ayrim toponimlar muayyan tarixiy davr yoki voqealarni eslatadi. Masalan, Samarkand, Bukhara, London, Waterloo kabi nomlar turli tarixiy va madaniy assotsiatsiyalarni yuzaga chiqarishi mumkin.

4. Milliy-madaniy funksiya. Toponim milliy koloritni yaratishda muhim vositadir. O'zbek badiiy matnida Toshkent, Qo'qon, Marg'ilon, Buxoro kabi toponimlar o'zbek milliy-madaniy makonini shakllantirishga xizmat qiladi. [4]

Toponimlarning konnotativ mazmunini quyidagi jadval orqali umumlashtirish mumkin:

Konnotativ komponent	Mazmuni	Misol
Tarixiy	Muayyan tarixiy davr yoki voqea bilan bog'liqlik	<i>Bukhara, Waterloo</i>
Madaniy	Milliy an'ana va madaniyatga aloqadorlik	<i>Samarkand</i>
Ijtimoiy	Muayyan ijtimoiy guruh yoki muhitni anglatish	<i>Oxford</i>
Emotsional	Ijobiy yoki salbiy hissiy assotsiatsiya	<i>home town</i>
Assotsiativ	O'quvchi ongida qo'shimcha tasavvurlarni uyg'otish	<i>London</i>
Estetik	Badiiy obraz va atmosfera yaratish	<i>poetic place names</i>
Lokal	Hududning o'ziga xos koloritini berish	<i>Qo'qon, Farg'ona</i>

Toponimlarni badiiy tarjima qilish usullari.

Toponimlarni tarjima qilishda yagona universal usul mavjud emas. Tarjima strategiyasi toponimning tuzilishi, matndagi funksiyasi, ma'no shaffofligi va target auditoriyaning madaniy bilimiga bog'liq.

1. *Transliteratsiya*. Transliteratsiya toponimning grafik shaklini boshqa yozuv tizimida qayta berish usulidir.

Masalan: *Samarkand* → Самарканд / *Samarqand*
Bukhara → Бухара / *Bukhara* Ushbu usulning asosiy afzalligi geografik nomning milliy identifikatsiyasini saqlashidir. Biroq transliteratsiya nomning ichki semantik yoki madaniy mazmunini har doim ham o'quvchiga ochib bermaydi. [8]

2. *Transkripsiya*. Bu usulda toponimning talaffuzi target tilining fonetik imkoniyatlariga moslashtiriladi. Transkripsiya, ayniqsa, geografik nomning original talaffuzini imkon qadar saqlash muhim bo'lgan hollarda qo'llanadi.

3. *Tavsifiy tarjima*. Agar toponim target auditoriyasi uchun mutlaqo noma'lum bo'lsa va uning madaniy mazmuni muhim bo'lsa, tarjimon qisqa izoh yoki tavsifiy

birlikdan foydalanishi mumkin. Masalan: Samarkand → Samarkand, the historic city of Central Asia Bunday usul geografik nomni o'zgartirmaydi, balki uning konnotativ qatlamini o'quvchiga ochib beradi. [3]

4. *Izohli tarjima*. Badiiy asarlarda izoh, izohli lug'at yoki havola yordamida toponimning tarixiy-madaniy mazmuni tushuntirilishi mumkin. Bu usul, ayniqsa, tarixiy romanlar va milliy kolorit kuchli bo'lgan asarlarda samarali.

Tadqiqot natijalariga asosanib, toponim tarjimasini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshirish mumkin:

1-*bosqich*: toponimni aniqlash

↓

2-*bosqich*: uning nominativ ma'nosini aniqlash

↓

3-*bosqich*: kontekstual funksiyasini aniqlash

↓

4-*bosqich*: konnotativ komponentlarini aniqlash

↓

5-*bosqich*: target auditoriyaning madaniy bilimini hisobga olish

6-bosqich: tarjima strategiyasini tanlash

7-bosqich: konnotativ ma'noning saqlanishini tekshirish.

Ushbu model tarjimonga toponimni faqat lug'aviy birlik sifatida emas, balki badiiy matnning tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi.

Natijalar va muhokama. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, toponimlarning badiiy matndagi ma'nosi uch asosiy darajada namoyon bo'ladi: birinchidan, nominativ darajada toponim geografik obyektni nomlaydi; ikkinchidan, kontekstual darajada u voqea makoni, qahramon va syujet bilan aloqaga kirishadi; uchinchidan, lingvomadaniy darajada toponim tarixiy xotira, milliy identitet va madaniy assotsiatsiyalarni ifodalaydi. Shu sababli toponimning tarjima jarayonidagi ekvivalentligini faqat shakliy moslik asosida baholash yetarli emas. Tarjimaning adekvatligi toponimning badiiy matndagi funksiyasi va konnotativ komponentlarining qanchalik saqlanganligi bilan ham belgilanadi. Rus tilidagi tadqiqotlarda toponimlarning tarixiy va lokal koloritni yaratishdagi imkoniyatlari alohida ta'kidlanadi. Xususan, badiiy matndagi xorijiy toponimlar tarixiy va mahalliy koloritni shakllantirish vositasi sifatida o'rganilgan. Bundan tashqari, tarixiy-toponimik mazmundagi matnlarni tarjima qilishda geografik nomlar bilan bog'liq tarixiy va madaniy

ma'lumotlarni saqlash alohida muammo ekanligi ham qayd etilgan. Demak, toponim tarjimasida bitta universal strategiyani qo'llash ilmiy va amaliy jihatdan maqsadga muvofiq emas. Tarjima usuli toponimning matndagi funksiyasi, semantik shaffofligi, madaniy yuklamasi va target auditoriyaning bilim darajasiga qarab belgilanishi kerak.

Xulosa. Toponimlar badiiy matnning muhim lingvomadaniy birliklaridan biri bo'lib, ularning semantik imkoniyatlari geografik nomlash vazifasidan ancha kengdir. Toponimlar orqali muallif geografik makonni belgilash bilan birga, tarixiy voqelik, milliy-madaniy qadriyat, ijtimoiy muhit, emotsional holat va badiiy obrazni shakllantirishi mumkin. Tadqiqot natijalari toponimlarning konnotativ ma'nosini qayta yaratish badiiy tarjimaning muhim vazifalaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Transliteratsiya va transkripsiya geografik nomning identifikatsion xususiyatini saqlashga xizmat qilsa, kalkalash semantik jihatdan shaffof nomlarning mazmunini qayta yaratishga imkon beradi. Tavsifiy va izohli tarjima esa target o'quvchiga toponimning madaniy mazmunini tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, toponimning konnotativ ma'nosi bevosita tarjima qilinmaydigan hollarda kontekstual kompensatsiyadan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv source matnning milliy koloritini saqlash va target auditoriya uchun tushunarli qilish o'rtasida muvozanat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bassnett, S. (2014). Translation Studies. 4th ed. London: Routledge. –p 15.
2. Jakobson, R. (1959). On Linguistic Aspects of Translation. In R. A. Brower (Ed.), On Translation. Cambridge, MA: Harvard University Press. –p 241.
3. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall.
4. Ключина, А. М., Стойкович, Г. В., Стойкович, Л. Ю. (2019). Особенности перевода текстов историко-топонимического содержания. –p 57.
5. Ahmedov, O. S., Mirsaidova, N. M. (2024). Ingliz va o'zbek tillarida joy nomlarining lingvokulturologik xususiyatlari. Fundamental Aspects of Improving Teaching Foreign Languages in the Epoch of Modern Globalization, 2, 216–219.
6. Qomatova, Z. (2025). O'zbek va ingliz tillaridagi joy nomlarining umumiy farqlari. Science Shine, 12(47), 62–64.
7. Sayfiyeva, Sh. A. (2026). Лингвистические и культурные аспекты перевода топонимов в художественных текстах (на материале английской и узбекской литературы). The Proceedings of the International Scientific-Practical Conference on the Topic "Processing of Linguodidactics, Linguophilosophy and Translation Studies in Linguistics", 1(1).

Muhabbat YARASHOVA,

Stajyor-o'qituvchi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

yarashovamuhabbat@gmail.com

TAHDID NUTQIY AKTI VA UNING TASNIFI

Annotatsiya: maqolada tahdid nutqiy aktining pragmatik mohiyati va uning zamonaviy tilshunoslikdagi tasniflari ko'rib chiqiladi. Tahdidning nutqiy aktlar tizimidagi o'rni bo'yicha mavjud munozara uning komissiv, direktiv yoki aralash komissiv-direktiv akt sifatida talqin qilinishi tahlil qilinadi. Shuningdek, T. Gales, H. I. Schiller va A. N. Baranov taklif qilgan uch tasnif qiyoslanib, ularning turli mezonlarga asoslangani ko'rsatiladi. Tadqiqot natijalari tahdidni qiyosiy-tipologik o'rganish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: *nutqiy akt, pragmatika, tahdid, illokutiv maqsad, komissiv, direktiv, shartli tahdid, kategorik tahdid, yashirin tahdid.*

Аннотация: в статье рассматривается прагматическая сущность речевого акта угрозы и его классификации в современной лингвистике. Анализируется существующая дискуссия о месте угрозы в системе речевых актов её трактовка как комиссива, директива или смешанного комиссивно-директивного акта. Сопоставляются три классификации, предложенные Т. Гейлс, Х. И. Шиллером и А. Н. Барановым, и показывается, что они опираются на различные критерии. Результаты исследования могут послужить теоретической основой для сопоставительно-типологического изучения угрозы.

Ключевые слова: *речевой акт, прагматика, угроза, иллокутивная цель, комиссив, директив, условная угроза, категорическая угроза, скрытая угроза.*

Annotation: the article examines the pragmatic nature of the speech act of threat and its classifications in modern linguistics. It analyses the ongoing debate concerning the place of the threat within the system of speech acts its interpretation as a commissive, a directive, or a mixed commissive-directive act. Three classifications proposed by T. Gales, H. I. Schiller and A. N. Baranov are compared, and it is shown that they rest upon different criteria. The findings may serve as a theoretical basis for the comparative-typological study of threats.

Key words: *speech act, pragmatics, threat, illocutionary point, commissive, directive, conditional threat, categorical threat, covert threat.*

Kirish. Tahdid bugungi kunda inson muloqotining eng keng tarqalgan, ammo tilshunoslikda eng kam o'rganilgan hodisalaridan biridir. U kundalik suhbatdan tortib huquqiy va siyosiy diskursgacha bo'lgan turli sohalarda uchraydi hamda ko'p hollarda huquqiy baholash obyektiga aylanadi. Shunga qaramay, tahdid borasida tilshunoslikda, ayniqsa pragmatika sohasida olib borilgan ishlar ko'p emas. B. Fraser, D. Walton, A. B. Salgueiro kabi olimlar tahdid nutqiy aktining nazariy masalalarini o'rgangan bo'lsa [5; 9; 13], T. Gales tahdidli tildagi munosabat ifodasini yirik korpus va ko'p qirrali yondashuv asosida tahlil qiladi [6], N. R. Carter esa kichikroq korpus va nutqiy aktlar yondashuvidan foydalanib, tahdid bilan bog'liq leksik va grammatik masalalarni ko'rsatib beradi [4].

Ushbu maqolaning maqsadi tahdid nutqiy aktining asl mohiyatini tushungan holda uning tilshunoslar tomonidan tavsiya etilgan turli guruhlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

1. Tahdid nutqiy aktining mohiyati. A. Wierzbicka tahdid nutqiy aktini adresat uchun noxush bo'lgan kelgusi voqealar haqidagi xabar sifatida talqin qiladi;

bunday xabarning maqsadi adresatning xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatish, ya'ni uni muayyan harakatni bajarishga undash yoki aksincha, shu harakatning oldini olishdir [14]. Shu ma'noda tahdid adresatga nisbatan salbiy oqibatni bildiruvchi va uning xatti-harakatini o'zgartirishga qaratilgan kommunikativ strategiya hisoblanadi. Tahdid shaxs, jamiyat yoki tashkilotga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ehtimoliy xavf hisoblanadi.

Tahdidning muhim lisoniy xususiyati shundaki, u performativ fe'lga ega emas. J. R. Searle ko'rsatganidek, "Men senga tahdid qilaman" shaklidagi gap tahdidni anglatmaydi, balki u tahdid haqida xabar beradi [12]. B. Fraser bu holatni yetti tilda ingliz, nemis, ispan, fransuz, yapon, rus va ivrit tillarida tekshirib, ularning hech birida tahdidning performativ fe'li yo'qligini aniqlagan [5]. Shu sababli tahdid har doim vositali nutqiy akt sifatida yuzaga chiqadi va uning illokutiv kuchini aniqlashda kontekstning roli hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

2. Tahdidning nutqiy aktlar tasnifidagi o'rni. J. L. Austin nutqiy aktlarni tadqiq qilish natijasida ularni quyidagi besh guruhga ajratgan edi: verdiktivlar, ekzersitivlar, komissivlar,

bexabitivlar va ekspozitivlar [1]. J. R. Searle bu tasnifni qayta ko'rib chiqib, o'z tizimini taklif qildi: assertivlar, direktivlar, komissivlar, ekspressivlar va deklarativlar [11]. G. Leech esa o'z tasnifida illokutiv maqsad bilan ijtimoiy maqsad o'rtasidagi munosabatni asos qilib oladi [8]. Ko'rinib turibdiki, mavjud tasniflar nafaqat atamalar bilan, balki asosga olingan mezon bilan ham bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi.

Nutqiy aktlarni ushbu guruhlariga ajratish jarayonida tahdid illokutiv maqsadiga ko'ra komissiv aktga taalluqli ekanligi aniqlandi: so'zlovchi kelajakdagi salbiy harakatni o'z zimmasiga olishini namoyon etadi. Boshqa tomondan, perlokutiv maqsadiga ko'ra tahdid direktiv aktga kiritilib, adresatni muayyan harakatga undash vazifasini bajaradi. Direktivlarning (buyruq, amr, ko'rsatma, maslahat, iltimos va shu kabilarning) mazmuni va maqsadi so'zlovchi tomonidan adresatni talab qilinayotgan harakatni bajarishga undash istagining ifodalanishidan iborat.

Bu ikkilanishga yechim sifatida oraliq talqinlar taklif qilingan. M. Hancher tahdidni direktiv-komissiv tipidagi murakkab nutqiy akt deb hisoblaydi [7]. M. Hentschel ham tahdid nutqiy akti haqidagi xilma-xillikka yechim berish maqsadida uni aralash komissiv-direktiv tur deb atashni tavsiya qiladi. Demak, zamonaviy pragmatikada tahdid sof komissiv yoki sof direktiv emas, balki ikki illokutiv maqsadni birlashtiruvchi gibrid akt sifatida qaralmoqda.

3. Tahdidning tarkibiy belgilari. M. Bojsen-Møller va uning hammualliflari har qanday tahdidida uni aks ettiruvchi uchta asosiy omil bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [3]:

1. **Kelajakka aloqadorlik** – so'zlovchi harakatining kelajakda sodir bo'lishi nutq orqali namoyon bo'ladi.

2. **Zarar** – so'zlovchida tahdidni qabul qiluvchi shaxs yoki guruhga nisbatan jismoniy yoxud ma'naviy zarar yetkazish niyati bo'ladi.

3. **Yuboruvchi javobgarligi** – xabarni aytayotgan yoki yuborayotgan shaxs o'zini shu zararni keltirib chiqaruvchi shaxs sifatida tasvirlaydi.

Ushbu uch belgini o'zbek badiiy matnidan olingan misolda kuzatish mumkin. Tohir Malikning "Shaytanat" asaridagi *Men ularni o'ldiraman* gapida Asadbek kelajakda muayyan shaxslarni o'ldirish orqali tahdidni shakllantiradi (kelajakka aloqadorlik); zarar jismoniy xarakterga ega (o'ldirish); harakatni bajaruvchi shaxs sifatida esa so'zlovchining o'zi ko'rsatiladi (yuboruvchi javobgarligi). Ko'rinadiki, Bojsen-Møller va hammualliflari taklif qilgan mezonlar o'zbek tili materialiga ham qo'llanish imkoniga ega.

4. Tahdid turlarining tasnifi. T. Gales tahdidni asosiy uch guruhga ajratadi [6]. **To'g'ridan to'g'ri tahdid** turida nishon, muddat, ko'zlangan harakat va usul aniq bo'lib, barcha elementlar ochiq-oydin belgilangan bo'ladi. **Shartli**

tahdid turida shart mayli asosiy rol o'ynaydi va gap tuzilishi "siz X qilsangiz, men Y qilaman" shaklida taqdim etiladi; bunda zarar avtomatik emas, u qabul qiluvchining ma'lum bir harakatni bajarishiga bog'liq qilib qo'yilgan. Amalda bu tahdidni bir vaqtning o'zida talab, ya'ni majburlash vositasiga aylantiradi: qo'yilgan shart bajarilsa, tahdid amalga oshmaydi. **Bilvosita tahdid** deb nomlangan uchinchi guruhda esa tahdidni aks ettiruvchi aniq lisoniy vositalar mavjud bo'lmaydi va ma'no chiqarish yuki qabul qiluvchining zimmasiga tushadi.

H. I. Schiller ushbu tahdid turlarini verbal tahdidlar guruhiga kiritadi va ularni shartli, kategorik hamda yashirin turlarga ajratadi [10]. **Shartli tahdid** turida ochiq shart konstruksiyasi ifodalanadi; u tahdid qilinayotgan harakatni ham, nimaga qarshi tahdid qilinayotganini ham o'z ichiga oladi:

You dirty bastard, you ever beat up my sister again, I'll kill you.[15]

Keyingi tur **kategorik tahdid** deb nomlanadi va shartli tahdidga o'xshab ketadi; yagona farqli jihati shuki, shartli tahdidida tahdid qarshi qaratilgan harakat oshkora ifodalansa, kategorik tahdid turida u ifodalanmagan bo'ladi (garchi uni kontekstdan aniqlab olish mumkin bo'lsa ham):

I'll cut your throat.[15]

Uchinchi tur **yashirin tahdid**da so'zlovchi bajarishga tahdid qilayotgan harakatning o'zi ham faqat ishora qilinadi. Schillerning muhim xulosasi shundan iboratki, tahdidning barcha turlari zamirida shart konstruksiyasi yotadi; kategorik va yashirin turlarda bu shart shunchaki lisoniy ifoda topmaydi, balki kontekstdan tiklanadi [10].

A. N. Baranov esa nutqiy akt shaklidagi tahdid turlarini ikki asosiy guruhga ajratadi [2]: **tahdid-jazo** retrospektiv xarakterga ega bo'lib, adresatning o'tmishdagi xatti-harakatiga havola qiladi; **tahdid-ogohlantirish** esa prospektiv xarakterga ega bo'lib, kelgusi oqibatlariga yo'naltirilgan. Muallifning ta'kidlashicha, bu ikki turni farqlash yuridik lingvistik ekspertiza uchun muhim ahamiyatga ega, chunki turli jinoyat tarkiblari muayyan tahdid turlari bilan bog'lanadi. Tahdid-jazo guruhida ish allaqachon amalga oshirilgan, ya'ni adresat aybni qilib bo'lgan, endilikda so'zlovchi unga nisbatan jazoni e'lon qiyapti.

Avval otarchini o'ldiraman, bilaman, seni u zo'rlagan. [16]

Tohir Malikning "Shaytanat" asaridan olingan ushbu misolda otarchi (Elchin) zo'ravonlik qilgani uchun ushbu gapda unga nisbatan o'lim jazosi e'lon qilinyapti.

Tahdid-ogohlantirish turida esa so'zlovchi adresat biror nomaqbul ish qilish ehtimoli borligini bilgan holda uning oldini olishga harakat qilib ogohlantirish maqsadi mavjud bo'ladi.

Lekin oyog'im orasida o'ralashaversang, xalaqit bersang, Bek Jamshidni ayamagandek, man ham senga rahm etmayman! (Kesakpolvon) [16]

Ushbu gapda ehtimolligi mavjud bo'lgan yomon hodisaning oldini olish maqsadida tahdid-ogohlantirishdan foydalanadi, berilgan shart buzilsa, ogohlantirish ham kuchga kiradi va adresatga zarar yetadi.

Tahdid-majburlash ogohlantirishning bir turi hisoblanib, ushbu turda ham ish-harakat hali amalga oshmagan, lekin so'zlovchi adresatdan biror vazifani talab qiladi.

Ertaga besh ming so'm yetkazib bermasa, tilla tishlaringni sug'urib olaman.[16]

Tahdid-ogohlantirishda so'zlovchi adresatning jim turishini emas, bir ishni bajarishini xohlaydi va talab qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tahdid nutqiy aktining eng muhim lisoniy xususiyatlaridan biri uning performativ fe'l bilan ifodalanmasligidir. Shu sababli tahdid doimo vositali nutqiy akt sifatida voqelanadi va uning illokutiv kuchini aniqlashda kontekst hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Nutqiy aktlarning an'anaviy tasniflarida tahdid yagona guruhga sig'maydi: illokutiv maqsadi jihatidan u komissiv, perlokutiv ta'siri jihatidan esa direktiv belgilarini namoyon etadi. Shu bois zamonaviy pragmatikada u aralash komissiv-direktiv turdagi akt sifatida talqin qilinmoqda.

Tahdidning tarkibiy belgilari kelajakka aloqadorlik, zarar va yuboruvchi javobgarligi universal xarakterga ega. "Shaytanat" romanidan olingan misollar tahlili ularning o'zbek tili materialiga ham to'liq qo'llanishini ko'rsatdi; bu esa mazkur mezonlardan turli tizimli tillarni qiyoslashda tayanch sifatida foydalanish imkonini beradi.

Qiyoslangan uch tasnif bir-birini inkor etmaydi, balki turli mezonlarga asoslanadi: T. Gales tahdid komponentlarining lisoniy ifodalanish darajasini, H. I. Schiller shart konstruksiyasining oshkoraligini, A. N. Baranov esa harakatning vaqt yo'nalishini asos qilib oladi. Baranov taklif qilgan farqlash, xususan, yuridik lingvistik ekspertiza uchun amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari tahdid nutqiy aktini o'zbek tili materialida korpus asosida o'rganish va uni qiyosiy-tipologik tadqiq etish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin J. L. How to do things with words. – Oxford: Oxford University Press, 1962.
2. Баранов А. Н. Угроза в социальных сетях: особенности семантики и прагматики // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2: Языкознание. 2022. – Т. 21, № 3. – С. 54–65.
3. Bojsen-Møller M., Auken S., Devitt A. J., Christensen T. K. Illicit genres: The case of threatening communications // Sakprosa. 2020. – Vol. 12, No. 1. – P. 1–53.
4. Carter N. R. What's in a threat: A corpus-based, speech act and lexicogrammatical approach to threats in English: PhD dissertation. – Arlington: University of Texas at Arlington, 2024.
5. Fraser B. Threatening revisited // Forensic Linguistics: International Journal for Speech, Language and the Law. 1998. – Vol. 5, No. 2. – P. 159–173.
6. Gales T. A. Ideologies of violence: A corpus and discourse analytic approach to stance in threatening communications: PhD dissertation. – Davis: University of California, 2010.
7. Hancher M. The classification of cooperative illocutionary acts // Language in Society. 1979. – Vol. 8, No. 1. – P. 1–14.
8. Leech G. N. Principles of pragmatics. – London; New York: Longman, 1983.
9. Salgueiro A. B. Promises, threats, and the foundations of speech act theory // Pragmatics. 2010. – Vol. 20, No. 2. – P. 213–228.
10. Schiller H. I. Is that a threat? // Erkenntnis. 2021. – Vol. 86, No. 5. – P. 1161–1183.
11. Searle J. R. A classification of illocutionary acts // Language in Society. 1976. – Vol. 5, No. 1. – P. 1–23.
12. Searle J. R. Speech acts: An essay in the philosophy of language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
13. Walton D. Speech acts and indirect threats in ad baculum arguments: A reply to Budzynska and Witek // Argumentation. 2014. – Vol. 28, No. 3. – P. 317–324.
14. Wierzbicka A. English speech act verbs: A semantic dictionary. – Sydney: Academic Press, 1987.
15. Puzo M. The Godfather. – New York: G. P. Putnam's Sons, 1969.
16. Malik T. Shaytanat: Roman. 1–5-kitoblar. – Toshkent: Sharq.

Xonbuvi HAKIMOVA,

SamMU jamoat salomatligi va sog'likni saqlash
 menejmenti kafedrası katta o'qituvchisi
hakimovahonbuvi@gmail.com
 ORCID. 0009-0000-6673-5841

Muxiba XUSAINOVA,

Sog'dina tibbiyot kolleji
 Jamoada Hamshiralik
 ishi kafedrası o'qituvchisi

Sevara MAHAMMADIYEVA,

Sog'likni saqlashni boshqarish va
 Jamoat salomatligini
 saqlash yo'nalishi 1-kurs magistri

TIBBIY-PEDAGOGIK INTEGRATSIYA ASOSIDA TALABALARDA SOG'LOM TURMUSH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY TA'LIM YONDASHUVLARI

Annotatsiya: maqolada tibbiyot va pedagogika integratsiyasi asosida talabalarda sog'lom turmush kompetensiyasini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, kontent-tahlil, umumshtirish va pedagogik modellastirish usullaridan foydalanildi. Natijada sog'lom turmush kompetensiyasining kognitiv-tibbiy, amaliy-xulqiy, motivatsion-qadriyatli va refleksiv-raqamli komponentlari belgilandi. Shuningdek, muammoli ta'lim, klinik vaziyatlar tahlili, jamoaviy ta'lim va simulyatsion metodlarning pedagogik imkoniyatlari yoritildi. Tadqiqot natijalari oliy ta'limda sog'liqni saqlovchi ta'lim muhitini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tibbiy pedagogika, sog'liq savodxonligi, sog'lom turmush kompetensiyasi, profilaktika, pedagogik texnologiya, tibbiy ta'lim.

Аннотация: в статье анализируются вопросы развития компетентности здорового образа жизни у студентов на основе интеграции медицины и педагогики. В исследовании использованы методы сравнительного анализа, контент-анализа, обобщения и педагогического моделирования. В результате определены когнитивно-медицинский, практико-поведенческий, мотивационно-ценностный и рефлексивно-цифровой компоненты компетентности здорового образа жизни. Также раскрыты педагогические возможности проблемного обучения, анализа клинических ситуаций, командного обучения и симуляционных методов. Результаты исследования могут способствовать развитию здоровьесберегающей образовательной среды в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: медицинская педагогика, грамотность в вопросах здоровья, компетентность здорового образа жизни, профилактика, педагогическая технология, медицинское образование.

Annotation: the article analyzes the development of healthy lifestyle competence among students through the integration of medicine and pedagogy. The study employed comparative analysis, content analysis, generalization, and pedagogical modeling methods. As a result, the cognitive-medical, practical-behavioral, motivational-value, and reflective-digital components of healthy lifestyle competence were identified. The pedagogical potential of problem-based learning, clinical case analysis, team-based learning, and simulation methods is also discussed. The findings may contribute to the development of a health-promoting educational environment in higher education institutions.

Key words: medical pedagogy, health literacy, healthy lifestyle competence, prevention, pedagogical technology, medical education.

Kirish. Jamiyatda sog'lom avlodni shakllantirish masalasi tibbiyot va ta'lim tizimlarining umumiy strategik vazifalaridan biridir. Inson salomatligiga ta'sir qiluvchi omillar murakkablashib borayotgan bir sharoitda kasallik yuzaga kelganidan keyin uni davolashga asoslangan yondashuvning o'zi yetarli bo'lmay qolmoqda. Zamonaviy sog'liqni saqlash konsepsiyasi kasalliklarning oldini olish, sog'lom xulq-atvorni shakllantirish, aholining sog'liq savodxonligini

oshirish va insonning o'z salomatligi uchun mas'uliyatini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratadi.

Mazkur vazifalarni faqat tibbiyot sohasi imkoniyatlari bilan hal qilish murakkab. Chunki insonning ovqatlanish tartibi, jismoniy faolligi, uyqu rejimi, ruhiy barqarorligi, zararli odatlarga munosabati, tibbiy axborotni tushunishi va profilaktik tavsiyalarga rioya qilishi ko'p jihatdan ta'lim va tarbiya jarayonida shakllanadi. Shu sababli

sog'lom turmush madaniyatini rivojlantirish tibbiyot hamda pedagogika o'rtasidagi integrativ tadqiqot yo'nalishiga aylanmoqda.

Universitet talabalari bu masalada alohida e'tibor talab qiladigan ijtimoiy guruh hisoblana-di. Talabalik davri mustaqil turmush tarziga o'tish, akademik yuklamaning ortishi, ovqatlanish va uyqu tartibining o'zgarishi, raqamli axborot oqimining kuchayishi bilan xarakterlanadi. Universitet talabalari sog'liq savodxonligiga bag'ishlangan sistematik tadqiqotlarda sog'liq haqidagi ma'lumotlarni izlash, tushunish va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari talabalarining ta'lim yo'nalishi, ijtimoiy sharoiti va boshqa omillarga bog'liq ekani aniqlangan [1].

Materials and methods.

Tadqiqot nazariy-tahliliy va integrativ xarakterga ega bo'lib, unda tibbiy ta'lim, sog'liq savodxonligi, profilaktik tibbiyot va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo'yicha ilmiy manbalar o'rganildi. Tahlilning metodologik asosini kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan, shaxsga yo'naltirilgan hamda tibbiy-profilaktik yondashuvlar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida kontent-tahlil, qiyosiy tahlil, ilmiy umumlashtirish, tizimlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining sog'liqni mustahkamlovchi ta'lim muassasalari bo'yicha tavsiyalari, universitet talabalari sog'liq savodxonligiga bag'ishlangan sistematik sharhlar hamda tibbiy ta'limda PBL, TBL, case-based learning va simulyatsion ta'limdan foydalanishga oid tadqiqotlarning natijalari qiyosiy o'rganildi.

Tahlilda asosiy e'tibor uch mezonga qaratildi: sog'liq bilan bog'liq bilimlarni shakllantirish; bilimni amaliy sog'lom xulq-atvorga aylantirish; talabada mustaqil va asoslangan sog'liq qarorlarini qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish.

Shu asosda "sog'lom turmush kompetensiyasi" tushunchasi talabaning salomatlikka oid ilmiy asoslangan bilimlarni egallashi, sog'liqqa ta'sir qiluvchi xavf omillarini aniqlashi, profilaktik choralarni amalda qo'llashi, tibbiy axborotni tanqidiy baholashi va o'z salomatligi bo'yicha mas'uliyatli qarorlar qabul qila olishining integrativ xususiyati sifatida talqin qilindi.

Results.

Tahlillar tibbiyot va pedagogika integratsiyasi sog'lom turmush kompetensiyasini faqat nazariy tibbiy bilimlar majmui sifatida emas, balki bilim,

amaliy faoliyat, motivatsiya va refleksiyaning birlashtiruvchi murakkab kompetensiyasi sifatida shakllantirish imkonini berishini ko'rsatdi.

Tadqiqot asosida sog'lom turmush kompetensiyasining to'rtta o'zaro bog'liq komponenti taklif qilindi.

Kognitiv-tibbiy komponent inson organizmi, kasalliklar profilaktikasi, ratsional ovqatlanish, jismoniy faollik, gigiyena, uyqu, ruhiy salomatlik va asosiy xavf omillari haqidagi ilmiy bilimlarni o'z ichiga oladi. Bunda talaba sog'liq haqidagi ma'lumotni shunchaki eslab qolmasdan, uning sabab-oqibat bog'lanishlarini tushunishi zarur.

Amaliy-xulqiy komponent olingan bilimlarni kundalik hayotga tatbiq etish bilan bog'liq. Masalan, talaba o'z kun tartibini rejalashtirishi, jismoniy faollikni tashkil qilishi, sog'lom ovqatlanish tamoyillarini qo'llashi, kasalliklarning dastlabki xavf belgilarini farqlashi va zarur holatda mutaxassisga murojaat qilishi lozim.

Motivatsion-qadriyatli komponent salomatlikni shaxsiy va ijtimoiy qadriyat sifatida anglash, profilaktik xulq-atvorga ichki ehtiyojning mavjudligi hamda o'z salomatligi va atrofdagilar salomatligiga mas'uliyatli munosabat bilan tavsiflanadi.

Refleksiv-raqamli komponent esa shaxsning o'z turmush tarzini tahlil qila olishi, xatti-harakatlarini baholashi, ishonchli va ishonchsiz tibbiy axborotni farqlashi hamda raqamli muhitdagi sog'liq ma'lumotlaridan ongli foydalanishini anglatadi. Bu komponent zamonaviy axborot makonida ayniqsa muhim hisoblanadi.

Mazkur kompetensiyalarni rivojlantirish uchun an'anaviy ma'ruzaning o'zi yetarli emas. Tibbiy ta'lim bo'yicha meta-tahlillar muammoli ta'lim — Problem-Based Learning (PBL) — nazariy bilimni klinik va amaliy vaziyatlarni yechish bilan bog'lash imkonini berishini ko'rsatadi. 22 ta randomizatsiyalangan tadqiqotni qamrab olgan sistematik sharhda PBL qo'llangan guruhlarda bilim, faoliyat natijalari va ta'limdan qoniqish ko'rsatkichlari an'anaviy ma'ruza usullariga nisbatan ijobiy natijalarni ko'rsatgan [2].

Discussion.

Tadqiqot natijalari tibbiyot va pedagogikani alohida yo'nalishlar sifatida emas, inson salomatligini saqlashga xizmat qiluvchi o'zaro bog'liq ilmiy sohalar sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi.

Tibbiy ma'lumotning mavjudligi har doim ham sog'lom xulq-atvorni kafolatlamaydi. Shaxs chekishning zararini, jismoniy harakatsizlikning salbiy oqibatlarini yoki noto'g'ri ovqatlanish xavfini bilishi mumkin, biroq bu bilim uning kundalik xatti-harakatlarida aks etmasligi mumkin. Pedagogikaning vazifasi aynan bilim va amaliy faoliyat o'rtasidagi mazkur uzilishni bartaraf etishdan iborat.

Sog'liq savodxonligi ham tibbiy-pedagogik integratsiyaning markaziy tushunchalaridan biridir. Zamonaviy talaba internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali katta hajmdagi sog'liq ma'lumotlariga duch keladi. Bu ma'lumotlarning barchasi ham ilmiy jihatdan ishonchli emas. Shu sababli universitet ta'limi talabaga faqat "nimani bilish"ni emas, balki sog'liq haqidagi ma'lumotni qayerdan izlash, qanday tekshirish va qanday qo'llashni ham o'rgatishi zarur.

Universitet talabalari sog'liq savodxonligiga oid sistematik sharhlar ushbu kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan kurslarni barcha talabalar uchun tashkil etish va ularni universitetdagi

tibbiyot, sog'liqni saqlash hamda psixologiya kabi yo'nalishlarning imkoniyatlari bilan integratsiyalash maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi [1].

Xulosa. Tibbiyot va pedagogika integratsiyasi zamonaviy oliy ta'limda talabalarning sog'lig'ini mustahkamlash, profilaktik tafakkurni rivojlantirish va sog'liq savodxonligini oshirishning istiqbolli ilmiy-metodik yo'nalishidir.

Tadqiqot natijasida sog'lom turmush kompetensiyasining kognitiv-tibbiy, amaliy-xulqiy, motivatsion-qadriyatli va refleksiv-raqamli komponentlardan tashkil topishi asoslandi. Mazkur komponentlarning uyg'un rivojlanishi talabaning sog'liq haqida bilimga ega bo'lishidan tashqari, ushbu bilimlarni real vaziyatda qo'llashi, sog'liq uchun xavf omillarini baholashi va mustaqil profilaktik qarorlar qabul qilishi uchun sharoit yaratadi.

Muammoli ta'lim, case-based learning, team-based learning, simulyatsiya, loyiha metodlari va refleksiv topshiriqlar tibbiy bilimlarni pedagogik faoliyat vositasida amaliy kompetensiyaga aylantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kühn L., Bachert P., Hildebrand C., Kunkel J., Reitermayer J., Wäsche H., Woll A. Health Literacy Among University Students: A Systematic Review of Cross-Sectional Studies. *Frontiers in Public Health*. 2022;9:680999. DOI: 10.3389/fpubh.2021.680999.
2. Ren S., Li Y., Pu L., Feng Y. Effects of problem-based learning on delivering medical and nursing education: A systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials. *Worldviews on Evidence-Based Nursing*. 2023;20(5):500–512. DOI: 10.1111/wvn.12663.
3. Zhang W., Wei J., Guo W., Wang Z., Chen S. Comparing the effects of team-based and problem-based learning strategies in medical education: a systematic review. *BMC Medical Education*. 2024;24:172. DOI: 10.1186/s12909-024-05107-9.
4. Gomes J.A., Braga L.A.M., Cabral B.P., Lopes R.M., Mota F.B. Problem-Based Learning in Medical Education: A Global Research Landscape of the Last Ten Years (2013–2022). *Medical Science Educator*. 2024;34(3):551–560. DOI: 10.1007/s40670-024-02003-1.
5. Vage A., Spence A.D., McKeown G., Gormley G.J., Hamilton P.K. Simulate to stimulate? A systematic review of stress, learning, and performance in healthcare simulation. *Ulster Medical Journal*. 2024;93(3):119–126.
6. Lu B.R., Shi X.Y., An L., He K., Guo M., Sun Z.G. Effectiveness of case-based learning combined with problem-based learning versus lecture-based learning in clinical medical education: a systematic review and meta-analysis. *Postgraduate Medical Journal*. 2026;102(1209):615–625. DOI: 10.1093/postmj/qgaf220.
7. World Health Organization, UNESCO. Making Every School a Health-Promoting School: Global Standards and Indicators. Geneva: World Health Organization; 2021. ISBN: 978-92-4-002505-9.
8. World Health Organization. Making Every School a Health-Promoting School: Implementation Guidance for School Health Services. Geneva: World Health Organization; 2026. 162 p. ISBN: 978-92-4-011896-6.

Nilufar SAIDOVA,

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Yevropa va turkiy tillar kafedrası "Roman-german tillari"
kafedrası ispan tili o'qituvchisi
esniluno@gmail.com

ISPAN TILIDAGI REKLAMA MATNLARIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TRANSFORMATSIYASI VA EKSPRESSIV-KOMMUNIKATIV IMKONIYATLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada ispan tilidagi reklama matnlarida frazeologik birliklarning transformatsiyaga uchrash xususiyatlari hamda ularning ekspressiv-kommunikativ imkoniyatlari tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarning strukturaviy va semantik modifikatsiyasi, kontekstual yangilanishi hamda reklama diskursida ta'sirchanlikni kuchaytirishdagi funksional xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *ispan tili, reklama diskursi, frazeologik birliklar, transformatsiya, ekspressivlik, kommunikativ funktsiya, semantik modifikatsiya, kontekstual yangilanish.*

Аннотация: в статье рассматриваются особенности трансформации фразеологических единиц в испаноязычных рекламных текстах и их экспрессивно-коммуникативный потенциал. Анализируются структурно-семантические модификации фразеологизмов, их контекстуальное обновление и функциональная роль в повышении выразительности и воздействующей силы рекламного дискурса.

Ключевые слова: *испанский язык, рекламный дискурс, фразеологические единицы, трансформация, экспрессивность, коммуникативная функция, семантическая модификация, контекстуальное обновление*

Annotation: this article examines the transformation of phraseological units in Spanish advertising texts and their expressive and communicative potential. Particular attention is paid to structural and semantic modifications, contextual renewal, and the functional role of phraseological units in enhancing the expressiveness and persuasive effect of advertising discourse.

Key words: *spanish language, advertising discourse, phraseological units, transformation, expressiveness, communicative function, semantic modification, contextual renewal.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda reklama diskursi tilning kommunikativ, pragmatik va ekspressiv imkoniyatlari eng faol namoyon bo'ladigan nutqiy makonlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Globallashuv, raqamli kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi hamda iste'molchilar e'tiborini qisqa vaqt ichida jalb etishga bo'lgan ehtiyoj reklama matnlarining lingvistik tuzilishida o'ziga xos transformatsion jarayonlarning kuchayishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, frazeologik birliklarning reklama diskursida qo'llanishi tayyor til birliklarini oddiy takrorlash bilan chegaralanmay, ularni semantik, strukturaviy va funksional jihatdan qayta shakllantirish orqali yangi kommunikativ mazmun hosil qilish imkonini bermoqda. Ispan tilidagi reklama matnlarida frazeologik birliklar milliy-madaniy tafakkur, obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni ifodalovchi muhim lingvistik vositalardan biri hisoblanadi. Reklama yaratuvchisi an'anaviy

frazeologik modelni auditoriyaga tanish shaklda taqdim etish orqali lingvistik kutiluvni shakllantirsa, mazkur birlikning kutilmagan tarzda o'zgartirilishi e'tiborni jalb etuvchi kommunikativ effektni yuzaga keltiradi. Shu jihatdan transformatsiyalangan frazeologizmlar reklama diskursida presuppozitsiya, assotsiativlik, obrazlilik, emotsional ta'sir va pragmatik yo'naltirilganlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur masalani ispan tili materiallari asosida o'rganish frazeologik birliklarning diskursiv faollashuvi, ularning strukturaviy-semantik modifikatsiyasi hamda reklama kommunikatsiyasidagi funksional imkoniyatlarini aniqlash nuqtayi nazaridan alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya. Tadqiqot metodologiyasi ispan tilidagi reklama matnlarida frazeologik birliklarning strukturaviy-semantik tabiati, kontekstual transformatsiyasi va ekspressiv-kommunikativ imkoniyatlarini aniqlashga

yo'naltirildi. Frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi, tarkibiy barqarorligi va nutqiy vaziyatga mos ravishda modifikatsiyalanish xususiyatlari o'zaro bog'liq hodisalar sifatida qaraldi. Frazeologik birlik tarkibidagi komponentlarning alohida lug'aviy ma'nolari bilan butun birikma anglatadigan yaxlit ma'no o'rtasidagi munosabatni aniqlash transformatsiya natijasida yuzaga keladigan semantik siljishlarni belgilashning muhim mezon sifatida olindi [1; Rahmatullayev, 18–25]. Turg'un birikmalarning nutqiy ta'sirchanligi, obrazlilik va uslubiy imkoniyatlari esa reklama kommunikatsiyasidagi ekspressivlikni aniqlash uchun nazariy asos sifatida belgilandi. Empirik materiallarni tahlil qilishda frazeologik birliklarning kanonik shakli va reklama diskursida aktuallashtirilgan transformatsiyalangan shakli qiyosiy asosda o'rganildi. Bunda komponentlarning almashtirilishi, tushirilishi, qo'shilishi, grammatik shaklining o'zgarishi, sintaktik qayta qurilishi hamda ma'noviy qayta talqin qilinishi alohida transformatsion ko'rsatkichlar sifatida ajratildi. Frazeologik birlikning boshlang'ich modeli bilan reklama kontekstidagi varianti o'rtasidagi farq faqat formal o'zgarish sifatida emas, balki yangi semantik va kommunikativ mazmunni shakllantiruvchi jarayon sifatida baholandi. Bunday yondashuv frazeologik transformatsiyaning reklama matnidagi funksional mohiyatini uning tashqi shakli va ichki mazmuni birligida ochib berishga imkon yaratadi. Tadqiqotda strukturaviy-semantik tahlil orqali transformatsiyaga uchragan frazeologik birlikning komponent tarkibi, grammatik modeli va semantik yadrosidagi o'zgarishlar aniqlashtirildi. Frazeologik birlik tarkibidagi bitta komponentning almashtirilishi ham butun konstruksiyaning mazmuniy yo'nalishini o'zgartirishi mumkinligi sababli har bir transformatsiya alohida kontekstda tahlil qilindi [2; Usmonova, 2018. 71–78].

Frazeologik birliklarning nutqdagi funksional-uslubiy xususiyatlarini kontekst bilan bog'liq holda o'rganish zarurati manbada asoslangan yondashuvlar bilan metodologik jihatdan uyg'unlashadi. Reklama matnlaridagi frazeologik transformatsiyaning ekspressiv-kommunikativ samarasini aniqlashda obrazlilik, emotsionallik, baholovchanlik, ta'sirchanlik va pragmatik yo'naltirilganlik mezonlari belgilandi. Frazeologik birlikning odatiy modeli bilan o'zgartirilgan varianti o'rtasidagi semantik kontrast reklama xabarining ekspressivligini kuchaytiruvchi asosiy omillardan biri sifatida tahlil qilindi. Bunday transformatsiya

natijasida adresat avvaldan ma'lum bo'lgan frazeologik konstruksiyani anglaydi, biroq uning tarkibidagi yangilangan komponent orqali reklama mazmuniga yo'naltiriladi. Ispan tilidagi frazeologik birliklarning reklama kontekstida transformatsiyalanishi ularning milliy-madaniy semantikasi va adresat tomonidan anglanish mexanizmi bilan birgalikda tahlil qilindi. Tahlil natijalarini umumlashtirishda "kanonik frazeologik birlik → transformatsiya turi → semantik o'zgarish → ekspressiv effekt → kommunikativ funksiya" modeli asos qilib olindi.

Mazkur izchillik frazeologik birliklardagi shakliy o'zgarishlarni ularning semantik va pragmatik natijalaridan ajratmasdan tadqiq etish imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari va tahlil. Ispan tilidagi reklama matnlarining tahlili shuni ko'rsatdiki, frazeologik birliklar reklama kommunikatsiyasida oddiy tayyor til qolipi sifatida emas, balki mazmunni ixcham, obrazli va ekspressiv shaklda yetkazishga xizmat qiluvchi funksional birlik sifatida namoyon bo'ladi. Frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi, obrazlilik va konnotativ xususiyati reklama matnining ta'sirchanligini oshirish uchun muhim lingvistik imkoniyat yaratadi. Frazeologizmlarning semantik yaxlitligi va tarkibiy barqarorligi ularning nutqdagi alohida mavqeyini belgilashi qayd etilgan.

Tadqiqot jarayonida ispan reklama matnlarida frazeologik birliklarning transformatsiyasi, avvalo, leksik komponentlarni almashtirish orqali amalga oshishi aniqlandi. Bunda an'anaviy frazeologik modelning umumiy strukturasi saqlangan holda, uning tarkibidagi ayrim leksemalar reklama qilinayotgan mahsulot yoki xizmatning mazmuniy xususiyatlariga mos birliklar bilan almashtiriladi [3; Usmonova, 2018. 83–91]. Natijada adresat uchun tanish bo'lgan frazeologik model yangi leksik tarkibda namoyon bo'lib, dastlabki ma'no bilan yangi reklama mazmuni o'rtasida assotsiativ aloqa hosil qiladi. Frazeologik birliklarning komponent tarkibi va ularning o'zaro munosabati ma'no shakllanishida muhim omil hisoblanishi haqidagi qarashlar bunday transformatsiyani tahlil qilish uchun nazariy asos bo'la oladi. Reklama matnida mavjud frazeologik modelga qo'shimcha leksema yoki aniqlovchi komponentning kiritilishi uning semantik yo'nalishini reklama obyektiga moslashtiradi. Bunday o'zgarish natijasida frazeologizmning umumiy obrazlilik saqlanadi, biroq uning kontekstual mazmuni yangilanadi.

Frazeologik transformatsiyaning yana bir ko'rinishi

komponentlarni qisqartirish yoki tushirib qoldirish bilan bog'liq. Reklama kommunikatsiyasida qisqalik va lo'ndalik muhim kommunikativ talab bo'lgani sababli, frazeologik birlikning adresatga yaxshi tanish bo'lgan qismi saqlanib, qolgan komponentlar kontekst orqali anglashiladi. Bunda adresatning mavjud lingvistik tajribasi muhim rol o'ynaydi: u qisqartirilgan shaklni to'liq frazeologik model bilan bog'laydi va reklama xabarining yashirin semantik qatlamini qayta tiklaydi. Frazeologik birliklarning nutqiy qo'llanishidagi variantlilik va uslubiy imkoniyatlari bu hodisaning lingvistik asosini tashkil etadi. Ispan reklama matnlarida semantik transformatsiya ham alohida ahamiyatga ega. Bunday holatda frazeologik birlikning tashqi shakli saqlangan bo'lishi mumkin, biroq uning kontekstual mazmuni reklama obyektining xususiyatlari asosida yangicha talqin qilinadi. Natijada frazeologizmning an'anaviy ma'nosi bilan reklama kontekstida yuzaga kelgan yangi ma'no o'rtasida semantik o'yin paydo bo'ladi. Mazkur hodisa reklama matnining obrazlilikini kuchaytirib, adresatni xabarning mazmunini faol interpretatsiya qilishga undaydi.

Umumlashtirib aytganda, tadqiqot natijalari ispan tilidagi reklama matnlarida frazeologik birliklarning transformatsiyasi leksik, semantik, strukturaviy va pragmatik sathlarning o'zaro ta'siri asosida yuzaga kelishini ko'rsatdi. Transformatsiya jarayonida frazeologizmning dastlabki obrazli asosi saqlanib, uning yangi kontekstga mos kommunikativ mazmuni shakllanadi. Bunday birliklar reklama matnining ixchamligi, obrazlilik, ekspressivligi va esda qoluvchanligini ta'minlash bilan birga, adresatning

lingvistik va madaniy tajribasini ham kommunikativ jarayonga jalb etadi.

Xulosa. Ispan reklama diskursida frazeologik birliklarning kommunikativ imkoniyati, avvalo, ularning ikki tomonlama semantik tabiatida namoyon bo'ladi: o'quvchi bir vaqtning o'zida frazeologizmning an'anaviy ma'nosini anglaydi va uning reklama kontekstida hosil qilgan yangi, situativ mazmunini idrok etadi. Shu sababli transformatsiyalangan frazeologik birliklar reklama beruvchiga qisqa shaklda murakkab assotsiativ mazmunni ifodalash, mahsulot yoki xizmatning muayyan xususiyatlarini ijobiy obrazlar orqali taqdim etish hamda adresatda kutilgan emotsional munosabatni shakllantirish imkonini beradi. Frazeologik birliklarning pragmatik salohiyati aynan kontekst, presuppozitsiya va yashirin kommunikativ ma'nolar bilan o'zaro aloqada kuchayadi.

Xulosa qilib aytganda, ispan tilidagi reklama matnlarida frazeologik birliklarning transformatsiyasi nafaqat lingvistik shaklning yangilanishi, balki ma'no, kontekst, emotsional ta'sir va kommunikativ maqsadning o'zaro uyg'unlashuvini ta'minlovchi murakkab diskursiv jarayondir. Mazkur birliklarning ekspressiv-kommunikativ imkoniyatlarini o'rganish ispan reklama diskursining milliy-madaniy xususiyatlarini, uning persuaziv strategiyalarini hamda zamonaviy til ijodkorligining namoyon bo'lish shakllarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu bois frazeologik transformatsiyalarni lingvopragmatik va diskursiv yondashuv asosida tadqiq etish ispan tilshunosligida reklama kommunikatsiyasining samaradorlik mexanizmlarini ochib beruvchi istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. 406–408-b.
2. Yo'ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. – Samarqand: SamDU nashri, 1998. 200-b.
3. Yo'ldoshev B. O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti. – Samarqand: SamDU nashri, 2007. 108-b.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002. 168-b.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. 272-b.
6. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. 128-b.
7. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. 416-b.
8. Qo'ng'urov R. Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1980. 168-b.

Umida XIDIROVA,

Qarshi davlat texnika universiteti

Xorijiy tillar kafedrası katta o'qituvchisi

INGLIZ VA O'ZBEK NASRIDA IFODA USLUBLARINING HAMDA FALSAFIY-RAMZIYLIK SINTEZI

Annotatsiya: ushbu maqolada Yevropa va o'zbek nasridagi o'ziga xos tushunchalar, aqidalar, janrning taraqqiyot tendensiyalari, modifikatsiyasi haqida so'z boradi. Jorj Oruellni badiiy izlanishlari, umuman, roman va qissa badiiyatidagi janriy ichki tuzilishlar muhokama qilinadi.

Kalit so'z: roman qissa, janr, kompozitsiya, kinoya, davr, ruhiyat, uslub, mafkura.

Аннотация: в данной статье рассматриваются конкретные концепции, убеждения, тенденции развития жанра и его модификации в европейской и узбекской прозе. Обсуждаются художественные исследования Джорджа Оруэлла в целом, внутренняя структура жанра в романе и рассказе.

Ключевые слова: роман, рассказ, жанр, композиция, ирония, эпоха, менталитет, стиль, идеология.

Annotation: this article examines distinctive concepts, tenets, genre development trends, and modifications within European and Uzbek prose. It discusses the artistic explorations of George Orwell, as well as the internal genre structures of the novel and novella.

Key words: novel, novella, genre, composition, irony, era, psyche, style, ideology.

Kirish. Ma'lumki, har qanday davr adabiy hayoti o'sha davrning, odamlarning, tuzumning kayfiyatini ifodalashga xizmat qiladi. Davrlar odamlarga, odamlar esa hayotiy ehtiyojlari sabab o'z davrining farzidaniga o'xshaydi. XX asr ibtidosida shakllangan, azim Turkistonga kirib kelgan adabiy janrlar orasida roman ham mazmunan, ham shaklan, ham g'oyaviy idrok jihatidan ham tamomila yangi bir davrni boshlab berganligini e'tirof etish joiz. Chunki inson idroki bilan bog'liq har qanday voqelik hayotiy haqiqat bilan sug'orilmas ekan, vaqtning o'tishi bilan o'z ahamiyatini yo'qotishi tabiiydir. XX asr adabiy manzaralari orasida qissa tuzilishi, g'oyaviy-badiiy tashkillanishi bilan romandan ham ilgari ketdi. Romaniy tafakkur esa, ba'zi hollarda mafkuraviy to'siqlardan sal nari o'tolmadi. Roman o'zining ishonchli bir davrini boshidan o'tkazishga sal vaqt zarur edi. Shu ma'noda, roman ruhiyati, shakliyat, madaniy-siyosiy jihatdan yuzaga chiqish strukturasi bilan azaliy an'analarni yanada o'ziga xos tarzda ifodalashga katta bir ibtidoni boshlab bera oldi. Romanga xos barcha unsurlar XX asrning 90-yillarida G'arbdan kirib kelgan, Sharqda qo'nim topgan adabiy hodisalar negizida yanada rivojlanish pallasiga, yangilanish muntazamligiga ega bo'ldi.

Jorj Oruellning inson matlabi, hayot haqiqati, humron sinflarning orzu-umidlari, odamlarga yetkazilgan jabr, zulm va qabohatning haddin ziyod urchib ketishini aks etirgan "1984" romanini talqin etarkanmiz, roman psixologiyasi, undagi aks etayotgan ma'no ottenkalarini, kinoya, parodiya vositalarida qay tariqa yuzaga chiqishini ushbu faslda yuzaga chiqarishga harakat qilamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek va ingliz romanchiligida an'anadan – noan'anaga o'tish tamoyili ko'zga tashlanadi. Har qanday badiiy g'oya ma'lum bir davrning hosilasi. Zamonaviy o'zbek va ingliz hikoyachiligida asosan, yolg'izlik, urushdan keyingi insoniyat boshiga tushgan ko'rguliklar, sotqinlik, oilaviy mashmashalar qabarib ko'rinadi. Ekzitsionalizm bayroqdorlari

inson ruhiy olamining tushkun manerasini ifodalash yo'sinidagi izlanishlari fikrimiz yorqin dalilidir. Yangi davr hikoyachiligi qaysi yo'ldan borishi, qiyosiy yo'sinda tadqiq qilish, bahsmunozara uyg'otadigan jihatlariga aniqlik kiritish maqsadida katta o'lchamdagi ixcham ifodalar badiiy tafakkur sarhadlarini hiyla kengayishiga olib keldi. G'arb adabiy-badiiy tafakkurining ta'siri natijasida ijodkorlar yangidan-yangi ifodalarni kashf qildilar. Hikoyaga mavzu tanlashda ham, g'oyaviy-badiiy o'ziga xoslikka erishish borasida ham anchayin eksperimentlarni sinovdan o'tkazdi.

Ingliz dramaturgi Ben Jonson (1573-1637) vafotidan keyin "Qaydlar va kuzatishlar" nomli asari nashr qilinadi. Shu asarda B.Jonson yozuvchilarga juda katta maslahatlar, tavsiyalarni berib o'tganligining guvohi bo'lamiz. Ilk jumla va fabula haqidagi qarashlari fikrimiz yorqin dalilidir. Unda yozilishicha: "badiiy asarning yozilishidagi jarayonda sathlararo bog'liqlik, asarning qismlardan tarkib topishi, bir butun sistema tarzida ekanligi, hamda tasvirlangan narsa o'ta katta bo'lsa, uni bir butunlik sifatida tasavvurga sig'dirish qiyin, tasvirlanayotgan narsa o'ta kichik bo'lsa, tomoshabin nigohi unda to'xtala olmaydi, natijada u zavq berolmaydi"[1]. Ko'rinadiki, har qanday hayotiy material qayta ishlanishi, yozuvchi idrokidan tashqaridagi holat bo'lmasligi lozim deya, da'vat qilmoqda.

Jorj Oruellning "1984" nomli romanidagi kinoyaviy-parodik idrok falsafasi quyidagi ilk jumla bilan boshlanadi:

"Plakatda odamning bahaybat, eni bir metrdan ziyod yuzi tasvirlangani – bu, chamasi, qirq besh yoshlardagi, hamyomdor qora mo'ylovli odamning dag'al, ammo erkaklarga xos joydari yuzi edi. Uinston yettinchi qavatga ko'tarilishi lozim edi; to'pig'ida varikoz yarasi bor o'ttiz to'qqiz yashar odam uchun bu osonmasdi: u sekin yuqorilab, bir necha marta to'xtab, nafas rostladi. Har bir qavat maydonchasida, liftning qarama-qarshi tomonidagi plakatdan yana o'sha bashara tikilib turardi. Portret shunday

ishlangan ediki, qayerda bo'lsang ham, ko'zlari o'sha tomonga qarab turgandek bo'lardi" [2].

Ushbu parchada roman muqaddimasida yozuvchi g'oyasining, ilk jumlaning qay tartibda boshlanishi haqida so'z bormoqda. Katta og'a – Stalin yoki Gitler, Lenin bo'lishi ham mumkin. Bu asardagi totalitar kayfiyat romanning nechog'li kinoyaviy-parodik usulda bitilganligini dalolatlaydi. Shuni unutmashlik kerakki, yozuvchi har bir detalga universal umumlashmalarni tig'izlashtiradi. Idrok va falsafa, hayot haqiqat, portretidan hadiksirash, undan bir nimalarni kutish, mutelik, qullikdan boshqa narsa emasligini, erksizlik qurboni bo'lgan butun odamizod taqdiri aks-sado berardi. Ayni paytda, yozuvchi totalitar tuzumni ustidan shu qadar satirik ruhda voqealarni bayon etadiki, Uinston Smit barcha voqealarni kuzatuvchisi emas, sharhlovchisi, asoslovchisi, ishtirokchisi sifatida o'quvchi ko'z o'ngida gavdalanadi. Mana shu xayolot va hayot orasidagi masofa yozuvchi ijodiy konsepsiyasining mag'zini tayin etadi.

Kinoyaviy romanda mavzu o'ziga xosligi hamda yozuvchi g'oyasi uyg'unligi. “ Adabiyotshunoslikda mavzu (tema) termini ikki ma'noda ishlatiladi: 1) asarda tasvirlanayotgan hayot material; 2) asarda badiiy idrok etish uchun qo'yilgan asarda ijtimoiy ma'naviy-axloqiy, falsafiy va boshqa problemalar majmui. Tabiiyki, ikkita tushunchaning bitta termin bilan muayyan chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ularning mavzu va problema tarzida ikki xil nomlagan ma'qul"[3]. Binobarin, mavzu (tema) haqidagi xilma-xil qarashlar yozuvchi ijodiy quvvatining hosilasi ekanligi ayonlashadi. Chunki ijodiy quvvat hayotiy materialni qanday o'zlashtirib, qanday ifoda qilish bilan yuzaga chiqadi. Hikoya yozish osonmi? Uning yangidan yangi fragmentlari mavjudmi, shakl va mazmun, qolip o'shami? Degan savollar har bir davrdning kun tartibidagi masalalardan biri bo'lib qolaveradi. Shuning uchun ham ijodkor hamisha hayot materialini (mavzu) qayta ishlaydi. Shundagina o'z maqsad-muddasiga yetishi tayin.

O'zbek romanchiligida Luqmon Bo'rixonning ijodiy izlanishlari ingliz yozuvchisi Jorj Oruellning poetik uslubiga, mavzu tanlashiga o'xshab ketadi. Garchand har ikkisi ham bir davrda yashab ijod etgan bo'lmasa ham G'arb va sharq adabiy-badiiy tafakkurida mavzu va g'oya mushtarakligi yaqqol ko'zga tashlanadi. XXI asr o'zbek kinoyaviy roman poetikasini Luqmon Bo'rixon ijodisiz tasavvur qilish qiyin. Yozuvchining keng bir ifoda uslubi, mavzu va muammoni to'g'ri tanlay bilishi poetik mahoratning o'ziga xosligidan dalolat beradi. Luqmon Bo'rixon mavzuni shu qadar pishiq va puxta tanlaydiki, undagi hikmat va maqol, ibratli bir mulohazaga chorlovchi falsafiy aqidalar o'quvchini o'ziga rom

etmasdan qo'ymaydi. Yozuvchining “Jaziramadgi odamlar” romanini ingliz yozuvchisi Jorj Oruell romani bilan qiyoslab o'rganib ko'ramiz. Romandagi mavzu va g'oya maishiy muammo bilan sug'orilgan bo'lib, bir davrning ikki qiyofasi aks ettiriladi. Luqmon Bo'rixon roman ekspozitsiyasida shu qadar psixologik kartinadan voqif etadiki, o'quvchi tezda gap nima haqida borayotganidan xabar topadi: “Posyolka deganlari andakkina shahar mahallalarining nuqsasi urgan qator-qator beton uy-joylar, tosh-shag'al to'shalgan ariqlaru beton yo'l-yo'laklardan iborat bir qishloq. Ammo hukumat o'z targ'ibot-tashviqotida ularni chinakam shaharlar, deya ayuhannos solib, cho'llarni bo'ston etish ishtiyoqidagi azamatlar uchun hamma shart-sharoitlar taxtligi haqida tinimsiz bong urgan.” [4]

Xulosa. Har ikki roman muqaddimasida ilk jumla nima haqida borayotganidan zukko o'quvchi anglashi qiyin emas. Sobiq ittifoq o'lkalaridagi totalitar, kommunistik mafkura, xalqlarni boshiga solgan og'ir kulfatlar, xalq xo'jaligiga odamlarni bandi qilib, mute va qul, erksiz olomonga aylantirish ilinjida yurgizilgan zulmkor siyosatni nechog'li azob hamda uqubatlari mavjudligini tezda fahmlaydi kitobxon. Chunki kitobxon davrga bahor berishda qiyoslashlar, solishtirishlar izmida harakatlanadi. Ayni shu g'alayonda orzulari sarobga aylangan odamlarning asl hayoti ko'z o'ngimizda zohir bo'ladi. Kinoya bag'ridagi umid esa, har ikki yozuvchining mistik-fantastik xayollari emas, sarkazm bilan istifoda etilayotgan insoniyatga ulkan muhabbatning bir nashidasi o'laroq yuzaga chiqadi. Sobiqittifoq davrini eslar ekanmiz, odamlar qullik iskanjasida umr kechirdi. Cho'lponning she'rlarida ham, romanlarida ham bu narsa aks etgan. Abdulla Qodiriyning “Obid ketmon”, “O'tkan kunlar” kabi qissa va romanlarida oshkora ochib tashlangan, ongli o'ylarining mahsuli ekanligini tushunish qiyinchilik tug'dirmaydi. Luqmon Bo'rixon sir tutayotgan 41-sovoz o'zi aslida qayerda? U qo'shni Qozog'istonda ham bo'lishi, boshqa o'lkalarda ham bo'lishi tabiiy. Adib manzila va makonni o'quvchidan darig' tutadi. Asardagi ana shu “sir”lilik roman badiyatini ta'min etuvchi katta unsurlardan biri ekanligi ayonlashadi. Jahon va o'zbek adabiyotidagi sintezlashuv va poetik konstruksiya masalalari – janr, uslub va syujet dinamikasida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ingliz va o'zbek romanlarida yuzaga kelayotgan sifat o'zgarishlari dunyoqarash va tafakkur sarhadlarining kengayishi natijasida hosil bo'lib, yangi inson olamini kashf qilishga zamin yaratmoqda. Jorj Oruellning betakroor uslubi o'zbek adabiyotida kinoyaning matn kanonlarini yuzaga chiqishida kalit vazifasini o'tagani haqqirost. Ana shu mezonlar yangi davr adabiyotida kinoyalashuv protsessidagi uzil-kesil o'zgarishlarni anglashga imkon berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Литературные манифесты западноевропейских классицистов.- С.182
2. Жорж Оруэлл. 1984. –Т: “Asaxiy-books”. 2021. –Б. 5.
3. Куронов Д. ва бошқ. Адабиётшunoslik луғати. –Т: “Академнашр”. 2013. –Б.158.
4. Луқмон Бўрихон. Жазирамадаги одамлар. –Т: “Ғафур Ғулом номидаги ашриёт ижодий матбаа уйи”. 2012. –Б.8.

Hojarbegim OBIDOVA,
 O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti
 hojARBINTUFALIDDIN@gmail.com

MOJAROLARNI OMMAVIY AXBOROT VOSITALARIDA YORITISHNING NAZARIY ASOSLARI: FREYMING, AGENDA-SETTING VA PROPAGANDA MODEL ASOSIDA CNN VA AL JAZEERA MATERIALLARINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya: mazkur maqolada mojarolarni, xususan, Falastin–Isroil ziddiyatini ommaviy axborot vositalarida yoritishning asosiy nazariy vositalari freyming, agenda-setting, media bias va propaganda modeli tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi ushbu to'rt nazariyaning o'zaro bog'liqligini ko'rsatish va ularni CNN hamda Al Jazeera kanallarining Falastin-Isroil mojarosini yoritish amaliyotiga tatbiq etishdan iborat.

Kalit so'zlar: *freyming nazariyasi, agenda-setting, media bias, propaganda modeli.*

Annotation: this article provides a systematic analysis of the core theoretical instruments used to study conflict coverage in mass media — framing theory, agenda-setting, media bias and the propaganda model — with particular reference to the Israeli–Palestinian conflict. The purpose of the study is to demonstrate the interconnection of these four theories and to apply them to the coverage practices of CNN and Al Jazeera.

Key words: *framing theory, agenda-setting, media bias, propaganda model.*

Kirish. Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiya tadqiqotlarida mojaro va urushlarni ommaviy axborot vositalarida (OAV) yoritish masalasi faqat axborot uzatish jarayoni sifatida emas, balki ma'no ishlab chiqarish, legitimatsiya yaratish va auditoriya idrokini shakllantirish mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Falastin–Isroil mojarosi kabi uzoq davom etayotgan va yuqori geosiyosiy yuklama kasb etgan nizolar media nazariyalarining amaliy qiymatini sinovdan o'tkazadigan maydonga aylanadi: bunday sharoitda OAV voqealarni shunchaki tasvirlab bermaydi, balki qaysi voqea muhim, qaysi aktor legitim, qaysi zo'ravonlik “mudofaa”, qaysini “hujum” sifatida ko'rilishini belgilashda faol ishtirok etadi.

Shu sababli freyming, agenda-setting, media bias va propaganda modeli mojaro jurnalistikasi tahlilida markaziy nazariy vositalar hisoblanadi. Ushbu to'rt nazariya bir-biridan ajralgan holda emas, balki bir-birini to'ldiruvchi, ko'p qatlamli tahlil tizimi sifatida ishlaydi: freyming voqeaning ma'nosini, agenda-setting uning muhimlik ierarxiyasini, media bias selektiv og'ishni, propaganda modeli esa ushbu jarayonlarning institutsional-siyosiy-iqtisodiy sabablarini tushuntiradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda nazariy-qiyosiy tahlil (comparative theoretical analysis) usuli qo'llanildi. Tadqiqot ikki qatlamli manba bazasiga tayanadi. Birinchi qatlam — freyming, agenda-setting va propaganda modeli nazariyalarining bevosita asoschilari va rivojlantiruvchilariga tegishli klassik nazariy ishlar, jumladan R. Entmanning freyming konsepsiyasi [1; 6], P. D'Angeloning freymingga multiparadigmatik yondashuvi [2], M. McCombs va D. Shawning agenda-setting nazariyasi [3; 4], D. Scheufelening freyming, agenda-setting va praying tushunchalarini farqlash tajribasi [7], hamda E. Herman va N. Chomskiyning propaganda modeli [5].

Ikkinchi qatlam — CNN va Al Jazeera materiallarini Falastin–Isroil mojarosi doirasida qiyosiy o'rgangan empirik kontent-tahlil

tadqiqotlari, jumladan M. H. Elmasry va hammualliflarining Al Jazeera hamda Al Arabiyaning mojaroni yoritishi bo'yicha tadqiqoti [8], H. S. Adamuning 2014-yilgi Gaza urushi davrida CNN va Al Jazeera translyatsiyalarini qiyoslagan tadqiqoti [9], S. Hemelbergning 2008–2009-yillardagi “Cast Lead” operatsiyasi va Goldstoun hisobotini yoritishga bag'ishlangan tadqiqoti [10], W. Almahallawi va I. A. Awaisning xalqaro va mintaqaviy telekanallar freymini qiyoslagan tadqiqoti [11], shuningdek N. A. Hamzah va A. Firmonasarining korpus-tahlil asosidagi qiyosiy tadqiqoti [12].

Natijalar.

Freyming nazariyasi: voqelikni tanlash va talqin qilish mexanizmi

R. Entman freymingni voqelikning ayrim jihatlarini tanlab, ularni kommunikativ matnda ko'proq ko'zga tashlanadigan qilish jarayoni sifatida izohlaydi; bu orqali muammo ta'rifi, sabab talqini, axloqiy baho va tavsiya etilgan yechim shakllantiriladi [1]. Aynan shu to'rt funksiya freyming tahlilini urush va mojaro xabarlarini o'rganishda ayniqsa qulay qiladi, chunki harbiy to'qnashuvlar deyarli har doim “kim aybdor?”, “kim jabrlanuvchi?”, “qanday javob o'rinni?” degan savollar bilan birga keladi. P. D'Angelo freyming tadqiqotlarini sotsiologik, kognitiv va konstruktivist yo'nalishlarni birlashtiruvchi multiparadigmatik dastur sifatida ko'rsatadi [2]: freym faqat matnning ichki xususiyati emas, balki jurnalistik ma'no ishlab chiqarish jarayoni, institutlar bosimi, professional normalar va auditoriya interpretatsiyasi o'rtasidagi bog'lovchi mexanizmdir.

Mojaro jurnalistikasida freymingning kuchi shundaki, urush haqidagi axborot ko'pincha “xavfsizlik”, “terrorizm”, “insonparvarlik inqirozi”, “o'zini himoya qilish huquqi”, “okkupatsiya”, “qarshilik” kabi tayyor semantik ramkalar ichida joylashtiriladi. Bir xil voqea turli media institutlarida keskin farqli freym orqali ko'rsatilishi mumkin: bir media muayyan harbiy amaliyotni “counterterrorism response” sifatida bersa,

boshqasi uni “collective punishment” yoki “disproportionate force” sifatida nomlashi mumkin. Bu farq oddiy stilistik tafovut emas — u auditoriyaning sabab, javobgarlik va legitimlik haqidagi xulosalariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir qiladi.

Agenda-setting nazariyasi: nimani muhim deb ko‘rsatish masalasi

M. McCombs va D. Shaw tomonidan ishlab chiqilgan agenda-setting nazariyasining klassik tezisi shundan iboratki, OAV odamlarga nima haqida o‘ylashni to‘liq aytib bermasligi mumkin, ammo nimani muhim deb bilish kerakligini sezilarli darajada shakllantiradi [3; 4]. Mojarro yoritilishida agenda-setting ikki qatlamda ishlaydi: birinchi qatlamda media qaysi voqealarni markazga chiqarishini (raketa hujumi, garovdagi, tinch aholi o‘limi, qochqinlar oqimi), ikkinchi qatlamda esa shu mavzularning qaysi sifatlar orqali taqdim etilishini belgilaydi. D. Scheufele ta’kidlaganidek, agenda-setting, freyming va prayming bir-biriga yaqin, ammo farqli kognitiv mexanizmlar bo‘lib, ularni aralashtirmasdan tahlil qilish metodologik aniqlik talab qiladi [7]: agenda-setting masalaning “salience” darajasini, freyming esa uning talqin shaklini belgilaydi.

Tanqidiy nuqtayi nazardan qaraganda, agenda-setting mojarro jurnalistikasida ko‘rinmas kuch mexanizmini ochib beradi — ba’zi muammolar shunchaki kamroq ko‘rinadi, boshqalari esa ortiqcha ko‘rinadi. Agar media bir necha hafta davomida asosan “xavfsizlik tahdidi”ni kun tartibiga chiqarsa, shu paytda “okkupatsiya tarixi”, “xalqaro huquq” yoki “gumanitar infratuzilma” mavzulari ikkinchi planga tushib qolishi mumkin, bu esa auditoriyaning nizoning strukturaviy sabablaridan ko‘ra tezkor zo‘ravonlik epizodlariga ko‘proq e’tibor qaratishiga olib keladi.

Media bias va propaganda modeli: institut, manfaat va vakillik masalasi

Media bias tushunchasi odatda yangiliklarning sistematik ravishda muayyan yo‘nalishda og‘ishini anglatadi; bu og‘ish manba tanlash, sarlavha tuzish, leksik birliklar, vizual seleksiya va kontekstning berilishi yoki berilmasligi orqali namoyon bo‘lishi mumkin. E. Herman va N. Chomskiy ilgari surgan propaganda modeli media biasni siyosiy iqtisod nuqtayi nazaridan izohlaydi: yirik media tizimlarida yangilik oqimi beshta asosiy filtr — egalik tuzilmasi, reklama, rasmiy manbalarga tayanish, “flak” deb ataluvchi tashqi bosim va hukmron ideologik paradigma — orqali shakllanadi [5]. Ushbu modelga ko‘ra, media tizimi ochiq senzura qilinmasdan turib ham qudratli siyosiy-iqtisodiy manfaatlariga mos axborot tartibini ishlab chiqishi mumkin, bu ayniqsa tashqi siyosat va xavfsizlikka oid xabarlarida yaqqol ko‘rinadi. R. Entman keyingi ishida bu jarayonni AQSh tashqi siyosati kontekstida

“kaskadli faollashuv” (cascading activation) modeli orqali ham kengaytiradi, unda hukumat manbalaridan boshlangan freym media zanjiri orqali pastga tarqaladi [6].

Propaganda modeli mojarro yoritilishini tushuntirishda ta’sirchan, chunki urush paytida rasmiy manbalar “eng ishonchli” axborot kanali sifatida markazlashadi, natijada davlat, armiya va xavfsizlik ekspertlarining diskursi normalizatsiyalanadi, maydondagi fuqarolik tajribasi esa ikkilamchi maqomda qoladi.

Muhokama.

Olingan natijalarni tanqidiy izohlashda ehtiyot bo‘lish zarur. Har qanday freyming tafovutini avtomatik ravishda “bias” deb talqin qilish metodologik soddalashtirish bo‘lar edi, chunki freyming ko‘pincha yangilik qiymati, auditoriya segmenti, redaksiya format, til bozori va transmilliy siyosiy pozitsionallik bilan ham belgilanadi [2]. Shu sababli CNN va Al Jazeera o‘rtasidagi farqni faqat “biri xolis, biri tarafdor” degan binar sxema bilan emas, balki turli normativ jurnalistika madaniyatlari va geosiyosiy kommunikatsiya maydonlari bilan tushuntirish ilmiy jihatdan to‘g‘riroqdir.

Nazariy jihatdan CNN va Al Jazeera ikki xil global kommunikativ geometriyani ifodalaydi. CNN AQSh markazli global media ekotizimining bir qismi sifatida G‘arb diplomatik va xavfsizlik diskursiga yaqinroq institutsional muhitda faoliyat yuritadi; uning kuchli tomoni xalqaro siyosiy elitaga yaqin axborot oqimini tez va tizimli yetkazishida, ammo aynan shu yaqinlik ba’zan rasmiy manbalar diskursining haddan tashqari ustunlashuviga olib kelishi mumkin — bu propaganda modelining “rasmiy manbalarga tayanish” filtri bilan izohlanadi [5]. Al Jazeera esa Qatar markazli transmilliy arab media tarmog‘i sifatida Yaqin Sharq auditoriyasi va global janub nuqtayi nazariga ko‘proq sezgir bo‘lgan axborot doirasida ishlaydi; uning afzalligi maydondagi insoniy oqibatlarni ko‘proq ko‘rsatish va tarixiy-kontekstual qatlamni kengroq berishida, biroq u ham o‘z mintaqaviy siyosiy-semantik maydonidan butunlay tashqarida emas.

Xulosa. Shunday qilib, freyming, agenda-setting, media bias va propaganda modeli mojarro yoritilishini tahlil qilishda o‘zaro bog‘liq nazariy majmua sifatida ishlaydi: freyming voqeaning ma’nosini, agenda-setting uning muhimlik ierarxiyasini, media bias selektiv og‘ishni, propaganda modeli esa ushbu jarayonlarning institutsional-siyosiy-iqtisodiy sharoitini tushuntiradi. Falastin–Isroil mojarosini CNN va Al Jazeera misolida ko‘rib chiqish ushbu nazariyalarning amaliy quvvatini yaqqol ko‘rsatadi: media urushni faqat aks ettirmaydi, balki uni talqin qilish, legitimlashtirish va auditoriya ongida tartibga solish jarayonida faol ishtirok etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Entman R.M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm // Journal of Communication. — 1993. — Vol. 43, No. 4. — P. 51–58.
2. D’Angelo P. News Framing as a Multiparadigmatic Research Program: A Response to Entman // Journal of Communication. — 2002. — Vol. 52, No. 4. — P. 870–888.
3. McCombs M.E., Shaw D.L. The Agenda-Setting Function of Mass Media // Public Opinion Quarterly. — 1972. — Vol. 36, No. 2. — P. 176–187.
4. McCombs M. Setting the Agenda: The Mass Media and Public Opinion. — Cambridge: Polity Press, 2004.

Shukrulloxon SHERQO'ZIEV,
FarDU tayanch doktoranti

BADIIY ASAR KOMPOZITSIYASIDA HAYOT VA O'LIMNING AKS ETISHI

Annotatsiya: mazkur maqolada hayot va o'lim kategoriyalarining XX asr o'zbek nasri kompozitsion strukturasidagi poetik-funksional xususiyatlari tahlil etiladi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Odil Yoqubov va O'tkir Hoshimov romanlari misolida mazkur kategoriyalarning syujet, konflikt, obrazlar tizimi, makon-zamon va psixologik tasvir bilan semantik-kompozitsion aloqasi ochib beriladi. Jismoniy va ma'naviy o'lim, tarixiy tanazzul, ruhiy tiriklik hamda xotira fenomenlarining badiiy talqini qiyosiy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqot natijasida hayot va o'lim kompozitsiyaning nafaqat mazmuniy, balki asarning g'oyaviy-estetik va strukturaviy yaxlitligini ta'minlovchi muhim poetik kategoriya ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: badiiy asar, kompozitsiya, hayot, o'lim, hayot-mamot, syujet, konflikt, obraz, motiv, psixologizm, tarixiy xotira, XX asr o'zbek adabiyoti, roman poetikasi.

Аннотация: в данной статье анализируются поэтико-функциональные особенности категорий жизни и смерти в композиционной структуре узбекской прозы XX века. На материале романов Абдуллы Кадыри, Чулпана, Одиля Ёкубова и Уткира Хошимова раскрывается семантико-композиционная взаимосвязь данных категорий с сюжетом, конфликтом, системой образов, пространственно-временной организацией и психологизмом. На основе сравнительного анализа освещается художественная интерпретация феноменов физической и духовной смерти, исторического упадка, духовной жизнеспособности и памяти. В результате исследования обосновывается, что жизнь и смерть являются важной поэтической категорией, обеспечивающей не только содержательную, но и идейно-эстетическую и структурную целостность художественного произведения.

Ключевые слова: художественное произведение, композиция, жизнь, смерть, жизнь и смерть, сюжет, конфликт, образ, мотив, психологизм, историческая память, узбекская литература XX века, поэтика романа.

Annotation: this article analyzes the poetic and functional features of the categories of life and death within the compositional structure of twentieth-century Uzbek prose. Drawing on the novels of Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Odil Yoqubov, and O'tkir Hoshimov, the study elucidates the semantic and compositional interrelationship of these categories with plot, conflict, the system of characters, spatiotemporal organization, and psychological depiction. The artistic interpretations of physical and spiritual death, historical decline, spiritual vitality, and the phenomenon of memory are examined through comparative analysis. The study demonstrates that life and death constitute not merely semantic components of literary composition but also significant poetic categories that contribute to the ideological, aesthetic, and structural integrity of a literary work.

Key words: literary work, composition, life, death, life-and-death, plot, conflict, character, motif, psychologism, historical memory, twentieth-century Uzbek literature, poetics of the novel.

Insoniyat badiiy tafakkurining eng qadimiy va doimiy mavzularidan biri hayot va o'lim masalasidir. Inson dunyoga keladi, yashaydi, iz qoldiradi va muayyan vaqtda bu dunyoni tark etadi. Shu bois hayot va o'lim masalasi nafaqat falsafiy, diniy yoki axloqiy tafakkurning, balki badiiy adabiyotning ham fundamental muammolaridan biri hisoblanadi. Badiiy asarda o'limning tasvirlanishi ko'pincha biologik hodisa chegarasidan chiqib, insonning ma'naviy qiyofasi, jamiyatning tarixiy holati, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, muhabbat va nafrat, xotira va unutish kabi tushunchalar bilan bog'lanadi.

Hayot va o'limning badiiy talqini haqida gapirganda, uni faqat asarda qaysidir qahramonning vafoti yoki tirikligi bilan bog'lash yetarli emas. Chunki adabiyotda "o'lim" ko'pincha ramziy ma'noga ham ega bo'ladi. Inson jismonan tirik bo'lsa-da, ma'naviy jihatdan o'lik bo'lishi mumkin; aksincha, jismonan hayotdan ko'z yumgan shaxsning g'oyasi, xotirasi

yoki ezgu amali keyingi avlod hayotida davom etishi mumkin. Demak, hayot va o'lim kategoriyalari badiiy asarning g'oyaviy-falsafiy mazmunini belgilash bilan birga, uning kompozitsion qurilishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kompozitsiya badiiy asarning barcha tarkibiy qismlarini muayyan g'oyaviy-estetik maqsad asosida birlashtiruvchi tizimdir. Syujet voqealarining joylashuvi, ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim, obrazlarning o'zaro munosabati, makon va zamon almashinuvi, retrospektiv chekinishlar, parallel syujetlar hamda yakuniy xulosaning qanday tashkil etilishi asarning kompozitsion yaxlitligini ta'minlaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, hayot va o'lim motivlari ana shu kompozitsion qismlarning o'zaro bog'lanishiga xizmat qilishi mumkin.

XX asr o'zbek adabiyoti hayot va o'lim masalasining turli tarixiy-estetik talqinlarini kuzatish uchun keng imkoniyat

beradi. Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar” romanida shaxsiy fojia va milliy-tarixiy tanazzul bir-biriga bog’langan bo’lsa, Cho’lponning “Kecha va kunduz” romanida zulmat va yorug’lik, jaholat va ma’rifat, ruhiy qullik va erkinlik o’rtasidagi qarama-qarshilik “hayot” va “o’lim”ning ramziy qutblarini yuzaga chiqaradi. Keyingi davr o’zbek nasrida esa hayot va o’limning kompozitsion talqini yanada murakkablashadi. Xususan, O’tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanida Ikkinchi jahon urushi keltirgan kulfatlar inson taqdirleri orqali ochiladi.

Hayot va o’lim – badiiy asarning falsafiy-estetik kategoriyasi. Badiiy asarda hayot va o’limni tadqiq etishda avvalo ularning ko’pqatlamli mohiyatini belgilab olish zarur. Hayot biologik mavjudlik ma’nosidan tashqari, ma’naviy faoliyat, muhabbat, orzu, xotira, kurash va yaratuvchanlikni ham anglatadi. O’lim esa jismoniy yakun bilan bir qatorda ma’naviy yemirilish, umidsizlik, tarixiy xotiraning yo’qolishi, insoniy qadriyatlarning barbod bo’lishi kabi ma’nolarni ifodalashi mumkin.

Shu jihatdan hayot va o’limni ikki qarama-qarshi qutb sifatida emas, bir-birini mazmunan to’ldiruvchi kategoriyalar sifatida qarash maqsadga muvofiq. Insonning hayot haqidagi tasavvuri ko’pincha o’limni anglash orqali chuqurlashadi. Badiiy asarda ham qahramonning o’lim xavfi, yaqin kishisidan ayrilishi yoki o’z hayotining nihoyasini his qilishi uning ichki dunyosini ochishning kuchli vositasiga aylanadi.

Hayot va o’limning badiiy talqinida uch darajani ajratish mumkin: jismoniy daraja – tug’ilish, yashash, kasallik, halokat, o’lim va ayriliq; ruhiy-psixologik daraja – umid, qo’rquv, iztirob, ayriliq, xotira, armon va ruhiy tiriklik; ijtimoiy-tarixiy daraja – xalq yoki jamiyatning tanazzuli, milliy uyg’onish, tarixiy xotira va kelajak uchun kurash.

Badiiy asarning kompozitsiyasi aynan mana shu uch darajani birlashtirishi mumkin. Natijada qahramonning individual taqdiri jamiyat va tarix taqdiri bilan uyg’unlashadi.

“O’tkan kunlar” romanida hayot va o’limning kompozitsion funksiyasi. Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar” romani o’zbek romanchiligining muhim namunalaridan biri bo’lib, XX asr boshlarida shakllangan yangi o’zbek romanchiligi taraqqiyotida alohida o’rin tutadi. Romandagi hayot va o’lim munosabatini faqat Otabek va Kumush taqdiri doirasida ko’rish asarning mazmunini toraytirib qo’yadi. Ularning fojiasi kengroq ijtimoiy-tarixiy jarayonning badiiy ifodasidir. Otabek va Kumushning muhabbati hayotning, yangilikning, insoniylikning va kelajak umidining ramziy ifodasi sifatida ko’rinsa, ularning fojiali taqdiri o’zaro nizolar, hasad, jaholat va ijtimoiy tartibsizlikning halokatli oqibatlarini namoyon qiladi.

Roman kompozitsiyasidagi asosiy kuchlardan biri – muhabbat va fojiaga olib boruvchi konfliktning bosqichma-bosqich kuchayib borishidir. Dastlabki voqealarda o’quvchi Otabek va Kumush munosabatlaridagi hayotbaxshlikni his qiladi. Keyinchalik oilaviy va ijtimoiy ziddiyatlar bu hayotiy

makonni toraytirib boradi. Konflikt chuqurlashgan sari asar kompozitsiyasi ham fojiali yechimga tomon harakat qiladi.

Bu yerda o’lim syujetning oddiy yakuni emas. Aksincha, qahramonlar taqdirining fojiaiy yakuni asarning bosh g’oyasini yanada kuchaytiradi: jamiyatdagi jaholat va ichki nizolar nafaqat shaxsiy baxtni, balki millatning kelajagini ham yemirishi mumkin.

Shu jihatdan “O’tkan kunlar”dagi o’lim – “hayotning tugashi”dan ko’ra “muayyan tarixiy-ma’naviy muhitning inson baxtini yemirishi”ni ko’rsatadigan badiiy vositadir. Hayot va o’limning kompozitsion qarama-qarshiligi orqali yozuvchi o’quvchini bir savolga olib keladi: inson o’z taqdirini o’zi belgilay oladimi yoki nosog’lom ijtimoiy muhit uning hayot yo’lini halokatga boshlaydimi?

“Kecha va kunduz” romanida hayot va o’limning ramziy kompozitsiyasi. Cho’lponning “Kecha va kunduz” romani hayot va o’lim kategoriyalarining ramziy-kompozitsion talqini uchun ayniqsa muhimdir. Asar nomining o’zidayoq ikki qarama-qarshi qutb – “kecha” va “kunduz” mavjud. Bu ikki tushuncha oddiy vaqt ifodasi bo’lib qolmay, asarning butun g’oyaviy-kompozitsion tizimini boshqaruvchi leytmotivga aylanadi.

“Kecha” – jaholat, qo’rquv, mutelik, ijtimoiy adolatsizlik va ruhiy qaramlik bilan bog’lanadi. “Kunduz” esa ma’rifat, uyg’onish, erkinlik va insoniy o’zlikka intilish imkoniyatini anglatadi. Biroq roman kompozitsiyasida “kunduz” to’la qaror topgan holat emas. Shuning uchun asar nomidagi ikki qutb orasidagi masofa roman qahramonlarining hayot yo’lida ham sezilib turadi.

Zebi obrazining fojeasi bu nuqtada alohida ahamiyat kasb etadi. Uning hayoti tashqi tomondan davom etayotgandek ko’rinsa-da, shaxsiy erkinlikning cheklanishi, ayolning ijtimoiy mavqei va zo’ravon muhit uning ma’naviy hayotini tobora toraytiradi. Demak, “o’lim” bu yerda faqat biologik hodisa emas, balki shaxsning o’zligini yo’qotish xavfini ham bildiradi.

Cho’lpon turli motivlarni bir-biri bilan bog’lash orqali xususiy fojiani tarixiy-ijtimoiy inqiroz bilan tutashtiradi. Natijada hayot va o’limning kompozitsion talqini “kecha” va “kunduz”ning o’zaro munosabatiga singdiriladi. Insonning jismoniy hayoti bilan uning ma’naviy hayoti o’rtasidagi farq ham shu orqali ko’rinadi.

“Ulug’bek xazinasi” romanida tarixiy hayot va ma’naviy o’lim. Odil Yoqubovning “Ulug’bek xazinasi” romanida hayot va o’lim masalasi tarixiy shaxs va tarixiy tafakkur muammosi bilan bog’lanadi. Bu asarda jismoniy o’limning o’zi emas, inson yaratgan ma’naviy va ilmiy merosning yashovchanligi masalasi ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Ulug’bekning hayoti ilm, tafakkur va ma’rifat bilan bog’langan. Uning fojiasi esa ilm bilan jaholat, tafakkur bilan mutaassiblik o’rtasidagi ziddiyatning keskinlashuvidan kelib chiqadi. Shu sababli qahramonning o’limi asar

kompozitsiyasida yakuniy nuqta bo'lib qolmaydi. Ulug'bekning ilmiy merosi uning jismoniy hayotidan uzoqroq yashaydi.

Bu holat badiiy asardagi "hayot" tushunchasining mohiyatini kengaytiradi. Insonning jismoniy hayoti vaqt bilan chegaralangan, ammo uning yaratgan ma'naviy boyligi tarixiy makonda davom etishi mumkin. Demak, kompozitsion jihatdan o'lim yakun bo'lsa-da, g'oyaviy jihatdan u yangi hayotning boshlanish nuqtasiga aylanishi mumkin.

Bu xususiyatni "hayot – o'lim – xotira" uchligi orqali ifodalash mumkin. Shaxs hayotdan ketadi, ammo uning g'oyasi xotirada yashaydi. Shu tarzda o'lim motivi asarning yakuniy g'oyasini kuchaytiradi.

O'tkir Hoshimov nasrida hayot va o'lim: inson taqdiri va tarixiy xotira. O'tkir Hoshimov ijodida hayot va o'lim masalasi, ayniqsa, inson taqdiri, urush, zo'ravonlik va tarixiy xotira bilan chambarchas bog'langan. "Ikki eshik orasi" romanida Ikkinchi jahon urushi keltirgan kulfatlar oddiy tarixiy faktlar sifatida emas, balki inson qalbida qoldirgan izlari orqali tasvirlanadi.

Asar nomining o'zi ham inson umrining chegaralangan makonini anglatadi: inson bir eshikdan hayotga kirib, ikkinchi eshikdan chiqib ketadi. Bu ramziy model asarning falsafiy mazmunini belgilaydi.

Bunda "ikki eshik" tug'ilish va o'limni bildirsa, "oraliq makon" insonning butun hayot yo'lini anglatadi. Inson uchun eng muhim masala ana shu oraliq vaqtni qanday yashashdir. Shu sababli romanda muhabbat, sadoqat, xiyonat, urush, otazona, farzand, vatan, insoniylik kabi tushunchalar hayotning mazmunini belgilovchi qadriyatlar sifatida namoyon bo'ladi.

Romanning ko'p qatlamli kompozitsiyasi ham hayot va o'lim masalasini chuqurlashtiradi. Turli taqdirlarning bir nuqtada tutashishi o'quvchiga individual hayotning tarixiy jarayondan ajralmasligini ko'rsatadi. Bir insonning o'limi faqat bir shaxsning fojeasi emas, balki uning yaqinlari, oilasi va jamiyat hayotida davom etadigan ruhiy jarayonning boshlanishidir.

"Tushda kechgan umrlar" romanida esa bu masala yanada murakkab psixologik shaklga ega. Asarda turli vaqt qatlamlari, xotira, tush, kechinma va tarixiy voqealarning o'zaro tutashuvi inson umrining parchalanganligini ko'rsatadi. Bu yerda o'lim faqat biologik hodisa emas. Tarixiy zo'ravonlik insonning ruhiy olamida uzoq vaqt davom etadigan "ichki o'lim" holatini yuzaga keltiradi. Demak, o'lim bir lahzalik voqea bo'lishi bilan birga, uning ruhiy oqibatlari yillar davomida yashashi mumkin.

Hayot va o'limning kompozitsion shakllari. Yuqoridagi asarlar tahlili asosida hayot va o'lim kategoriyalarining badiiy asar kompozitsiyasidagi bir necha asosiy funksiyalarini ajratish mumkin.

Birinchidan, hayot va o'lim konfliktini kuchaytiradi. Qahramon hayoti xavf ostida qolganda yoki uning yaqin insonidan ayrilish ehtimoli paydo bo'lganda konflikt yanada keskinlashadi. "O'tkan kunlar"dagi fojiaiy munosabatlar, "Kecha va kunduz"dagi shaxs va jamiyat ziddiyati, "Ikki eshik orasi"dagi urush fojiasi bunga misol bo'la oladi.

Ikkinchidan, o'lim kulminatsiyani tayyorlaydi. Ko'pgina badiiy asarlarda o'limga olib keluvchi voqealar syujetning bosqichma-bosqich keskinlashuvi asosida quriladi. O'limning o'zi esa ko'pincha oldingi konfliktlarning mantiqiy natijasiga aylanadi.

Uchinchidan, o'lim asarning g'oyaviy yakunini belgilaydi. Qahramonning hayotdan ko'z yumishi orqali muallif muayyan ijtimoiy yoki axloqiy xulosani ilgari surishi mumkin. Biroq kuchli badiiy asarlarda o'limning ma'nosi uning biologik mazmunidan ancha keng bo'ladi.

To'rtinchidan, hayot va o'lim obrazlar tizimini qarama-qarshi qo'yadi. Badiiy asarda hayotga intiluvchi, yangilik tarafdori, ma'rifatparvar obrazlar bilan o'lim, tanazzul, jaholat yoki zo'ravonlikni ifodalovchi obrazlar qarama-qarshi qo'yilishi mumkin.

Beshinchidan, o'lim xotira motivini yuzaga chiqaradi. Qahramon vafotidan keyin uning hayoti boshqa personajlar xotirasida davom etadi. Natijada kompozitsiya "hayot – o'lim – xotira" modeli asosida kengayadi.

Hayot va o'limning "jismoniy" va "ma'naviy" ko'rinishlari. XX asr o'zbek adabiyotidagi asarlarni qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, hayot va o'lim kategoriyalarini ikki asosiy ko'rinishda kuzatish mumkin.

Jismoniy o'lim – qahramonning hayotdan ko'z yumishi, urush, qotillik, kasallik yoki boshqa fojiali hodisalar bilan bog'liq.

Ma'naviy o'lim esa insonning o'zligini, orzusini, erkinligini, vijdonini yoki hayot mazmunini yo'qotishi bilan bog'liq.

"Kecha va kunduz"da ma'naviy qaramlik, "Tushda kechgan umrlar"da tarixiy zo'ravonlikning inson ruhiyatidagi izlari, "O'tkan kunlar"da ijtimoiy muhitning inson baxtiga tajovuzi ana shu ikkinchi ko'rinishga yaqin turadi.

Shu bilan birga, adabiyotda "o'limdan keyingi hayot" tushunchasi ham muhimdir. Bu diniy-falsafiy ma'nodagi narigi dunyo hayotidan tashqari, badiiy xotira ma'nosida ham qo'llanadi. Yozuvchi uchun qahramonning o'limi uning badiiy mavjudligining tugashi emas. Aksincha, o'lim qahramon taqdirining ma'nosini o'quvchi ongida yanada chuqurlashtiradi.

Hayot va o'limning makon-zamon bilan munosabati. Kompozitsiyada hayot va o'lim makon va zamon tushunchalari bilan ham uzviy bog'liq. Hayotning makoni ko'pincha harakat, ochiqlik va kelajak bilan bog'langan bo'lsa, o'lim makoni yopiq, qorong'i yoki chegaralangan tasvirlar orqali ifodalanishi mumkin. Biroq bu doimiy poetik qoida emas. Ba'zan qabriston, xaroba yoki tun hayot va xotira makoniga aylanishi mumkin.

"Kecha va kunduz"dagi "kecha" va "kunduz" oppozitsiyasi aynan zamon orqali falsafiy mazmun kasb etadi. "Kecha" tarixiy va ma'naviy holatni, "kunduz" esa kutilayotgan kelajakni bildiradi. Shu ma'noda vaqt kategoriyasi hayot va o'limning ramziy ifodasiga aylanadi.

“Tushda kechgan umrlar” kabi asarlarda esa vaqtning chiziqli harakati buziladi: o'tmish, bugun va xotira bir-biriga aralashadi. Natijada insonning hozirgi hayoti o'tmishdan ajralmagan holda ko'rsatiladi. Bu esa tarixiy voqealarning “o'lmaganini”, ya'ni ular xotirada yashashda davom etishini bildiradi.

Hayot va o'lim: kompozitsiyaning ichki semantik o'qi. Badiiy asar kompozitsiyasini faqat tashqi shakl sifatida tushunish to'g'ri emas. Kompozitsiya asarning ichki ma'nolarini bir-biriga bog'lovchi semantik tizim hamdir. Hayot va o'lim ana shu tizimning markaziy o'qlaridan biriga aylanishi mumkin.

Masalan, “O'tkan kunlar”da muhabbat bilan fojea, hayotga intilish bilan o'lim, shaxsiy baxt bilan ijtimoiy muhit o'rtasidagi munosabat kompozitsion yaxlitlikni kuchaytiradi. “Kecha va kunduz”da “kecha–kunduz” oppozitsiyasi butun roman mazmunini birlashtiruvchi ramziy o'q vazifasini bajaradi. “Ikki eshik orasi”da tug'ilish va o'lim orasidagi inson umri asarning falsafiy mazmunini belgilaydi. “Ulug'bek xazinasi”da esa jismoniy o'lim bilan ma'naviy merosning davomiyligi qarama-qarshi qo'yiladi.

Shu nuqtayi nazardan, hayot va o'limni kompozitsion semantema sifatida ham talqin qilish mumkin. Ya'ni ular asarning turli qismlarida turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'lsa-da, barcha qismlarni yagona g'oyaviy markaz atrofida birlashtiradi.

Xulosa. XX asr o'zbek adabiyoti namunalari tahlili shuni ko'rsatadiki, hayot va o'lim masalasi badiiy asarda oddiy mavzu yoki syujet elementi sifatida chegaralanib qolmaydi. U asarning falsafiy mazmunini, konfliktlar tizimini, obrazlar munosabatini, syujet harakatini va kompozitsion yakunini belgilovchi muhim estetik kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanida hayot va o'lim shaxsiy muhabbat fojiasi bilan milliy-tarixiy tanazzulni

bog'laydi. Qahramonlarning fojiali taqdiri orqali jaholat, ichki nizolar va ijtimoiy beqarorlikning inson hayotiga ta'siri ochiladi.

Cho'lponning “Kecha va kunduz” romanida hayot va o'lim bevosita ramziy tizimga ko'chadi. “Kecha” va “kunduz” oppozitsiyasi zulmat va ma'rifat, jaholat va uyg'onish, qaramlik va erkinlik kabi tushunchalarni birlashtiradi. Natijada asarning nomi va kompozitsiyasi o'zaro chambarchas bog'lanadi.

Odil Yoqubovning “Ulug'bek xazinasi” romanida insonning jismoniy o'limi bilan uning ma'naviy merosi o'rtasidagi ziddiyat markazga chiqadi. Ulug'bekning hayoti yakun topishi mumkin, biroq ilm va tafakkurga asoslangan merosning hayoti davom etadi.

O'tkir Hoshimov asarlarida esa hayot va o'lim inson taqdiri, urush, tarixiy xotira va ma'naviy jarohatlar bilan bog'lanadi. “Ikki eshik orasi” nomining o'zi inson umrini tug'ilish va o'lim orasidagi muayyan makon sifatida ramziylashtiradi. “Tushda kechgan umrlar”da esa o'tmish va bugunning bir-biriga kirishib ketishi tarixiy voqealarning inson ruhiyatida davom etishini ko'rsatadi.

Demak, badiiy asar kompozitsiyasida hayot va o'limning aks etishi uch asosiy poetik vazifani bajaradi: birinchidan, syujet va konflikt harakatga keltiradi; ikkinchidan, obrazlarning ruhiy va ma'naviy qiyofasini ochadi; uchinchidan, asarning falsafiy-g'oyaviy xulosasini shakllantiradi. Eng muhimi, badiiy adabiyotda o'lim har doim ham yakun emas. Ba'zan u xotiraning, g'oyaning, ma'naviy merosning yoki yangi hayot haqidagi tasavvurning boshlanishidir.

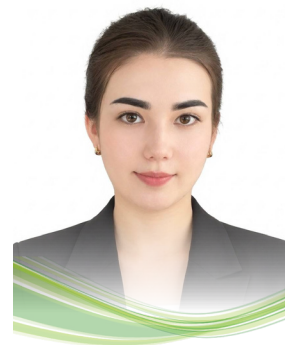
Shu sababli hayot va o'lim kategoriyalarini kompozitsiya bilan bog'liq holda tadqiq etish XX asr o'zbek adabiyotidagi inson konsepsiyasini, tarixiy xotira va milliy o'zlik masalalarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Badiiy asarning kompozitsion yaxlitligi ham ko'p jihatdan ana shu ikki qutb – hayot va o'lim o'rtasidagi badiiy-falsafiy harakatga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qur'onov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: Akademnashr, 2013.
2. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.
3. Qur'onov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018.
4. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. –T.: “O'qituvchi”, 1980.
5. Sher A., Estetika. –T.: O'zbekiston, 2015.
6. Рахимов З. “Кўҳна дунё” романи поэтикаси. Фарғона нашриёти, 2005.
7. Yoqubov O. Ko'hna dunyo – T.: Yangi asr avlodi, 2015.
8. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. Toshkent. “Yangi asr avlodi”, 2011.
9. Qahhor A. Ming bir jon –T.: Global books, 2021.
10. Qodiriy A. O'tkan kunlar–T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.
11. Cho'lpon A. Kecha va kunduz – T.: Yangi nashr, 2019.
12. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi – T.: O'qituvchi, 2018.
13. Yoqubov O. Ko'hna dunyo – T.: Yangi asr avlodi, 2015.
14. <http://www.ziyouz.com> sayti.

Gulnoza KARIMOVA,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktoranti

Email: gulnozkarimova106@gmail.com

MUALLIFLIK KORPUSLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Annotatsiya: maqolada mualliflik korpusi tushunchasining shakllanishi, uning umumiy korpuslardan farqli jihatlari hamda korpus lingvistikasidagi nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Korpus tadqiqotlarining rivojlanishida xorij tadqiqotchilarining qarashlari mualliflik korpuslarini o'rganish nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida mualliflik korpuslarini yaratish va ulardan foydalanish bo'yicha shakllangan tadqiqotlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida o'zbek tilidagi mualliflik korpuslari uchun matn tanlash, metama'lumot, lingvistik annotatsiya, qidiruv tizimi va miqdoriy tahlilning o'zaro bog'liq metodologik omillar ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: *mualliflik korpusi, korpus uslubshunosligi, idiolekt, annotatsiya, teglash, konkordans, semantik teg, morfologik tahlil.*

Annotation: this article examines the formation of the concept of the author corpus, its distinctive features in comparison with general corpora, and its theoretical and practical foundations within corpus linguistics. The views of international scholars on the development of corpus research are reviewed from the perspective of author corpus studies. The article also analyzes research conducted in Uzbek linguistics on the development and use of author corpora. The findings demonstrate that text selection, metadata, linguistic annotation, search systems, and quantitative analysis constitute interrelated methodological components in the development and study of author corpora in Uzbek.

Key words: *author corpus, corpus stylistics, idiolect, annotation, tagging, concordance, semantic tagging, morphological analysis.*

Аннотация: в статье рассматривается становление понятия авторского корпуса, его отличительные особенности по сравнению с общими корпусами, а также теоретические и практические основы его формирования в корпусной лингвистике. С позиций изучения авторских корпусов анализируются взгляды зарубежных исследователей на развитие корпусных исследований. Кроме того, рассматриваются исследования, проведенные в узбекском языкознании по созданию и использованию авторских корпусов. В результате исследования обосновывается, что отбор текстов, метаданные, лингвистическая аннотация, поисковая система и количественный анализ представляют собой взаимосвязанные методологические компоненты формирования и изучения авторских корпусов узбекского языка.

Ключевые слова: *авторский корпус, корпусная стилистика, идиолект, аннотация, тегирование, конкорданс, семантическое тегирование, морфологический анализ.*

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab korpus lingvistikasi tabiiy tilni qayta ishlash va elektron shaklda jamlangan matnlar asosida o'rganiladigan empirik yo'nalish sifatida izchil rivojlandi. Zamonaviy korpus tadqiqotlarining shakllanishida kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi muhim omil bo'ldi. Dastlabki elektron korpuslardan boshlab matnlarni katta hajmda saqlash, qidirish va statistik jihatdan tahlil qilish imkoniyatining kengayishi til hodisalarini kuzatishning yangi usullarini yuzaga keltirdi. Shu sababli korpus

lingvistikasi faqat katta hajmdagi elektron matnlar yig'indisini yaratish bilan cheklanmay, matnni tanlash, strukturaga solish, annotatsiyalash va tahlil qilishning izchil metodologiyasini shakllantirdi.

Ingliz olimi John Sinclairning 1991-yilda nashr etilgan "Corpus, Concordance, Collocation" asari ushbu jarayonda muhim o'rin tutadi. Asarda korpus yaratish, matnni kompyuter yordamida qayta ishlash, konkordans va kollokatsiya masalalari bir tizimda ko'rib chiqilgan. Sinclairning yondashuvida tilni real qo'llanish

namunalaridan kelib chiqib o'rganish muhim metodologik tamoyil sifatida namoyon bo'ladi. [10, 62–63-b.]

Umumiy korpusning maqsadi muayyan til yoki til variantining imkon qadar keng manzarasini ko'rsatish bo'lsa, mualliflik korpusida tadqiqot markazi alohida ijodkorning matnlari va uning til qo'llash xususiyatlariga ko'chadi. Bunday korpus muallif ijodining to'liq merosini yoki tadqiqot maqsadiga muvofiq tanlangan qismini qamrab olishi mumkin. Shuning uchun mualliflik korpusida reprezentativlik tushunchasi umumiy tilga emas, muayyan muallif ijodining tanlangan yoki to'liq qamroviga nisbatan qo'llanadi. Biber, Conrad va Reppenning 1998-yilda nashr etilgan "Tilning tuzilishi va qo'llanilishini o'rganuvchi korpus lingvistikasi" asari korpus asosida til xususiyatlari, registrlar, grammatik va leksik birliklar hamda matnlar o'rtasidagi farqlarni miqdoriy o'rganish metodlarini tizimlashtirgan muhim tadqiqotlardan biridir. Mualliflik korpusiga nisbatan ushbu yondashuvning ahamiyati shundaki, bir muallifning turli janr va davrlarga mansub asarlarida til birliklarining tarqalishini qiyoslash imkonini beradi. Bunda Biberning registr va matn xususiyatlarini miqdoriy o'rganish tajribasidan metodologik asos sifatida foydalanish mumkin. [5, 260–263-b.]

McEnery va Wilsonning "Korpus lingvistikasiga kirish" asari esa korpuslarning tuzilishi, ulardan foydalanish va korpus tadqiqotining asosiy metodlarini tizimli ravishda yoritgan ishlardan biridir. Korpuslarni umumiy yoki ixtisoslashgan, statik yoki monitoring, bir tilli yoki ko'p tilli, annotatsiyalangan yoki annotatsiyalanmagan kabi bir necha mezon asosida tavsiflash mumkin. Bunday mezonlar bir-birini istisno qilmaydi. [9, 625–637-b.] Masalan, muayyan muallif ijodiga bag'ishlangan korpus ayni vaqtda ixtisoslashgan, bir tilli va annotatsiyalangan korpus bo'lishi mumkin. Mualliflik korpusining muhim metodlaridan biri konkordansdir. Konkordans yordamida muayyan so'z yoki birlikning matndagi qo'llanishlari kontekst bilan birgalikda kuzatiladi. Michael Stubbsning "Matn va korpus tahlili: til va madaniyatni kompyuter yordamida o'rganish asari" kompyuter yordamida korpusdagi takrorlanuvchi til naqshlarini aniqlash imkoniyatlarini ko'rsatgan muhim tadqiqotlardan biridir. Bunday yondashuv muallifga xos takroriy leksik birliklar, birikuvlar va kontekstual modellarni aniqlash uchun ham muhimdir.

Korpus tahlilining miqdoriy jihatida Stefan Th. Gries tadqiqotlarida alohida o'rin tutadi. Uning asarida chastota ro'yxatlari, kollokatsiyalar, konkordanslar va statistik tahlilning amaliy imkoniyatlari yoritiladi. Bu yondashuv mualliflik korpusidagi kuzatuvlarni oddiy misollar yig'indisi

darajasida qoldirmasdan, ularning chastotasi, taqsimoti va o'zaro munosabatini miqdoriy baholash imkonini beradi. Bunda statistik metod korpus annotatsiyasining o'rnini bosmaydi, balki sifatli annotatsiya qilingan ma'lumotni miqdoriy jihatdan tahlil qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Yana bir olim Susan Hunston korpusdan foydalanishda ma'lumotni to'g'ri talqin qilish masalasiga e'tibor qaratadi. Uning "Amaliy tilshunoslikda korpuslar" asarida korpus dizayni, konkordans qatorlarini talqin qilish, korpus ma'lumotining ishonchliligi va miqdoriy tushunchalar muhokama qilinadi. Shundan kelib chiqib, mualliflik korpusida yuqori chastota avtomatik ravishda muayyan badiiy yoki lingvistik ma'noni anglatadi degan xulosaga kelish to'g'ri emas. Chastotaviy natija kontekst, janr, matn hajmi va boshqa omillar bilan birgalikda izohlanishi lozim. [7, 162–163-b.]

Mualliflik korpusining korpus uslubshunosligidagi imkoniyatlari Michaela Mahlberg tadqiqotlarida yaqqol ko'rinadi. Uning 2013-yilda nashr etilgan ishida Charlz Dikens romanlaridagi takrorlanuvchi so'z ketma-ketliklari va ularning matniy vazifalarini korpus lingvistikasi bilan adabiy uslubshunoslikni birlashtirgan holda tahlil qiladi. Tadqiqotda klasterlar, ya'ni takrorlanuvchi so'z ketma-ketliklari personajlashtirish, badiiy nutq va boshqa matniy funksiyalar bilan bog'liq holda o'rganiladi. Shu jihatdan Mahlberg yondashuvi mualliflik korpusini oddiy elektron matnlar bazasidan badiiy uslubni o'rganish vositasiga aylantirish imkoniyatini ko'rsatadi. [8, 172–183-b.]

Mualliflik korpusining amaliy arxitekturasida bir necha o'zaro bog'liq qatlamlarni ajratish mumkin. Birinchi qatlamni asarning elektron matni tashkil etadi. Ikkinchi qatlamda asar nomi, muallif, yaratilgan yoki nashr etilgan sana, janr, manba va boshqa bibliografik ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi metama'lumotlar beriladi. Uchinchi qatlamda esa morfologik, sintaktik, semantik, leksik yoki boshqa lingvistik annotatsiyalar joylashtirilishi mumkin.

Annotatsiyaning muhim vazifasi matn birliklarini tadqiqot uchun tizimli ravishda tavsiflashdir. Shu nuqtayi nazardan Manzura Abjalovanning ishlari o'zbek korpus lingvistikasida alohida ahamiyatga ega. U 2020-yilda nashr etilgan "Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari" monografiyasida o'zbek tilidagi matnlarni avtomatik qayta ishlashning grafematik, morfologik va sintaktik modullari uchun lingvistik ta'minot masalalarini tadqiq etgan. Monografiyada so'z turkumlarini formallashtirish, morfonologik va orfografik qoidalarni algoritmlashtirish kabi masalalar ham ko'rib chiqilgan. [1, 162–163-b.] Shuningdek, M.Abjalovanning 2022-yilda nashr etilgan

“Korpus lingvistikasi” uslubiy qo‘llanmasi o‘zbek tilida korpus lingvistikasining shakllanishi, korpus tuzish, reprezentativlik, annotatsiya, korpus tipologiyasi, milliy va parallel korpuslar hamda Alisher Navoiy mualliflik korpusi kabi masalalarni bir tizimda yoritadi. Mazkur qo‘llanma mualliflik korpusini alohida korpus turi sifatida tushuntirish bilan birga, uning milliy korpus tarkibidagi o‘rnini ham ko‘rsatadi. Abjalovanning korpus birliklarini teglash va annotatsiyalashga bag‘ishlangan 2023-yilgi ishida esa lingvistik annotatsiya korpusni oddiy elektron matnlar arxivi yoki elektron kutubxonadan farqlovchi muhim xususiyatlardan biri sifatida izohlanadi. [2, 127–140-b.]

O‘zbek tilida mualliflik korpuslarini maxsus va tizimli o‘rganish bo‘yicha dastlabki muhim ishlardan biri Shahlo Mirjonovna Xamrayeva tadqiqotlari bilan bog‘liq. Uning “O‘zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari” mavzusidagi PhD tadqiqoti 2018-yilda himoya qilingan. Mazkur ish mualliflik korpusini tuzish, matn tanlash va lingvistik ta‘minot masalalarini o‘zbek tili materiali asosida tizimlashtirishga qaratilgan. Xamrayeva keyinchalik o‘zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta‘minoti masalasini ham alohida tadqiq etgan. Xamrayeva ishlarining muhim jihati shundaki, u mualliflik korpusini faqat elektron matnlar majmuasi sifatida emas, balki muayyan lingvistik ishlov berish tizimiga ega tadqiqot resursi sifatida qaraydi. Shu jihatdan uning ishlari keyingi o‘zbek mualliflik korpuslarini yaratish uchun metodik zamin vazifasini bajaradi. [6, 86–88-b.]

O‘zbek tilidagi mualliflik korpusi tadqiqotlarining muhim tarmoqlaridan biri Alisher Navoiy merosini raqamlashtirish bilan bog‘liq. Abdurahmanova va Yusupovanning 2017-yilda e‘lon qilingan “Alisher Navoiy asarlari korpusi yaratishning ayrim lingvistik masalalari” maqolasida klassik matnlarni korpusga kiritishda yuzaga keladigan lingvistik muammolar ko‘rib chiqilgan. [4, 162–163-b.] Bu yo‘nalishda eski yozuv, transliteratsiya, matn variantlari va klassik leksikani qayta ishlash kabi masalalar zamonaviy korpus texnologiyasi bilan birgalikda ko‘rib chiqiladi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusining keyingi bosqichida Manzura Abjalova va Nargiza Sa‘dullayevna G‘ulomovanning hamkorligi muhim o‘rin tutadi. Mazkur korpusning muayyan qismi “Badoye’ ul-vasat” devonidagi 650 g‘azal asosida semantik teglar bilan ishlangan. Korpusning rasmiy ma‘lumotlarida semantik teglangan birliklarni qidirish va izohtalab so‘zlar ustiga murojaat qilish imkoniyatlari mavjudligi ko‘rsatiladi. Korpusning dasturiy qismida Python va Django texnologiyalaridan foydalanilgani ham qayd etilgan.

G‘ulomovanning “Alisher Navoiy mualliflik korpusi va uning semantik teglari bazasini yaratish (Badoye’ ul vasat devoni asosida)” mavzusidagi PhD dissertatsiyasi ham shu ilmiy yo‘nalishning muhim bosqichidir. Oliy attestatsiya komissiyasining rasmiy ma‘lumotida ushbu dissertatsiyaning ilmiy rahbari Manzura Abjalova ekani va tadqiqotning 10.00.11 Til nazariyasi amaliy va kompyuter lingvistikasi ixtisosligi bo‘yicha olib borilgani ko‘rsatilgan. Shu tariqa Abjalovanning faoliyati o‘zbek korpusshunosligida ikki muhim yo‘nalishni birlashtiradi. Bir tomondan u matnlarni avtomatik qayta ishlash va lingvistik modullarning nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan shug‘ullangan. Ikkinchi tomondan u korpus yaratish, annotatsiya, qidiruv tizimi va mualliflik korpusi masalalarini bevosita amaliy loyihalar bilan bog‘lagan.

O‘zbek tilidagi mualliflik korpuslari doirasi faqat Navoiy merosi bilan cheklanib qolmayapti. Erkin Vohidov she‘riyati misolida mualliflik korpusini loyihalashga bag‘ishlangan Abdurahmanova Muqaddas va Arislanova Muxlisaning 2024-yilgi maqolasida korpus materialini tanlash, janriy va mavzuviy tuzilmani belgilash, morfologik, semantik va sintaktik teglash hamda dasturiy ta‘minot yaratish bosqichlari ko‘rsatilgan. Mualliflar Erkin Vohidov she‘riyatining korpusini yaratishda shoirning “Saylanma” asarining birinchi jildini material sifatida tanlaganini bildiradi. Bu tadqiqot mualliflik korpusining faqat tayyor matnlarni bir joyga jamlashdan iborat emasligini yana bir bor ko‘rsatadi. [3, 125–128-b.] She‘riy matnlar uchun janr, satr tuzilishi, matnning grafik xususiyatlari va lingvistik annotatsiya kabi omillarni alohida hisobga olish zarur. Shuningdek, korpus interfeysi va qidiruv mexanizmining tadqiqot maqsadiga moslashtirilishi ham muhim.

Shukur Xolmirzayev ijodini korpuslashtirishga oid 2025-yilgi tadqiqotlar ham bu yo‘nalishning kengayotganini ko‘rsatadi. Biroq mavjud manbalarga asoslanib mazkur ishni to‘liq shakllangan va yakunlangan Shukur Xolmirzayev mualliflik korpusi sifatida baholash to‘g‘ri emas. Uni muayyan ijodkor asarlarini mualliflik korpusi tarkibida o‘rganish va korpuslashtirish masalalariga bag‘ishlangan izlanish sifatida ko‘rsatish ilmiy jihatdan ehtiyoqkorroqdir.

Xudoyberdi To‘xtaboyev asarlarini lingvistik korpus tarkibida o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarning paydo bo‘lishi ham mualliflik korpuslari doirasi kengayotganini ko‘rsatadi. Bunday tadqiqotlarda asosiy e‘tibor matnlarni elektronlashtirish bilan birga ularni janriy, morfologik va boshqa lingvistik belgilar asosida tavsiflashga qaratiladi.

Mualliflik korpusining eng muhim imkoniyatlaridan biri yozuvchi yoki shoir tilining leksik va grammatik xususiyatlarini miqdoriy jihatdan o'rganishdir. Bunda so'zlarning chastotasi, takroriy birikuvlar, kollokatsiyalar, muayyan grammatik shakllarning qo'llanish darajasi va ularning janrlar bo'yicha taqsimoti aniqlanishi mumkin. Mualliflik korpusidan olinadigan natijaning ishonchligi esa faqat annotatsiya chuqurligiga bog'liq emas. Korpusning reprezentativligi, matn tanlash tamoyillari, metama'lumotlarning aniqligi, annotatsiya sifati, qidiruv mexanizmi, statistik usul va natijalarni kontekstda talqin qilish birgalikda hisobga olinishi kerak.

O'zbek tilida mualliflik korpuslarini yaratish borasida muayyan nazariy va amaliy tajriba shakllangan bo'lsa-da, bu yo'nalish hali kengayish bosqichida. Avvalo korpuslarning qamrovini kengaytirish va turli davr hamda janrlarga mansub ijodkorlar merosini raqamlashtirish zarur. Yana bir galdagi vazifa annotatsiya tizimini takomillashtirishdir. O'zbek tilining agglutinatativ tuzilishi morfologik tahlilda so'z shakllarini, grammatik kategoriyalarni va affiksial birliklarni aniq ajratishni talab qiladi. Shu sababli o'zbek mualliflik korpuslarida morfologik annotatsiya bilan bir qatorda sintaktik va semantik annotatsiyaning rivojlantirilishi ham muhimdir. Korpuslarning qidiruv imkoniyatlarini takomillashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotchi faqat so'z shaklini emas, lemma, grammatik kategoriya, semantik teg, janr, sana va boshqa metama'lumotlar asosida ham qidiruv amalga oshira olishi kerak. Bunday

tizim korpusni oddiy elektron kutubxonadan ilmiy tadqiqot vositasiga aylantiradi. Abjalovanning qidiruv menejeri va korpus annotatsiyasiga oid ishlari aynan shu masalaning muhimligini ko'rsatadi.

Mualliflik korpusi korpus lingvistikasi va badiiy uslubshunoslik kesishgan nuqtada shakllanadigan maxsus tadqiqot resursidir. Uning asosiy vazifasi muayyan ijodkorning matnlarini elektron shaklda jamlash bilangina cheklanmaydi. Mualliflik korpusida matnni tanlash, metama'lumot bilan tavsiflash, lingvistik annotatsiya qilish, qidiruv imkoniyatini yaratish va olingan natijalarni miqdoriy hamda sifat jihatdan talqin qilish bir butun metodologik jarayonni tashkil etadi.

Shu bilan birga, o'zbek mualliflik korpuslari oldida hal qilinishi lozim bo'lgan masalalar mavjud. Ularning hajmini kengaytirish, matn tanlash mezonlarini aniq belgilash, morfologik va sintaktik annotatsiyaning takomillashtirish, semantik teglashni kengaytirish, qidiruv tizimlarini rivojlantirish va statistik tahlil imkoniyatlarini kuchaytirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bu jarayonda korpusni yaratishning o'zi yakuniy maqsad emasligi e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Asosiy maqsad ishonchli, tekshiriladigan va qayta foydalanish mumkin bo'lgan lingvistik ma'lumotlar bazasini shakllantirish hamda undan adabiy uslubshunoslik, leksikologiya, leksikografiya, tarixiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va kompyuter lingvistikasi tadqiqotlarida samarali foydalanishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abjalova M.A. *Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari*. Monografiya. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. 176-b.
2. Abjalova M.A. Korpus birliklarini teglash va annotatsiyalash masalasi // *Zamonaviy ilm-fan va ta'lim istiqbollari*. – Toshkent, 2023. 227–233-b.
3. Abdurahmanova M., Arislanova M. Mualliflik korpusini loyihalash Erkin Vohidov she'riyati misolida // *Ilm-fan va innovatsiya*. – 2024. – № 29. 125–128-b.
4. Abduraxmonova N., Yusupova D. Alisher Navoiy asarlari korpusi yaratishning ayrim lingvistik masalalari // *O'zbek tili milliy korpusi muammolari va istiqbollari*. – Toshkent, 2017. 265–269-b.
5. Biber D., Conrad S., Reppen R. *Corpus Linguistics Investigating Language Structure and Use*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 300 p.
6. Hamrayeva Sh.M. *O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari*. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2018.
7. Hunston S. *Corpora in Applied Linguistics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 241 p.
8. Mahlberg M. *Corpus Stylistics and Dickens's Fiction*. – New York: Routledge, 2013. – 221 p.
9. McEnery T., Wilson A. *Corpus Linguistics An Introduction*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996.
10. Sinclair J. *Corpus, Concordance, Collocation*. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 179 p.

Mohira ESHPO'LATOVA

E-mail: mohiraeshpolatova95@gmail.com

O'ZBEK MODERN HIKOYALARIDA INSON VA QADRIYATLAR TASVIRI

Annotatsiya: maqolada zamonaviy o'zbek hikoyachiligida inson konsepsiyasi va milliy qadriyatlar tasvirining poetik talqini tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy muammosi inson ruhiyatining parchalanishi sharoitida qadriyatlarining badiiy qiymati qanday o'zgarayotganini aniqlashdan iborat. Isajon Sultonning "Tuman" va "Kichkina pushtirang maxluqcha", Navro'za Muhammadxo'jayevaning "Girdob" hikoyalari asosida psixologizmning an'anaviy shakllardan ramziy, metaforik va ekzistensial tasvirga o'tishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda psixologik, germenevtik va intertekstual yondashuvlardan foydalaniladi.

Kalit so'zlar: zamonaviy hikoyachilik, modernizm, psixologizm, inson konsepsiyasi, milliy qadriyat, o'zlik, begonalashuv, subyekt, ramz, ekzistensializm, intertekstualizm, ontologik xotira.

Аннотация: в статье исследуется поэтическая трансформация художественного воплощения концепции человека и национальных ценностей в современной узбекской прозе. Основная проблема исследования заключается в определении того, каким образом изменяется художественная функция ценностей в условиях фрагментации человеческой психики. На материале рассказов Исаджона Султана «Туман» и «Маленькое розовое существо», а также рассказа Наврозы Мухаммадхожаевой «Водоворот» анализируется переход психологизма от традиционных форм к символическим, метафорическим и экзистенциальным способам изображения. В исследовании применяются психологический, герменевтический, сравнительно-типологический и интертекстуальный подходы.

Ключевые слова: современная узбекская проза, модернизм, психологизм, концепция человека, национальные ценности, идентичность, отчуждение, субъект, символ, экзистенциализм, интертекстуальность, онтологическая память.

Annotation: this article examines the poetic transformation in the representation of the concept of the human and national values in contemporary Uzbek short fiction. The central research problem is to determine how the artistic function of values changes under conditions of psychological fragmentation. Based on Isajon Sulton's "Fog" ("Tuman") and "The Little Pink Creature" ("Kichkina pushtirang maxluqcha"), and Navro'za Muhammadxo'jayeva's "Whirlpool" ("Girdob"), the study analyzes the transition of psychologism from its traditional forms to symbolic, metaphorical, and existential modes of representation. The research employs psychological, hermeneutic, comparative-typological, and intertextual approaches.

Key words: contemporary Uzbek short fiction, modernism, psychologism, concept of the human, national values, identity, alienation, subject, symbol, existentialism, intertextuality.

Zamonaviy o'zbek nasrida badiiy tafakkurning yangilanishi, insonni tasvirlash mezonlarining o'zgarishi bilan bog'liq. Jahon tajribasining faol o'zlashtirilishi, xususan, J. Joys, A. Kamyu va F. Kafka kabi ijodkorlarning mavzu, g'oya va uslubiga taqlid qilish kuchaydi. X. Do'stmuhammad, N. Arslon, N. Eshonqul, I. Sulton, U. Hamdam va boshqa ijodkorlar insonning ichki dunyosiga ko'proq e'tibor qaratdilar. Zamonaviy hikoyalarda ruhiyat tasviri an'anaviy vositalar doirasida cheklanib qolmaydi. Insonning ichki holati ko'pincha makon, mifologik obraz, g'ayritabiiy hodisa, assotsiativ tafakkur yoki metamorfoza orqali ifodalanadi. Tadqiqotimizning asosiy ilmiy muammosi shundan iboratki, insonning ichki yaxlitligi yemirilib borayotgan sharoitda, milliy qadriyatlarimiz

zamonaviy hikoyachiligimizda qanday poetik shaklga ega bo'lib borayotganini tahlil qilish.

Mazkur tadqiqotimizda modernizm inson va borliq munosabatlarini yangicha idrok etuvchi estetik tizim sifatida, ekzistensializm insonning mavjudlik, yolg'izlik, tanlov va ma'no masalalarini anglash bilan bog'liq falsafiy muammo sifatida, absurd esa insonning o'z kutuvlari, tasavvurlari real hayot bilan to'qnashganda ziddiyatlarga duch kelishi va umidsizlikka tushishi badiiy shakllarda ifodalanadi. Psixologizm tushunchasi qahramonning ruhiy holatini bevosita bayon qilish bilan chegaralanmaydi. Zamonaviy hikoyada ruhiy jarayon ramz, detal, makon, vaqt va narrativ deformatsiyalar orqali ham moddiylashadi. Shu bois psixologizmning zamonaviy shaklini ichki

holatning yangicha poetik aksini yaratish deya hisoblash mumkin. Tadqiqotda o'zlik, begonalashuv tushunchalari ham muhim. Zamonaviy qahramon ko'pincha barqaror xarakter emas, o'zini qayta-qayta anglashga majbur bo'lgan, ichki ziddiyatlar ichida mavjud bo'luvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Isajon Sultonning "Tuman" hikoyasida tuman noaniqlik va ruhiy sinovning ramzi sifatida ifodalanadi. To'rt aka-uka va ona bilan bog'liq ichki kechinmalar birgina qahramonning emas, inson ruhiyatining turli qatlamlarini ifodalovchi ko'p ovoqli struktura yaratadi. Katta aka-ukalarning toshday qattiqlashuvi bilan kenja ukaning top-toza yuragi o'rtasidagi qarama-qarshilik inson xarakterining ijtimoiy tajriba ta'sirida o'zgarishini ko'rsatadi. Bu yerda shafqatsizlik tug'ma sifat emas, hayot tajribasi orqali shakllanuvchi holat sifatida namoyon bo'ladi. Hikoyadagi ota obrazining jismonan yo'qligi, ammo ma'naviy tayanch sifatida saqlanishi milliy qadriyatlarining ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Qadriyat bu yerda tashqi nazorat yoki nasihat shaklida mavjud emas. U xotira. Shu sabab "Tuman"da oila faqat ijtimoiy birlik emas, parchalanayotgan subyektni qayta birlashtiruvchi semantik makondir. Hikoyada aka-ukalarning turli ruhiy sifatlari faqat ona atrofida birlashgandagina yaxlit ma'no kasb etadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, "Tuman" hikoyasida modernistik parchalanish qarshisida milliy qadriyatning vazifasi ideal qahramon yaratish emas, parchalanayotgan shaxsiyatni oila orqali qayta bog'lashdir.

"Kichkina pushtirang maxluqcha" hikoyasida esa insoniy shafqat muammosi ramziy va mifologik qatlamlarda namoyon bo'ladi. Muallif katoblepas mifologemasini qayta o'ziga xos tarzda jonlantiradi. Natijada avvalgi mifologik vahshat timsoli bu yerda ma'sumlik va himoyasizlik bilan bog'lanadi. Hayvonot bog'i esa yopiq sivilizatsiya modeli sifatida ishlaydi. Tomosha qiluvchi olomon bilan azob chekayotgan maxluq o'rtasidagi masofa jamiyatning boshqa mavjudot iztirobiga munosabatini ochadi. Demak, hikoyaning markazida faqat maxluqchanning taqdiri emas, uni kuzatayotgan insonlarning ma'naviy darajasi ham turadi. Maxluqchanning o'z-o'zini yeyishi tashqi zo'ravonlikka to'g'ridan-to'g'ri javob bera olmaydigan vijdonning fojiaiy shakli sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, quyon bolasining o'z kushandasiga suykilishi kuch va o'zlikning o'zaro g'alati bog'lanishini kuchaytiradi. Asardagi shisha to'siq motivi Xulio Kortasarning "Aksolotl" hikoyasi bilan tipologik qiyoslash imkonini beradi. Biroq o'zbek hikoyasida oynaning funksiyasi faqat metamorfozaga bog'lanmaydi. U inson va o'z vijdoni o'rtasidagi psixologik masofani ifodalaydi. Hikoyada qadriyat abstrakt axloqiy qoida emas, boshqa mavjudot azobini his qilish qobiliyati sifatida namoyon bo'ladi.

Navro'za Muhammadxo'jayevaning "Girdob" hikoyasi insonning ichki dunyosi va o'z hissiyotiga bo'lgan

ishonchsizligini tadqiq etadi. Hikoyada voqeabandlik kam, ichki monologning salmog'i katta. Qahramon sevgan insoniga bo'lgan munosabatini tayyor "sevgi" kategoriyasi bilan emas, uni bilish va anglash jarayoni orqali izohlashga urinadi. "Sevaman" jumlasining ortida xalos bo'lish istagi yotishi ayniqsa muhim. Demak, qahramonning muhabbati boshqa insonga yo'nalgan barqaror hissiy munosabatdan ko'ra, o'zining rangsiz ruhiy holatidan chiqish vositasiga aylanadi. Hikoya oxiridagi "Sevaman... Ayni paytda" jumlasini ham hissiyotlarning o'tkinchiligini ifodalaydi. Sevgi haqiqiy, sof, barqaror tushuncha sifatida emas, ayni lahzadagi ruhiy ehtiyoj sifatida ko'rsatiladi. Qahramonning falsafa, kitob va kino vositasida o'z hissiy zaifligini niqoblashga urinishi esa zamonaviy intellektual subyektning o'z tajribasini bevosita yashash o'rniga uni nazariylashtirishga moyilligini ko'rsatadi. "Girdob"da qadriyatning barqarorlik xususiyati zaiflashib, uning subyektiv shakli kuchayadi. Yoshlar psixologiyasidagi ichki inqiroz badiiy ochib beriladi. Tahlil qilingan hikoyalar bir xil mazmuniy modelni takrorlamaydi. Aksincha, ular inson va qadriyat munosabatining turli bosqichlarini ko'rsatadi. "Girdob"da qadriyatning barqaror shakli zaiflashib, hissiy tajriba lahzalik tus oladi. "Tuman"da xotira va qarindoshlik aloqalari parchalanishga qarshi ma'naviy tayanch vazifasini bajaradi. "Kichkina pushtirang maxluqcha"da qadriyat vijdon va shafqat shaklida universal axloqiy mezonga ko'tariladi. Zamonaviy o'zbek modernistik hikoyachiligida inson konsepsiyasining o'zgarib borishini faqat "yaxlit qahramondan parchalangan qahramonga o'tish" modeli bilan izohlash yetarli emas. Mazkur tadqiqotda ushbu jarayonning ikkinchi bosqichi, ya'ni qadriyatlarining poetik vazifasi o'zgarishi ajratiladi. Tadqiqotning yangiligi shundaki, psixologizmning ochib berilishi ichki monolog yoki ong oqimining kuchayishi bilan cheklanmaydi. Ruhiy holat predmet, makon, mifologik obraz va metamorfoza orqali tashqi shaklga chiqariladi. Zamonaviy o'zbek hikoyachiligida psixologizm an'anaviy portret, dialog va ichki nutq doirasidan chiqib, ramz, mifologik obraz, deformatsiyalangan makon, assotsiativ tafakkur, metamorfoza va xotira strukturalari orqali amalga oshirilmoqda. Shu tariqa psixologik tahlilning obyekti insonning bevosita kechinmasidan uning ruhiy holatini ifodalovchi poetik tizimga kengaymoqda. Tahlil qilingan asarlar zamonaviy insonning ijtimoiy muhitdan begonalashuvi, o'zlikning parchalanishi, hissiy tajribaning lahzalik tus olishi va ruhiy yolg'izlikning kuchayishini turli poetik vositalar orqali ko'rsatadi. Shu bilan birga, ota, ona, oila, sadoqat, vijdon kabi qadriyatlar yo'qolib ketmaydi. Ular yangi estetik shakllarda qayta namoyon bo'ladi. Shu jihatdan zamonaviy hikoyachilikdagi "parchalangan inson"ni faqat qadriyatlardan uzilgan shaxs sifatida emas, qadriyatning yangi shaklini izlayotgan subyekt sifatida baholash mumkin.

Yodgoraxon MAQSUDALIYEVA,
 Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
 O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida doktranti
 E-mail: yodgorxonmaqsudaliyeva@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-0415-8402>

O'ZBEK TILIDA HAQORAT SO'ZLARNI SEMANTIK, PRAGMATIK LINGVISTIK MEZONLAR ASOSIDA ANIQLASH TAMOYILLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek tilida haqorat mazmunini ifodalovchi leksik birliklarni semantik va pragmatik-lingvistik mezonlar asosida aniqlash tamoyillari tadqiq etiladi. Haqorat birliklarining lingvistik tabiati, semantik tarkibi, konnotativ xususiyatlari hamda ularning real kommunikativ jarayonda namoyon bo'lish shakllari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, haqorat, haqorat birliklari, haqorat leksikasi, semantika, pragmatika, pragmalingvistika, kontekst, konnotatsiya, salbiy baho, emotsional-ekspressivlik.

Annotation: this article examines the principles for identifying lexical units expressing insulting meanings in the Uzbek language based on semantic and pragmatic-linguistic criteria. It analyzes the linguistic nature of insulting units, their semantic structure, connotative features, and the forms in which they manifest themselves in actual communicative contexts.

Keywords: Uzbek language, insult, insulting units, insulting vocabulary, semantics, pragmatics, pragmalinguistics, context, connotation, negative evaluation, emotional expressiveness.

Аннотация: в данной статье исследуются принципы определения лексических единиц, выражающих значение оскорбления в узбекском языке, на основе семантических и прагматико-лингвистических критериев. Анализируются лингвистическая природа оскорбительных единиц, их семантическая структура, коннотативные особенности, а также формы их проявления в реальном коммуникативном процессе.

Ключевые слова: узбекский язык, оскорбление, оскорбительные единицы, оскорбительная лексика, семантика, прагматика, прагмалингвистика, контекст, коннотация, отрицательная оценка, эмоционально-экспрессивность.

Kirish. Til insonlar o'rtasidagi kommunikativ munosabatni ta'minlovchi asosiy vosita bo'lish bilan bir qatorda, so'zlovchining hissiy holati, munosabati, bahosi va kommunikativ maqsadini ifodalash imkonini beruvchi murakkab ijtimoiy hodisadir. Nutq jarayonida inson muayyan axborotni yetkazish bilan birga, suhbatdoshiga, muayyan shaxs yoki hodisaga nisbatan ijobiy yoxud salbiy munosabatini ham namoyon etadi. Shu jihatdan tilning emotsional-ekspressiv va baholovchi qatlamlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tilning emotsional-ekspressiv qatlamida shaxsga, uning xatti-harakatiga yoki muayyan hodisaga nisbatan salbiy munosabatni ifodalovchi birliklar alohida o'rin egallaydi. Expressiv so'zi esa lotin tilidan olingan va "kuchaytirilgan" degan ma'noni ifodalaydi. Tilshunoslikda esa mazkur termin ko'chma ma'noda qo'llanilib, "kuchli

hissiy obrazlilik" degan ma'noni bildiradi¹. Shunday birliklarning muhim guruhlaridan biri haqorat mazmunini ifodalovchi leksik va frazeologik birliklardir. Haqorat birliklari kommunikativ jarayonda shaxsning sha'ni, qadr-qimmat, aqliy qobiliyati, xulq-atvori, tashqi ko'rinishi yoki ijtimoiy mavqeyiga nisbatan salbiy baho berish, kamsitish, mensimaslik yoki mazax qilish kabi pragmatik maqsadlarni ifodalashi mumkin.

O'zbek tilidagi haqorat birliklarini tadqiq etishda ularni faqat lug'aviy ma'nosiga ko'ra aniqlash yetarli emas. Chunki muayyan birlik bir kommunikativ vaziyatda neytral nominativ ma'noni ifodalasa, boshqa vaziyatda ko'chma, metaforik yoki kinoyaviy ma'no kasb etib, haqoratlovchi funksiyani bajarishi mumkin. Masalan, "eshak", "tulki", "it" kabi birliklar o'zining to'g'ri ma'nosida hayvon nomlarini bildiradi. Biroq insonni tavsiflash jarayonida

1. Majidova R.U., Muhiddinova X.S., Sultonova Sh.M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 2015. 6-b.

ular ko'chma ma'noda qo'llanib, shaxsga nisbatan salbiy bahoni yuzaga chiqarishi mumkin. Demak, bunday birliklarning haqoratlovchi xususiyatini aniqlashda ularning lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda kontekstual va pragmatik xususiyatlarini ham hisobga olish zarur.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng huquqiy tizimning demokratlashuvi, sud-huquq islohotlarining jadal rivojlanishi natijasida shaxsning sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'sini himoya qilish masalalari muhim ahamiyat kasb eta boshladi. O'zbekiston Respublikasining "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi Qonuniga 2024-yil 26-avgustdagi 945-sonli qonun bilan kiritilgan qo'shimchaga ko'ra, sud ekspertlarining majburiyatlariga "tekshirishlarni o'tkazishda sud ekspertining xulosasiga nisbatan belgilangan talablarga, shuningdek, tegishli sohadagi qonunchilik hujjatlariga rioya etishi" qo'shimcha tarzda kiritilgan². Bu esa sud ekspertlari oldiga qonunchilik talablariga qat'iy rioya qilish, ekspert xulosalarini ilmiy asoslangan va ishonchli tarzda tayyorlash vazifasini qo'yadi. Fuqarolarning sudga murojaat qilish faolligi ortib, sha'n va qadr-qimmatni himoya qilish, haqorat va tuhmat ishlari bo'yicha da'volar soni sezilarli darajada oshdi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 140-moddasida haqorat "beadab shaklda ifodalangan" deb ta'riflanadi³.

Haqorat mazmunini shakllantirishda pragmatik omillar ham katta ahamiyatga ega. So'zlovchining kommunikativ maqsadi, adresat bilan munosabati, nutq vaziyati, intonatsiya, oldingi va keyingi kontekst, kinoya hamda metaforik qo'llanish kabi omillar bir xil leksik birlikning turli ma'nolarda talqin qilinishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, "*Barakalla, juda aqlli ekansan!*" gapining lug'aviy mazmuni ijobiy bo'lsa-da, adresat jiddiy xato qilgan vaziyatda ushbu gap kinoyaviy tarzda qo'llanib, salbiy bahoni ifodalashi mumkin. Mazkur masalaning yana bir muhim jihati zamonaviy internet kommunikatsiyasi bilan bog'liq. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va boshqa raqamli muloqot vositalarida emotsional-ekspressiv birliklar, kinoya, sarkazm, qisqartmalar, grafik belgilar va emojilardan faol foydalaniladi. Natijada haqorat mazmunini faqat alohida so'z asosida aniqlash murakkablashadi. Bu holat o'zbek tilidagi haqorat birliklarini kompyuter lingvistikasi

vositasida avtomatik aniqlash masalasini ham dolzarb qilib qo'ymoqda.

O'zbek tilshunos olimlarning tadqiqotlarida matn lingvistikasi va lingvokriminalistika masalalari turli jihatdan yoritilgan. Jumladan, Z.Suvonov tadqiqotlarida⁴ haqorat semali so'zlarning qanday konseptual zaif tomonlari yoki, aksincha, evristik imkoniyatlari keskinlikning o'ziga xos holatlarini o'rganishda, ba'zida kuch tahdidi yoki zo'rvonlikdan ochiq foydalanish natijasida etnosiyosiy mojarolar deb nomlanishda o'z aksini topadi. Bu masala, xususan, etnik kamsitish va yuzaga kelayotgan nizolarni tartibga solish kabi hodisalarni o'rganish uchun katta metodik ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. J.O'rozov⁵ esa tadqiqotida haqorat leksemalarining lingvistik va huquqiy tasnifi masalalarini ko'rib chiqib, o'zbek tilidagi haqorat matnlarini tahlil qilishning nazariy asoslarini ishlab chiqqan. K.Musulmonovanning nomzodlik dissertatsiyasida⁶ esa sud lingvistik ekspertizasining metodologik muammolari, ekspert xulosasiga qo'yiladigan talablar va uni rasmiylashtirish masalalari batafsil yoritilgan. Matn lingvistikasi nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, M.Qurbonova va M.Yo'ldoshevlarning tadqiqotlarida matn tarkibidagi gaplar faqat struktural jihatdan emas, balki mazmunan ham bir-birini taqozo qilishi lozimligi ta'kidlanadi. Ularning fikricha, matn butunligida mazmuniy yaqinlik qanchalik ahamiyatli bo'lsa, mazmun izchilligi ham shunchalik muhimdir. Bu jihat haqorat matnlarini tahlil qilishda ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki haqorat mazmunidagi matnlarning izchilligi, ularning kontekstual bog'liqligi ko'p hollarda haqoratni kvalifikatsiya qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Olimlar matn komponentlari o'rtasidagi aloqalarni ikki turga ajratadilar: kontakt aloqa va distant aloqa. Kontakt aloqa – qo'shni gaplar orasidagi bog'lanish bo'lsa, distant aloqa – bir-biridan uzoqroqda joylashgan gaplar orasidagi semantik va struktural bog'lanishdir. Haqorat matnlarini tahlil qilishda distant aloqaning ahamiyati katta, chunki haqorat mazmuni ko'pincha matnning turli qismlarida ifodalangan bo'lishi mumkin va ularni faqat matnning yaxlit tahlili asosida aniqlash mumkin.

4 Suvonov Z. Badiiy matnning lingvistik ekspertizasi ilmiy muammo sifatida// O'zbekiston: til va madaniyat, 2022 №1 (2). 100–113.

5 O'rozov J. O'zbek tili lingvokriminalistikasi / Ilmiy risola. – Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, 2023.132-b.

6 Musulmonova K. O'zbek tili yozma matnlarini lingvistik ekspertiza qilish jarayoni, bosqichlari va metodlari. Filol. fan. bo'yicha falsafa dok. (PhD)... diss. – Toshkent, 2021.137-b.

2 O'zbekiston Respublikasining "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi Qonun, 2024-yil 26-avgust, 945-son.

3 Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси [2023 йил 1 сентябргача бўлган ўзгартириш ва қўшимчалар билан]. – Тошкент: "Yuridik adabiyotlar publish", 2023. 584 б.

Haqorat mazmunidagi birliklarning semantik tuzilishida ikki xil komponentni farqlash mumkin: denotativ va konnotativ komponent. Denotativ ma'no birlikning predmet yoki hodisaga oid asosiy, lug'aviy mazmunini bildirsa, konnotativ ma'no unda mavjud bo'lgan emotsional, ekspressiv va baholovchi munosabatni ifodalaydi. Masalan, "eshak" leksemasining denotativ ma'nosi hayvon nomini bildiradi. Insonning xatti-harakati yoki aqliy qobiliyatini tavsiflash uchun ko'chma ma'noda qo'llanganda esa mazkur birlik "aqlsiz", "qo'pol", "tushunmaydigan" kabi salbiy konnotativ semalarni yuzaga chiqarishi mumkin. Demak, haqoratlovchi mazmun ko'pincha leksemaning lug'aviy ma'nosidan emas, balki uning kontekstual-konnotativ ma'nosidan kelib chiqadi.

Semantik jihatdan haqorat birliklarini bir necha mazmuniy guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhni shaxsning **aqliy qobiliyatiga salbiy baho beruvchi birliklar** tashkil etadi. Bunday birliklarda shaxsning bilim darajasi, fikrlash qobiliyati yoki idrokiga nisbatan salbiy munosabat ifodalanadi. Ikkinchi guruhga **axloqiy va xulq-atvor xususiyatlarini kamsituvchi birliklar** kiradi. Ular shaxsning odobi, tarbiyasi, xatti-harakati yoki axloqiy sifatlarini salbiy baholashga xizmat qiladi. Uchinchi guruhni **tashqi ko'rinish yoki jismoniy xususiyatlarga oid salbiy baholovchi birliklar** tashkil etadi. To'rtinchi guruhga esa shaxsning **ijtimoiy mavqeyi, kasbi, kelib chiqishi yoki jamiyatdagi o'rniga nisbatan kamsituvchi birliklar** kiritilishi mumkin.

Bundan tashqari, haqorat mazmuni hayvon nomlari, predmet nomlari yoki boshqa nominativ birliklarning insonga nisbatan metaforik qo'llanishi orqali ham yuzaga keladi. Masalan, hayvon nomlarining insonga ko'chirilishi natijasida hayvonga xos deb tasavvur qilinadigan muayyan salbiy xususiyat insonning belgisi sifatida talqin qilinadi. Bunday holatda haqorat mazmuni leksemaning o'zida mutlaq tarzda mavjud bo'lmasligi, balki metaforik ko'chish natijasida hosil bo'lishi mumkin. Shu sababli semantik tahlilda "haqorat so'zi" va "haqorat mazmunida qo'llangan so'z" tushunchalarini farqlash muhimdir. Ayrim birliklar lug'aviy jihatdan salbiy baholovchi yoki ekspressiv xususiyatga ega bo'lsa, ayrimlari faqat muayyan kontekstda haqoratlovchi mazmun kasb etadi. Mazkur farq haqorat birliklarini lingvistik jihatdan tasniflashda asosiy metodologik mezonlardan biri hisoblanadi.

Haqorat mazmunini aniqlash faqat semantik tahlil bilan cheklanmaydi. Chunki bir xil leksik birlik turli

kommunikativ vaziyatlarda turlicha pragmatik ma'no ifodalashi mumkin. Shu sababli haqoratni aniqlashda so'zlovchining kommunikativ maqsadi, adresat, nutq vaziyati, ijtimoiy munosabatlar, intonatsiya va kontekst kabi omillar hisobga olinishi zarur. Pragmatik nuqtayi nazardan haqoratning muhim belgilaridan biri uning **adresatga yo'naltirilganligidir**. Agar salbiy baho muayyan shaxsga bevosita yoki bilvosita qaratilgan bo'lsa, haqoratlovchi kommunikativ funksiya yuzaga kelishi ehtimoli ortadi. Masalan, "Uning qarori noto'g'ri" gapida baholash obyekti shaxsning qarori bo'lib, shaxsning o'zi kamsitilmaydi. "Sen noto'g'ri fikrlaydigan odamsan" shaklidagi gapda esa baholash bevosita shaxsga yo'naltirilgan. Demak, baholash obyektining shaxs yoki uning faoliyati ekanligi haqoratni aniqlashda muhim pragmatik farqlovchi mezonidir. Ikkinchi muhim mezon — **kommunikativ maqsad**. So'zlovchi salbiy mazmundagi birlikdan shunchaki axborot berish, tanqid qilish, ogohlantirish yoki muayyan xatti-harakatni baholash maqsadida foydalanishi mumkin. Boshqa holatda esa ayni birlik suhbatdoshning sha'ni va qadr-qimmatini pasaytirish, uni kamsitish yoki mensimaslik maqsadida ishlatiladi. Shuning uchun lingvistik tahlilda "nima deyilgan?" savoli bilan bir qatorda "nima maqsadda aytilgan?" savoliga ham javob izlash talab etiladi. Uchinchi mezon — **kommunikativ vaziyat**. Rasmiy, norasmiy, oilaviy, do'stona yoki nizoli muloqot sharoitlari bir xil birlikning pragmatik talqiniga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, yaqin do'stlar o'rtasida hazil tariqasida ishlatilgan ayrim salbiy baholovchi so'zlar haqorat sifatida qabul qilinmasligi mumkin. Aksincha, begona yoki nizoli munosabatdagi shaxslar o'rtasida ayni birlik shaxsni kamsituvchi vosita sifatida talqin qilinishi mumkin. To'rtinchi mezon — **adresant va adresat o'rtasidagi ijtimoiy munosabat**. Nutq ishtirokchilarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, yaqinlik darajasi, o'zaro munosabati va kommunikativ vaziyatdagi maqomi mazmun talqiniga ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan haqorat birliklarini o'rganishda faqat lingvistik shakl emas, balki nutq ishtirokchilarining pragmatik maqomi ham e'tiborga olinishi lozim.

Internet matnlarida emoji, gif, mem, hashtag, qisqartma, takroriy belgilar va imlo me'yorlarining ataylab buzilishi qo'shimcha pragmatik signal vazifasini bajarishi mumkin. Masalan, muayyan ijobiy birlikning kulgi ifodalovchi grafik belgi bilan birga qo'llanishi uning kinoyaviy talqinini kuchaytirishi mumkin. Biroq bunday belgilarni avtomatik ravishda haqorat belgisi deb qabul qilish to'g'ri emas. Ularning mazmuni ham umumiy kontekst asosida aniqlanishi lozim.

Tilshunos T.S.Shahmatovanning e'tirof etishicha, haqorat (kommunikativ buzuqlik) ma'nosidagi so'zlar zamonaviy ma'noda nutq xatti-harakatlarining quyidagi strategiyalarini amalga oshirishni nazarda tutadi:

- 1) tuhmat – kimnidir obro'sizlantiradigan ma'lumotlarni ommaviy ravishda tarqatish;
- 2) og'zaki kamsitish – nutqda irqiy, milliy, mulkiy yoki boshqa sabablarga ko'ra o'zining ustunligini ifodalash;
- 3) og'zaki diskreditatsiya – obro'ga putur yetkazish, kimningdir qadr-qimmatini pastga urish, ishonchni susaytirish⁷

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, o'zbek tilidagi haqorat birliklarini aniqlashda quyidagi kompleks mezonlarni taklif etish mumkin:

1. **Leksik-semantik mezon** – birlikning lug'aviy ma'nosida salbiy yoki kamsituvchi semaning mavjudligi;
2. **Konnotativ mezon** – birlikda emotsional, ekspressiv va baholovchi komponentlarning mavjudligi;
3. **Adresatga yo'naltirilganlik mezoni** – salbiy bahoning muayyan shaxsga bevosita yoki bilvosita qaratilganligi;
4. **Kommunikativ-maqсад mezoni** – so'zlovchining kamsitish, mensimaslik, mazax qilish yoki shaxsning qadr-qimmatini pasaytirishga qaratilgan maqsadi;
5. **Pragmatik-vaziyat mezoni** – nutq sodir bo'layotgan ijtimoiy va kommunikativ vaziyat.

Shunday qilib, haqoratni aniqlashni birgina "haqorat so'zlari lug'ati" bilan cheklab qo'yish ilmiy jihatdan yetarli emas. Eng maqbul yondashuv – leksik birlikning semantik xususiyatlarini uning real nutqdagi pragmatik funksiyasi

⁷ Shakhmatova, T.S. Insult as a tool of linguistic violence in speech situations of insti Shakhmatova, T.S. Insult as a tool of linguistic violence in speech situations of insti

bilan birgalikda tahlil qilishdir. Bunday yondashuv haqorat mazmunining chegaralarini aniqroq belgilash, uni oddiy salbiy baho va tanqiddan farqlash hamda lingvistik ekspertiza jarayonida asoslangan xulosaga kelish imkonini beradi.

Xulosa. O'zbek tilida haqorat mazmunini ifodalovchi leksik va frazeologik birliklarni aniqlash murakkab semantik-pragmatik hodisa bo'lib, uni faqat alohida so'zning lug'aviy ma'nosi asosida belgilash yetarli emas. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, haqorat mazmunining shakllanishida birlikning semantik tarkibi bilan bir qatorda uning konnotativ xususiyatlari, emotsional-ekspressivligi, kontekstual ma'nosi, adresatga yo'naltirilganligi va so'zlovchining kommunikativ maqsadi muhim o'rin tutadi. Haqoratni aniqlashda, avvalo, salbiy bahoning obyektini belgilash zarur. Agar baho muayyan fikr, qaror, harakat yoki faoliyatga qaratilgan bo'lsa, bunday holatni avtomatik tarzda haqorat sifatida baholab bo'lmaydi. Salbiy bahoning bevosita shaxsning sha'ni, qadr-qimmat, aqliy qobiliyati, axloqiy sifat, tashqi ko'rinishi yoki ijtimoiy mavqeyiga yo'naltirilishi esa haqoratlovchi pragmatik mazmun yuzaga kelishining muhim belgilaridan biridir. Tadqiqot davomida haqorat, oddiy salbiy baho, tanqid, kinoya va mazax o'rtasidagi farqlar ham aniqlashtirildi. Ularning o'zaro chegarasi ko'pincha leksik birlikning o'zidan emas, balki kommunikativ vaziyat va kontekstdan kelib chiqadi. Shu bois haqoratni kvalifikatsiya qilishda mikrokontekst bilan bir qatorda makrokontekst, matnning mazmuni yaxlitligi, oldingi va keyingi nutq birliklari ham hisobga olinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020. 5-jild. 473-b.
2. Majidova R.U., Muhiddinova X.S., Sultonova Sh.M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 2015.6-b.
3. O'zbekiston Respublikasining "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi Qonun, 2024-yil 26-avgust, 945-son.
4. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси [2023 йил 1 сентябрда бўлган ўзгартириш ва қўшимчалар билан]. – Тошкент: "Yuridik adabiyotlar publish", 2023. 584 б.
5. Suvanov Z. Badiiy matnning lingvistik ekspertizasi ilmiy muammo sifatida// O'zbekiston: til va madaniyat, 2022 №1 (2). 100–113.
6. O'rozov J. O'zbek tili lingvokriminalistikasi / Ilmiy risola. – Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, 2023.132-b.
7. Musulmonova K. O'zbek tili yozma matnlarini lingvistik ekspertiza qilish jarayoni, bosqichlari va metodlari. Filol. fan. bo'yicha falsafa dok. (PhD)...diss. Toshkent, 2021.137-b.
8. Shakhmatova, T.S. Insult as a tool of linguistic violence in speech situations of insti Shakhmatova, T.S. Insult as a tool of linguistic violence in speech situations of insti

Sitara BAXRONOVA,

Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti (PhD),

ORCID: 0009-0006-8384-7179

UO'K: 911.2:502.7

NAVOIY VILOYATIDA CHO'LLANISHNI OLDINI OLIISH NAZARIYALARI

Annotatsiya: maqolada Qizilqum cho'lida joylashgan Navoiy viloyati sharoitida cho'llanishning oldini olishga oid nazariy yondashuvlar tizimlashtirilgan. Landshaft-ekologik, yer degradatsiyasi neytralligi (LDN), fitomeliorsiya, suv-xo'jalik, agromeliorsativ-yaylov va institutsional-iqtisodiy yondashuvlar tahlil qilingan. Yer usti suv resurslarining cheklanganligi sharoitida cho'llanishning oldini olish ushbu yondashuvlarning kompleks qo'llanilishi asosida samarali bo'lishi asoslangan.

Kalit so'zlar: cho'llanish, yer degradatsiyasi, Navoiy viloyati, Qizilqum, yer degradatsiyasi neytralligi, fitomeliorsiya, saksovul, suv resurslari.

Аннотация: в статье систематизированы теоретические подходы к предотвращению опустынивания применительно к условиям Навоийской области, расположенной в пустыне Кызылкум. Проанализированы ландшафтно-экологический подход, концепция нейтрального баланса деградации земель (LDN), фитомелиоративный, водохозяйственный, агромелиоративно-пастбищный и институционально-экономический подходы. Обосновано, что в условиях ограниченности поверхностных водных ресурсов эффективное предотвращение опустынивания возможно на основе их комплексного применения.

Ключевые слова: опустынивание, деградация земель, Навоийская область, Кызылкум, нейтральный баланс деградации земель, фитомелиорация, саксаул, водные ресурсы.

Annotation: the article systematizes theoretical approaches to desertification prevention in Navoi region, located in the Kyzylkum Desert. Landscape-ecological, land degradation neutrality (LDN), phytomelioration, water-management, agromeliorative pasture and institutional economic approaches are analyzed. It is substantiated that, under limited surface water resources, effective desertification prevention is possible through the integrated application of these approaches.

Keywords: desertification, land degradation, Navoi region, Kyzylkum, land degradation neutrality, phytomelioration, saxaul, water resources.

Kirish. Cho'llanish – arid, yarim arid va quruq subgumid hududlarda iqlim o'zgarishi hamda inson faoliyati ta'sirida yerlarning biologik va iqtisodiy mahsuldorligi pasayishi jarayonidir. O'zbekiston hududining qariyb 70 foizini arid va yarim arid yerlar tashkil etadi, Qizilqum, Qoraqum va Orolqum cho'llarining yaxshi mustahkamlanmagan qumli va sho'rlangan yuzalari esa qum-tuz changi chiqishining asosiy manbalari hisoblanadi. Maydoni 111,0 ming km² bo'lgan Navoiy viloyati katta qismi bilan Qizilqum cho'lida joylashgan; yillik yog'in cho'l zonasida 90–150 mm, Zarafshon vodiysiga yaqin tumanlarda 250–300 mm atrofida bo'lib, yozgi harorat qum yuzasida 60–70°C gacha ko'tariladi. Doimiy yer usti oqimi deyarli faqat Zarafshon daryosi va unga tayanuvchi suv omborlari-kanallar tizimi bilan bog'liq bo'lgani uchun hududda cho'llanishning oldini olish masalasi bevosita suv resurslaridan foydalanish muammosi bilan uyg'unlashadi. Maqolaning maqsadi – cho'llanishning oldini olishga oid mavjud nazariy yondashuvlarni tizimlashtirish va ularning Navoiy viloyati uchun qo'llanish yo'nalishlarini aniqlashdir.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda tizimli yondashuv, ilmiy adabiyotlar va xalqaro-huquqiy hamda milliy me'yoriy hujjatlarning kontent-tahlili, taqqoslama va tahliliy-sintez metodlaridan foydalanildi. Manbalar sifatida BMTning Cho'llanishga qarshi kurash konvensiyasi (UNCCD) materiallari, yer degradatsiyasi neytralligi (LDN) bo'yicha milliy hisobot, so'nggi yillardagi ilmiy nashrlar va Qizilqum ekotizimlariga oid mahalliy tadqiqotlar tanlandi. Natijalar va muhokama Birinchidan, landshaft-ekologik yondashuvga ko'ra cho'llanish ekotizimning tuproq, o'simlik va gidrologik jarayonlari degradatsiyasi sifatida qaraladi. Qizilqum ekotizimlarining o'simlik va tuproq qatlami degradatsiyasi darajasiga ko'ra to'rt bosqichli tasnifi profilaktik chora-tadbirlarni bosqichlar bo'yicha tabaqalashtirish imkonini beradi: kam o'zgargan ekotizimlarda – saqlash, o'rta bosqichda – tiklash, chuqur degradatsiyada – meliorativ qayta tiklash. Ikkinchidan, yer degradatsiyasi neytralligi (LDN) nazariyasi uch bir vaqtda amalga oshiriladigan harakatni nazarda tutadi: yangi degradatsiyaning oldini olish, mavjud degradatsiyani kamaytirish va degradatsiyalangan yerlarni tiklash. O'zbekiston 2015-yilda UNCCDning LDN

maqsadlarini belgilash dasturiga qo'shilib, 2030-yilgacha degradatsiyasiz dunyoga erishish (BMT BRM 15.3) yo'nalishida ixtiyoriy maqsad qabul qilgan.

Mazkur nazariyaning muhim jihati – miqdoriy monitoring: yer qoplami, mahsuldorlik va tuproq organik uglerodi ko'rsatkichlari QGIS uchun "Trends.Earth" vositasi yordamida masofaviy baholanadi, bu Navoiy viloyati kabi keng maydonli hududlar uchun qulaydir. Uchinchidan, fitomeliorsiya (biologik) yondashuvda qumlarni mustahkamlash va tuz-chang oqimini to'xtatishda mahalliy cho'l o'simliklari – birinchi navbatda saksovol (Haloxylon) – asosiy vosita hisoblanadi. Saksovol ildizi 10–20 m chuqurlikkacha kirib boradi, qum ko'chishiga tabiiy to'siq bo'ladi va bir gektar plantatsiyasi yiliga 3–6 tonnagacha CO₂ ni bog'laydi. Bu yondashuv "Yashil qalqon" mintaqaviy dasturi va 2040-yilgacha cho'llanishga qarshi kurash strategiyasini ishlab chiqish tashabbuslarida ham aks etgan. To'rtinchidan, suv-xo'jalik yondashuvi cho'llanishni namlik taqchilligining oqibati sifatida talqin qiladi. Navoiy viloyatida yer usti suvi Zarafshon oqimiga bog'liq, uning quyi oqimga yetib keluvchi ulushi kamayib borayotgani sababli suv tejovchi texnologiyalar, oqimni suv omborlari orqali tartibga solish va havzaviy (IWRM) boshqaruv cho'llanishning oldini olishning zaruriy sharti bo'ladi. Beshinchidan, agromeliorsativ-yaylov yondashuvi Navoiy yaylovlari degradatsiyasi sabablarini ilmiy asoslangan yaylov boshqaruvi, agromeliorsativ usullar va ekologik yondashuvlar orqali bartaraf etishni ilgari suradi. Oltinchidan, institutsional iqtisodiy yondashuv doirasida 2026–2030-yillarga mo'ljallangan "cho'l 2 iqtisodiyoti" rejasida 1,27 million gektar o'rmonlarni tiklash ko'zda tutilgan, Prezident Farmoni bilan esa O'rmon va yashil hududlarni ko'paytirish, cho'llanishga qarshi kurashish agentligi tashkil etilgan.

Cho'llanishning oldini olish nazariy yondashuvlari va ularning Navoiy viloyati uchun ahamiyati: asosiy g'oya Navoiy viloyati uchun yo'nalish Landshaft-ekologik Ekotizim degradatsiyasi bosqichlari, Qizilqum ekotizmlarini bosqichlar bo'yicha tabaqalash LDN Oldini

olish – kamaytirish – tiklash GIS-monitoring (Trends. Earth) Fitomeliorsiya, Mahalliy o'simliklar bilan qumni mustahkamlash, Saksovol himoya kamarlari Suv-xo'jalik Namlik taqchilligini bartaraf etish Zarafshon oqimini tartibga solish, suv tejash Agromeliorsativ-yaylov Yaylovlarni ilmiy boshqarish Degradatsiyalangan yaylovlar meliorsiyasi Institutsional-iqtisodiy Davlat siyosati va iqtisodiy rag'bat Manba: muallif tomonidan tuzilgan. "Cho'l iqtisodiyoti", O'rmon agentligi Tahlil shuni ko'rsatadiki, yondashuvlarning hech biri alohida holda yetarli emas: LDN monitoring va maqsad beradi, fitomeliorsiya va agromeliorsiya amaliy vosita bo'ladi, suv-xo'jalik yondashuvi esa bu vositalarning ishlashi uchun zarur namlik shartini ta'minlaydi. Shu sababli Navoiy viloyati uchun "monitoring – profilaktika – tiklash" ketma-ketligiga asoslangan, suv balansini hisobga oluvchi kompleks model maqsadga muvofiqdir. Amaliy jihatdan, viloyat hududini uch zonaga ajratish maqsadga muvofiq: (1) Zarafshon vodiysi va sug'oriladigan yerlar – suv tejovchi texnologiyalar va sho'rlanishning oldini olish; (2) Qizilqumning yaylov zonasi – yaylov yuklamasini me'yordash va agromeliorsiya; (3) ko'chma qumli massivlar – saksovol va boshqa mahalliy turlar bilan himoya kamarlari barpo etish. Har bir zonada LDN ko'rsatkichlari asosida monitoring yuritilishi chora-tadbirlar samaradorligini baholash imkonini beradi.

Xulosa. Navoiy viloyatida cho'llanishning oldini olishning nazariy asosini landshaft ekologik, LDN, fitomeliorsiya, suv-xo'jalik, agromeliorsativ-yaylov va institutsional-iqtisodiy yondashuvlar tashkil etadi.

1. Yer usti suv resurslarining cheklanganligi sababli barcha yondashuvlar suv balansini bilan uyg'un qo'llanilishi zarur.

2. LDN asosidagi GIS-monitoring va Qizilqum ekotizimlarining bosqichli tasnifi chora-tadbirlarni hududiy tabaqalashtirish uchun ilmiy poydevor bo'ladi.

3. Kelgusi tadqiqotlarda viloyat tumanlari kesimida degradatsiya dinamikasini miqdoriy baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. United Nations Convention to Combat Desertification in Those Countries Experiencing Serious Drought and/or Desertification, Particularly in Africa. – UNCCD, 1994. 3
2. Uzbekistan LDN Target Setting Programme Country Report. – UNCCD, 2019. – unccd.int.
3. Application of the Concept of Land Degradation Neutrality for Remote Monitoring of Agricultural Sustainability of Irrigated Areas in Uzbekistan // Sensors. – 2023. – Vol. 23(14). – Art. 6419. – DOI: 10.3390/s23146419.
4. Land degradation in Uzbekistan: key challenges and sustainable solutions // Frontiers in Sustainable Food Systems. – 2025. – DOI: 10.3389/fsufs.2025.1676403. Navbahor
5. Strategic conclusions on SDS in Uzbekistan (Policy Brief). – CAREC, UNCCD. – carececo.org.

Малика САИДМУРОВА,

 Преподаватель кафедры новейшей истории Узбекистана
 Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ УРБАНИЗИРОВАННЫХ РЕГИОНОВ УЗБЕКИСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ФАКТОРЫ (1991–2021 ГГ.)

Аннотация: в статье рассматриваются изменения численности и территориального размещения населения Узбекистана в 1991–2021 гг. Основное внимание уделено соотношению общереспубликанских демографических процессов и региональных особенностей урбанизации. На материалах Национального комитета Республики Узбекистан по статистике сопоставлены показатели постоянного и городского населения, а результаты диссертационного исследования автора по городам Ташкентской области рассмотрены в общереспубликанском контексте. Показано, что рост численности населения сочетался с неодинаковым распределением городского населения по регионам. При интерпретации статистических рядов отдельно учитываются изменения статуса населённых пунктов и административных границ, особенно преобразования 2009 г. Сделан вывод, что урбанизация в рассматриваемый период была связана одновременно с естественным приростом, миграционной мобильностью, изменениями хозяйственной структуры и административной переклассификацией поселений.

Ключевые слова: историческая демография, урбанизация, городское население, региональные различия, естественное движение, миграция, административно-территориальные изменения, Узбекистан.

Annotation: this article examines changes in the size and territorial distribution of Uzbekistan's population from 1991 to 2021. It focuses on the relationship between nationwide demographic processes and regional patterns of urbanisation. Using data from the National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan, the article compares figures for the resident and urban populations and places the author's dissertation findings on the cities of Tashkent Region in a national context. Population growth was accompanied by an uneven regional distribution of urban residents. The analysis takes account of changes in settlement status and administrative boundaries, particularly the reforms of 2009. It concludes that urbanisation resulted from the combined effects of natural increase, migration, economic restructuring and the administrative reclassification of settlements.

Key words: historical demography, urbanisation, urban population, regional differences, natural increase, migration, administrative-territorial change, Uzbekistan.

Annotatsiya: maqolada 1991–2021-yillarda O'zbekiston aholisi soni va hududiy joylashuvdagi o'zgarishlar ko'rib chiqiladi. Asosiy e'tibor respublika miqyosidagi demografik jarayonlar bilan urbanizatsiyaning hududiy xususiyatlari o'rtasidagi nisbatga qaratiladi. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida doimiy va shahar aholisi ko'rsatkichlari qiyoslanadi, muallifning Toshkent viloyati shaharlari bo'yicha dissertatsion tadqiqoti natijalari esa umumrespublika kontekstida yoritiladi. Aholi sonining o'sishi shahar aholisining hududlar bo'yicha notekis taqsimlanishi bilan kechgani ko'rsatiladi. Statistik ma'lumotlarni sharhlashda aholi punktlari maqomi va ma'muriy chegaralardagi o'zgarishlar, xususan, 2009-yilgi islohotlar hisobga olinadi. Urbanizatsiyaga tabiiy o'sish, migratsiya, xo'jalik tuzilmasidagi o'zgarishlar hamda aholi punktlarining ma'muriy qayta tasniflanishi birgalikda ta'sir ko'rsatgani xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: tarixiy demografiya, urbanizatsiya, shahar aholisi, hududiy tafovutlar, tabiiy o'sish, migratsiya, ma'muriy-hududiy o'zgarishlar, O'zbekiston.

Введение

Демографические изменения в годы независимости преобразовали территориальную структуру населения Узбекистана. Рост общей численности сопровождался изменением соотношения городских и сельских жителей, усилением роли крупных городов и расширением межрегиональных миграционных связей. Процессы шли неравномерно: природные условия, хозяйственная специализация, плотность расселения и доступность рабочих мест определяли разные траектории развития городской сети.

Исторический анализ урбанизации требует различать фактическое перемещение жителей и изменение

статистической категории населённого пункта. Это особенно важно при сопоставлении данных до и после административно-территориальных преобразований конца 2000-х гг.: рост учтённого городского населения сам по себе не доказывает миграцию или переселение.

Цель статьи — охарактеризовать трансформацию урбанизированных регионов Узбекистана в 1991–2021 гг., сопоставив общереспубликанскую динамику с региональными примерами. Ташкентская область рассматривается наряду с Ферганской, Самаркандской, Навоийской, Андижанской областями и Республикой Каракалпакстан.

Степень изученности и источниковая база

Урбанизация Узбекистана изучалась в работах по расселению, региональному развитию и социальной демографии. Исследование А. Салиева посвящено расселению и урбанизации республик Средней Азии; коллективная монография О. Ата-Мирзаева, В. Гентшке, Р. Муртазаевой и А. Салиева — историко-демографическим аспектам урбанизации Узбекистана. Социальные последствия урбанизации рассматривала С. Абдуазизова. Эти труды дают контекст для анализа связи городской сети, размещения населения и хозяйственного развития [5–7].

В диссертации автора изучены демографические изменения в городах Ташкентской области в 1991–2021 гг.: естественное движение, миграция, возрастно-половая и этническая структура, социально-экономические условия. Здесь эти материалы используются для характеристики Ангрена, Алмалыка, Бекабада и Чирчика; региональные выводы не переносятся автоматически на другие территории [8].

Статистическая база — таблицы SIAT Национального комитета Республики Узбекистан по статистике о постоянном населении страны, регионов и городской местности [1–3]. Изменение учёта объясняется также постановлением Кабинета Министров от 13 марта 2009 г. № 68, отнесшим ряд сельских населённых пунктов к городским поселкам и предписавшим скорректировать статистические показатели [4].

Методология

Применены историко-ретроспективный, хронологический и сравнительный методы. Сопоставлены динамика постоянного населения республики за 1991–2021 гг. и региональные показатели городского и постоянного населения за 2021 г. Доля городских жителей рассчитана как отношение городского населения к постоянному населению региона на начало года; результаты округлены до 0,1%.

Сопоставление ограничено изменениями границ и статуса территорий. Примечания SIAT фиксируют, в частности, образование Нурафшана, Ахангарана и Янгйюля как городов, а также Тупроккалинского и Янгйаётского районов. Поэтому региональные показатели используются как срез 2021 г., а не как полностью сопоставимый ряд неизменных территорий за три десятилетия [1–3].

Основные тенденции историко-демографической трансформации

В 1991–2021 гг. численность постоянного населения Узбекистана выросла с 20 607,7 тыс. до 34 558,9 тыс. человек, или примерно на 67,7% [1]. Этот рост отражает общую динамику, но не позволяет определить вклад естественного движения и миграционного баланса; для этого нужны отдельные ряды рождаемости, смертности и миграции.

К началу 2021 г. в городской местности проживало 17 510,4 тыс. человек — около 50,7% населения страны [2].

Долгосрочные изменения этой доли нельзя объяснять только переселением из села в город: преобразования 2009 г. и последующие изменения статуса поселений также меняли статистическое соотношение городского и сельского населения [1–4].

Таким образом, часть населения после административной переклассификации стала учитываться как городская без физического переселения. Динамика городского населения складывалась из естественного прироста, миграции и изменений классификации, а не из одного миграционного фактора.

Региональный срез 2021 г. показывает различия доли городских жителей. В Ферганской области она составляла 56,3% (2 152,1 тыс. из 3 820,0 тыс.), в Самаркандской — 37,0% (1 458,7 тыс. из 3 947,7 тыс.), в Ташкентской — 49,4% (1 469,9 тыс. из 2 975,9 тыс.). В Навоийской области показатель равнялся 49,0% (497,0 тыс. из 1 013,6 тыс.), в Андижанской — 52,3% (1 665,9 тыс. из 3 188,1 тыс.), в Каракалпакстане — 49,0% (942,0 тыс. из 1 923,7 тыс.) [2; 3].

Абсолютная численность городского населения и его доля — разные характеристики. Ферганская область выделяется по обоим показателям, тогда как Самаркандская при близкой общей численности имеет меньшую долю горожан. Ташкентская и Навоийская области занимают промежуточное положение, но различаются пространственной организацией: в первой важны плотность расселения и взаимосвязанные города, во второй — промышленные и административные центры. Это историко-географическая интерпретация, а не прямой вывод из таблицы.

Ташкентская область представляет индустриальную модель урбанизированного региона. Ангрен, Алмалык, Бекабад и Чирчик развивались вокруг промышленного производства, занятости и инфраструктуры. После распада союзного хозяйственного пространства перестройка производства и рынка труда повлияла на их демографическую динамику наряду с естественным движением, внутренней мобильностью и внешней миграцией. Промышленная специализация оставалась важным условием расселения, но её влияние зависело также от доступности рабочих мест, жилья и городской инфраструктуры [8].

Региональное сравнение показывает, что урбанизация не была единым для страны процессом. В Ферганской долине городские центры соседствуют с плотной сетью поселений; в Самаркандской области при большой численности населения доля горожан ниже; в Навоийской области заметна роль городских центров при меньшей численности населения. Поэтому важно учитывать не только доли, но и связи между городами, районами и рынками труда.

Миграционная мобильность также влияла на трансформацию городов. Материалы по Ташкентской

области фиксируют эмиграцию части жителей и внутренние перемещения ради работы, учёбы и городских услуг. Отмечены потоки из сельской местности и приток из Ферганской долины, Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей в города Ташкентского региона. Эти наблюдения относятся к конкретному региону; для общереспубликанских выводов нужны сопоставимые данные по областям. Они, однако, показывают связь миграции с занятостью, отраслевой структурой и инфраструктурой [8].

Естественное движение населения действовало по-разному в зависимости от возрастной структуры, урбанизации и социальных условий. В городах Ташкентской области после 2000-х гг. естественный прирост в целом снижался; в некоторых городах миграция в большей мере поддерживала численность [8]. Этот вывод не следует распространять на все регионы: общие ряды необходимо дополнять локальными исследованиями.

Административные преобразования меняли не только категорию «городское население», но и состав региональных единиц, влияя на расчёт долей и темпов роста. Для длительных сопоставлений нужно фиксировать границы каждого периода либо приводить данные к единой территории. Из-за ограничений официального ряда здесь показатели регионов за 2021 г. рассматриваются как срез, а динамика 1991–2021 гг. — на уровне республики.

Заключение

В 1991–2021 гг. постоянное население Узбекистана значительно выросло, а городской сегмент расселения расширился. При этом региональные различия сохранялись: среди рассмотренных территорий доля городских жителей в 2021 г. составляла от 37,0% в Самаркандской области до 56,3% в Ферганской. Ташкентская область с её промышленными городами представляет важную, но не единственную модель урбанизации.

Урбанизация складывалась под совместным воздействием естественного движения, миграции, хозяйственной специализации и административно-территориальных изменений. Переклассификация поселений в 2009 г. и последующие преобразования требуют осторожно читать статистические ряды: учтённый прирост городского населения не всегда означает фактическое переселение. Сопоставляя регионы, необходимо проверять неизменность границ и категорий учёта.

Историко-демографический анализ должен соединять общереспубликанские показатели с материалами по конкретным городам и областям. Это позволяет учитывать различия между промышленными центрами Ташкентской области, плотной городской сетью Ферганской долины, историческими городами Самаркандской области и центрами других регионов.

Список литературы

1. Численность постоянного населения – всего. Интегрированная система статистической информации (SIAT) Национального комитета Республики Узбекистан по статистике. URL: <https://siat.stat.uz/data/2441/?lang=ru> (дата обращения: 29.09.2026).
2. Численность постоянного населения (город). Интегрированная система статистической информации (SIAT) Национального комитета Республики Узбекистан по статистике. URL: <https://siat.stat.uz/data/248/?lang=ru> (дата обращения: 29.09.2026).
3. Численность постоянного населения (всего), региональный разрез. Интегрированная система статистической информации (SIAT) Национального комитета Республики Узбекистан по статистике. URL: <https://siat.stat.uz/data/246/?lang=ru> (дата обращения: 29.09.2026).
4. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 13 марта 2009 г. № 68 «О дополнительных мерах по совершенствованию административно-территориального устройства населённых пунктов Республики Узбекистан». URL: <https://lex.uz/docs/1486855> (дата обращения: 29.09.2026).
5. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. – Ташкент: Узбекистан, 2002.
6. Салиев А. Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1991.
7. Абдуазизова С. Урбанизация ва унинг баъзи социал-демографик оқибатлари. – Тошкент: Узбекистон, 1979.
8. Саидмуродова М. С. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yangicha demografik vaziyatning shakllanishi va uning rivojlanishi (Toshkent viloyati shaharlari misolida): диссертация на соискание учёной степени доктора философии (PhD) по историческим наукам. – Ташкент, 2025.

Нафиса НЕМАТЖОНОВА,
*преподаватель
 кафедры русской филологии, ФерГУ*

МЕДИА, КНИГА И КРИЗИС ЛИЧНОСТИ В ПРОЗЕ РЭЯ БРЭДБЕРИ И ВИКТОРА ПЕЛЕВИНА

Аннотация: в статье рассматривается проблема духовного кризиса личности в произведениях Рэя Брэдбери «451 градус по Фаренгейту» и Виктора Пелевина «Поколение П». Актуальность исследования определяется тем, что оба писателя изображают общество, в котором человек постепенно теряет способность к самостоятельному мышлению под влиянием массовой культуры, рекламы, развлечений и информационного давления. В работе использованы методы сравнительного анализа, мотивного анализа и интерпретации художественного текста. Результаты показывают, что у Брэдбери книга становится символом памяти, духовности и человеческой свободы, а у Пелевина реклама и экранная реальность превращаются в механизм создания искусственных желаний.

Ключевые слова: *Рэй Брэдбери, Виктор Пелевин, книга, медиакультура, реклама, постмодернизм, духовный кризис, массовое сознание.*

Annotatsiya: maqolada Rey Bredberining "Farengeyt bo'yicha 451 daraja" va Viktor Pelevinning "P avlodi" asarlarida shaxsning ma'naviy inqirozi muammosi tadqiq etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, har ikki yozuvchi ommaviy madaniyat, reklama, ko'ngilochar vositalar va axborot bosimi ta'sirida insonning mustaqil fikrlash qobiliyatini asta-sekin yo'qotib boradigan jamiyatni tasvirlaydi. Maqolaning maqsadi Bredberi va Pelevin ijodida mediabizaniyani badiiy jihatdan talqin etishdagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, motiv tahlili hamda badiiy matnni interpretatsiya qilish usullaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: *Rey Bredberi, Viktor Pelevin, kitob, mediabizaniyat, reklama, postmodernizm, ma'naviy inqiroz, ommaviy ong.*

Annotation: the article examines the problem of an individual's spiritual crisis in Ray Bradbury's *Fahrenheit 451* and Viktor Pelevin's *Generation P*. The relevance of the study lies in the fact that both authors depict a society in which individuals gradually lose the ability to think independently under the influence of mass culture, advertising, entertainment, and information pressure. The aim of the article is to identify the similarities and differences in Bradbury's and Pelevin's artistic interpretations of media culture. The study employs comparative analysis, motif analysis, and literary text interpretation.

Key words: *Ray Bradbury, Viktor Pelevin, book, media culture, advertising, postmodernism, spiritual crisis, mass consciousness.*

Введение

Литература XX века и начала XXI века часто обращается к проблеме человека в мире техники, рекламы и массовой информации. Особенно ярко эта тема раскрывается в произведениях Рэя Брэдбери и Виктора Пелевина.

Рэй Брэдбери в романе «451 градус по Фаренгейту» изображает мир, где книги запрещены, а люди живут в пространстве постоянных развлечений. [1, стр.98–99] В этом произведении книга становится не просто предметом культуры, а символом памяти, личного выбора и внутренней свободы человека.

Виктор Пелевин в романе «Поколение П» показывает постсоветское общество, где реклама, телевидение и коммерческие мифы создают новую реальность. [2, стр.68–69] В этом мире человек часто воспринимает не саму жизнь, а ее искусственные образы, созданные средствами массовой информации.

Актуальность темы заключается в том, что произведения Брэдбери и Пелевина помогают понять проблемы современного общества. Человек будущего может быть окружен информацией, но при этом потерять

способность самостоятельно мыслить. Именно поэтому анализ данных произведений важен для изучения литературы, культуры и духовного состояния личности.

Цель исследования состоит в сравнительном анализе художественного изображения медиакультуры и духовного кризиса личности в произведениях Брэдбери и Пелевина.

Материалы и методы

Материалом исследования стали роман Рэя Брэдбери «451 градус по Фаренгейту» и роман Виктора Пелевина «Поколение П». Выбор этих произведений связан с тем, что оба текста раскрывают влияние информационной среды на сознание человека.

В работе использован метод сравнительного анализа. Он позволяет сопоставить два произведения по общим темам: книга, экран, реклама, массовое сознание, духовная пустота и утрата свободы.

Также применен мотивный анализ. С его помощью рассмотрены повторяющиеся мотивы чтения, зрелища, подмены реальности и одиночества человека в информационном обществе. Метод интерпретации

художественного текста использован для раскрытия авторской позиции и значения художественных образов. [3, стр.74]

Результаты

Первый результат исследования связан с образом книги. У Брэдли книга является главным символом человеческой памяти и духовной свободы. В мире романа книги уничтожаются не только как предметы, но и как источник самостоятельного мышления. [1, стр.98–99] Запрет книги означает запрет сложности, сомнения и внутреннего поиска.

У Пелевина книга не находится под прямым запретом, но ее значение вытесняется рекламой, телевидением и виртуальными образами. [2, стр.34–35] Если у Брэдли книга физически сжигается, то у Пелевина культура чтения растворяется в потоке коммерческих знаков. Человек уже не ищет истину в тексте, а потребляет готовые образы, которые создаются рекламной индустрией.

Второй результат связан с образом медиа. У Брэдли медиа представлены через телевизионные стены, которые заменяют человеку семью, общение и размышление. Герои живут рядом с экраном, но остаются внутренне одинокими. Экран создает ощущение заполненной жизни, хотя на самом деле лишает человека глубины переживания.

Третий результат касается проблемы свободы. В романе Брэдли свобода связана с возможностью читать, помнить и выбирать. Главный герой Гай Монтэг проходит путь от послушного исполнителя приказов к человеку, который начинает задавать вопросы. [1, стр.88–89] Его внутреннее пробуждение начинается с сомнения. Именно сомнение становится первым шагом к свободе.

Четвертый результат связан с художественным методом. Брэдли использует традиции антиутопии, где художественный мир строится как предупреждение о возможном будущем. [4, стр.12–13] Пелевин использует постмодернистскую поэтику, основанную на игре, иронии, мифологических отсылках, рекламных формулах и смешении разных культурных кодов⁵.

Обсуждение

Сравнение произведений показывает, что Брэдли и Пелевин говорят о близкой проблеме, но делают это разными художественными средствами. Брэдли

создает трагический образ общества, которое добровольно отказывается от книг и сложного мышления. [1, стр.98–99] Его роман звучит как нравственное предупреждение. Главная опасность заключается не только во власти государства, но и в пассивности самих людей.

Пелевин изображает общество, где прямой запрет уже не нужен. Массовое сознание управляется не страхом, а желанием. [2, стр.22–24] Человек сам выбирает рекламные мифы, потому что они кажутся удобными, привлекательными и современными. Поэтому духовный кризис у Пелевина связан не с уничтожением книги, а с превращением мира в рекламный текст.

Образ будущего у Брэдли связан с потерей памяти. Если исчезает книга, исчезает связь поколений. Человек остается только в настоящем моменте, заполненном развлечениями. [1, стр.98–99] У Пелевина будущее связано с потерей подлинности. Человек не всегда может отличить реальное от созданного экраном и рекламой. [2, стр.22–23]

Таким образом, Брэдли и Пелевин показывают разные этапы одной проблемы. У Брэдли общество уничтожает книгу, чтобы избавиться от сложности. У Пелевина общество уже живет в пространстве симуляции, где сложность заменена игрой знаков. В обоих случаях личность оказывается перед угрозой внутренней пустоты.

Заключение

Проведенное исследование позволяет сделать вывод, что произведения Рэя Брэдли и Виктора Пелевина объединяет тема духовного кризиса человека в мире массовой информации. В романе «451 градус по Фаренгейту» главным символом сопротивления становится книга. Она сохраняет память, культуру и способность человека мыслить самостоятельно.

В романе «Поколение П» центральным объектом анализа становится реклама. Она формирует желания, создает мифы и подменяет реальность искусственными образами. Если Брэдли предупреждает о будущем без книг, то Пелевин показывает мир, где смысл вытесняется медиатекстом и коммерческим знаком.

Оба автора подчеркивают, что будущее личности зависит от ее способности мыслить самостоятельно. Литература в этом контексте становится не только художественным явлением, но и способом защиты человеческой свободы.

Список литературы

1. Брэдли Р. 451 градус по Фаренгейту. Москва: Эксмо, 2020.
2. Пелевин В. Поколение П. Москва: Эксмо, 2021.
3. Хализев В. Е. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 2002.
4. Андреев Л. Г. Зарубежная литература XX века. Москва: Высшая школа, 1996.
5. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия. Москва: Наука, 1998.

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТОСФЕРЫ ВОСТОЧНОГО ПРИДВОРНОГО ДИСКУРСА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ «БАБУРНАМЕ»

Аннотация: статья посвящена лингвокогнитивному и семантическому анализу восточного придворного дискурса эпохи Средневековья на материале мемуаров Захириддина Мухаммада Бабура «Бабурнаме» и их перевода на русский язык, выполненного М. Салье. В центре исследования находится экспликация доминантных единиц концептосферы власти, иерархии и придворного церемониала. На основе сравнительно-сопоставительного и концептуального анализа автором выявляются ключевые когнитивные метафоры и лексико-семантические группы, транслирующие структуру средневекового этикета. Особое внимание уделено деформации и трансформации ментальных кодов при переходе из тюркско-исламской лингвокультуры в славянскую языковую среду, определены основные стратегии переводческой адаптации когнитивных лакун.

Ключевые слова: лингвокогнитивистика, концептосфера, восточный придворный дискурс, «Бабурнаме», Бабур, художественный перевод, М. Салье, культурный код, фреймовый анализ.

Annotation: this article presents a linguo-cognitive and semantic analysis of medieval Eastern discourse, based on the memoirs of Zahiriddin Muhammad Babur the “Babur-nama” and in Russian translation by M. Salye. The study focuses on explicating the dominant units within the conceptual spheres of power, hierarchy, and courtly ceremonial. Through comparative and conceptual analysis, the author identifies key cognitive metaphors and lexico-semantic groups that convey the structure of medieval etiquette. Particular attention is paid to the deformation and transformation of mental codes during the transition from the Turkic-Islamic linguistic culture to the Slavic language environment, the main strategies are determined for the translation adaptation of cognitive gaps.

Key words: *linguocognitive, Eastern medieval, “Baburnama”, conceptual, M.Salye, Babur, cognitive gap, cultural code, analysis.*

Annotatsiya: maqola oʻrta asrlar Sharq saroy diskursining lingvokognitiv va semantik tahliliga bagʻishlangan boʻlib, unda tadqiqot materiali sifatida Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” memuar asari hamda uning M. Salye tomonidan amalga oshirilgan rus tilidagi tarjimai olingan. Tadqiqot markazida hokimiyat, ierarxiya va saroy marosimlari konseptosferasidagi dominant birliklarni ochib berish masalasi turadi. Qiyosiy-chogʻishtirma va konseptual tahlil asosida muallif tomonidan oʻrta asrlar etiketining tuzilishini ifodalovchi asosiy kognitiv metafora va leksik-semantik guruhlar aniqlangan. Oʻzbek-islom lingvomadaniyatidan slavyan til muhitiga oʻtishda mental kodlarning deformatsiyalashishi va transformatsiyalashuviga oʻzgarishiga alohida eʼtibor qaratilgan, kognitiv lakunalarni tarjimada moslashtirishning asosiy strategiyalari belgilab berilgan.

Kalit soʻzlar: *lingvikognitivistika, konseptosfera, sharq saroy etiki, “Boburnoma”, Bobur, badiiy tarjima, M.Salye, madaniy kod, freym tahlili.*

Изучение средневековых восточных исторических и автобиографических нарративов в рамках антропоцентрической парадигмы современной лингвистики позволяет эксплицировать не только лексический состав языков прошлых эпох, но и реконструировать

когнитивные карты мышления человека средневекового Востока. Особый пласт в этом контексте представляет придворный дискурс, функционировавший в жестко иерархизированных институциональных рамках государств Темуридов и Бабуридов. Ценнейшим

источником для исследования ментальных моделей, ритуалов коммуникации и социальных фреймов той эпохи (XVI) служит прозаическое сочинение Захириддина Мухаммада Бабурнаме «Бабурнаме».

Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного описания концептосферы восточного придворного этикета Средневековья с позиций лингвокогнитивистики и теории перевода. Несмотря на значительное количество историко-литературоведческих работ, посвященных памятнику, его когнитивно-семантическая организация и специфика её трансляции в иносистемную (русскоязычную) лингвокультурную среду остаются недостаточно изученными.

Нашей целью является выявить доминантные концепты, формирующие концептосферу придворного этикета в оригинале «Бабурнаме», и проанализировать когнитивно-семантические трансформации, возникающие при их переводе на русский язык.

Методологическую базу исследования составили труды в области лингвокогнитивистики, лингвокультурологии и переводоведения (Л. С. Бархударов, В. Н. Комиссаров, В. А. Маслова, Г. Г. Слышкин). Применялись методы концептуального, фреймового, контекстуального и сравнительно-сопоставительного анализа. В качестве эмпирического материала использован оригинальный текст «Бабурнаме» на староузбекском языке и его классический русский перевод, выполненный М. Салье.

Концептосфера восточного придворного дискурса Средневековья в «Бабурнаме» представляет собой упорядоченную совокупность концептов, моделирующих социальное пространство вокруг фигуры падишаха. В ходе когнитивного моделирования нами были выделены два ядерных макроконцепта: «подчинение / служение» (*itoat / xizmat*) и «царская милость / церемониал» (*inoyat / marhamat*).

Каждый макроконцепт в оригинале вербализуется через разветвленную систему фреймов и когнитивных метафор, которые при переводе М. Салье на русский язык претерпевают

неизбежную прагматическую адаптацию и стилистическую трансформацию.

В анализе макроконцептов дворцового этикета мы выявили следующее. При переводе выражений, содержащих данный концепт, М. Салье часто прибегает к **рационализации**, адаптируя средневековое восточное сознание под восприятие современного русскоязычного читателя.

Рассмотрим макроконцепт **«подчинение / служение»** (*itoat / xizmat*). Этот сегмент концептосферы регулирует речевой и поведенческий этикет подданных по отношению к правителю. Когнитивный базис этикета покоится на концепте «уничтожение / смирение», когда подчиненный в официальном дискурсе когнитивно стирает свое «Я».

М. Салье сталкивается с прагматической лакунарностью, так как буквальный перевод в русском языке XX века приобрел бы излишне негативную экспрессию. Переводчик использует стратегию **стилистической нейтрализации и контекстуальной замены**: «*Uydan kirg'ach, uch yukundim. Xon ham ta'zim qilib, qo'ptilar. Ko'rushub, yonib yukungandin so'ng, yonlariga tilab, qalin shafqat va mehribonliklar ko'rsattilar*» [с.51]/ «Войдя в шатёр, я трижды преклонил колени; Хан поднялся и тоже поклонился. Когда я поздоровался и отступил назад, [снова] преклонив колени, Хан приказал мне сесть с собой рядом и проявил большое благоволение и ласку.....» [с.41].

Когнитивный маркер самопрезентации автора полностью нейтрализуется, трансформируясь в нейтральное личное местоимение, что сглаживает средневековую иерархическую дистанцию.

В анализе макроконцепта «царская милость / церемониал» выявлено, что дворцовый церемониал Бабуридов – это жесткий динамический фрейм, состоящий из субфреймов: «аудиенция» (*ko'rinish*), «одаривание» (*xil'at kiydurmoq*) во время ритуала приема послов.

Лингвокогнитивная специфика этих фреймов в оригинале заключается в высокой плотности безэквивалентной лексики и ритуализированных глагольных сочетаний. Например, фрейм «Аудиенция / Приветствие правителя» вербализуется через глагол *ko'runush*),

обозначающий не просто «увидеться», а совершить строго регламентированный поклон с преклонением колен. Например, “Andijonga kirib, ulug’ xon dodam va kichik xon dodamg’a ko’runush qildim” [3; с.100]/ «После этого ... мы вступили в Андижан. Я поклонился моему дяде, Старшему хану, и моему дяде, Младшему хану» [1; с.100] / “ Sulton Alovuddinni chorlab o’lturg’uzib, xossa xil’at inoyat bo’ldi” [2; с.164] / «Я пригласил Султан Алауддина, посадил его [возле себя] и пожаловал ему почетный халат» [1; с.174].

М. Салье для передачи когнитивного ядра таких фреймов обращается к методу **описательно-комментирующего перевода**.

Такой подход позволяет не только передать семантику действия, но и сохранить этнокультурный концептуальный код эпохи Темуридов. Аналогичные трансформации наблюдаются при переводе ритуала прихода во дворец с сопровождением. «Xon dodamning eshigiga borsam, goh bir kishi bila, gohi ikki kishi bila borur erdim ... Xon dodamg’a ko’runush qilib” [3; с.89] / Пойду к воротам Хана, моего дяди, иногда с одним человеком, иногда с двумя Поклонившись Хану, моему дяде [1; с.87]. “Ko’runushga kelur kishi kema bilan kechib kelgaylar. Shanba kuni, Ismoil Mitakim ... bir gaz otimi yer kelib,

ta’zim qilib yondi” [3; с.248] / «Люди, приезжавшие ко мне на поклон, должны были переправляться на лодке. В субботу Исмаил Мита ... Спешившись на расстоянии полета стрелы, он отвесил поклон и отошел» [1; с.275].

Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы:

1. Концептосфера восточного придворного дискурса Средневековья в тексте «Бабурнаме» базируется на иерархических макроконцептах власти, подчинения и ритуала, тесно переплетенных с религиозной картиной мира.

2. В русских переводах (в частности, в переводе М. Салье) наблюдается модернизация средневековой концептосферы. Применение стратегий нейтрализации и контекстуальной замены приводит к уменьшению его верноподданнической плотности.

3. Несмотря на неизбежные лексико-семантические трансформации, обусловленные несовпадением когнитивных пространств староузбекского и русского языков, ключевое семантическое ядро придворного этикета Бабуридов транслируется адекватно благодаря мастерскому использованию переводчиком комментированного и дескриптивного методов перевода.

Список литературы

1. *Бабурнаме*. Записки Бабур / Пер. М. Салье; отв. ред. С. А. Азимджанова. – Ташкент: Фан, 1993. – 464 с.
2. Бархударов Л. С. *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
3. Бобур Захириддин Мухаммад. Бобурнома. —Т.: «Шарқ» НМАК. – 2002. – 336 с.
4. Комиссаров В. Н. *Теория перевода (лингвистические аспекты)*. – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
5. Маслова В. А. *Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
6. Слышкин Г. Г. *От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе*. – М.: Академия, 2000. – 128 с.
7. Hasanov S., Rustamxo’jayev Sh. *“Boburnoma” leksikasi va matnshunosligi masalalari*. – Toshkent: Fan, 1982. – 145 b

Мая ТУРСУНОВА,

 Преподаватель кафедры русской филологии
 Ферганского государственного университета

РОЛЬ БИЛИНГВИЗМА В ФОРМИРОВАНИИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО МОЛОДЕЖНОГО СЛЕНГА

Аннотация: в статье рассматривается влияние двуязычия на словарный состав и употребление молодежного сленга в полиязычной среде. На материале устной и письменной речи русско-узбекских билингвов показано, что контакт языков служит для сленга источником новых единиц и одновременно задает правила их вхождения в речь. Отдельно описаны модели гибридного словообразования и прагматические функции переключения кодов.

Ключевые слова: билингвизм, молодежный сленг, переключение кодов, заимствование, гибридизация, языковой контакт.

Annotatsiya: maqolada ikki tillilikning ko'p tilli muhitda yoshlar slengining lug'at tarkibi va qo'llanilishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Rus-o'zbek bilingvlarining og'zaki va yozma nutqi materiallarida tillarning kontakti sleng uchun yangi birliklar manbai bo'lib xizmat qilishi va bir vaqtning o'zida ularning nutqqa kirish qoidalarini belgilashi ko'rsatilgan. Gibril so'z yasalishi modellari va kodlarni almashtirishning pragmatik vazifalari alohida tavsiflangan.

Kalit so'zlar: bilingvizm, yoshlar slengi, kodlarni almashtirish, o'zlashtirish, gibrilzatsiya, til aloqasi.

Annotation: the article examines the impact of bilingualism on the vocabulary and usage of youth slang within a multilingual environment. Based on materials from the oral and written speech of Russian-Uzbek bilinguals, it is shown that language contact serves as a source of new units for slang and, at the same time, sets the rules for their entry into speech. Models of hybrid word formation and the pragmatic functions of code switching are described separately.

Key words: bilingualism, youth slang, code switching, borrowing, hybridization, linguistic contact.

Введение

Молодежный сленг принято считать самой подвижной частью лексики. Слова появляются в нем быстрее, чем их успевают зафиксировать словари, и так же быстро выходят из употребления. В одноязычной среде эта динамика объясняется прежде всего сменой поколений и моды. Там, где молодой человек с детства говорит на двух языках, в игру вступает еще один фактор: он может брать материал для сленга сразу из двух систем, а нередко и из третьей, английской, которая приходит через интернет.

Теория языковых контактов давно описала механизмы интерференции и заимствования [1]. Социоллингвистика рассматривает двуязычие как норму для значительной части человечества, а не как исключение [2; 9]. Однако в отечественных работах о сленге билингвальный фактор чаще упоминается мимоходом. Исследования М. А. Кронгауза и Л. П. Крысина показали, насколько активно русская речь усваивает иноязычные слова [5; 7], но в центре их внимания находился носитель одного языка, сталкивающийся с англицизмами. Ситуация, при которой сленг складывается на пересечении двух повседневных языков, изучена заметно хуже.

Цель работы состоит в том, чтобы определить, какую роль билингвизм играет в пополнении молодежного сленга и в правилах его употребления. Для этого требовалось выделить основные каналы проникновения иноязычных единиц, описать способы их грамматической адаптации и установить, для чего говорящие переключаются с языка на язык внутри сленговой реплики.

Материал и методы

Материалом послужили фрагменты неформальной речи молодежи 17–23 лет, для которой русский и узбекский языки являются рабочими в быту. Примеры собирались путем включенного наблюдения в студенческой среде, а также из открытых комментариев и переписки в популярных мессенджерах и социальных сетях.

Анализ проводился в три этапа. Сначала единицы классифицировались по языку-источнику. Затем описательным методом прослеживалась их морфологическая и фонетическая адаптация. На третьем этапе применялся контекстуально-прагматический анализ, позволяющий понять, зачем говорящий выбрал именно этот код. Для интерпретации переключений использовалась модель матричного языка К. Майерс-Скоттон, а социальный смысл речевого поведения оценивался с опорой на работы о подростковых группах и на отечественную социоллингвистическую традицию [3; 8].

Результаты

Иноязычные единицы в сленге обследованной группы приходят по трем основным каналам.

Первый канал представлен узбекизмами в русской речи. Наиболее частотны оценочные слова и обращения. Слово «зур» («отлично, круто») употребляется как самостоятельная реплика и как предикатив: «Концерт вчера зур был». Обращения «ака» и «опа» теряют значение родства и начинают выражать дружеское расположение к ровеснику. Встречаются и целые формулы: «нима гап?» в роли приветствия, «кетдик» в значении «пошли».

Второй канал противоположен первому: русские дискурсивные слова и сленгизмы используются в узбекской речи. Здесь лидируют «короче», «прикол», «типа», «вообще». Фраза «Короче, мен бугун бормайман» («Короче, я сегодня не пойду») типична для этой группы. Русское слово в ней не несет новой информации, оно организует высказывание и задает разговорную тональность.

Третий канал связан с английским языком, который приходит в обе системы одновременно. Слова «кринж», «рофл», «вайб», «краш» знакомы молодежи и из русскоязычных, и из узбекскоязычных блогов. Интересно, что оформляются они по-разному в зависимости от того, какой язык в данный момент является матричным. В русской фразе появляется глагол «чилить», в узбекской англицизм получает аффиксы: «лайк босдим», «постладим».

Грамматическая адаптация идет в сторону матричного языка. Узбекские корни в русской речи склоняются редко и чаще остаются неизменяемыми. Английские основы, напротив, легко принимают как русские, так и узбекские словообразовательные аффиксы. Отмечены и гибриды из трех языков внутри одного словосочетания, например «зур вайб», где узбекский оценочный компонент сочетается с англицизмом, оформленным по русской фонетике.

Прагматический анализ показал, что переключение кодов почти никогда не объясняется незнанием нужного слова. Говорящие, как правило, свободно владеют эквивалентом в другом языке, но выбирают инородную единицу намеренно.

Обсуждение

Полученные данные позволяют уточнить распространенное представление о том, что двуязычие лишь добавляет в сленг «чужие» слова. Роль билингвизма шире. Он дает говорящему возможность выбора, а сам выбор становится знаком принадлежности к группе. Когда студент вставляет «зур» в русскую фразу, он сообщает собеседнику, что они оба «свои», выросшие в одной среде. Такое понимание согласуется с выводом П. Эккерта о том, что языковые варианты в молодежной среде функционируют как маркеры социальных категорий.

Модель матричного языка хорошо описывает грамматическую сторону процесса, но с прагматикой

дело сложнее. К. Майерс-Скоттон трактует переключение как рациональный выбор, связанный с правами и обязанностями участников общения [10]. В сленговой речи к этому прибавляется игровой момент. Смешение языков воспринимается как остроумное и потому ценное само по себе. Близкие наблюдения о языковой игре как двигателе обновления жаргона высказывал М. А. Грачев [4], хотя он работал с одноязычным материалом.

Отдельного внимания заслуживает английский компонент. Для русско-узбекских билингвов он оказывается общим пространством, которое не принадлежит ни одному из двух языков. Возможно, именно поэтому англицизмы так легко встраиваются в оба кода: их выбор не требует от говорящего «встать на сторону» русского или узбекского. Эту гипотезу стоит проверить на более широком материале, включая речь тех, для кого узбекский является доминирующим языком.

Нужно назвать и ограничения работы. Наблюдение велось в одной возрастной и социальной группе, преимущественно студенческой. Количественные закономерности, например соотношение каналов заимствования, требуют анкетирования и корпусной обработки. Кроме того, сленг меняется быстро, и часть описанных единиц через несколько лет может оказаться устаревшей, как это уже случилось со многими словами, зафиксированными в словарях начала 2000-х годов [6].

Заключение

Билингвизм выступает для современного молодежного сленга одновременно источником лексики и механизмом ее отбора. Двуязычный говорящий пополняет сленг единицами из обоих языков и из английского, а грамматически оформляет их по законам того языка, на котором строится высказывание. Переключение кодов в сленговой речи мотивировано не нехваткой слов, а стремлением обозначить групповую идентичность и сделать реплику выразительнее. Перспективу исследования мы видим в сопоставлении сленга билингвов, у которых доминируют разные языки, и в создании регионального словаря смешанной молодежной лексики.

Литература

1. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования / пер. с англ. Киев : Вища школа, 1979. 263 с.
2. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. М. : РГГУ, 2001. 439 с.
3. Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика: к основам общей теории. М. : Наука, 1977. 382 с.
4. Грачев М. А. Русское аргю. Нижний Новгород : НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 1997. 245 с.
5. Кронгауз М. А. Русский язык на грани нервного срыва. М. : Знак : Языки славянских культур, 2008. 232 с.
6. Химик В. В. Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи. СПб. : Норинт, 2004. 762 с.
7. Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое: исследования по современному русскому языку и социоллингвистике. М. : Языки славянской культуры, 2004. 888 с.
8. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. 2-е изд., испр. М. : Аспект Пресс, 2000. 207 с.
9. Grosjean F. Bilingual: Life and Reality. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2010. 276 p.

Muhtarama XALILOVA,

Navoiy innovations university Acting Associate Professor,

Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

muhtaram1007@gmail.com

THE LINGUOCULTURAL REPRESENTATION OF THE “FAMILY” CONCEPT IN ZADIE SMITH’S NOVEL *WHITE TEETH*

Annotation: this article examines the linguocultural representation of the “family” concept in Zadie Smith’s novel *White Teeth*. The study explores family values, cultural identity, intergenerational relationships, and kinship through linguocultural and conceptual analysis. Particular attention is paid to the Jones, Iqbal, and Chalfen families, whose experiences reveal different interpretations of family relationships in multicultural British society. The findings highlight the universal and culturally specific components of the “family” concept in contemporary English literary discourse.

Keywords: family concept, linguocultural analysis, Zadie Smith, *White Teeth*, cultural identity, kinship, multiculturalism, intergenerational relationships.

Annotatsiya: mazkur maqolada Zadie Smithning “*White Teeth*” romanida “oila/family” konseptining lingvomadaniy voqelanishi tadqiq etiladi. Tadqiqotda oilaviy qadriyatlar, madaniy identifikatsiya, avlodlararo munosabatlar va qarindoshlik aloqalari lingvomadaniy hamda konseptual tahlil asosida o’rganiladi. Jones, Iqbal va Chalfen oilalari misolida ko’p madaniyatli Britaniya jamiyatida oilaviy munosabatlarning turlicha talqin qilinishi yoritiladi. Tadqiqot natijalari zamonaviy ingliz badiiy diskursida “oila/family” konseptining universal va milliy-madaniy xususiyatlarini ochib beradi.

Kalit so’zlar: oila konsepti, lingvomadaniy tahlil, Zadie Smith, “*White Teeth*”, madaniy identifikatsiya, qarindoshlik, multikulturalizm, avlodlararo munosabatlar.

Аннотация: в данной статье исследуется лингвокультурная репрезентация концепта «семья/family» в романе Зэди Смит «Белые зубы». На основе лингвокультурного и концептуального анализа рассматриваются семейные ценности, культурная идентичность, межпоколенческие отношения и родственные связи. Особое внимание уделяется семьям Джонс, Икбал и Чалфен, на примере которых раскрываются различные интерпретации семейных отношений в мультикультурном британском обществе. Результаты исследования выявляют универсальные и национально-культурные особенности концепта «семья/family» в современном английском художественном дискурсе.

Ключевые слова: концепт семьи, лингвокультурный анализ, Зэди Смит, «Белые зубы», культурная идентичность, родственные связи, мультикультурализм, межпоколенческие отношения.

Introduction. The relationship between language, culture, and human cognition has become an important research area in contemporary linguistics. Language is not merely a means of communication but also a mechanism through which individuals interpret reality, construct social relationships, and preserve cultural experience. From a linguo-cultural perspective, linguistic expressions reflect historically established values, social norms, and collective perceptions. Consequently, the investigation of culturally significant concepts provides an opportunity to examine how different communities understand and represent fundamental aspects of human existence.

Among such concepts, “family” occupies a particularly important position because it is associated with kinship, marriage, parenthood, emotional attachment, social responsibility, and cultural continuity. Although family represents a universal social institution, its conceptual interpretation differs according to historical circumstances, religious traditions, cultural expectations, and individual experiences. Therefore, the concept cannot be adequately described through its dictionary definition

alone. Its semantic structure also includes evaluative, emotional, symbolic, and sociocultural components.

In contemporary English literature, family relationships are frequently represented within the context of migration, globalization, multiculturalism, and changing social identities. These processes influence traditional family structures and produce new forms of communication between generations. Literary discourse provides valuable material for examining such transformations because fictional characters express cultural assumptions through their speech, behavior, interpersonal relationships, and responses to social circumstances.

Zadie Smith’s *White Teeth*, first published in 2000, is particularly relevant to this investigation. The novel portrays the experiences of several families living in multicultural London, primarily the Jones, Iqbal, and Chalfen households. Through these families, Smith explores the complex relationships between cultural heritage, personal identity, generational differences, and social integration. Family becomes a central narrative space where inherited traditions encounter new cultural experiences.

Literature Review. The theoretical foundations of the research are connected with the development of cognitive linguistics, cultural semantics, linguocultural studies, and postcolonial literary criticism. These approaches provide complementary perspectives on the relationship between language, conceptual structures, and cultural experience.

Anna Wierzbicka (1997) emphasizes the significance of culturally meaningful lexical units in understanding the values and conceptual systems of different societies. Her approach suggests that language contains important evidence of how communities categorize interpersonal relationships and social behaviour. Applied to the concept of family, this perspective allows the researcher to investigate the cultural meanings associated with kinship, parenthood, marriage, and belonging.

George Lakoff and Mark Johnson (1980) demonstrate that metaphor constitutes a fundamental mechanism of conceptual organization rather than merely a stylistic device. Their theory of conceptual metaphor is particularly useful for examining the figurative representation of family as a source of belonging, stability, continuity, or restriction. In literary discourse, such meanings may emerge through recurrent images, symbolic associations, and narrative patterns.

Mikhail Bakhtin's theory of dialogism and heteroglossia (1981) provides another important methodological perspective. According to this approach, literary discourse incorporates multiple social voices and ideological positions. In *White Teeth*, the coexistence of culturally differentiated voices can be interpreted as a means of representing contrasting family values and competing interpretations of identity, tradition, and authority.

Research Methodology. The research employs a qualitative interpretative approach based on the principles of linguo-cultural analysis, cognitive semantics, conceptual analysis, contextual interpretation, and comparative description.

The principal research material is Zadie Smith's novel *White Teeth*. The investigation focuses on narrative episodes involving the Jones, Iqbal, and Chalfen families, particularly those concerned with marriage, parenthood, family traditions, cultural expectations, identity formation, and intergenerational communication. The descriptive method is applied to characterize the semantic and cultural features of the "family" concept. It provides a basis for identifying conceptual components such as kinship, belonging, emotional attachment, responsibility, authority, and cultural continuity.

Conceptual analysis is employed to organize these components into a coherent interpretative model. Within this framework, the nuclear component of "family" is associated with kinship and socially recognized familial relationships, while its peripheral components include cultural heritage, religious expectations, intergenerational conflict, and personal autonomy.

The contextual method is used to interpret family-related meanings within particular narrative situations. Since the

same linguistic expression may acquire different connotations depending on the speaker, communicative purpose, and cultural environment, contextual interpretation is necessary to avoid treating lexical meaning as independent of discourse.

Comparative analysis is applied to the three central family models. The Jones family is considered in relation to intercultural marriage and hybrid identity; the Iqbal family is examined through inherited traditions and generational tensions; and the Chalfen family is analyzed in connection with education, intellectual authority, and the representation of cultural normality.

Results and Analysis. The analysis suggests that the concept of "family" in *White Teeth* extends beyond its conventional meaning as a group of people connected through marriage, descent, or kinship. In the novel, family functions as a multidimensional conceptual category involving biological relationships, emotional obligations, cultural expectations, social belonging, and the transmission of collective memory.

The nuclear semantic components include parenthood, marriage, children, and kinship relations. These elements establish the basic social structure of the families represented in the narrative. However, the broader conceptual field includes values such as loyalty, responsibility, belonging, tradition, authority, and personal independence. These components acquire different significance according to the cultural backgrounds and individual experiences of the characters. For instance, family may function as a source of protection and emotional continuity while simultaneously imposing expectations that restrict individual choices. This duality reveals the evaluative complexity of the concept.

The opposition between collective belonging and individual autonomy becomes especially important in the experiences of younger characters. Their attempts to establish personal identities frequently involve reconsidering inherited family values. Consequently, the "family" concept is represented not as a fixed semantic category but as a dynamic structure whose meanings emerge through social interaction and cultural negotiation.

The Jones family represents an important example of the relationship between family and multicultural identity. Archie Jones, an Englishman, marries Clara Bowden, a woman of Jamaican heritage. Their marriage establishes a household in which different cultural experiences coexist.

From a linguo-cultural perspective, this family demonstrates that belonging cannot be explained exclusively through a single ethnic or national tradition. Instead, family identity develops through the interaction of personal histories, social circumstances, and cultural influences. The character of Irie Jones is particularly significant. As the daughter of parents with different cultural backgrounds, Irie encounters questions concerning physical appearance, ancestry, social acceptance, and personal identity.

This distinction is important for conceptual analysis because it demonstrates that the meaning of family involves both inherited

relationships and socially constructed interpretations. The Jones family may therefore be understood as a representation of FAMILY AS CULTURAL INTERACTION, in which familial identity emerges through the coexistence of different cultural experiences rather than the preservation of a single homogeneous tradition.

From a linguocultural perspective, the Iqbal family reveals the conceptual opposition between TRADITION and CHANGE. Family becomes a site where inherited norms encounter alternative social values. The tension between parental authority and individual autonomy is also significant. Samad's efforts to direct his sons' development demonstrate how family discourse may be connected with obligation, obedience, responsibility, and cultural legitimacy. At the same time, resistance to parental expectations illustrates the changing communicative relationship between generations. The Iqbal household therefore represents *family as cultural continuity and negotiation*. This interpretation highlights the coexistence of emotional attachment, social obligation, and cultural disagreement within the conceptual structure of family.

The conceptual relationship between FAMILY and ROOTS is particularly relevant. The notion of roots can be interpreted as a figurative association between familial origin and personal identity. Nevertheless, this association does not imply that identity remains permanently determined by ancestry. In *White Teeth*, the relationship between the past and the present is frequently unstable. Characters attempt to understand their origins while confronting circumstances that challenge inherited interpretations. Accordingly, family memory functions both as a resource for cultural continuity and as a source of disagreement.

Discussion. The findings indicate that the linguo-cultural representation of the "family" concept in *White Teeth* is closely connected with the multicultural structure of contemporary British society. The three principal families represent contrasting but interconnected interpretations of parenthood, cultural inheritance, identity, and social responsibility. These observations correspond with Wierzbicka's understanding of culturally meaningful concepts as important sources of information about social values. The concept of family contains

widely recognizable relational meanings, but its evaluative and cultural components vary according to the social experiences of particular communities.

The findings also support the relevance of Bhabha's approach to cultural hybridity. In the Jones and Iqbal families, identity cannot be understood as the simple preservation of ancestral culture or complete assimilation into British society. Instead, it emerges through interaction between inherited traditions and changing social circumstances.

The relationship between family and diaspora is particularly important. Migration does not necessarily eliminate inherited family values; rather, it may transform the ways in which these values are interpreted and communicated. In this respect, the analysis is consistent with Brah's discussion of cultural belonging and diasporic identity. Family relationships provide a context in which historical memory, gender expectations, and generational experiences intersect.

Conclusion. The linguo-cultural analysis of Zadie Smith's *White Teeth* demonstrates that the concept of "family" functions as a multidimensional cultural and semantic category within contemporary British literary discourse. Its representation extends beyond biological kinship and formal family structures to include emotional attachment, cultural heritage, social belonging, parental responsibility, and individual identity.

The theoretical significance of the study lies in its integration of linguo-cultural, cognitive-semantic, and discourse-oriented approaches to literary interpretation. Its practical significance is connected with the study of cultural concepts in English literary texts, comparative linguistics, intercultural communication, and language education. Further research may extend the analysis through a systematic examination of lexical and phraseological units associated with family and through comparison with the representation of the "oila" concept in contemporary Uzbek literature. Thus, *White Teeth* provides valuable literary material for understanding how the concept of family is represented, challenged, and reconstructed within a multicultural linguistic and cultural environment.

References

1. Bakhtin M. M. *The Dialogic Imagination: Four Essays* / Ed. M. Holquist; trans. C. Emerson and M. Holquist. – Austin: University of Texas Press, 1981.
2. Baştan A. The Families in Zadie Smith's *White Teeth* // *The Criterion: An International Journal in English*. – 2018. – Vol. 9, Issue 1.
3. Bhabha H. K. *The Location of Culture*. – London: Routledge, 1994.
4. Brah A. *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. – London: Routledge, 1996.
5. Hall S. *Cultural Identity and Diaspora* // *Identity: Community, Culture, Difference* / Ed. J. Rutherford. – London: Lawrence & Wishart, 1990. – P. 222–237.
6. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
7. Pérez Fernández I. Exploring Hybridity and Multiculturalism: Intra and Inter Family Relations in Zadie Smith's *White Teeth* // *Odisea. Revista de Estudios Ingleses*. – 2009. – No. 10. – P. 143–154. – DOI: 10.25115/odisea.v0i10.317.
8. Smith Z. *White Teeth*. – New York: Vintage, 2001. – 464 p.
9. Wierzbicka A. *Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. – New York: Oxford University Press, 1997.

MUXLISA SAYFIYEVA

*Teacher, Department of Philology
 Information Technologies and Management University
 Email: sayfiyevamuxlisa19@gmail.com*

THE USE OF NOMINATIVE SENTENCES IN LITERARY STYLE

Annotation: this article examines the use of nominative sentences in literary style, focusing on their grammatical structure, semantic value, and expressive-aesthetic functions. It analyzes how nominative constructions concisely represent objects, events, space, and time and contribute to imagery, emphasis, rhythm, and emotional intensity in literary discourse.

Key words: nominative sentence, literary style, expressiveness, imagery, syntax, pragmatics, literary discourse.

Аннотация: в статье рассматривается употребление номинативных предложений в художественном стиле, их грамматическая структура, семантическая нагрузка и экспрессивно-эстетические функции. Анализируется способность номинативных конструкций лаконично обозначать предметы, явления, пространство и время, а также усиливать образность художественного текста.

Ключевые слова: номинативное предложение, художественный стиль, экспрессивность, образность, синтаксис, прагматика, художественный дискурс.

Annotatsiya: ushbu maqolada atov gaplarning badiiy uslubdagi qo'llanishi, ularning grammatik tuzilishi, semantik yuklamasi va ekspressiv-estetik vazifalari tahlil qilinadi. Atov gaplarning predmet, hodisa, makon va vaqtni ixcham ifodalashi hamda badiiy tasvirni kuchaytirishdagi roli ingliz va o'zbek tilidagi misollar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: atov gap, badiiy uslub, nominativ gap, ekspressivlik, obrazlilik, sintaksis, pragmatika, badiiy diskurs.

INTRODUCTION

Nominative sentences occupy a distinctive position in the syntactic organization of literary discourse. Unlike canonical two-member sentences, nominative constructions can present a noun or noun phrase as an independent predicative unit, foregrounding an object, phenomenon, place, time, or situation. Their structural brevity does not imply semantic simplicity. In literary texts, a nominative sentence may carry descriptive, emotional, evaluative, temporal, spatial, and compositional meanings simultaneously.

The relevance of studying nominative sentences in literary style is determined by their ability to condense information and intensify the reader's perception of a scene. A short construction such as "Night", "Silence", or "The old house" may function not merely as a naming device but as a textual signal that establishes atmosphere and directs attention to a particular element of the depicted world. In Uzbek literary discourse, similar constructions may be used to create visual immediacy, emotional tension, pauses, and rhythmic contrast.

The aim of this study is to identify the principal structural, semantic, stylistic, and pragmatic functions of nominative sentences in literary discourse. The objectives are to clarify the linguistic nature of nominative constructions, examine their role in creating imagery and emotional background, and determine the ways in which their contextual meaning is developed through neighboring sentences.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

The study of nominative sentences is connected with broader questions of sentence classification, predicatively, communicative structure, and stylistic syntax. Traditional grammatical approaches generally distinguish nominative constructions from verbal sentences on the basis of their formal organization and their capacity to present an entity or phenomenon as existing or being salient within a particular communicative situation. In literary stylistics, however, the construction must also be interpreted in relation to context, rhythm, viewpoint, and authorial intention.

The methodological basis of this article combines descriptive, structural-semantic, contextual, comparative, and stylistic methods. The descriptive method is used to characterize formal patterns of nominative sentences. Structural-semantic analysis establishes relationships between grammatical form and contextual meaning. Contextual analysis considers how a nominative construction interacts with preceding and following sentences. Stylistic analysis focuses on imagery, emphasis, rhythm, and emotional effect. Comparative observations concerning English and Uzbek are used to identify common functional tendencies without assuming complete structural equivalence between the two languages.

The analysis treats the nominative sentence as a contextual unit rather than as an isolated noun phrase. This approach is important because the stylistic force of a nominative sentence frequently emerges from its position in a sequence. A one-word sentence can open a paragraph, interrupt a narrative, conclude a description, or stand between longer syntactic structures. Consequently, its communicative value depends both on its internal form and on its discourse environment.

DISCUSSION

In literary style, one of the most important functions of nominative sentences is scene presentation. A writer can introduce a visual element by naming it independently: "A garden." "A narrow street." "Winter." Such constructions create an immediate perceptual focus. Instead of describing the object through a complete predicative sentence, the author isolates the object and allows the reader to construct its relation to the surrounding situation.

A second function is the creation of atmosphere. Nominative sentences are especially effective when the named entity is associated with an emotional or sensory state. For example, "Silence" can represent not only the absence of sound but also suspense, loneliness, expectation, or psychological tension. The interpretation is supplied by the context. Thus, the semantic potential of a nominative sentence is often broader than its lexical content.

A third function is emphasis. Isolation gives the named element a special communicative status. Compare the neutral statement "The room was empty" with the literary sequence "An empty

room". The second construction can operate as a visual frame or thematic focus, particularly when placed at the beginning of a descriptive passage. Its incompleteness from the perspective of canonical clause structure becomes a stylistic resource rather than a grammatical deficiency.

Nominative sentences also participate in temporal and spatial organization. Words such as "Dawn" "Midnight" "Autumn", or "The station" can establish the temporal or spatial coordinates of a narrative episode. In this function, the construction resembles a cinematic cut: a single nominal unit signals a change of scene and invites the reader to reconstruct the broader situation.

Another significant feature is rhythm. Literary prose alternates between long and short syntactic units to regulate the pace of reading. A series of nominative sentences can slow perception by presenting separate visual details: "The road, The trees, The fading light, The distant village". Conversely, a single nominative sentence inserted into a dynamic narrative may produce a momentary pause and increase dramatic tension.

From a pragmatic perspective, nominative sentences direct the reader's attention. They can function as textual pointers, foregrounding information that the author considers significant. Their interpretation is therefore closely connected with presupposition and contextual inference. The reader does not simply decode the noun; they infer why that particular object, place, or phenomenon has been isolated at that particular point in the text.

In English literary discourse, nominative sentences are often associated with descriptive compression, atmospheric presentation, and emphatic segmentation. In Uzbek literary discourse, similar constructions may perform these functions while interacting with the expressive resources of Uzbek syntax and word order. In both cases, the construction demonstrates that syntactic brevity can coexist with substantial semantic and pragmatic complexity.

It is also important to distinguish a genuinely stylistic nominative sentence from an ordinary heading, label, or fragment used for non-literary purposes. Context is decisive. A title such as "Winter" primarily identifies a section, whereas "Winter." embedded in a narrative may evoke a landscape,

emotional state, or temporal transition. The same lexical material can therefore acquire different functions according to discourse position.

RESULTS

The analysis indicates that nominative sentences in literary style perform several interconnected functions. First, they provide economical representation of a scene by presenting a significant entity without an expanded verbal predicate. Second, they create foregrounding: the isolated nominal element receives increased perceptual and semantic prominence. Third, they contribute to emotional and atmospheric organization, especially when their lexical content denotes silence, darkness, nature, places, or temporal states.

The results also show that the stylistic meaning of nominative sentences is strongly dependent on context. Their semantic interpretation cannot always be derived from the noun alone. The surrounding narrative may transform a simple nomination into a signal of fear, anticipation, nostalgia, isolation, or dramatic transition. Consequently, nominative sentences should be analyzed at both sentence and discourse levels.

A further result concerns their compositional function. Nominative sentences can mark the beginning of a scene, introduce a new descriptive focus, interrupt a narrative sequence, or provide a concluding visual impression. Their formal brevity enables writers to manipulate textual rhythm and to alternate between expanded narration and concentrated perception.

Comparatively, English and Uzbek literary discourse demonstrate a common functional

tendency: nominal constructions can be used as expressive devices when their independence is motivated by context. At the same time, the exact grammatical realization and frequency of such constructions depend on the syntactic norms and stylistic traditions of each language. This supports the view that the study of nominative sentences requires both universal functional categories and language-specific analysis.

CONCLUSION

Nominative sentences constitute an important expressive resource of literary style. Their formal economy allows writers to isolate objects, phenomena, places, and temporal moments while simultaneously creating emphasis, imagery, atmosphere, rhythm, and emotional intensity. Their stylistic value arises not from structural incompleteness itself but from the deliberate communicative function that the construction acquires in context.

The study demonstrates that nominative sentences should be examined as discourse-sensitive units. Their interpretation is shaped by lexical semantics, syntactic position, neighboring constructions, narrative perspective, and the overall communicative purpose of the literary passage. In this respect, nominative syntax provides a productive point of contact between grammar, stylistics, pragmatics, and literary discourse analysis.

Further research may focus on corpus-based comparison of nominative constructions in contemporary English and Uzbek fiction, their translation equivalents, and their distribution across genres such as prose, poetry, drama, and digital literary discourse.

REFERENCES / АДАБИЁТЛАР / АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Bally, C. *Linguistique générale et linguistique française*. – Paris: Ernest Leroux, 1932.
2. Crystal, D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. – 6th ed. – Oxford: Blackwell, 2008.
3. Halliday, M. A. K., Matthiessen, C. M. I. M. *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. – 4th ed. – London: Routledge, 2014.
4. Leech, G., Short, M. *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. – 2nd ed. – London: Pearson, 2007.
5. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – London: Longman, 1985.
6. *Uzbek tilining grammatikasi*. II tom. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1976.
7. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Yo. *O'zbek tilining stilistikasi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.

Nodira RAXMONOVA,

Tashkent International University of Financial Management

and Technologies, Tashkent, Uzbekistan

E-mail: anorarakhmanova@gmail.com

ORCID: 0009-0002-5049-8276

CODE-SWITCHING AS A PEDAGOGICAL STRATEGY IN ENGLISH LANGUAGE CLASSROOMS: AN APPLIED LINGUISTIC PERSPECTIVE

Annotation: the article analyses the pedagogical potential of code-switching in EFL classrooms. It argues for planned, minimal, and temporary L1 use for semantic clarification, grammar explanation, classroom management, affective support, and metalinguistic awareness, followed by a return to meaningful English use.

Keywords: *code-switching, EFL classroom, applied linguistics, L1, pedagogical strategy, translanguaging, scaffolding.*

Аннотация: в статье анализируются педагогические возможности переключения кодов при обучении английскому языку как иностранному. На основе функций семантического уточнения, объяснения грамматики, управления аудиторией, аффективной поддержки и металингвистической осознанности обосновывается планируемое, минимальное и временное использование первого языка.

Ключевые слова: *переключение кодов, EFL, прикладная лингвистика, первый язык, педагогическая стратегия, транслингвизм, скаффолдинг.*

Annotatsiya: maqolada ingliz tilini xorijiy til sifatida o'qitishda code-switchingning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Semantik aniqlashtirish, grammatik tushuntirish, sinfni boshqarish, affektiv qo'llab-quvvatlash va metalingvistik anglash funksiyalari asosida L1dan rejalashtirilgan, minimal va vaqtinchalik foydalanish tamoyili taklif etiladi.

Kalit so'zlar: *code-switching, EFL, amaliy lingvistika, L1, pedagogik strategiya, translanguaging, scaffolding.*

1. INTRODUCTION

The role of learners' first language (L1) remains a significant issue in applied linguistics. Earlier monolingual approaches emphasized maximum English exposure, whereas current multilingual perspectives recognize purposeful L1 support. Cook notes that L1 may assist meaning negotiation, grammar explanation, classroom organization, and collaborative learning [1]. Code-switching is therefore pedagogically relevant when it facilitates rather than replaces English-language processing [2].

The article analyses code-switching as an EFL pedagogical strategy, focusing on its functions, the influence of proficiency and task type, and regulation of L1 use while English remains the principal instructional medium.

2. RELEVANCE AND CURRENT STATE

The issue has gained relevance with pedagogical translanguaging. Cenoz and Gorter define it as planned use of multilingual resources for educational purposes [3]. The debate therefore concerns when switching improves learning rather than whether L1 should be allowed. Teacher-language reviews likewise show that sustained English exposure is important while selective L1 use may support explanation and classroom management [4].

Macaro's concept of "optimal" use offers a practical criterion: switching is justified when it prevents unnecessary confusion or excessive processing cost [2; 5]. Teacher-based research reports more switching with lower-proficiency learners [6]. Yet systematic reviews note uneven causal evidence, so code-switching remains a context-sensitive strategy [7].

3. RESEARCH METHOD

The article employs a qualitative integrative-review method combined with applied-linguistic conceptual analysis. The source base includes foundational studies on L1 use and classroom code-switching, theoretical work on multilingual pedagogy, and recent empirical and systematic-review research on EFL code-switching and pedagogical translanguaging. The purpose is not to calculate a new effect size but to identify recurring pedagogical functions, boundary conditions, and risks across the literature.

The unit of analysis is the pedagogically motivated language switch: a moment in which the teacher or learner moves from English to another available language, or back to English, in order to accomplish a specific instructional or interactional function. Each type of switch is evaluated according to four criteria: pedagogical purpose, learner proficiency, duration of the switch, and its effect on subsequent target-language use. A switch is treated as strategically productive when it facilitates comprehension, participation, noticing, or task completion and is followed by renewed engagement with English.

4. RESULTS AND DISCUSSION

The literature identifies five main functions: semantic clarification, concise grammar explanation, classroom management, affective support, and metalinguistic awareness through cross-linguistic comparison.

These functions are most effective when L1 acts as temporary scaffolding. The sequence is: L2 difficulty → targeted L1 support → English reformulation → renewed L2 processing. A teacher

may briefly clarify “borrow” and “lend” in L1, but examples and practice should return to English. The switch must remain reversible so learners do not wait for translation.

Proficiency changes the cost-benefit relationship. Beginners may need brief L1 support for complex grammar or instructions, while advanced learners benefit more from negotiating meaning in English. The switching threshold should therefore rise with proficiency [6].

Task type also matters. Frequent switching during discussion or role-play can reduce English production, whereas limited L1 use may be defensible in contrastive grammar, difficult reading, or conceptual clarification. Language choice should follow the immediate learning objective.

Code-switching and translanguaging are related but not identical: the former describes observable alternation, while the latter emphasizes strategic use of a multilingual repertoire [3]. Their shared classroom principle is intentionality. Brief English-Uzbek comparison may reveal differences in articles, auxiliaries, prepositions, or word order, but should lead back to independent English use.

A four-step procedure can guide classroom use: Purpose → Minimal Switch → English Reformulation → English Application. The teacher identifies a real barrier, uses only the needed L1, restates the point in English, and requires an English-medium response.

The main risks are overuse, unequal access in multilingual groups, and false one-to-one equivalence. Excessive switching can reduce English input and encourage translation dependence. Since systematic evidence remains limited [7], effectiveness should be judged through comprehension, retention, accuracy, participation, and independent English use.

4.1. PEDAGOGICAL IMPLICATIONS

For classroom practice, strategic code-switching requires explicit limits. Teachers can establish English as the default language while allowing short L1 interventions when comprehension breaks down or when a contrastive explanation saves substantial time. The switch should be followed by an English restatement, a checking question, or a short production task. This makes the function of L1 visible to learners and prevents it from becoming an automatic substitute for English.

Teacher reflection is equally important. A simple lesson log can record the purpose, duration, and outcome of each switch and help identify habitual patterns. Such monitoring is particularly useful because teacher-reported research shows that motivations for switching differ according to learner proficiency and classroom goals [6], while systematic review evidence still calls for cautious interpretation of learning effects [7]. Strategic use therefore depends on both pedagogical judgment and evidence from learner performance.

5. CONCLUSION

Code-switching can function as a legitimate pedagogical strategy in English language classrooms when it is purposeful, limited, and linked to a clearly defined learning objective. Applied linguistic research challenges absolute English-only assumptions, but it does not justify unrestricted use of the first language. The central issue is strategic regulation: teachers need to balance the cognitive and interpersonal advantages of L1 support against the necessity of sustained exposure to and use of English.

The analysis identifies five productive functions-semantic clarification, grammar explanation, classroom management, affective support, and metalinguistic comparison-and proposes the principle of planned, minimal, and reversible switching. The practical sequence Purpose → Minimal Switch → English Reformulation → English Application keeps the first language in a scaffolding role and returns learners to the target language as quickly as possible.

For EFL contexts, including Uzbekistan, future empirical research should examine how code-switching frequency and function interact with proficiency, task type, lesson stage, and learning outcome. Classroom observation, stimulated recall, interaction analysis, and pre-/post-task measures would allow researchers to distinguish perceived usefulness from measurable pedagogical effects. Local research on bilingual speech, cultural identity, language interaction, and bilingual conceptual synthesis [13-16] can provide an important contextual foundation for such classroom studies, but pedagogical effectiveness still requires direct empirical testing with learners and teachers. Such evidence can support more precise teacher-training guidelines and move the debate beyond a simple opposition between English-only and bilingual instruction.

REFERENCES

1. Cook V. Using the First Language in the Classroom // Canadian Modern Language Review. 2001. Vol. 57, No. 3. P. 402–423. DOI: 10.3138/cmlr.57.3.402.
2. Macaro E. Codeswitching in the L2 Classroom: A Communication and Learning Strategy // Non-Native Language Teachers: Perceptions, Challenges and Contributions to the Profession. New York: Springer, 2005. P. 63–84.
3. Cenoz J., Gorter D. Pedagogical Translanguaging and Its Application to Language Classes // RELC Journal. 2022. Vol. 53, No. 2. P. 342–354. DOI: 10.1177/00336882221082751.
4. Turnbull M., Arnett K. Teachers’ Uses of the Target and First Languages in Second and Foreign Language Classrooms // Annual Review of Applied Linguistics. 2002. Vol. 22. P. 204–218.
5. Macaro E. Teacher Use of Codeswitching in the Second Language Classroom: Exploring ‘Optimal’ Use // First Language Use in Second and Foreign Language Learning. Bristol: Multilingual Matters, 2009. P. 35–49.
6. Komilova G.O. Pragmatic possibilities of nonverbal means in digital communication. IEEE Ural-Siberian Conference on Biomedical Engineering, Radioelectronics and Information Technology (USBEREIT), 14–15 May 2026. DOI: 10.1109/USBEREIT.2026.11580403.
7. Huang X., Chalmers H. Implementation and Effects of Pedagogical Translanguaging in EFL Classrooms: A Systematic Review // Languages. 2023. Vol. 8, No. 3. Article 194. DOI: 10.3390/languages8030194.

Inobat RASULOVA,
Samarkand State University,
Senior Teacher of the Department of English Language,
Linguistics and Literature, Independent Researcher
e-mail: ilxomovna1992@gmail.com
UDK 811.111:811.512.133'36

A STUDY OF PARTICLES IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Annotation: this article focuses on one of the auxiliary word groups found in both English and Uzbek: particles. British people and Uzbeks inhabit distant regions, belong to different language families, and speak languages that stem from different systems; naturally, they differ in the degree of affinity regarding word categorization. It is known that the modern Uzbek literary language features six types of words formed using suffixes: some are attached directly to the word, while others are connected via a hyphen. This highlights the heterogeneous nature of such formations (a term derived from the Greek for “different type,” signifying diversity or the presence of distinct elements within a single structure). The article explains that Uzbek employs suffixes—with their attachment to the end of a word reflecting the language’s agglutinative nature—whereas English is an inflectional language and thus lacks such word-final suffixes.

Key words: *particles, particle-ology, intensification, emphasis, negation, suspicion, assertion, anchoring.*

Annotatsiya: ushbu maqola ham ingliz, ham o'zbek tillarida mavjud bo'lgan yordamchi so'z guruhlaridan biri — yuklamalarga bag'ishlangan. Britaniyaliklar va o'zbeklar geografik jihatdan bir-biridan uzoq hududlarda yashaydilar, turli til oilalariga mansubdirlar va tubdan farq qiluvchi tizimlarga asoslangan tillarda so'zlashadilar; tabiiyki, ular so'zlarni turkumlash masalasida o'zaro farqli xususiyatlarga ega. Ma'lumki, zamonaviy o'zbek adabiy tilida qo'shimchalar yordamida hosil qilinadigan so'zlarning olti xil turi mavjud bo'lib, ularning ba'zilar so'zga bevosita, boshqalari esa chiziqcha orqali ulanadi. Bu holat bunday shakllanishlarning geterogen (yunoncha “turli xil” ma'nosini anglatuvchi, ya'ni xilma-xillik yoki yagona tuzilma ichida turli elementlarning mavjudligini bildiruvchi atama) tabiatga ega ekanligini ko'rsatadi. Maqolada tushuntirilishicha, o'zbek tilida qo'shimchalar (ularning so'z oxiriga ulanishi tilning agglutinativ tabiatini aks ettiradi) qo'llaniladi; ingliz tili esa flektiv til bo'lgani sababli, unda so'z oxiriga qo'shiladigan bunday qo'shimchalar mavjud emas.

Kalit so'zlar: *yuklamalar, yuklamalar nazariyasi, kuchaytirish, urg'u, inkor, shubha, tasdiq, tayanch vazifasi.*

Аннотация: в данной статье рассматривается одна из групп служебных слов, характерных как для английского, так и для узбекского языка, — частицы. Британцы и узбеки населяют отдаленные регионы, принадлежат к разным языковым семьям и говорят на языках, восходящих к различным системам; естественно, они различаются по степени сходства в подходах к классификации слов. Известно, что в современном узбекском литературном языке выделяют шесть типов слов, образуемых с помощью суффиксов: одни присоединяются непосредственно к слову, другие — через дефис. Это подчеркивает гетерогенную природу подобных образований (термин, происходящий от греческого слова, означающего «иной тип» и указывающего на разнородность или наличие различных элементов в рамках единой структуры). В статье поясняется, что в узбекском языке используются суффиксы — их присоединение к концу слова отражает агглютинативный строй языка, — тогда как английский является флективным языком и, следовательно, не имеет подобных суффиксов, присоединяемых в конце слова.

Ключевые слова: *частицы, учение о частицах, интенсификация, эмфаза, отрицание, подозрение, утверждение, аккорение.*

Introduction. Although English and Uzbek belong to different language families and exhibit distinct linguistic structures, certain similarities can be observed in the classification of parts of speech in these languages. Specifically, both languages have linguistic units known as particles, which are generally considered function words. These units are referred to as particles in English, “Partikeln” in German, and “частицы (chastitsy)” in Russian. The branch of linguistics concerned with the study of particles is sometimes referred to as “particology”. This

section—designated by the term “particology,” derived from the Latin “particular” (meaning a small part or fragment) and “logos” (meaning knowledge or study)—examines auxiliary word classes such as postpositions, conjunctions, and particles. These words are characterized by having no naming function and an invariable form, yet they possess grammatical form, meaning, and syntactic function. However, it is worth noting that the term “particle” is specifically used to designate the “particle” category within these auxiliary word classes.

MAIN PART. In the Uzbek language, the term “yuklama” (particle) derives from the figurative meaning of the verb “yuklamoq”— “to assign a task or job,” “to place a burden on someone,” or “to load” [Explanatory Dictionary of the Uzbek Language, 2007: 80]—and occupies a special place within the system of functional parts of speech. Although particles express grammatical rather than lexical meaning, they are categorized into six

semantic groups. The table below (Table 1.1) presents six distinct semantic types of particles in the modern literary Uzbek language—classified according to the meanings they convey when attached to specific words (i.e., sentence constituents) or entire sentences, as well as their structure and orthography—and indicates whether they function as independent words or affixes, and whether they are written as a single word or with a hyphen.

Table 1.1.

PARTICLE					
		Types according to appearance		Types according to writing	
	Types of meaning	Discourse particles	Additional particles	Adding to the word to be written particles	After the word By putting “-” to be written particles
1.	Question-surprise particles	nahot, nahotki	-mi, -chi, -a, -ya	-mi	-chi, -a, -ya
2.	Emphasis particles	after all, even even though although girth	-u, -yu, -ku, -da, -ak, - like, -e(e), -ay (-ey)	-oq, -yoq	-u, -yu, -ku, -da, -e(e), -ay(-ey)
3.	Detection particles	naq, xuddi, qoq,	ki, -kim,	-ki, -kim	-
4.	Subtraction particles	faqat, atigi (yolgʻiz)	-gina (-kina, -qina)	-gina (-kina, -qina)	-
5.	Negative particle	na-na, hech, sira	-	-	-
6.	Dubitative particle.	-	-bir	-bir	-

Based on this table, the heterogeneous nature of suffixes (from the Greek - “different kind”, meaning diversity, having different parts in one structure) can be clearly observed. In this regard, the presence of suffixes in the Uzbek language, and their addition mainly at the end of the word, once again demonstrates its agglutinative nature. Since English is an inflectional language, it does not have suffixes that are added at the end of the word.

The rule of punctuation of Uzbek adverbs, mainly written with a dash, and sometimes separated by a comma, is almost not characteristic of the English language. This situation is relatively rare in English. J. Buranov defines adverbs in English as follows: “Adverbs are auxiliary words that belong to a certain word, construction or whole sentence and strengthen, weaken, separate, limit or express a questioning meaning (expressing additional meanings of words depending on individual words)” [Buranov J., 1973; 70], - says.

It follows from this definition that there are several semantic groups of particles in the English language as well. Based on their meaning, particles in English are divided into the following groups:

- Limiting particles.
- Intensifying particles.
- Specifying particles.
- Additive particles.
- Negative particles.
- Connecting particles

The Uzbek language has interrogative and exclamatory particles, which consist of particles in the form of particles such as -mi, -chi, -a, -ya. They are added to a word or phrase and express the content of the question. It is observed that one or more of these particles are used in the same phrase. For example:

Are you going to the meeting? Siz yigʻilishga borasizmi?

In English, there are no particles in the form given in this example - in the form of an addition, written by adding a hyphen to a word. However, in compounds, particles are written both in addition and with a hyphen. Secondly, there are no particles in the form of a word that express a question.

Sometimes, it expresses questioning and astonishment accompanied by strong emotion: “What an incredibly

beautiful bird!" "Your daughter-in-law is so beautiful, isn't she?"

- In the form of an interrogative sentence, it serves to convey the meanings of orders, disapproval, and advice. In this case, the tone of the order is hidden:

Hey, do you want to touch this guy? The content is directed at the order "don't touch him." Or: Do you want to go back to that house again? (Order: "don't go"; disapproval: "I'm against your going"; advice: "think about it").

- The sense of admiration and amazement is intensified: "Oh, is this beautiful dress yours?"

In terms of both meaning and function, the English word "whether" corresponds to the Uzbek interrogative particle "-mi." For example: I asked him whether he worked anywhere. The Uzbek translation of this example takes the form of a complex sentence with a subordinate clause: Men undan biror joyda ishlaydimi, shuni so'radim. However, English also possesses object clauses.

- It is used to express confidence: We got the diploma, now can we get a job?

English also has emphatic or intensifying particles. These include even, yet, still, all, just, simply, never, but, only, quite, too, very, exactly, right, precisely, and the like.

These particles usually help to clarify, strengthen, and emphasize the meaning of the word they are connected

to. For example: "Well! that is quite – I suppose there never was a piece of news more generally interesting. My dear sir, you really are too bountiful" [Jane Austen, 1816; 91] (Translation: "Tarjimasi: "Ajoyib! Bu shunday, menimcha, hamma uchun bundan-da qiziqarli yangiliklar nahotki bo'lmagan. Qadrli janob, siz haqiqatan ham juda saxiy.""). In the given example, in the original text, the never particle translation is observed to have two - nahotki and -da - one as a word and the other as an additional - through an intensification-emphasis load.

CONCLUSION

Texts translated between English and Uzbek employ linguistic devices specific to each language, and the appropriate use of particles plays a significant role in this process. After all, the particles inherent in a language hold a distinct place within its lexico-grammatical system. The functional correspondence between particles and conjunctions in English and Uzbek is also reflected during the translation process. In English, particles are often observed to function interchangeably with conjunctions. Particles play a significant role in shaping literary texts and enhancing their impact; therefore, accurately rendering them during translation into other languages is essential. Otherwise, the form, content, and tone of the original text could be seriously compromised.

REFERENCES

1. Abdurazizov, A.A. (2010). Introduction to linguistic theory (176 p.). Tashkent.
2. Abdullaev, A. (1987). Syntactic method of expressiveness in Uzbek language (88 p.). Tashkent: Science.
3. Arnold, I.V. (1959). Lexicology of modern English language (346 p.). Moscow.
4. Azarkh, N.A. (1953). Complex adjective in modern English language. Dis. can. phil. sci. (234 p.). Moscow.
5. Aznaurova, E.S. (1988). Pragmatika xudojestvennogo slova (126 p.). Tashkent: Science.
6. Askarova, M. (1962). About particles in the Uzbek language. Uzbek language and literature, 5
7. Barkhudarov, L.S. (1975). Languages and translation (239 p.). Moscow: International relations.
8. Bakaeva, M. (2015). Problems of poetic translation and comparative poetry from English and American literature into Uzbek (288 p.). Tashkent: Science.
9. Bazarov, O. (1977). Uzbek language particles category, 2, 24-28.
10. Buranov, J. (1973). Comparative grammar of English and Uzbek languages (70 p.). Tashkent.

Shoxiniso YUSUPOVA,
Teaching English Speakers of Other Languages (MA) with TEFL
Webster University Tashkent, Samarkand branch

A COMPARATIVE STUDY OF ACADEMIC VOCABULARY USE IN ENGLISH AND UZBEK RESEARCH ARTICLES

Annotation: this article presents a comparative analysis of academic vocabulary use in English and Uzbek research articles. It examines the frequency, functions, and contextual features of academic lexical units, focusing on similarities and differences between the two languages. The study explores discipline-specific terminology, lexical collocations, reporting verbs, and evaluative expressions commonly employed in scholarly discourse. The findings reveal that English research articles tend to use more standardized and conventional academic vocabulary, whereas Uzbek academic writing often reflects national linguistic patterns and translation-based influences.

Keywords: *academic vocabulary, research articles, English, Uzbek, comparative analysis, scholarly discourse, lexical units, academic writing.*

Аннотация: в статье проводится сравнительный анализ употребления академической лексики в научных статьях на английском и узбекском языках. Рассматриваются частотность, функции и контекстуальные особенности академических лексических единиц, а также сходства и различия между двумя языками. Особое внимание уделяется отраслевой терминологии, лексическим сочетаниям, глаголам цитирования и оценочным выражениям. Результаты показывают, что в англоязычных научных статьях чаще используется стандартизированная академическая лексика, тогда как для узбекского академического дискурса характерны национально-языковые особенности и влияние перевода.

Ключевые слова: *академическая лексика, научная статья, английский язык, узбекский язык, сравнительный анализ, научный дискурс, лексические единицы, академическое письмо.*

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi ilmiy maqolalarda akademik leksikaning qo'llanishi qiyosiy tahlil qilinadi. Akademik leksik birliklarning chastotasi, vazifalari va kontekstual xususiyatlari, shuningdek, ikki tildagi o'xshash va farqli jihatlari o'rganiladi. Tadqiqotda sohaga oid terminlar, leksik birikmalar, axborot beruvchi fe'llar va baholovchi ifodalarga alohida e'tibor qaratiladi. Natijalar ingliz tilidagi ilmiy maqolalarda standartlashgan akademik leksika keng qo'llanishini, o'zbek akademik nutqida esa milliy-lisoniy xususiyatlar va tarjima ta'siri kuzatilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *akademik leksika, ilmiy maqola, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tahlil, ilmiy diskurs, leksik birliklar, akademik yozuv.*

Introduction

Academic vocabulary plays an essential role in presenting ideas, arguments, methods, and research findings clearly and effectively. Unlike general vocabulary, it includes lexical units commonly used across academic disciplines, such as reporting verbs, evaluative expressions, logical connectors, and discipline-specific terms. Appropriate use of these linguistic elements contributes to the accuracy, coherence, objectivity, and credibility of research articles.

English academic discourse has developed relatively standardized lexical and stylistic conventions. Researchers commonly use established academic word combinations, cautious expressions, impersonal constructions, and reporting verbs to position their arguments and refer to previous studies. Uzbek academic writing is also developing rapidly; however, its lexical features are influenced by national linguistic traditions, Russian academic discourse, translation practices, and international publication standards. These factors may lead to differences in word choice, lexical frequency, collocational patterns, and the expression of evaluation and authorial stance.

Although academic vocabulary has been extensively investigated in English-language scholarship, its comparative use in English and Uzbek research articles remains insufficiently studied. A contrastive examination of the two academic traditions can reveal their shared features and language-specific

characteristics. It can also identify lexical difficulties experienced by Uzbek researchers when preparing manuscripts in English or translating academic texts between the two languages.

Therefore, this study aims to compare the use of academic vocabulary in English and Uzbek research articles. It focuses on the frequency and functions of academic lexical units, reporting verbs, lexical collocations, evaluative expressions, and discipline-specific terminology. The findings are expected to contribute to comparative linguistics, academic writing instruction, translation studies, and the improvement of Uzbek scholars' competence in international academic communication.

Literature review and methodology

Academic vocabulary has been extensively studied within the fields of applied linguistics, corpus linguistics, and English for Academic Purposes. Coxhead's *Academic Word List* (2000) established a systematic framework for identifying frequently used academic words across disciplines. Hyland (2005) examined met discourse and demonstrated how writers employ linguistic resources to organize texts, express attitudes, and establish relationships with readers. Nation (2001) emphasized the importance of academic vocabulary knowledge in developing learners' reading comprehension and academic writing skills. Biber, Conrad, and Reppen (1998) highlighted the effectiveness of corpus-based methods in identifying recurring lexical and grammatical patterns in academic discourse.

Previous studies have primarily focused on English-language academic texts, including academic word frequency, lexical bundles, reporting verbs, collocations, and evaluative expressions. Research on Uzbek academic discourse remains relatively limited and generally addresses scientific terminology, translation, language standardization, and stylistic features. Consequently, the comparative use of academic vocabulary in English and Uzbek research articles requires further systematic investigation.

Analysis

The comparative analysis demonstrates that academic vocabulary performs similar communicative functions in English and Uzbek research articles, including presenting research objectives, describing methods, interpreting findings, and formulating conclusions. Nevertheless, notable differences are observed in lexical diversity, structural organization, and the expression of the author's position.

English research articles commonly employ standardized academic constructions such as *the study investigates*, *the findings indicate*, *the results suggest*, and *the evidence supports*. In Uzbek articles, these meanings are generally conveyed through expressions such as *tadqiqotda o'rganiladi*, *natijalar shuni ko'rsatadiki*, *tahlil natijasida aniqlandi*, and *dalillar tasdiqlaydi*. English constructions tend to be more concise, while their Uzbek equivalents are often expressed through longer phrases.

A significant difference is also found in the use of reporting verbs. English academic discourse contains a wide range of verbs, including *argue*, *claim*, *observe*, *suggest*, *demonstrate*, and *emphasize*. Uzbek authors predominantly use *ta'kidlamoq* (emphasize), *qayd etmoq* (note), *ko'rsatmoq* (indicate), and *aniqlamoq* (identify). This tendency may result in lexical repetition in Uzbek research articles.

Furthermore, English authors frequently employ hedging devices such as *may*, *might*, *appears to*, *tends to*, and *is likely to* to express caution and avoid overly categorical statements. Uzbek academic writing generally presents findings more directly through constructions such as *isbotlandi* (was proven), *aniqlandi* (was determined), and *xulosa qilindi* (it was concluded).

Results

The results demonstrate that English and Uzbek research articles share several functional features in their use of academic vocabulary. In both languages, academic lexical units are employed to introduce research objectives, explain methods, present findings, and formulate conclusions. However, differences are observed in lexical diversity, structural organization, and authorial stance.

English research articles generally demonstrate a wider range of academic words, reporting verbs, lexical collocations, and hedging devices. Expressions such as *the findings indicate*, *the results suggest*, and *the evidence demonstrates* are used systematically. Uzbek articles frequently employ equivalent constructions such as *natijalar shuni ko'rsatadiki*, *tahlil natijasida aniqlandi*, and *xulosa qilish mumkinki*.

The findings also reveal that English academic discourse tends to be concise, standardized, and cautious, whereas Uzbek academic writing often contains longer constructions, repeated reporting verbs, and more direct claims. Uzbek research articles also demonstrate the influence of national linguistic conventions and translation practices. Overall, the results indicate the need to expand and standardize academic vocabulary resources in Uzbek scholarly writing.

Conclusion

The study demonstrates that academic vocabulary plays an important role in ensuring clarity, coherence, and accuracy in both English and Uzbek research articles. Although academic lexical units perform similar functions in the two languages, differences exist in their frequency, diversity, and contextual use. English academic discourse is generally more standardized and makes greater use of reporting verbs and hedging devices, whereas Uzbek scholarly writing often employs longer structures, repeated lexical patterns, and more direct statements. Therefore, developing standardized academic vocabulary resources and improving researchers' academic writing competence are essential for increasing the quality and international visibility of Uzbek scientific publications.

REFERENCES

1. Abdujabborova, K. (2026). A NEWS-TEXT-BASED MODEL FOR DEVELOPING STUDENTS' ENGLISH COMMUNICATIVE COMPETENCE. In *ACADEMIC RESEARCH IN MODERN SCIENCE* (Vol. 5, Issue 20, pp. 109–113). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20701712>
2. Coxhead A. A new academic word list // *TESOL Quarterly*. – 2000. – Vol. 34, No. 2. – P. 213–238. – DOI: 10.2307/3587951.
3. Gardner D., Davies M. A new academic vocabulary list // *Applied Linguistics*. – 2014. – Vol. 35, No. 3. – P. 305–327. – DOI: 10.1093/applin/amt015.
4. Hyland K. *Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing*. – London: Continuum, 2005. – 230 p.
5. Hyland K., Tse P. Is there an “academic vocabulary”? // *TESOL Quarterly*. – 2007. – Vol. 41, No. 2. – P. 235–253. – DOI: 10.1002/j.1545-7249.2007.tb00058.x.
6. Nation I. S. P. *Learning Vocabulary in Another Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 477 p.
7. Abdujabborova, K. ANALYSIS OF ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY REQUIREMENTS AND PRACTICAL NEEDS IN THE FIELD OF MODERN MEDIA. (2025). Академические исследования в современной науке, 4(48), 135-138. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.arims.134793>
8. Abdujabborova, K. (2026). Communicative Competence Development in English Language Education: Contemporary Directions. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 5(1), 55-61.

Feruza YAVKOCHIEVA,

Assistant teacher, Asian University of Technology,

Karshi, Uzbekistan.

feruzayavkocheva99@gmail.com

ETYMOLOGICAL FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK SPEECH THERAPY TERMS

Annotaton: the article examines the etymological features of speech therapy terms in English and Uzbek. The terms are grouped into native, Greek and Latin, Arabic and Persian, and hybrid layers. The analysis shows that both systems share a classical core, but differ in native vocabulary and in the channels of borrowing.

Keywords: *speech therapy, term, etymology, borrowing, Greek and Latin elements, hybrid term, calque.*

Аннотация: в статье в сопоставительном плане рассматриваются этимологические особенности логопедических терминов английского и узбекского языков. Термины распределены по исконному, греко-латинскому, арабскому и персидско-таджикскому, а также гибриднему пластам. Показано, что ядро обеих терминосистем составляют греко-латинские единицы, однако системы различаются исконной лексикой и путями заимствования.

Ключевые слова: *логопедия, термин, этимология, заимствование, греко-латинские элементы, гибридный термин, калька.*

Annotatsiya: maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi logopediya terminlarining etimologik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Terminlar o'z qatlam, yunon-lotin, arab va fors-tojik hamda gibrid qatlamlarga ajratiladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikki terminologik tizimning o'zagi yunon-lotin asosli, biroq ular o'z qatlam birliklari va o'zlashish yo'llari jihatidan farq qiladi.

Kalit so'zlar: *logopediya, termin, etimologiya, o'zlashma, yunon-lotin elementlari, gibrid termin, kalka.*

Introduction

Speech therapy (logopedics, or speech-language pathology in American usage) lies at the intersection of medicine, pedagogy, psychology and linguistics, and its terminology reflects this mixed origin. Following D.Crystal, etymology is understood here as the study of the origin and history of the form and meaning of words [4]. For a term, etymology is not a matter of historical curiosity only: it explains the inner form of the unit, the degree of its transparency for specialists, and the way in which it can be adapted to another language [2].

The topicality of the subject is determined by the state of Uzbek logopedic terminology, which is still being standardised. The choice between an international term and a native equivalent depends on understanding where each unit comes from. English logopedic vocabulary is described in special dictionaries [6], whereas the etymological composition of its Uzbek counterpart has received little attention; a comparison of the two systems from this angle constitutes the novelty of the study.

The aim of the article is to identify the etymological layers of English and Uzbek speech therapy terms and to compare the ways in which they were formed. The tasks are to classify the basic terms by origin, to describe the channels of borrowing, and to reveal the similarities and differences between the two systems. The material consists of basic terms taken from textbooks and terminological dictionaries of speech therapy [1; 6; 10]; their origin was checked against etymological and explanatory dictionaries [3; 5; 7; 8; 9]. Etymological, comparative and structural-semantic methods were used.

Main part

The classical layer in English

The core of English logopedic terminology is neoclassical. Names of disorders are built mainly from Greek elements: *aphasia* (*a-* 'without' + *phasis* 'speech'), *dysarthria* (*dys-* 'bad, difficult' + *arthron* 'joint'), *dysphonia* (*phōnē* 'voice'), *dyslexia* (*lexis* 'word'), *apraxia* (*praxis* 'action'), *dysphagia* (*phagein* 'to eat'), *echolalia* (*ēchō* 'echo' + *lalia* 'talk'). Many of them are not ancient words but coinages of

nineteenth-century European medicine: *aphasia* was put into circulation by the French physician A.Trousseau in the 1860s, and *dyslexia* by the German ophthalmologist R.Berlin in the 1880s [5]. English thus received a large part of its “Greek” terms through French and German medical literature.

Latin elements name processes and organs of speech: *articulation* (Latin *articulatio*, from *articulus* ‘small joint’), *fluency* (*fluentia*, from *fluere* ‘to flow’), *resonance* (*resonantia*), *vocal* (*vocalis*, from *vox* ‘voice’), *palate* (*palatum*), *nasal* (*nasus* ‘nose’). The general words that form the frame of compound terms – *language*, *voice*, *disorder*, *impairment* – entered Middle English from Old French and go back to Latin *lingua*, *vox*, *ordo* and *peior* ‘worse’ [7].

The native layer in English

Alongside classical terms, English keeps a small but frequent Germanic layer: *speech* (Old English *spæc*), *stammer* (Old English *stamerian*), *stutter* (Middle English *stutten*), *lisp* (Old English *wlisp* ‘lisp’), *hoarse* (Old English *hās*), as well as *hearing*, *swallowing*, *cleft* and *tongue-tie* [5; 7]. As a result, English has etymological doublets: *tongue-tie* – *ankyloglossia*, *swallowing disorder* – *dysphagia*, *hoarseness* – *dysphonia*, *word-finding difficulty* – *anomia*. The native member of each pair is preferred in communication with clients and parents, the classical one in clinical documentation [6]. Multi-word terms are often hybrids: *speech-language pathology* combines Germanic, Romance and Greek components. A separate group is formed by eponyms such as *Broca’s aphasia* and *Wernicke’s aphasia*, which preserve the names of P.Broca and C.Wernicke.

Etymological layers in Uzbek

Uzbek logopedic vocabulary is more heterogeneous. Its oldest layer is Turkic: *til* ‘tongue; language’, *so’z* ‘word’, *tovush* ‘sound’, *tanglay* ‘palate’, *bo’g’iz* ‘throat’, *eshitish* ‘hearing’, *tutilish* ‘blocking of speech’, *buzilish* ‘disorder’ (from *buz-* ‘to spoil’); the roots of most of these words are attested in Old Turkic [3; 8]. The second layer consists of early Arabic and Persian-Tajik borrowings: Arabic *nutq* ‘speech’, *talaffuz* ‘pronunciation’, *nuqson* ‘defect’, *nafas* ‘breath’, *tashxis* ‘diagnosis’; Persian *ovoz* ‘voice’, *lab* ‘lip’, *kar* ‘deaf’, *gung* ‘mute’, *ravon* ‘fluent’ [8; 9]. These words entered the language centuries before logopedics appeared and were terminologised later. A notable parallel is *nutq ravonligi* ‘fluency of speech’: Persian *ravān* means ‘flowing’, so the Uzbek term rests on the same image of flow as English *fluency*.

The third layer is the international Greek and Latin vocabulary that came through Russian in the twentieth century: *logopediya*, *afaziya*, *dizartriya*, *dislaliya*, *alaliya*, *rinolaliya*, *disgrafiya*, *artikulyatsiya*, *korreksiya* [1; 10]. The name of the discipline itself (Greek *logos* ‘word, speech’ + *paideia* ‘upbringing’) arose in German as *Logopädie* in the early twentieth century, in the works of the Viennese physician E.Fröschels, passed into Russian and from there into Uzbek. The phonetic shape of Uzbek terms shows this mediation: *-iya* for Greek and Latin *-ia*, *-tsiya* for Latin *-tio* (*artikulyatsiya*), voiced *z* in *afaziya* and *dizartriya*, *t* for Greek *th* in *terapiya*, and initial *g* for Greek *h* in *giperkinez* (cf. English *hyperkinesia*). The layers of both systems are summarised in Table 1.

Table 1. Etymological layers of English and Uzbek speech therapy terms

Layer	English	Uzbek
Native	<i>speech, stutter, stammer, lisp, hoarseness</i> (Germanic)	<i>til, so’z, tovush, tanglay, tutilish</i> (Turkic)
Greek	<i>aphasia, dysarthria, dyslexia, apraxia</i>	<i>afaziya, dizartriya, disleksiya, alaliya</i> (through Russian)
Latin	<i>articulation, fluency, resonance, vocal</i>	<i>artikulyatsiya, korreksiya, defekt</i> (through Russian)
Arabic and Persian	–	<i>nutq, talaffuz, nuqson; ovoz, lab, ravon</i>
Hybrid	<i>speech-language pathology, voice therapy</i>	<i>nutq terapiyasi, fonematik eshitish, logopedik mashg’ulot</i>

Similarities and differences

Both systems share a classical core, but the channels of borrowing differ. English accumulated Greek and Latin elements over several centuries,

directly or through French, German and Neo-Latin; Uzbek received them in a ready form through one intermediary language within a few decades. For this reason the inventories do not fully coincide.

Dislaliya, *alaliya* and *rinolaliya* are basic units of the classification adopted in Uzbek textbooks after the Russian school [1; 10], while in modern English *dyslalia* and *alalia* are rare and the corresponding conditions are called *articulation disorder* or *speech sound disorder*, *developmental language disorder* and *hypernasality* [6]. Common Greek roots therefore do not guarantee equivalence, which translators must keep in mind.

The Arabic and Persian layer, absent in English, supplies Uzbek with material for descriptive terms: *nutq buzilishi* ‘speech disorder’ (Arabic + Turkic), *talaffuz nuqsoni* ‘defect of pronunciation’ (Arabic + Arabic), *ovoz buzilishi* ‘voice disorder’ (Persian + Turkic). Many such units are calques of Russian terms: *fonematik eshitish* from *фонематический слух*, *nutqning umumiy rivojlanmaganligi* from *общее недоразвитие речи*. Like English, Uzbek thus develops doublets, for example *disleksiya* – *o‘qish buzilishi*, in which an international term coexists with a transparent descriptive equivalent.

Conclusion

The analysis shows that English and Uzbek speech therapy terms are etymologically heterogeneous, and that in both languages the terminological core is of Greek and Latin origin. English terminology has three main layers – Germanic, Latin-Romance and Greek – and uses native and classical doublets in different communicative situations. Uzbek terminology has four: Turkic, Arabic and Persian-Tajik, the international layer borrowed through Russian, and hybrid terms and calques built from all of them.

It is recommended that international terms be retained in Uzbek for clinical classification, and that descriptive equivalents based on native and long-assimilated vocabulary be fixed for work with parents and teachers. Bilingual dictionaries of logopedic terms should indicate the origin of each unit and take into account that the English and the Russian-based classifications do not coincide. Further research may be devoted to compiling an English–Uzbek etymological glossary of speech therapy terms and to studying eponymous and abbreviated terms.

References

1. Ayupova M.Y. Logopediya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007.
2. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999.
3. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972.
4. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
5. Harper D. Online Etymology Dictionary. – URL: <https://www.etymonline.com>
6. Nicolosi L., Harryman E., Kresheck J. Terminology of Communication Disorders: Speech-Language-Hearing. 5th ed. – Baltimore: Lippincott Williams & Wilkins, 2004.
7. Onions C.T. (ed.) The Oxford Dictionary of English Etymology. – Oxford: Clarendon Press, 1966.
8. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. I–III jildlar. – Toshkent: Universitet, 2000–2009.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli / A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
10. Логопедия: учебник для вузов / Под ред. Л.С.Волковой, С.Н.Шаховской. – М.: Владос, 1998.

The background is a light blue surface with various educational items. At the top left is a yellow ruler. At the top center is an orange with two green leaves. At the top right is a blue spiral notebook. On the left side is a pink book with a white label. On the right side is a rolled-up white diploma tied with a blue ribbon. At the bottom center is an open book with a yellow cover, and a globe of the Earth is placed on its pages. At the bottom left is a green pencil, and at the bottom right is a red pencil. Small colored dots (purple, orange, white) are scattered across the background.

PEDAGOGIKA

Mahfuza TO'YCHIYEVA,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
 o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti
 Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
mahfuzatuychiyeva3@gmail.com*

MANTIQUIY FIKRLASHGA O'RGATISHDA O'QUV MATERIALI AHAMIYATI

Annotatsiya: maktab adabiy ta'limida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish bolalar uchun yozilgan badiiy adabiyotlar yordamida amalga oshiriladi. Bu eng samarali yo'l ekan, asarni tanlashda nimalarga e'tibor berish, qanday amalga oshirish muammosini hal qilishni taqozo etadi. Maqolada mantiqiy fikrlashga o'rgatishda o'quv materialini tanlashning xorij tajribasi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *o'quv material, mantiqiy fikrlash, o'quvchi, badiiy asar, tajriba*

Аннотация: развитие логического мышления в школьном литературном воспитании осуществляется с помощью художественной литературы, написанной для детей. Это наиболее эффективный способ, требующий решения проблемы, на что следует обращать внимание при выборе произведения, как его применять. В статье рассматривается зарубежный опыт выбора учебных материалов для обучения логическому мышлению.

Ключевые слова: *учебный материал, логическое мышление, ученик, произведение искусства, опыт.*

Annotation: developing logical thinking within school literature education is achieved through the use of fiction written for children. Given that this is the most effective approach, it necessitates addressing the issues of how to select the literary works and how to implement the process. This article examines international experience regarding the selection of educational materials for fostering logical thinking.

Keywords: *educational material, logical thinking, student, literary work, experience.*

Kirish. Talimda o'quvchilarni fikrlashga o'rgatish masalasi dolzarb masalalardan biridir. Tafakkur turlaridan bo'lgan mantiqiy fikrlashga ming yillar davomida e'tibor qilingan. Lekin uzoq o'tmishga nazar tashlansa, katta masshtabda fikrlash masalasi kattalar ishi deb qaralgan. Xususan, pedagoglar, psixologlar, sotsiologlar bolalik va uning inson hayotidagi roliga katta e'tibor qaratgan bo'lsalar-da, faylasuflar bolalik davrining falsafiy jihatlarini "mensimaslik bilan o'rganganlar" [1]

Taraqqiyot esa fikrlashga bolalikdan rivojlanishini ko'rsatdi. Yosh davrlar psixologiyasidan kelib chiqib yondashilsa, samarasi ijobiy bo'lganligi uchun ham o'quvchilar yoshiga mos materiallar tadqiqi muhimdir. Dunyo miqyosida bolalarni fikrlashga o'rgatishda jahon bolalar klassikasidan hozirgi kunga qadar bolalarni falsafiy fikrlashga o'rgatishda foydalanish mumkin bo'lgan asarlar alohida tahlil qilinmoqda. Ushbu tahlillarda kitoblarning xususiyatlari ular kelib chiqqan madaniy jihatlar asosida mavzu jihatdan tahlil qilingan.

Asosiy qism. Ilk yoshda bola mavhum va falsafiy fikrlay olmaydi, degan tezis bugungi kunda tanqidga uchramoqda. Yangi tadqiqotlarda to'g'ri muhit yaratilganda, yosh bolalar qanday qilib mavhum g'oyalar bilan fikrlashlari va axloqiy mulohaza yuritishlari, boshqalarning o'z fikrlaridan farq qiladigan fikrlari bilan hamdard bo'lishlari mumkinligini ko'rsatadi[2]. Houdé & Borst kabi tadqiqotchilar o'quvchilarning individual xususiyatlari asosiy mezon bo'lishi kerak degan fikrdalar. Bu holat, aslida, rivojlanish davrlari nuqtayi nazaridan individual farqlarni e'tiborga olish zarurligiga asosiy urg'u beradi. Har bir

bola o'zining individual mavjudlik mohiyati bilan ham yagona deb hisoblanishi kerak[3]. Piagetning maktabgacha yoshdagi bolalar, boshlang'ich maktab o'quvchilari, o'smirlar va hatto kattalarning qobiliyatlarini bo'rttirib ko'rsatishi so'nggi o'ttiz yil ichida bolalarning muammolarni hal qilish ko'nikmalarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlarda qarshi fikrlarga sabab bo'ldi, bu esa bolalarning kognitiv ko'nikmalarining qayta tadqiqiga olib keldi.

Mantiqiy fikrlashga o'rgatish masalasi falsafiy yondashuvga xizmat qiladigan badiiy asarlarni o'rganishga ehtiyojni hosil qiladi. Xorijda bolalar uchun falsafani o'qitishda foydalaniladigan ko'plab bolalar kitoblari mavjudligi, shuningdek, ushbu kitoblarni targ'ib qiluvchi, ro'yxatini tuzgan, ushbu kitoblar bilan mashg'ulot tashkil etishga tavsiyalar qilingan bir qator akademik tadqiqotlar qilingan [4]. Tadqiqotlarda falsafiy ta'limga oid badiiy asarlarni o'rganish, asarlarni tizimli ravishda jamlash, mavzuviy kontentni tahlil qilishga harakat qilingan. Bolalar adabiyoti asarlarining barchasi falsafiy so'roqqa asoslangan tafakkur ko'nikmalaridan foydalanadi, degan farazdan kelib chiqib, mavzular nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Tadqiqotchilarning bolalar uchun falsafani o'rganish bo'yicha qilingan ishlari ilmiy adabiyotlarga asoslangan, empirik tadqiqotlar olib borilganligi uchun o'qituvchilar o'z darslarida manba sifatida foydalanib kelishmoqda. Bunday badiiy asarlarni tanlashda dastlab muayyan reja asosida maqsad belgilangan.

1-savol: bolalarda mantiqiy fikrlashni shakllantiradigan asarlar qanday xususiyatlarga ega?

2-savol: bolalar uchun falsafa mavzusini yorituvchi asarlarning mazmunan konseptual qoliplari qanday shakllantiriladi? [5].

O'rganilgan kitoblarni adabiyot yaratish uchun yozilgan bolalar kitoblari - roman, ertak, hikoya yoki she'riy kitoblar, audio kitoblar sifatida tasniflash mumkin. Tadqiqot jarayonida dunyo miqyosida eng ko'p o'rganilgan asar "Kichkina shahzoda" ekanligi ma'lum bo'lgan. Dunyoda insonga, uning tafakkur tizimiga chuqur ta'sir ko'rsatgan kitoblardan bo'lgan "Kichkina shahzoda" 420 ta turli tillarga tarjima qilingan. Asar tadqiqi bilan shug'ullanganlar u va asardan ilhomlanib yozilgan kitoblarning keng tarqalishiga asosiy sabab sifatida fikrlashga undashi ekanligini ta'kidlaydilar. Bunday asarlar empatiyani tarbiyalashga qaratilgan terapevtik muloqotda qo'llashda samarali natija beradi. Psixologiyada empatiya tushunchasi rivojlanishida avvaliga uni simpatiya, rahm-shafqat va boshqa hissiy holatlar bilan chalkashtirish holatlari kuzatilgan. Biroq ilmiy izlanishlar asosida empatiya mustaqil va murakkab hissiy-kognitiv hodisa sifatida shakllandi. Ayniqsa, bolalik davridagi ijtimoiy rivojlanishda empatiya muhim o'rin tutishi, u orqali bola o'zga shaxsning his-tuyg'ularini tushunib, ijtimoiy xulq-atvor me'yorlariga moslasha boshlashi aniqlangan. Empatiya insonning boshqalarga nisbatan axloqiy mas'uliyatini shakllantiruvchi ichki omil sifatida ko'rilmogda.

Fikrlashga arziqli ta'sir etadi deb qaraladigan yana bir asar tinchlikni va o'zgacha bo'lishdan qo'rqmaslikni targ'ib qiluvchi, jahonga mashhur Munro Leaf tomonidan yozilgan "Ferdinand haqida hikoya" (The Story of Ferdinand) asaridir. 1936-yilda Ispaniya fuqarolar urushi boshlangan paytda nashr etilgan "Ferdinand" asari ispan diktatori Fransisko Franko tarafdorlarining ko'pchiligi tomonidan urushga qarshi g'oyalarni targ'ib qiluvchi asar sifatida qabul qilingan. Shu sababli, u o'ng qanot vakillari tomonidan keskin qoralangan va natsistlar Germaniyasida ta'qiqlangan. Hindistonda Gandi uni o'zining eng sevimli kitobi deb e'lon qilgan.

Bu asarni ota-onalar va o'qituvchilar yuqori sinf o'quvchilari bilan Lifning qarashlari masalasida mazmunli suhbat qurishlari mumkin deb tavsiya qilingan

Tadqiqotchilarining izlanishlari o'zbek metodikasi uchun tajribalarini boyitishda xizmat qiladi. Falsafiy fikrlashga o'rgatish uchun bolalar adabiyoti asarlarini tanlashdagi asosiy mezon asar ta'limga xizmat qilishi, ya'ni ta'limiy faoliyatni tashkil

etishga qulaylik xususiyatiga ega bo'lishi lozim bo'lgan. Tadqiq etilayotgan asarlar falsafaning asosiy predmet sohalaridan biri bo'lgan mantiq yo'nalishiga aloqador deb qaralgan. Ushbu mezon bilan ishlashda "bolalar bilan qanday qilib falsafiy fikrlay olamiz" degan savolga pedagogik javob bera olish ham e'tiborga olingan. Bolalar kitoblari falsafiy fikrlashga hissa qo'shish xususiyatlari (yaxshi tinglash, o'ylash, qaror qabul qilish, dalillar keltira olish, turli fikrlarni hurmat qilish, qiymat qo'shish, hamkorlikda fikrlash va o'ylash paytida zavqlanish va o'rganish) nuqtayi nazaridan tanlangan.

Tadqiqotlarda badiiy asarlarda konseptual tahlil (konsepsiya va predmetlar ro'yxati) masalasi yoritilgan. Bu tadqiqotlarning falsafiy mushohada qilish vazifalari amaliyotchining ijodkorligiga bog'liq bo'lganligi va o'zgaruvchanlikni ko'rsatganligi sababli, har qanday talqinga ham murojaat qilinmagan. Asar mualliflarni eng ko'p qiziqtirgan mavzular tasavvur va ijod, baxt, donolik va ilm-fan, bag'rikenglik va rahm-shafqat, voqelik, hayvonlarga muhabbat, saxiylilik, jasorat, adolat, o'ziga xoslik va mavjudlik, o'lim, sevgi, estetika va san'at, hayot, vaqt, inson va tabiat bo'lgan. Bolalar uchun falsafiy tadqiqotlarda bolalarni so'roq qilish, tanqid qilish va ular ustida ijodiy fikrlash uchun baxt, hayvonlarni sevisht, ilm-fan, tasavvurdan foydalanish, adolat, estetika va san'at kabi mavzularga e'tibor qaratilishi quvonarli deb hisoblash mumkin deb xulosa berishgan.

Xulosa. Agar ta'lim tizimida o'qish madaniyatini tarbiyalashda ham ko'zlangan nuqtalarga erishish mumkin deb hisoblansa, bu kitoblarni o'qib ulg'aygan kelajak avlodlar yaratadigan dunyolar urush, kamsitish va zo'ravonlikdan xoli bo'ladi. Boshqa tushunchalar kitob, tinchlik, do'stlik, yolg'izlik, me'yor va qoidalar, g'ayrioddiylik, o'ziga xoslik, sevgi, sehr, irqchilik, genotsid, kamsitish, depressiya kabi mavzular ekanligi ko'rinadi. Kitob, tinchlik, do'stlik, sevgi, g'ayrioddiylik, o'ziga xoslik kabi mavzular kamroq ko'rib chiqilsa-da, ular ijobiy his-tuyg'ular va fikrlash maydonlarini yaratadi deb taxmin qilish mumkin.

Farzandlarimizni paxtaga o'rab o'stirish va tarbiyalashning iloji yo'qligini hisobga olsak, bolalarning kamsitish, irqchilik, genotsid kabi salbiy tushunchalar bilan erta to'qnash kelishi va bu tushunchalar haqida xabardor bo'lishi va ular haqida o'ylashi ularni o'smirlik va balog'at davriga tayyorlash ma'nosida ijobiy qabul qilinishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://phil.washington.edu/research/books/philosophical-child>
2. <https://www.mdpi.com/2227-7102/15/10/1410>
3. Houdé, O., & Borst, G. (2014). Measuring inhibitory control in children and adults: brain imaging and mental chronometry. Psixologiyadagi chegaralar, 5,616, <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2014.00616/full>
4. Çiner, H., & Erginer, E. (2023). Çocuklar İçin Felsefe (P4C) Üzerine Odaklanmış Çocuk Edebiyatı Eserlerinin Analizi Üzerine Bir Sistematik Derleme. Kapadokya Eğitim Dergisi, 93-118. <https://izlik.org/JA28YE98UM>

Dilyoraxon KARIMOVA,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
dilyoraxonkarimova07@gmail.com

MEDIATIV YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING O'QIB TUSHUNISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH MODELI

Annotatsiya: ushbu maqolada mediativ yondashuv asosida talabalarning o'qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirish modeli nazariy-metodologik jihatdan asoslangan. Modelning maqsadli, metodologik, mazmuniy, jarayonli-texnologik va baholash-natijaviy bloklari yoritilgan. O'qib tushunish va mediatsiyaning integratsiyasi, matndagi axborotni anglash, saralash, qayta ishlash, kommunikativ vaziyatga moslashtirish hamda boshqalarga yetkazishga qaratilgan mediativ faoliyatning metodik imkoniyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: mediatsiya, mediativ yondashuv, o'qib tushunish kompetensiyasi, pedagogik model, matn mediatsiyasi, kommunikativ faoliyat, mediativ strategiyalar, axborotni qayta ishlash, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv, CEFR.

Annotation: this article provides a theoretical and methodological rationale for a model aimed at developing students' reading comprehension competence through a mediation-based approach. The model comprises goal-oriented, methodological, content-related, process-technological, and assessment-outcome components. The study highlights the integration of reading comprehension and mediation and examines mediation activities involving comprehension, selection, processing, adaptation, and communication of textual information in accordance with communicative contexts.

Key words: mediation, mediation-based approach, reading comprehension competence, pedagogical model, text mediation, communicative activity, mediation strategies, information processing, action-oriented approach, CEFR.

Аннотация: в статье теоретически и методологически обоснована модель развития компетенции понимания прочитанного у студентов на основе медиативного подхода. Раскрыты целевой, методологический, содержательный, процессуально-технологический и оценочно-результативный блоки модели. Рассмотрена интеграция понимания прочитанного и медиации, а также методические возможности медиативной деятельности, направленной на понимание, отбор, переработку, адаптацию и передачу информации в соответствии с коммуникативной ситуацией.

Ключевые слова: медиация, медиативный подход, компетенция понимания прочитанного, педагогическая модель, медиация текста, коммуникативная деятельность, медиативные стратегии, обработка информации, деятельностно-ориентированный подход, CEFR.

Kirish. Zamonaviy xorijiy til ta'limida talabaning matnni o'qishi va undagi axborotni tushunishi bilan cheklanib qolmay, olingan ma'lumotni tahlil qilish, saralash, umimlashtirish, qayta tashkil etish, izohlash hamda muayyan kommunikativ vaziyatga mos shaklda boshqalarga yetkazish qobiliyatini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biridir. Shu jihatdan o'qib tushunish kompetensiyasi lingvistik bilimlar bilan bir qatorda kognitiv va strategik faoliyatni ham talab qiluvchi murakkab kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi.

Xorijiy tillarni o'qitishga doir zamonaviy konsepsiyalarda o'rganuvchi tayyor bilimni

qabul qiluvchi emas, balki ijtimoiy agent sifatida qaraladi. CEFR Companion Volume'da mediatsiya o'rganuvchining ma'no yaratish va uni yetkazish, yangi axborotni tegishli shaklda uzatish hamda boshqalarning mazmunni tushunishiga ko'maklashish faoliyati bilan bog'lanadi [1].

B. North va E. Piccardo mediatsiyani an'anaviy tarjima yoki axborotni bir tildan ikkinchi tilga uzatish doirasidan kengroq talqin qilib, uni ma'no yaratish, yangi ma'noni birgalikda shakllantirish va tushunishni yengillashtirishga xizmat qiluvchi faoliyat sifatida izohlaydilar [2].

Mazkur maqolaning maqsadi talabalarning o'qib tushunish kompetensiyasini mediativ yondashuv

asosida rivojlantirishga qaratilgan modelning nazariy-metodologik asoslari, tarkibiy komponentlari va ularning o'zaro aloqadorligini yoritishdan iborat.

Asosiy qism. Xorijiy tillarni o'qitish metodikasida mediativ yondashuv kommunikativ faoliyatni faqat axborotni qabul qilish va uzatish jarayoni sifatida emas, balki ma'noni anglash, qayta ishlash, moslashtirish va boshqalar uchun tushunarli shaklda yetkazishga qaratilgan faol jarayon sifatida talqin etishga imkon beradi. CEFR Companion Volume'da mediatsiya retseptiv va produktiv faoliyatlarni o'zaro bog'lovchi kommunikativ faoliyat sifatida tavsiflanadi; bunda til o'rganuvchi ijtimoiy agent sifatida ma'no yaratish va uni uzatishda faol ishtirok etadi [1]. Shu nuqtayi nazardan mediatsiya o'qib tushunish imkoniyatlarini kengaytirib, talabadan matn mazmunini anglash bilan bir qatorda undagi axborot ustida kognitiv va kommunikativ amallarni bajarishni talab etadi.

North va Piccardo mediatsiyaning mohiyatini tilning muloqot va o'rganish uchun sharoit yaratish, yangi ma'noni qurish yoki birgalikda qurish, axborotni uzatish hamda kiruvchi axborotni soddalashtirish, kengaytirish yoki moslashtirish kabi jarayonlardagi roli bilan bog'laydilar [2]. Bu talqinga ko'ra talaba matn bilan ishlashda asosiy va ikkilamchi axborotni farqlaydi, mazmuniy birliklar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlaydi, zarur ma'lumotni tanlaydi, umumlashtiradi va kommunikativ maqsadga muvofiq qayta ifodalaydi.

CEFR Companion Volume'da ajratilgan mediating a text kategoriyasi o'qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ayniqsa muhimdir. Ushbu kategoriya muayyan axborotni yetkazish (relaying specific information), ma'lumotlarni tushuntirish (explaining data), matnni qayta ishlash (processing text), yozma matnni tarjima qilish, qaydlar olish hamda ijodiy matnlarga munosabat bildirish va ularni tahlil qilish kabi faoliyatlarni qamrab oladi [1].

M. Navarrete, M. Jiménez Naranjo va M. Oakning universitet talabalari uchun axborotni og'zaki va yozma shaklda yetkazishga qaratilgan mediativ topshiriqlar namunalarini taklif etib, bunday vazifalarda rejalashtirish, parafrazlash, o'z nutqini nazorat qilish va kommunikativ qiyinchiliklarni bartaraf etish kabi strategiyalarning ahamiyatini ko'rsatadilar [3]. Mazkur yondashuv matn mazmunini shunchaki qayta aytishdan ko'ra, uni kommunikativ ehtiyojga muvofiq qayta ishlashga yo'naltiradi.

Shu bilan birga, mediativ yondashuvni pedagogik jarayonga tatbiq etishda CEFR deskriptorlarini tayyor metodik model sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq emas. B. Deygers CEFR Companion Volume'ni tanqidiy tahlil qilib, unda CEFRga bildirilgan ayrim mulohazalar hisobga olinganini, biroq fundamental tanqidlarning bir qismi ochiqlikicha qolganini qayd etadi [4]. Shu bois mediatsiya deskriptorlarini muayyan ta'lim kontekstiga tatbiq etishda o'rganuvchilarning til darajasi, o'quv maqsadi, matn xususiyatlari va kommunikativ vazifalarni hisobga olgan holda metodik moslashtirish zarur.

Yuqoridagi nazariy qarashlar asosida mediativ yondashuvga tayangan o'qib tushunish jarayonini "matnni anglash → axborotni saralash va talqin qilish → mazmunni qayta ishlash → kommunikativ vazifaga moslashtirish → mazmunni boshqalarga yetkazish" ketma-ketligida tashkil etish mumkin. Mazkur ketma-ketlik o'qishni faqat matn mazmunini tushunishga qaratilgan retseptiv faoliyatdan ma'no bilan faol ishlashga asoslangan integrativ faoliyatga aylantiradi va mediativ modelni ishlab chiqish uchun metodologik zamin yaratadi.

Yuqoridagi nazariy asoslardan kelib chiqib, talabalarning o'qib tushunish kompetensiyasini mediativ yondashuv asosida rivojlantirish modeli o'zaro bog'langan maqsadli, metodologik, mazmuniy, jarayonli-texnologik hamda baholash-natijaviy bloklardan tarkib topadi

Maqsadli blok modelning umumiy yo'nalishini belgilab, talabalarda matn mazmunini chuqur anglash, muhim axborotni ajratish, axborotlar o'rtasidagi mantiqiy munosabatlarni aniqlash, mazmunni umumlashtirish, qayta tuzish va boshqa shaxsga tushunarli shaklda yetkazish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi. Grabe va Stoller o'qishni bir-biri bilan bog'liq ko'plab komponent va jarayonlarni qamrab oluvchi murakkab faoliyat sifatida tavsiflaydilar; ularning yondashuvi L2 o'qishda strategik ishlov berish va o'qitish tamoyillarining ahamiyatini ko'rsatadi [5].

Metodologik blok kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan, kommunikativ hamda mediativ yondashuvlarning o'zaro integratsiyasiga asoslanadi. Piccardo va North faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvni til o'rganuvchini ijtimoiy agent sifatida ko'ruvchi, kompetensiya, mediatsiya va plurilingval

resurslarni faoliyat jarayonida safarbar etishga asoslangan qarash bilan bog'laydilar [6].

Mazmuniy blok o'qib tushunish ko'nikmalari bilan matn mediatsiyasi faoliyatlarining integratsiyasini qamrab oladi. Natijada matn o'qish faoliyatining yakuniy obyekti emas, balki keyingi kommunikativ vazifani amalga oshirish uchun axborot va ma'no manbai vazifasini bajaradi.

Jarayonli-texnologik blok modelning amaliy mexanizmini ifodalaydi. Uni uch bosqichda tashkil etish taklif etiladi: retseptiv-anglash, transformativ-mediativ va produktiv-kommunikativ bosqichlar. Bunda CEFR Companion Volume'da ko'rsatilgan relaying specific information, processing text va explaining data kabi matn mediatsiyasi faoliyatlaridan foydalanish mumkin [1].

Baholash-natijaviy blok talabani faqat matnga doir savollarga to'g'ri javob berishini emas, balki olingan mazmun bilan qanday ishlay olishini ham hisobga olishni nazarda tutadi. Bu mezonlar o'qib tushunish va mediativ faoliyatning o'zaro integratsiyasini aks ettiradi.

Taklif etilayotgan modelning ishlash mexanizmini quyidagi izchil jarayon orqali ifodalash mumkin:

Maqsad → matnni o'qish va anglash → tegishli axborotni aniqlash → axborotni tahlil qilish va saralash → mazmunni mediativ qayta ishlash →

kommunikativ vaziyatga moslashtirish → mazmunni yetkazish → refleksiya va baholash → rivojlangan o'qib tushunish kompetensiyasi.

Modelning o'ziga xos jihati o'qib tushunish va mediatsiyaning yagona pedagogik jarayonning o'zaro bog'liq bosqichlari sifatida tashkil etilishidir. Shu tariqa mediativ yondashuv o'qib tushunishni reproduktiv qayta aytib berish darajasidan ma'noni faol qayta ishlash va undan kommunikativ maqsadda foydalanish darajasiga olib chiqish uchun metodik sharoit yaratadi.

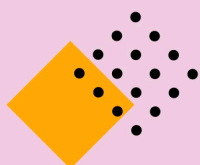
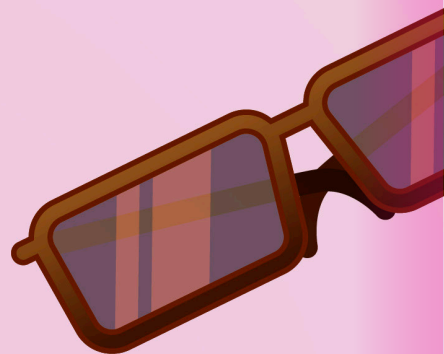
Xulosa. Mediativ yondashuv asosida talabalarning o'qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy xorijiy til ta'limida o'qish faoliyatining mazmunini kengaytirishga xizmat qiladi.

Taklif etilgan modelda o'qib tushunish va mediatsiyaning integratsiyasi talabani matndan tegishli axborotni ajratish, uni qayta ishlash, parafrazlash, umumlashtirish, izohlash va boshqalarga tushunarli shaklda yetkazishga qaratilgan faoliyatini tashkil etish uchun metodik asos yaratadi. Shunday qilib, mediativ yondashuvga asoslangan model matn mazmunini anglashdan boshlab undan kommunikativ maqsadda foydalanishgacha bo'lgan yaxlit faoliyatni tashkil etishga yo'naltirilgan pedagogik tizim sifatida tavsiflanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. — Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
2. North B., Piccardo E. Developing illustrative descriptors of aspects of mediation for the Common European Framework of Reference (CEFR): A Council of Europe project // Language Teaching. — 2016. — Vol. 49, No. 3. — P. 455–459. — DOI: 10.1017/S0261444816000100.
3. Navarrete M., Jiménez Naranjo M., Oaknín M. The development of mediation strategies when relaying information, both in speech and writing: Task samples for undergraduate students of Spanish as a foreign language // CEFR Journal – Research and Practice. — 2024. — Vol. 6. — P. 104–111. — DOI: 10.37546/JALTSIG.CEFR6-6.
4. Deygers B. The CEFR Companion Volume: Between Research-Based Policy and Policy-Based Research // Applied Linguistics. — 2021. — Vol. 42, No. 1. — P. 186–191. — DOI: 10.1093/applin/amz024.
5. Grabe W., Stoller F. L. Teaching and Researching Reading. — 3rd ed. — New York: Routledge, 2020. — 340 p.
6. Piccardo E., North B. The Action-Oriented Approach: A Dynamic Vision of Language Education. — Bristol; Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 2019. — DOI: 10.21832/9781788924351.

KICHIK TADQIQOT

Shoxsanam YUSUPOVA,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9882-5648>

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-bosqich magistranti

xonzodayusupova6@gmail.com

ERKIN MALIKNING “SHAYTONVACHCHANING NAYRANGLARI” ASARIDAGI RAMZIYLIK

Annotatsiya: ushbu maqolada Erkin Malikning “Shaytonvachchaning nayranglari” asari badiiy va g'oyaviy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – asarni keng kitobxonlar ommasiga tanishtirish, undagi shayton obrazining salbiy xarakterini ochib berishdan iborat. Maqolada shayton timsolining syujetdagi vazifasi, uning ramziy ma'nolari va tarbiyaviy ahamiyati izohlanadi. Shuningdek, mazkur obraz boshqa o'zbek va jahon adabiyotidagi shayton obrazlari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Asarda uchraydigan xalqona iboralar, maqol va aforizmlar aniqlanib, ularning badiiy-estetik qiymati yoritiladi. Ushbu ish adabiy tahlil, qiyoslash va umumlashtirish usullariga tayangan holda amalga oshirilgan bo'lib, ilmiy va ma'rifiy ahamiyat kasb etadi. Maqola adabiyotshunoslikda obraz talqini masalalarini chuqurroq anglashga, yosh tadqiqotchilar va talabalar uchun nazariy hamda amaliy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi hamda ilmiy izlanishlar olib borishda muhim manba sifatida foydalanish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: shayton, jannat, obraz, ramziy, yumor, kinoya, kalom, makruh

Annotation: this article provides a comprehensive analysis of Erkin Malik's work “Shaytonvachcha's Tricks” from artistic and ideological perspectives. The main purpose of the study is to introduce the work to a broad readership and to explain the negative image of Satan portrayed in the narrative. The article examines the function of the Satan character within the plot, its symbolic meanings, and its moral significance. In addition, the image of Satan is compared with similar images in other Uzbek and world literary works. Special attention is given to folk aphorisms, proverbs, and expressions used in the text, highlighting their aesthetic and cultural value. The research is based on analytical, comparative, and generalization methods and has scholarly and educational significance overall importance.

Keywords: satan, paradise, image, symbolic, humor, irony, discourse, reprehensible

Аннотация: в данной статье проводится развернутый анализ произведения Эркина Малика «Уловки Шайтонваччи» с художественной и идейной точек зрения. Основная цель исследования заключается в ознакомлении широкой читательской аудитории с произведением и раскрытии негативного образа Сатаны, представленного в тексте. В статье рассматривается роль образа Сатаны в развитии сюжета, его символическое значение и воспитательный потенциал. Кроме того, данный образ сопоставляется с образами Сатаны в других произведениях узбекской и мировой литературы. Особое внимание уделяется народным афоризмам, пословицам и устойчивым выражениям, используемым в произведении, а также их художественно-эстетической ценности. Исследование опирается на аналитический, сравнительный и обобщающий методы и имеет научно-просветительское значение. Работа может быть полезной для студентов, исследователей и всех интересующихся проблемами образа зла в художественной литературе и культурном контексте современности и традиции народного мышления.

Ключевые слова: сатана, рай, образ, символический, юмор, ирония, слово, порицаемое

Kirish. Zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotida ramziy obrazlar orqali ma'naviy-axloqiy g'oyalarni yoritish muhim estetik tamoyillardan biri hisoblanadi. Erkin Malikning “Shaytonvachchaning nayranglari” asarida ham shayton obrazian'anaviy mifologik talqindan farqli ravishda insonning ichki zaifliklari va salbiy xususiyatlarini ifodalovchi ramziy timsol sifatida tasvirlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – asardagi shayton va shaytonvachcha obrazlarining ramziy mohiyatini hamda ularning badiiy-tarbiyaviy funksiyasini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot natijasida mazkur obrazlar orqali nafs, hirs, yolg'on, dangasalik va mas'uliyatsizlik kabi illatlar yoritilgani aniqlandi.

Mazkur tadqiqot jarayonida asarda shayton obrazining ramziy ma'nosi, muallif ilgari surgan ijtimoiy-axloqiy qarashlar hamda obrazning bolalar ongiga ta'siri bilan bog'liq masalalar o'rganildi. Tadqiqot davomida quyidagi savollarga javob izlanadi:

1. Asarda shayton obrazi qanday ramziy ma'noni ifodalaydi?

2. Muallif ushbu obraz orqali qanday ijtimoiy va axloqiy g'oyalarni ilgari suradi?

3. Shaytonvachcha obrazining bolalar ongiga ta'siri nimada namoyon bo'ladi?

Adabiyotlar sharhi. O'zbek adabiyotida “Obraz”

tushunchasi nazariy adabiyotlardagi tasniflarga ko'ra, ijodkor estetik idealiga muvofiq ijobiy va salbiy obrazlarga bo'linadi. Iste'dodli adib A.Qahhor (2023) "Obraz ijod demakdir" maqolasida obraz tushunchasini ana shu ikki qismga ajratadi. Bugun biz jahon va o'zbek adabiyotida ko'p uchraydigan shayton obrazi haqida gaplashamiz. Ushbu tushuncha ikkala adabiyotda turlicha talqin qilinadi.

Jahon adabiyotida shayton obrazi diniy manbalardan oziqlangan holda yoziladi. Tolstoyning (2019) "Shayton" asarida ichimizdagi shayton haqida gapirilsa, J.Miltonning (2024) "Yo'qotilgan jannat" asarida shayton mag'rur, isyonkor, kuchli, irodali tarzda gavdalandi. Gyotening (2015) fikriga ko'ra, "Faust" asaridagi Mefistofel obrazi sinovchi va tafakkur vositasi, M.Bulgakovning (2008) "Usta va Margarita" asaridagi Volland esa adolatni tiklovchi ikki qirrali shayton, u yomonlik emas, balki muvozanat timsoli sifatida tasvirlangan. Ushbu jihatlar jahon adabiyotida shayton obrazi faqat salbiy kuch emas, balki inson ruhiyati va jamiyatdagi murakkab ziddiyatlarni ifodalovchi falsafiy-estetik vosita sifatida shakllanganini ko'rsatadi.

O'zbek adabiyotida ham bu obraz haqida ko'plab asarlar va dramalar yozilgan. A.Navoiy o'z asarlarida shaytonni nafs, kibr, jaholat timsoli sifatida gavdalandiradi. Xususan, "Lison ut-tayr" (2005), "Mahbub ul-qulub" (2018) asarlarida eng xavfli shayton bu nafs ekanligi aytib o'tiladi. Fitratning (1924) "Shaytonning tangriga isyoni" asarida shayton orqali o'sha davrning kirdikorlari ochib beriladi. Xuddi shunday X.Do'stmuhammadning "Bozor" (2017), O'Hoshimovning "Nur borki, soya bor" (2017) romanlarida ham shayton obrazi ramziy ma'noda qo'llanilib, insonning ma'naviy tanazzuli, halollik va nopoklik o'rtasidagi kurash masalalari yoritiladi. Bu asarlarda shayton obrazi diniy mifologik qahramondan ko'ra insonning ichki zaifliklari va axloqiy muammolarini ifodalovchi timsol sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotida ham ramziy obrazlar orqali ma'naviy-tarbiyaviy g'oyalarni ifodalash muhim estetik tamoyillardan biri hisoblanadi. S.Ahmedov va boshqalar tomonidan yaratilgan maktab darsliklarida bolalar adabiyotining asosiy vazifalaridan biri yosh avlodni ezgulik, halollik va ma'naviy poklik ruhida tarbiyalash ekani qayd etiladi. Shu nuqtayi nazardan Erkin Malik ijodi ham zamonaviy bolalar adabiyotida alohida o'rin tutadi. Adibning "Shaytonvachchaning nayranglari" asarida shayton obrazi an'anaviy qo'rqinchli mifologik timsol emas, balki kulgili, kinoyali va ramziy xarakterga ega obraz sifatida tasvirlangan. Asarda shayton orqali jamiyatdagi dangasalik, yolg'on, mas'uliyatsizlik va ma'naviy bo'shliq kabi illatlar tanqid qilinadi. Mavzu yuzasidan olib borilgan kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, jahon va o'zbek adabiyotida shayton obrazi haqida ko'plab tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotidagi shaytonvachcha obrazining ramziy hamda

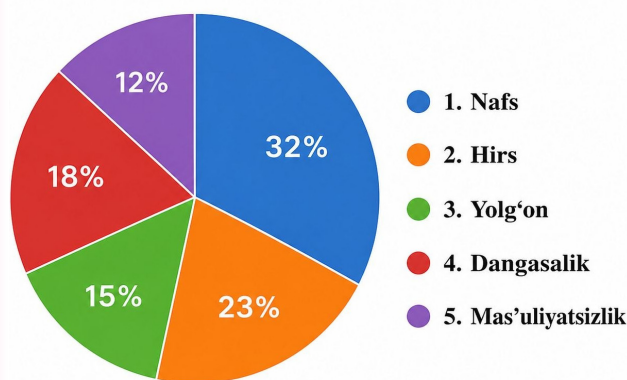
tarbiyaviy funksiyasi yetarlicha o'rganilmagan. Shuningdek, Erkin Malikning "Shaytonvachchaning nayranglari" asaridagi shayton va shaytonvachcha obrazlarining bolalar ongiga ta'siri, ularning badiiy-estetik vazifasi hamda ramziy mohiyati alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida kam tahlil qilingan. Mazkur tadqiqot aynan shu jihatlarini yoritishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Asardagi shayton va shaytonvachcha obrazlarining ramziy mohiyatini ochib berish, ularning syujetdagi vazifasi hamda tarbiyaviy ahamiyatini aniqlash asosiy metodologik yo'nalish sifatida belgilandi. Tadqiqot davomida qiyosiy-tahliliy, tavsifiy hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Adabiy tahlil usuli orqali asardagi obrazlar tizimi, badiiy vositalar, xalqona iboralar, maqol va hikmatli so'zlarning qo'llanishi o'rganildi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida Erkin Malik asaridagi shayton obrazi jahon va o'zbek adabiyotidagi ayrim shayton obrazlari bilan solishtirildi. Jumladan, A.Navoiy, Fitrat hamda jahon adabiyotidagi J.Milton va Gyote asarlaridagi talqinlar bilan umumiy va farqli jihatlar aniqlashtirildi. Tavsifiy metod asosida asarda uchraydigan ramziy holatlar, yumor va kinoya elementlari izohlandi. Umumlashtirish metodi orqali esa tadqiqot natijalari tizimlashtirilib, shaytonvachcha obrazining zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotidagi badiiy-estetik va ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyati yuzasidan ilmiy xulosalar chiqarildi. Tadqiqotning nazariy asosini adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalar, badiiy asarlar hamda maqolada keltirilgan adabiyotlar tashkil etdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Erkin Malikning "Shaytonvachchaning nayranglari" asarida shayton obrazi an'anaviy diniy-mifologik talqindan farqli ravishda ramziy va ma'naviy mazmunda yoritilgan. Shayton obrazi boshqa o'zbek va jahon adabiyotidagi talqinlar bilan qiyoslandi. Natijada asarda shayton ko'proq ijtimoiy-axloqiy ramz sifatida namoyon bo'lishi kuzatildi. Erkin Malik asarda sodda til, jonli dialoglar va kulgili vaziyatlardan mohirona foydalangan. Shayton obrazining jiddiy emas, kulgili holatda tasvirlanishi uni yengiladigan, o'z kuch sifatida ko'rsatadi. Bu esa o'quvchida ijobiy ruhiy holatni shakllantirishga ta'sir qiladi. Kuch yoki jazodan ko'ra aql, hushyorlik va mas'uliyat muhim ekanligiga asarni o'qish davomida amin bo'lamiz.

Tadqiqot davomida qo'yilgan savollarning yakuni quyidagicha bo'ldi. Birinchi tadqiqot savoli: "Asarda shayton obrazi qanday ramziy ma'noni ifodalaydi?", yuzasidan olib borilgan tahlillar natijasida shayton obrazi inson qalbidagi nafs, hirs, yolg'on, dangasalik va mas'uliyatsizlik kabi salbiy xususiyatlarning ramziy ifodasi ekanligi aniqlandi.

Muallif shaytonni qo'rqinchli obraz sifatida emas, balki insonning ichki zaifliklarini yuzaga chiqaruvchi vosita sifatida talqin qilgan (1-rasm).

1-rasm. Muallif topilmasi

Natijalarga ko'ra, nafs (32%) va hirs (23%) yetakchi salbiy omillar sifatida ko'zga tashlanadi.

Ikkinchi tadqiqot savoli: "Muallif ushbu obraz orqali qanday ijtimoiy va axloqiy g'oyalarni ilgari suradi?" bo'yicha olib borilgan kuzatishlar asarda insonning o'z xatti-harakatlari uchun javobgarligi asosiy g'oya sifatida ilgari surilganini ko'rsatdi. Asarda yomonlik tashqi kuch emas, balki insonning o'z tanlovi va ma'naviy zaifligi bilan bog'liq hodisa sifatida tasvirlangan. Muallif xalq maqollari, hikmatli iboralar hamda kinoyali usullar orqali o'quvchini hushyorlikka, halollikka va mas'uliyat bilan yashashga undaydi.

Uchinchi tadqiqot savoli: "Shaytonvachcha obrazining bolalar ongiga ta'siri nimada namoyon bo'ladi?" yuzasidan esa obrazning kulgili va yengil ohangda berilishi bolalarda qo'rquv emas, balki fikrlash va xulosa chiqarish ko'nikmasini shakllantirishi aniqlandi. Shaytonvachcha obrazining mayda yolg'on, dangasalik va qoidabuzarliklarni ifodalashi orqali bolalar oddiy salbiy odatlarning ham katta oqibatlariga olib kelishini angelaydi. Shu jihatdan asar yosh avlodning ma'naviy tarbiyasiga xizmat qiluvchi muhim badiiy asar sifatida baholandi.

Muhokamarlar. Asarni muhokama qilish jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi:

Shayton inson zaifliklarini ochib beruvchi vosita. Ushbu asar besh qismdan iborat. Asarda shaytonning tug'ilishi, uning insonlar ustida qilgan ishlari, ba'zida esa odamzotning shaytondan ham o'tib ketguvchi sifatleri tasvirlangan. Asarning birinchi qismida shayton tug'iladi (yeng ichida) va onasidan tarbiya oladi, keyin madrasada ta'lim oladi va u yerdan quvilib, odam shaytonga aylanadi. Bu asarda shayton tasvirlanadi. O'zbek bolalar adabiyotida shayton obrazi ko'pincha yovuzlik ramzi sifatida tasvirlanadi. Erkin Malikning "Shaytonvachchaning nayranglari" asarida esa bu obraz an'anaviy talqindan chetga chiqib, soddaroq, ammo mazmunan chuqur ma'noga ega badiiy timsol sifatida beriladi. Asarda shayton tashqi kuch emas, balki inson xulq-atvorida namoyon bo'ladigan salbiy moyilliklarni ifodalovchi obraz darajasiga ko'tariladi. Asardagi shayton

obrazi real mavjudotdan ko'ra ramziy xarakterga ega. U insonni majburlab yomonlikka undamaydi, balki uning ichidagi nafs, hirs, yolg'on, dangasalik, mas'uliyatsizlik kabi illatlarni yuzaga chiqaruvchi vosita vazifasini bajaradi. Shu jihatdan shayton asarda insonning ichki dushmani sifatida talqin etiladi. Muallif shaytonni "qo'rqinchli yovuz kuch" darajasiga ko'tarmaydi, aksincha uni kulgili, ayyor, ba'zan esa ojiz holatda tasvirlaydi. Bu usul bolalar ongida shaytondan qo'rqish emas, balki o'z xatti-harakatlarini anglash va nazoratni shakllantiradi. Asarda shaytonning "shaytonvachcha" shaklida tasvirlanishi alohida e'tiborga molik. Shaytonvachcha – bu yovuzlikning katta emas, mayda, kundalik ko'rinishlari ramzidir. U bolalarni mayda yolg'onlarga, qoidabuzarliklarga, mas'uliyatsiz harakatlarga undaydi. Muallif shu orqali yovuzlik har doim katta jinoyatlar ko'rinishida bo'lmasligini, balki oddiy, e'tiborsiz qoladigan xatti-harakatlardan boshlanishini ko'rsatadi.

Shaytonvachcha obrazining kulgili va yengil ohangda berilishi asarning tarbiyaviy ta'sirini kuchaytiradi. O'quvchi shaytonvachchani yengish mumkinligini, buning uchun aql, iroda va halollik yetarli ekanini angelaydi. Asarda juda ko'plab xalq maqollari, hikmatli so'zlar, iboralar, kinoyali so'zlar va ibratli hikoyalarni uchratishimiz mumkin. Jumladan, odamzot ziyofat bilan dunyoga kelib, ziyofat bilan o'lishadi. Hatto o'lganiga uch kun bo'ldi, yetti kun bo'ldi, yigirma kun bo'ldi, qirq kun bo'ldi, bir yil bo'ldi deb ziyofat berishadi. Hozirgi kundagi hasham haqida gapirilganligiga guvoh bo'lamiz. Odam bolasi boshiga tashvish tushsa, Xudoni eslab qoladi, tashvishlari aridimi, o'sha zahoti Xudoni esdan chiqarib yuborishadi. Ba'zi paytlarda shayton odamzotdan xafa bo'ladi: "Nega shuncha gunoh ish qilsa ham Xudo odamzotni kechiradi? Jannatni shu odam bolalariga bergan, bizgamas". Hatto Jannatning hidi burnimizga ham kirmaydi. Asarda ijobiy qahramon bo'lgan Bismillo xola hamma narsada Allohning kalomi bilan ish boshlaydi, uning yodi bilan yashaydi. Allohning kalomi bilan ne-ne tilsimlarning eshiklari ochiladi, ne-ne yomonliklarning eshiklari yopiladi. Shunda ishingizga shayton aralashmay qoladi. Bismillo xoladan Allohning kalomining ma'nosini so'rashadi. U shunday deb javob beradi: "Ey o'n sakkiz ming olam egasi bo'lgan buyuk Alloh, Sening muborak isming bilan ushbu yerga qadam ranjida qildim, shakkoklik qilib huzuringdan quvilgan shaytoni lain vasvasasidan o'zing asra". Asarda xalq maqollaridan unumli foydalanilgan. Masalan, "Yaxshi gap jon ozig'i, yomon gap bosh qozig'i", "Sizlatish Xudodan, Senlatish shaytondan", "Halol narsalarning hidi chiqmaydi", "Har yerni qilma orzu, har yerda bor tosh-u tarozu", "Ot aylanib qozig'ini topar", "Arqog'ini ko'rib bo'zini ol, onasini ko'rib qizini ol" kabi juda ko'plab maqollarni ko'rishimiz mumkin. Ushbu maqollar o'z o'rnida juda katta mohirlik bilan qo'llanilgan. Ibratomuz gaplarni ham uchratishimiz mumkin: "Ogoh bo'lingkim! Albatta jasadda bir parcha

go'sht bordir. Qachon u solih bo'lsa, jasadning hammasi solih bo'lur. Qachon u buzuq bo'lsa, jasadning hammasi buzuq bo'lur. Ogoh bo'lingkim! O'sha narsa qalbdir". "Qalb taom bilan kirlanadi. Siz tuxumni shundog'am toza deb o'ylaysiz. Unchalik emas, asal qizim. Diqqat qilsangiz, qon izlarini ko'rasiz. Qonni Alloh bandasiga harom qilgan. Qonning botmoniyam harom, zarrasiyam harom. Tuxumni yuvmasdan muzlatgichga qo'ysang, bilingki, ichida nimaiki bo'lsa, bariga karohati uradi. Harom qilmasayam, makruh qilib qo'yadi. Makruh degani halol bilan haromning o'rtasi degani. Qarabsizki, uni yeganizdan keyin qalbingiz kirlanib boraveradi. Qalbnig ko'zi bekilib, shayton qayoqqa yetaklasa, o'sha yoqqa yuradigan bo'lib qoladi".

Asarda ilgari surilgan asosiy g'oya shundan iboratki, shayton tashqarida emas, insonning o'zida yashaydi. Agar inson hushyor bo'lsa, o'z xulqini nazorat qila olsa, shaytonning nayranglari samarasiz bo'lib qoladi. Muallif shaytonni yengish yo'lini jazoda emas, balki ongli tanlovda deb biladi. Bu yondashuv asarni faqat bolalar uchun emas, balki kattalar uchun ham ma'naviy ahamiyatli qiladi. Asar o'quvchini o'z ustida ishlashga, mas'uliyatli bo'lishga chorlaydi. Erkin Malikning "*Shaytonvachchaning nayranglari*" asarida shayton obrazi an'anaviy mifologik qahramon sifatida emas, balki ijtimoiy-axloqiy ramz sifatida talqin etilgan. Shayton va shaytonvachcha obrazlari orqali muallif inson xarakteridagi salbiy jihatlarni fosh etadi va ularni yengish yo'llarini ko'rsatadi. Asarning badiiy va tarbiyaviy qiymati ham aynan shu ramziy talqinda namoyon bo'ladi. Asarda shayton syujetni to'liq boshqaruvchi kuch sifatida emas, balki voqealarga yo'nalish beruvchi vosita sifatida ishtirok etadi. U qahramonlarni majburlamaydi, balki ularning ichki xohish-istaklariga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli shayton obrazini vasvasa timsoli sifatida baholash mumkin. Asarda "Shayton" emas, aynan

"Shaytonvachcha" obrazi markazga chiqarilishi bejiz emas. Shaytonvachcha – bu katta jinoyatlar emas, balki kundalik hayotda uchraydigan mayda salbiy odatlarning ramzidir. Dangasalik, yolg'on gapirish, vazifadan qochish kabi holatlar shaytonvachcha orqali ifodalanadi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, "Shaytonvachchaning nayranglari" asari orqali Erkin Malik insonning eng katta dushmani tashqarida emas, uning o'z qalbida ekanini badiiy va ramziy yo'sinda yoritib bergan. Asar o'quvchini hushyorlikka, o'z ustida ishlashga va ma'naviy poklikka undovchi muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega badiiy namuna hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot orqali Erkin Malikning "Shaytonvachchaning nayranglari" asaridagi shayton va shaytonvachcha obrazlarining ramziy mohiyati hamda ularning badiiy-estetik ahamiyati yoritildi. Tahlillar natijasida asarda insonning ichki dunyosi, ma'naviy zaifliklari va axloqiy tanlovlari markaziy masala sifatida talqin qilingani aniqlandi. Muallif xalqona uslub, yumor va kinoya vositasida o'quvchini fikrlashga undovchi badiiy muhit yaratishga muvaffaq bo'lgan. Shunday ekan, tadqiqot asosida quyidagi takliflar ilgari surildi:

1. Zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotidagi ramziy obrazlarni kengroq o'rganish;

2. Erkin Malik asarlarini maktab va oliy ta'lim muassasalarida badiiy tahlil materiali sifatida qo'llash;

3. Bolalar adabiyotida ma'naviy-tarbiyaviy g'oyalarni ifodalovchi obrazlar yuzasidan yangi ilmiy tadqiqotlar olib borish.

Shuningdek, tadqiqot natijalaridan adabiyotshunoslik, bolalar adabiyoti hamda badiiy obrazlar talqini bilan bog'liq ilmiy ishlarda foydalanish tavsiya etiladi. Asarni yosh avlodning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda muhim manba sifatida qo'llash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Ahmedov, S., va boshq. (2007). Adabiyot (5-sinflar uchun darslik). Sharq.
 Bulgakov, M. (2008). Usta va Margarita. Sharq nashriyoti.
 Do'stmuhammad, X. (2017). Bozor. O'zbekiston nashriyoti.
 Gyote. (2015). Faust. Yangi asr avlodi.
 Hoshimov, O'. (2017). Nur borki, soya bor. Yangi Asr Avlodi.
 Hoshimov, O'. (2019). Tushda kechgan umrlar. Ilm-ziyo-zakovat.
 Karimov, N., va boshq. (2004). Adabiyot (11-sinflar uchun darslik). O'qituvchi.
 Malik, E. (2022a). Shaytonvachchaning nayranglari (1-kitob). Kitobdornashr.
 Malik, E. (2022b). Shaytonvachchaning nayranglari (2-kitob). Kitobdornashr.
 Malik, E. (2022c). Shaytonvachchaning nayranglari (3-kitob). Kitobdornashr.
 Malik, E. (2022d). Shaytonvachchaning nayranglari (4-kitob). Kitobdornashr.
 Malik, E. (2022e). Shaytonvachchaning nayranglari (5-kitob). Kitobdornashr.
 Milton, J. (2024). Yo'qotilgan jannat. Qamar nashriyoti.
 Navoiy, A. (2005). Lison ut-tayr. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
 Quronov, D. (2018). Adabiyot nazariyasi asoslari. Universal qo'llanma.
 Sariyev, Sh. (2020). Adabiyot: Mukammal qo'llanma. Regbooks.
 Tolstoy, L. (2019). Shayton. Book Media Nashr.

Go'zal AZIMBOYEVA,
O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1- kurs magistr
Orcid: 0009-0009-5860-306X
feruza.azimboy@icloud.com

VOSITALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI OGAHY TARIXIY ASARLARIDA BADIY TIL VA IFODA

Annotatsiya: mazkur maqolada Ogahiy tarixiy asarlarida qo'llangan badiiy til va ifoda vositalarining uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda muallifning tarixiy nasriy matnlarida uchraydigan metafora, epitet, taqqoslash hamda tarixiy tasvir vositalarining semantik va estetik funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, badiiy til orqali tarixiy voqelikni ifodalash, muallif pozitsiyasini berish va o'quvchiga ta'sir etish mexanizmlari ilmiy asosda o'rganiladi. Tadqiqot natijalari badiiy ifoda vositalari Ogahiy tarixiy asarlarining estetik va tarixiy qiymatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Mazkur yondashuv Ogahiy ijodining lingvopoetik imkoniyatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Ogahiy tarixiy asarlarida badiiy til va ifoda vositalarining uslubiy xususiyatlarini aniqlash va ularning matndagi funksiyasini tahlil qilishdan iborat.

Kalit so'zlar: *Ogahiy, tarixiy nasr, badiiy til, ifoda vositalari, metafora, epitet, taqqoslash, uslub, tarixiy matn*

Аннотация: в данной статье анализируются стилистические особенности художественного языка и средств выразительности, использованных в исторических произведениях Огахи. В исследовании освещаются семантические и эстетические функции метафоры, эпитета, сравнения, а также средств исторического изображения, встречающихся в исторических прозаических текстах автора. Также на научной основе изучаются механизмы отражения исторической действительности посредством художественного языка, выражения авторской позиции и воздействия на читателя. Результаты исследования показывают, что средства художественной выразительности играют важную роль в повышении эстетической и исторической ценности исторических произведений Огахи. Данный подход способствует более глубокому раскрытию лингвопоэтических возможностей творчества Огахи.

Ключевые слова: *Огахи, историческая проза, художественный язык, средства выразительности, метафора, эпитет, сравнение, стиль, исторический текст.*

Annotation: this article analyzes the stylistic features of artistic language and expressive means used in Ogahiy's historical works. The study highlights the semantic and aesthetic functions of metaphors, epithets, comparisons, and historical descriptive devices found in the author's historical prose texts. Furthermore, the mechanisms of representing historical reality through artistic language, conveying the author's position, and influencing the reader are scientifically examined. The research results demonstrate that expressive means play an important role in increasing the aesthetic and historical value of Ogahiy's historical works. This approach contributes to a deeper revelation of the linguopoetic potential of Ogahiy's literary works.

Key words: *Ogahiy, historical prose, artistic language, expressive means, metaphor, epithet, comparison, style, historical text.*

Kirish. Ogahiy o'zbek adabiyotida tarixiy asarlar yaratish orqali nafaqat voqelikni qayd etgan, balki uni badiiy-estetik jihatdan yuksak darajada ifodalagan ijodkor sifatida tanilgan. Uning asarlarida tarixiy haqiqat badiiy til vositalari bilan uyg'unlashib, o'quvchiga ta'sirchan va jonli

shaklda yetkaziladi. Yozuvchi voqealarni faqat bayon qilmaydi, balki ularni obrazli ifoda orqali estetik idrok darajasiga ko'taradi. Shu jihatdan Ogahiy ijodi tarixiy nasr va badiiy til uyg'unligining yorqin namunasi hisoblanadi. Bu esa uning asarlarida tarixiy mazmun va badiiy ifoda o'zaro

uzviy bog'langan yaxlit tizim sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Tadqiqot vazifalari

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- badiiy ifoda vositalarini aniqlash;
- ularning matndagi qo'llanishini o'rganish;
- uslubiy funksiyalarini tahlil qilish;
- estetik ta'sirini baholash.

Tadqiqot savoli sifatida quyidagilar olindi:

Ogahiy tarixiy asarlarida badiiy til vositalari qanday uslubiy xususiyatlarga ega?

Ogahiy tarixiy asarlarida qo'llangan badiiy ifoda vositalari muallifning individual uslubini shakllantirishda qanday ahamiyat kasb etadi?

Tadqiqotning dolzarblilik va ilmiy ahamiyati

Ogahiy tarixiy asarlari o'zbek mumtoz adabiyotining muhim qismi bo'lib, ularda tarixiy voqelik va badiiy tafakkur uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. Bugungi kunda tarixiy matnlarning lingvopoetik xususiyatlarini o'rganish adabiyotshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu jihatdan Ogahiy asarlaridagi badiiy ifoda vositalarining uslubiy va semantik xususiyatlarini tadqiq etish tarixiy nasr poetikasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, unda Ogahiy tarixiy asarlarining lingvopoetik tizimi va muallif individual uslubining shakllanish mexanizmlari yoritiladi.

Tadqiqot obyekti va predmeti

Tadqiqot obyekti sifatida Ogahiyning tarixiy nasriy va she'riy asarlari tanlab olindi.

Tadqiqot predmeti esa ushbu asarlarda qo'llangan badiiy ifoda vositalari, ularning uslubiy funksiyalari hamda lingvopoetik xususiyatlaridan iborat.

Ilmiy yangilik

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Ogahiy tarixiy asarlaridagi badiiy ifoda vositalari lingvopoetik nuqtai nazardan kompleks tahlil qilindi. Shuningdek, metafora, saj', epitet va taqqoslashlarning tarixiy voqelikni estetik tasvirlashdagi funksional imkoniyatlari ochib berildi. Muallif individual uslubining shakllanishida poetik birliklarning o'рни ilmiy jihatdan asoslandi.

Natijalarning ilmiy-amaliy ahamiyati

Tadqiqot natijalari o'zbek adabiyotshunosligi, lingvopoetika va tarixiy nasr poetikasini o'rganishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, maqola materiallaridan oliy ta'lim muassasalarida

“O'zbek adabiyoti tarixi”, “Matn lingvistikasi” va “Lingvopoetika” fanlarini o'qitishda foydalanish mumkin.

Adabiyotlar sharhi. Ogahiy ijodi o'zbek adabiyotshunosligida tarixiy nasr va badiiy tafakkur uyg'unligining yorqin namunasi sifatida keng tadqiq etilgan. Olimlar uning asarlarini XIX asr Xorazm hayotini yorituvchi muhim tarixiy manba sifatida baholash bilan birga, badiiy til va ifoda vositalarining o'ziga xosligini ham alohida ta'kidlaydilar. Xususan, V.V. Bartold (1964) tadqiqotlarida Ogahiy tarixiy voqealarni oddiy qayd etish bilan cheklanmay, ularni obrazli va estetik shaklda tasvirlagani qayd etiladi. Bu esa yozuvchi asarlarining tarixiy va badiiy qiymatini birdek oshirgan.

N. Komilovning (2009) ilmiy izlanishlarida Ogahiy asarlaridagi poetik tafakkur va tasvir vositalariga katta e'tibor qaratilgan. Tadqiqotchining fikricha, muallif metafora, epitet, tashbeh va mubolag'a kabi badiiy vositalardan mahorat bilan foydalanib, tarixiy shaxslar hamda voqealarni jonli tasvirlay olgan. Shuningdek, Ogahiy tilining ravonligi, obrazlilik va emotsional ta'sirchanligi tarixiy matnning estetik qudratini oshiruvchi muhim omil sifatida baholanadi.

B. Valixojayev (1993) hamda G'. Karimov (1975) kabi olimlarning tadqiqotlarida Ogahiy tarixiy nasrining uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Ularning ilmiy qarashlariga ko'ra, yozuvchi xalqona iboralar, tasviriy vositalar va poetik birliklardan unumli foydalangan. Ayniqsa, tarixiy voqelikni badiiy tafakkur bilan uyg'unlashtirish orqali muallif o'quvchida estetik ta'sir uyg'ota olgan. Bu jihatlar Ogahiy asarlarining lingvopoetik qimmatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilar Ogahiy tilining ravonligi va obrazlilik tarixiy matnlarning badiiy qiymatini oshirishda muhim o'rin tutishini ta'kidlaydilar.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda esa Ogahiy asarlarining lingvopoetik va semantik tahliliga qiziqish kuchaymoqda. So'nggi tadqiqotlarda tarixiy matnlarda qo'llangan badiiy til birliklarining funksional imkoniyatlari, muallif pozitsiyasini ifodalashdagi o'рни hamda o'quvchiga ta'sir etish mexanizmlari o'rganilmoqda. Bu tadqiqotlar Ogahiy tarixiy asarlarining nafaqat tarixiy manba, balki yuksak estetik qiymatga ega adabiy meros ekanligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlarda Ogahiy asarlaridagi metafora, epitet va taqqoslashlarning

tarixiy voqelikni obrazli tasvirlashdagi ahamiyati ham alohida ta'kidlanmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda badiiy matnlarni o'rganishga oid bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, tahlil va sintez metodi asosida Ogahiy tarixiy asarlaridagi badiiy ifoda vositalari ajratib olinib, ularning lingvistik hamda uslubiy xususiyatlari o'rganildi. Ushbu metod yordamida metafora, epitet, taqqoslash va boshqa poetik birliklarning matn tarkibidagi o'rni hamda o'zaro bog'liqligi aniqlanib, umumiy ilmiy xulosalar chiqarildi.

Lingvopoetik tahlil metodi tarixiy matnlarda qo'llangan badiiy til vositalarining semantik va estetik funksiyalarini aniqlashda asosiy yondashuv sifatida xizmat qildi. Ushbu metod orqali badiiy birliklarning muallif uslubini shakllantirishdagi ahamiyati, tarixiy voqelikni obrazli ifodalashdagi o'rni hamda matnning estetik ta'sirchanligini oshirishdagi imkoniyatlari tahlil qilindi. Ayniqsa, metafora va epitetlarning tarixiy obrazlarni jonlantirishdagi vazifasi alohida o'rganildi.

Kontekstual tahlil metodi yordamida ifoda vositalarining matndagi vazifasi, ularning boshqa til birliklari bilan munosabati hamda umumiy badiiy mazmunga ta'siri o'rganildi. Bu metod badiiy birliklarning qo'llanish holatini muayyan matn va voqealar tizimi bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini berdi. Natijada tarixiy matnning ichki semantik yaxlitligi va estetik tuzilishi chuqurroq yoritildi.

Shuningdek, qiyosiy metod orqali Ogahiy tarixiy nasrida qo'llangan uslubiy vositalar boshqa tarixiy-badiiy matnlar bilan taqqoslandi va yozuvchining individual uslubiga xos jihatlar aniqlandi. Tadqiqot materiali sifatida Ogahiyning tarixiy nasriy asarlari tanlab olinib, ulardagi badiiy til birliklari va ifoda vositalari lingvopoetik jihatdan tahlil qilindi. Bu esa yozuvchining tarixiy voqelikni badiiy-estetik shaklda ifodalash mahoratini yoritishga xizmat qildi.

Natija. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Ogahiy tarixiy asarlarida badiiy ifoda vositalarining qo'llanilishi matnning estetik ta'sir kuchini oshirish bilan birga, tarixiy voqelikni jonli va obrazli shaklda tasvirlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, saj'li nasr, metafora, epitet va tasviriy birliklar muallif uslubining asosiy komponentlari sifatida namoyon bo'ladi.

Buni quyidagi parcha ham tasdiqlaydi:

“Ziyofat lavozimining intihosi va aklu shurb marosimining inqizosidin so'ng hazrat xon mag'fur

va hazrat zillullohiy savlati tamom va umaroyi sohib ehtirom bila otlanib, otchopar tamoshosig'a chiqtilar va qir ustida devnajod va sarsarnihod otlarni yorishturub...”

Mazkur parcha Ogahiyning “Riyozi ud-davla” asaridan olingan bo'lib, unda saroy marosimlari va otchopar tomoshalari badiiy nasr uslubida tasvirlangan. Matnda arabcha-forscha qatlamga boy iboralar va ritmik ifoda qo'llanib, saj' hamda obrazlilik uyg'unlashgan. Bu esa tarixiy voqelikning oddiy bayondan badiiy idrok darajasiga ko'tarilganini va Ogahiy nasrining estetik qudratini ko'rsatadi.

Shuningdek, natijalar shuni ko'rsatadiki, Ogahiy ijodida she'riy ifoda vositalari ham tarixiy tafakkur bilan uzviy bog'langan. Masalan, uning quyidagi ruboiylarida hayotiy falsafa umumlashma obraz orqali beriladi:

“Qilmoq bila parvarish tikon gul bo'lmas,
 Ham tarbiyat ila zog' bulbul bo'lmas...”

Bu kabi misralar Ogahiy ijodida axloqiy xulosa bevosita nasihat orqali emas, balki badiiy obrazlar vositasida ifodalanishini ko'rsatadi. Shoir fikrni umumlashtirilgan metaforalar orqali yetkazib, o'quvchini mustaqil xulosa chiqarishga undaydi. Natijada axloqiy mazmun bevosita bayon emas, balki badiiy tafakkur jarayonida shakllanadi.

Demak, badiiy ifoda vositalari Ogahiy ijodida faqat estetik vazifa emas, balki tarixiy mazmunni chuqurlashtiruvchi, fikrni umumlashtiruvchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama. Mazkur natijalar Ogahiy tarixiy nasrida va she'riyatida badiiy ifoda vositalari oddiy bezak emas, balki matnning semantik, estetik va pragmatik tizimini shakllantiruvchi asosiy omil ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, keltirilgan nasriy parchada:

“Ziyofat lavozimining intihosi va aklu shurb marosimining inqizosidin so'ng...” kabi saj'li tuzilmalar orqali tarixiy voqelik ritmik va ohangdor shaklda berilgan bo'lib, bu matnning badiiy kuchini oshiradi.

Shu bilan birga, Ogahiy she'riyatida ham obrazlilik yuqori darajada ifodalangan. Masalan, tuyuqda:

“G'am yuki to qomatim yo qilmadi,
 Ohim o'tiga falak yoqilmadi...”

Shoir ichki ruhiy holatni kosmik obrazlar bilan uyg'unlashtiradi. Bunda shaxsiy dard va izzat qayg'i individual kechinma sifatida qolmay, balki “falak” kabi keng ko'lamli timsollar orqali ifodalanib, umumiy insoniy holat darajasiga ko'tariladi. Natijada shoirning

ichki hissiy tajribasi falsafiy mazmun kasb etib, hayot va taqdir haqidagi umumiy badiiy xulosaga aylanadi.

Muxammaslarida esa dramatik ifoda kuchli:

“Falakkim yaxshilar bazmida qadrimni baland etmas...”

bu satrlar orqali shoir ijtimoiy adolatsizlik va davr ruhiyatini badiiy yo'sinda ifodalaydi.

Ruboiylarda esa qisqa shakl orqali chuqur ma'no berish ustuvor:

“Inson aro nodonni biling hayvondur,

Hayvon necha zo'r aysla odam bo'lmas...”

Bu fikrlar Ogahiy ijodida axloqiy-falsafiy umumlashmalar bevosita bayon shaklida emas, balki badiiy obrazlar, taqqoslashlar va ixcham poetik ifodalar orqali berilishini tasdiqlaydi, natijada esa shoirning g'oyalari o'quvchiga yanada ta'sirchan va chuqur mazmunda yetib boradi.

Shu asosda aytish mumkinki, Ogahiy tarixiy asarlarida badiiy ifoda vositalari tarixiy voqelikni oddiy hujjatlashtirish bilan cheklanib qolmay, balki uni qayta yaratish, obrazli shaklda jonlantirish va estetik idrok darajasiga ko'tarish vazifasini ham bajaradi. Muallif tarixiy faktlarni badiiy til vositalari orqali qayta ishlash natijasida voqealar nafaqat aniq, balki ta'sirchan va badiiy jihatdan boy tarzda namoyon bo'ladi. Bu esa o'quvchining tarixiy jarayonlarni faqat axborot sifatida emas, balki estetik hodisa sifatida ham qabul qilishiga imkon yaratadi. Natijada Ogahiy ijodi nafaqat tarixiy manba, balki yuqori darajadagi lingvopoetik tizimga ega, badiiy va ilmiy qiymati uyg'unlashgan adabiy meros sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Ogahiy tarixiy asarlarida badiiy til va ifoda vositalari

tarixiy voqelikni oddiy bayon qilishdan ko'ra, uni estetik va obrazli idrok darajasiga ko'tarishda muhim rol o'ynaydi. Muallif nasr va nazmda saj', metafora, epitet va taqqoslash kabi vositalardan samarali foydalanib, tarixiy matnning badiiy ta'sir kuchini oshiradi.

Ogahiy she'riyatida, xususan tuyuq, ruboiy va muxammaslarda insonning ichki kechinmalari, axloqiy qarashlari hamda falsafiy xulosalari badiiy obrazlar orqali umumlashtirilgan holda ifodalanadi. Bu esa shaxsiy hissiyotlarning kengroq, universal mazmun kasb etishiga xizmat qiladi. Natijada shoir ijodida individual kechinma bilan umuminsoniy g'oyalar uyg'unlashib, badiiy tafakkurning chuqurligi yanada yorqin namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, Ogahiy ijodida badiiy ifoda vositalari tarixiy haqiqatni hujjatlashtirish bilan birga uni estetik qayta yaratish vazifasini ham bajaradi. Bu holat uning asarlarini yuksak lingvopoetik qiymatga ega adabiy meros sifatida baholash imkonini beradi.

Taklif va tavsiyalar. Ogahiy asarlarining lingvopoetik xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganish maqsadida uning tarixiy va she'riy merosini zamonaviy metodlar asosida kompleks tadqiq etish tavsiya etiladi. Ayniqsa, badiiy ifoda vositalarining semantik va pragmatik funksiyalarini qiyosiy aspektda o'rganish muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

Ogahiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini yaratish, ularni raqamlashtirish hamda yosh tadqiqotchilar uchun maxsus lingvopoetik tahlil namunalari ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu esa mumtoz adabiy merosni chuqurroq o'rganish va targ'ib qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Abdug'afurov, A. *O'zbek klassik adabiyoti poetikasi*. – Toshkent: Fan, 2001.
 Azimov, S. *Tarixiy nasr va badiiy tafakkur*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2005.
 Bartold, V. V. *Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya*. – Moskva: Nauka, 1964.
 Karimov, G'. *O'zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: Fan, 1975.
 Komilov, N. *Tasavvuf va badiiy ijod*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2009.
 Ogahiy, M. *Riyo'z ud-davla*. Qo'lyozma. 1844.
 Ogahiy, M. (1845–1846). *Zubdat ut-tavorix*. Qo'lyozma.
 Qodirov, V. *O'zbek adabiyotshunosligi asoslari*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
 Qosimov, B. *O'zbek adabiyoti tarixi masalalari*. – Toshkent: O'zbekiston, 2008.
 Valixo'jayev, B. *O'zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1993.
 Yo'ldoshev, M. *Badiiy matn va lingvopoetika*. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2012.
 Rahimov, A. *Lingvopoetika asoslari*. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2016.

Parizod HAMROQULOVA,
UzJOKU 1-bosqich magistranti
parizodhamroqulova215@gmail.com

DRAMATURGIYADA “AFFEKT” HOLATINING BADIY-STRUKTURAVIY IFODASI (Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” dramasi misolida)

Annotatsiya: mazkur maqolada dramaturgiyada “affekt” holatining badiiy va strukturaviy ifodalanish mexanizmlari Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” dramasi misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda dramatik konflikt, psixologik zo‘riqish, personajlar nutqi va sahna harakatlari orqali affekt holatining shakllanishi hamda uning asar kompozitsiyasidagi funksiyasi yoritilgan. Shuningdek, affekt tushunchasi zamonaviy psixologik va adabiy-nazariy yondashuvlar asosida talqin qilinib, Behbudiy dramaturgiyasining ma’rifiy-estetik xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *affekt, dramaturgiya, dramatik konflikt, psixologizm, Padarkush, sahna talqini, jadid dramaturgiyasi*

Аннотация: в данной статье анализируются художественные и структурные механизмы выражения состояния «аффекта» в драматургии на примере драмы Махмудходжи Бехбуди «Падаркуш». Исследуются драматический конфликт, психологическое напряжение, речевая характеристика персонажей и сценические действия как основные средства формирования аффективного состояния. Также рассматривается понятие аффекта в контексте современных психологических и литературоведческих подходов.

Ключевые слова: *аффект, драматургия, драматический конфликт, психологизм, Падаркуш, сценическая интерпретация, джадидская драматургия*

Annotation: this article analyzes the artistic and structural mechanisms of expressing the state of “affect” in dramaturgy based on Mahmudkhoja Behbudi’s drama “Padarkush.” The study examines dramatic conflict, psychological tension, character speech, and stage movement as the main means of constructing affective states. The concept of affect is interpreted through modern psychological and literary approaches, revealing the educational and aesthetic significance of Behbudi’s dramaturgy.

Key words: *affect, dramaturgy, dramatic conflict, psychologism, Padarkush, stage interpretation, Jadid dramaturgy*

Kirish. XX asr boshlarida o‘zbek dramaturgiyasi milliy uyg‘onish jarayonining muhim estetik vositalaridan biri sifatida shakllandi. Jadid dramaturgiyasi jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni badiiy talqin qilish, inson tafakkurini yangilash va ma’rifiy g‘oyalarni targ‘ib etishga xizmat qildi. Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan yaratilgan “Padarkush” dramasi ana shu jarayonning yorqin namunalariidan biri hisoblanadi. Asarda ota va farzand munosabatlari, jaholatning oqibatlari hamda ma’naviy inqiroz dramatik konflikt asosida ifodalangan.

Dramaturgiyada “affekt” holati personajning ruhiy keskinlashuvi, ichki ziddiyatlarning kuchayishi va nazoratdan chiqadigan hissiy portlash sifatida talqin qilinadi. Affekt dramatik harakatning rivojlanishida muhim omil bo‘lib, voqealarning tragik tus olishiga sabab bo‘ladi. “Padarkush” dramasi ham qahramonlarning hissiy holati voqealar rivojini belgilab beradi. Shu bois asarni affekt nazariyasi asosida o‘rganish dramatik strukturaning psixologik qatlamlarini ochishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Affekt tushunchasi psixologiya, falsafa va adabiyotshunoslikda keng o‘rganilgan. Barux

Spinoza affektni insonning ichki ruhiy holatini o‘zgartiruvchi hissiy kuch sifatida talqin qilgan. Keyinchalik Silvan Tomkins va Gilles Deleuze affekt nazariyasini rivojlantirib, uning inson xulq-atvori va san’atdagi ifodalanish mexanizmlarini tahlil qilganlar. Adabiyotshunoslikda dramatik affekt Aristotelning “Poetika” asaridan boshlab o‘rganib kelinadi. Aristotel tragediyaning asosiy vazifasi tomoshabinda qo‘rquv va rahm hissini uyg‘otish orqali katarsis hosil qilish ekanligini ta’kidlaydi. Zamonaviy dramaturgiya tadqiqotchilaridan Piter Bruks dramatik matndagi psixologik zo‘riqish va hissiy dinamikaning syujet strukturasiga ta’sirini ko‘rsatadi.

O‘zbek adabiyotshunosligida jadid dramaturgiyasi va Behbudiy ijodi bo‘yicha Begali Qosimov, Naim Karimov, Umarali Normatov kabi olimlar tadqiqotlar olib borgan. Ular “Padarkush” dramasi ma’rifiy tragediya sifatida talqin etib, undagi konflikt va ijtimoiy tanqidning badiiy xususiyatlarini ochib berganlar. Biroq affekt holatining dramatik struktura bilan uzviy bog‘liqligi masalasi yetarlicha maxsus tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, psixologik tahlil, strukturaviy yondashuv hamda

dramatik matn interpretatsiyasi metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot manbasi sifatida Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasi, jadid dramaturgiyasiga oid ilmiy maqolalar va zamonaviy affekt nazariyasiga bag'ishlangan tadqiqotlar asos qilib olindi.

Asardagi personajlar nutqi, dramatik dialoglar, sahna remarkalari va konflikt dinamikasi psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Shuningdek, dramatik harakatning kulminatsion nuqtalarida affekt holatining badiiy ifodalanish usullari aniqlanib, ularning strukturaviy funksiyasi ochib berildi. Tadqiqot davomida interdisiplinar yondashuv qo'llanilib, psixologiya va adabiyotshunoslik metodlari o'zaro uyg'unlashtirildi.

Tahlillar va natijalar. "Padarkush" dramasi affekt holati avvalo dramatik konflikt orqali yuzaga chiqadi. Asardagi asosiy qarama-qarshilik jaholat va ma'rifat, eski tafakkur va yangicha dunyoqarash o'rtasidagi ziddiyat bilan belgilanadi. Behbudiy personajlarning ruhiy holatini keskin dramatik dialoglar vositasida ochib beradi. Ayniqsa, boyning o'g'li Toshmurodning ichki bo'shligi, ma'naviy tarbiyasizligi va hissiy beqarorligi voqealarning tragik yakuniga sabab bo'ladi. Affekt holati asarda bosqichma-bosqich kuchayib boradi. Dastlab personajlar o'rtasidagi oddiy ixtilof sifatida namoyon bo'lgan ziddiyat keyinchalik hissiy portlash darajasiga yetadi. Dramaturg sahna harakatlari va qisqa, keskin dialoglardan foydalanib, personajlarning ruhiy tangligini kuchaytiradi. Bu usul tomoshabinda kuchli emotsional ta'sir uyg'otadi.

Asardagi eng yuqori affektiv nuqta — ota qotilligi sahnasidir. Ushbu epizod nafaqat dramatik kulminatsiya, balki ma'naviy inqirozning ramziy ifodasi sifatida ham ahamiyatlidir. Toshmurodning o'z otasiga qarshi chiqishi individual fojidan ko'ra kengroq ijtimoiy muammoning belgisi sifatida talqin qilinadi. Behbudiy bu orqali jaholat va tarbiyasizlikning jamiyat uchun naqadar xavfli ekanini ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, "Padarkush" dramasi affekt holati faqat psixologik vosita emas, balki dramatik strukturaning asosiy harakatlantiruvchi omili hisoblanadi.

Konfliktning rivojlanishi, syujetning keskinlashuvi va finaldagi tragediya aynan hissiy zo'riqishning ortib borishi bilan bog'liq. Bu esa Behbudiy dramaturgiyasining psixologik realizmga yaqinligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, asarda affekt holatining til vositalari orqali ifodalanishi ham muhimdir. Personajlar nutqidagi keskin murojaatlar, takrorlar, undov gaplar va emotsional sintaksis dramatik ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Sahna remarkalarida esa personajlarning harakatlari, mimikasi va ruhiy kechinmalari aniq tasvirlangan. Natijada matn va sahna uyg'unligi orqali affektning ko'p qatlamli badiiy ifodasi yuzaga keladi.

Behbudiy dramatik affektni ma'rifiy g'oya bilan uyg'unlashtiradi. Tomoshabinda qo'rquv, achinish va o'yga tolganlik hissinu uyg'otish orqali dramaturg jamiyatni ma'naviy uyg'onishga chaqiradi. Shu jihatdan "Padarkush" nafaqat badiiy asar, balki jadidchilik mafkurasining dramatik manifesti sifatida ham ahamiyatlidir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasi o'zbek dramaturgiyasida affekt holatining badiiy va strukturaviy ifodasi yorqin namoyon bo'lgan asarlardan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, affekt dramatik konfliktning rivojlanishi, personajlar psixologiyasining ochilishi va syujet dinamikasining kuchayishida markaziy o'rin egallaydi.

Behbudiy dramatik affektni individual hissiy holat sifatida emas, balki jamiyatdagi ma'naviy tanazzulning badiiy belgisi sifatida talqin qiladi. Asardagi tragik voqealar ma'rifatsizlik va tarbiyasizlikning oqibatlarini ochib berib, tomoshabinni ijtimoiy xulosa chiqarishga undaydi. Shu jihatdan "Padarkush" jadid dramaturgiyasining estetik va ma'rifiy tamoyillarini o'zida mujassam etgan muhim dramatik asar hisoblanadi.

Kelgusida affekt nazariyasini jadid dramaturgiyasining boshqa namunalariga tatbiq etish, dramatik matn va sahna talqini o'rtasidagi psixologik uyg'unlikni tadqiq qilish o'zbek adabiyotshunosligi uchun istiqbolli ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. Poetika. Yangi asr avlodi, 2010.
2. Behbudiy, M. Padarkush. Sharq nashriyoti, 1999.
3. Brooks, P. (1984). Reading for the Plot. Harvard University Press.
4. Deleuze, G. (1997). Essays Critical and Clinical. University of Minnesota Press.
5. Karimov, N. Jadidchilik va milliy tafakkur. Ma'naviyat, 2008.
6. Qosimov, B. Milliy uyg'onish. Ma'naviyat, 2004.
7. Spinoza, B. (2001). Ethics. Penguin Classics.
8. Tomkins, S. (1962). Affect Imagery Consciousness. Springer.
9. Normatov, U. (2010). O'zbek dramaturgiyasi taraqqiyoti. Fan.
10. Eagleton, T. (1996). Literary Theory: An Introduction. Blackwell Publishers.

Shohinaxon UKTAMOVA,
Farg'ona davlat universiteti 2-bosqich magistranti

SHIFOKOR-BEMOR OBRAZINI TASVIRLASHDA BADIY PSIXOLOGIZMNING AHAMIYATI

(Asqad Muxtorning "Chinor" romani misolida)

Annotatsiya: maqolada Asqad Muxtorning "Chinor" romanida shifokor va bemor obrazlarini yaratishda badiiy psixologizmning poetik imkoniyatlari, xususan, psixologik va psixofiziologik tasvir vositalarining funksional xususiyatlari adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tahlil natijasida yozuvchining shifokor–bemor munosabatlarini ruhiy konflikt, xotira, vijdon, qo'rquv, iztirob, qarshilik va insonparvarlik masalalari bilan uzviy bog'lab, personajlarning individual psixologik qiyofasini yaratish mahorati aniqlanadi.

Kalit so'zlar: badiiy psixologizm, psixologik tasvir, psixofiziologik tasvir, shifokor obrazi, bemor obrazi, ruhiy holat, ichki monolog, badiiy detal, portret, psixologik parallelizm.

Annotation: the article examines, from a literary-critical perspective, the poetic potential of artistic psychologism in the representation of doctor and patient characters in Asqad Mukhtar's novel Chinor, with particular attention to the functions of psychological and psychophysiological depiction. The analysis demonstrates the writer's skill in constructing individual psychological portraits by integrating doctor–patient relationships with inner conflict, memory, conscience, fear, suffering, resistance, and humanistic values.

Key words: artistic psychologism, psychological depiction, psychophysiological depiction, doctor character, patient character, inner world, mental state, interior monologue, artistic detail, portraiture, psychological parallelism.

Аннотация: в статье с литературоведческой точки зрения исследуются поэтические возможности художественного психологизма в создании образов врача и пациента в романе Аскада Мухтара «Чинар», особое внимание уделяется функциональным особенностям психологического и психофизиологического изображения. В результате анализа выявляется мастерство писателя в создании индивидуально-психологического облика героев посредством органического соединения отношений врача и пациента с мотивами внутреннего конфликта, памяти, совести, страха, страдания, сопротивления и гуманизма.

Ключевые слова: художественный психологизм, психологическое изображение, психофизиологическое изображение, образ врача, образ пациента, внутренний мир, психическое состояние, внутренний монолог, художественная деталь, портрет, психологический параллелизм.

Kirish. Bugungi kunda badiiy psixologizm, psixologik tasvir va metodlar tahlili adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalish Zigmund Freyd, K. Yung, N.G. Chernishevskiy, A.A. Potebnya, V.G. Belinskiy, M.M. Baxtin, o'zbek adabiyotshunosligida esa M. Qo'shjonov, H. Umurov, D. Qur'onov, Sh. Isayeva, Y. Solijonov, Sh. Botirova va O. Ahmadjonova tadqiqotlarida turli jihatlarida yoritilgan. Asqad Muxtorning "Chinor" romanida doktor Umida va bemorlarning ruhiy holati ichki kechinma bilan bir qatorda rang oqarishi, qo'l titrashi, nafas qisishi, ovoz o'zgarishi, nigoh va boshqa psixofiziologik belgilar orqali ochiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Badiiy asarda qahramon ruhiyatini ifodalashda bevosita va bilvosita psixologik tasvir shakllari muhimdir. Ichki mulohaza, monolog, xotira, tush, assotsiatsiya va tasavvur bevosita psixologik tahlilga, portret, ko'z qarashi, jest, mimika hamda xatti-harakatlar esa bilvosita psixofiziologik tahlilga xizmat qiladi. O. Ahmadjonova ta'kidlaganidek, qahramon ruhiyatining xatti-harakat, gap-so'z, yuz-ko'z ifodasi va fiziologik o'zgarishlar orqali ochilishi psixofiziologik tahlil mohiyatini tashkil etadi [1, 31]. Shu asosda romandagi ichki monolog, portret, badiiy detal, verbal va noverbal vositalar tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama.

Umida xalqaro simpoziumda "doktor Qoriyeva" sifatida tashqi vazminlikni saqlagan holda tasvirlanadi, biroq uning ichki holatida taranglik mavjud. Bergerni ko'rishi bilan portret, ovoz va harakat detallari ong ostida ko'milgan xotiralarni uyg'otadi. Uning "jarroh qo'llari... suyaksizdek, lekin kuchli, barmoqlari pianinochiniki singari uzun" tarzidagi portreti [2, 314] Umidaning eski kechinmalari bilan bog'lanadi. Badanning qizishi, operatsiyadagi dori hidini sezishi, titrash va zalni tark etishi o'tmishni oddiy eslash emas, balki uni tana orqali qayta boshdan kechirish shaklida namoyon qiladi. "Dori aralash g'alati hid" hozirgi simpozium bilan urush davridagi "Revier" kasalxonasini tutashtiruvchi xotira detaliga aylanadi. Umidaning ichki monologi — "Nima qilib qo'ydim? To'g'ri qildimmi?... O'zimni tutolmadim..." [2, 318] — uning o'z harakatini baholashdan vijdon va insoniy qadriyatlar masalasiga o'tishini ko'rsatadi. Shu tariqa doktor Qoriyevaning kasbiy vazminligi bilan yosh hamshira Umidaning ichki larzasi bir obrazda birlashadi; Berger esa portret va badiiy detallar orqali insoniy xislatlarini yo'qotgan shifokor sifatida qarama-qarshi qo'yiladi. Bu ruhiy o'zgarish Umida obrazida bir necha vazifani bajaradi: u urush dahshatini ko'rgan va bemorlar o'limiga guvoh bo'lgan shaxs sifatida ochiladi; Bergerning ilmiy

shon-shuhrati bilan uning vijdoniy xotirasi o'rtasidagi ziddiyat kuchayadi; simpoziumdagi doktor Qoriyeva va urush davridagi yosh hamshira Umida bir-biriga tutashadi. Shu jihatdan qizish, titrash, tikilib qolish va kutilmaganda zalni tark etish singari holatlar qahramonning ichki qarorini tashqi harakatga aylantiradi. Asardagi bu qatlamda Umidaning tashqi vazminligi va ichki portlashi qarama-qarshi qo'yiladi. U yetuk olima sifatida ma'ruza mas'uliyatini o'ylasa-da, Bergerning qiyofasi va ovozi ta'sirida eski ruhiy jarohatlari qayta jonlanadi. Shu sababli ilmiy muhitdagi kasbiy etiket asta-sekin haqiqatni aytish majburiyati va vijdon talabi bilan almashadi. Muallif shu yo'l bilan Umidaning faqat shifokor emas, urush dahshatini ko'rgan va insoniylik bilan kasbiy burch o'rtasida qiynalgan shaxs ekanini ko'rsatadi.

Fransuz bemorning tasvirida jismoniy zaiflik va insoniy tuyg'u qarama-qarshiligi yetakchilik qiladi. Uning tez-tez nafas olishi, og'ir yo'tali va "bir burda" holga kelgan tanasi hayot bilan o'lim oralig'idagi vaziyatni ko'rsatsa [2, 322], bolalari — Jak, Deni va Lyulyu — ismlarini mehr bilan takrorlashi ruhiy olamning hali so'nmaganini anglatadi [2, 323]. Demak, fiziologik yemirilish fonida xotira va otalik mehri bemorni shaxs sifatida saqlab qoluvchi badiiy omilga aylanadi. Fransuzning o'limidan keyingi oq choysab ostidagi "kichkinagina, boladek" murda tasviri ojizlik va begunohlikni kuchaytiradi. Umidaning uning bolalari ismlarini eslashga urinishi esa kechikkan mehr, aybdorlik va bajarilmagan insoniy burch tuyg'usini yuzaga chiqaradi. Fransuzning bolalari haqida gapirishi ham verbal va noverbal tasvir birligini yuzaga keltiradi: u imo-ishora orqali ma'no yetkazadi, ismlarni takrorlash esa ichki mehr va xotirani jonlantiradi. Tana zaiflashgan sari ruhiy tuyg'ularning badiiy ahamiyati ortadi.

Vatslav dastlab hazilkash va ziyrak bemor sifatida namoyon bo'ladi. Operatsiyalardan keyin uning hazili "ayanchli masxarabozlik" tusini olib, ichki alam va dahshatni yashirish vositasiga aylanadi. Keyingi tasvirlarda uning oqarishi, nafasining qisqaligi, gapirishga madori yetmasligi va faqat ko'zlarining "gapirishi" ruhiy yemirilishni kuchaytiradi. O'lim oldidagi uzilib-uzilib aytilgan "Hech kim bormasin. U sog' o'pkani kesyapti. Tajriba uchun..." mazmunidagi iqrar [2, 332] badiiy psixologizmning kulminatsion nuqtasidir: fiziologik zaiflik bilan haqiqatni aytish

irodasi birlashadi. Bahor manzarasi va Vatslavning o'limi o'rtasidagi kontrast esa psixologik parallelizmni kuchaytiradi. Vatslavning namchil va g'ussali ko'zlarida bahorning aks etishi hayot va o'limning bir lahzadagi to'qnashuvini ifodalaydi. Uning ko'zlari gapira olmay qolgan vaziyatda ham g'ussa, hasrat, vidolashuv va haqiqatni yetkazuvchi badiiy detal bo'lib qoladi. Vatslav obrazidagi o'zgarish hazilning funksiyasi orqali ham ko'rinadi: dastlab u hayotga muhabbat va hushyorlik belgisi bo'lsa, keyinchalik ichki yemirilish va alamni yashiruvchi vositaga aylanadi. Shuning uchun uning nutq ohangi, nafasidagi uzilish va ko'z detali karakter dinamikasini bir butun holda ochadi.

Umayder dastlab qo'pol, jahldor va bezovta bemor sifatida ko'rinsa-da, "men kasal emasman" degan takrori voqealar davomida ruhiy qarshilik ma'nosini kasb etadi. Termometrni sindirishi, teskari o'girilib olishi, baqirishi va karavotni g'irchillatishi uning qo'rquvi hamda noroziligining tashqi belgilaridir. Fransuz murdasi yonidagi reaksiyasi o'limning odatiy holga aylanishiga qarshi ichki isyonni ifodalaydi. "Xizmingiz nima o'zi?" degan savol esa Umidaning kasbiy vazifasidan ko'ra uning axloqiy mavqeiga qaratilib, shifokor-bemor munosabatini vijdon masalasi darajasiga ko'taradi. Umayderning "Men sizni o'ylayapman, hamshira" mazmunidagi pozitsiyasi ham uning qo'polligi ortida shaxsiy adovat emas, insoniy haqoratga qarshi munosabat borligini anglatadi. Uning savoli Umidaning vijdoniga ta'sir etib, ichki iztirobini kuchaytiradi. Umayderning fransuz o'ligi yonida chinqirishi faqat o'limdan qo'rqish emas, balki o'limning odatiylashuviga qarshi norozilik sifatida talqin qilinadi. U murda oldida o'zining kelajak taqdirini ham ko'rgandek bo'ladi.

Xulosa. Asqad Muxtor "Chinor" romanida shifokor va bemor obrazlarini badiiy psixologizmning turli vositalari orqali individuallashtiradi. Umidaning xotira va vijdon bilan bog'liq ichki kechinmalari, fransuz bemorning mehrga tayangan ruhiy olami, Vatslavning hazildan fojiaiy iqrar sari o'zgarishi hamda Umayderning keskin harakatlaridagi qarshiligi psixologik va psixofiziologik tasvir uyg'unligini namoyon etadi. Turli millat vakillarining fojiasi orqali yozuvchi shifokor-bemor munosabatlari umuminsoniy qadriyatlar doirasida badiiy talqin qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmadjonova O. Badiiy asar qahramonining psixologik va psixofiziologik talqini. Fil.f.b.f.d. diss. — Farg'ona, 2023.
2. Asqad Muxtor. Chinor. — Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2023.
3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. — Toshkent: G'. G'ulom, 1996.
4. Qur'onov D. Adabiyotshunoslikka kirish. — Toshkent: A. Qodiriy, 2004.
5. Qur'onov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. — Toshkent: Akademnashr, 2013.
6. Usmonova S. O'zbek va ingliz romanlarida ayol ruhiyati tasviri. Filol. fan. nomz. diss. — Farg'ona, 2021.
7. Botirova Sh. Hozirgi o'zbek romanlarida badiiy psixologizm. Filol. fan. nomz. diss. — Qarshi, 2019.

Jaloluddin ABDULHAKIMOV,
Jiangsu universiteti magistranti

XITOI TILI DARSLARIDA OZIQ-OVQAT MADANIYATINI O'RGATISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: maqolada xitoy tili darslarida oziq-ovqat madaniyatini o'rgatishning mazmuni va metodik xususiyatlari tahlil qilinadi. Oziq-ovqatga oid leksik birliklarni kommunikativ vaziyat va madaniy kontekst bilan bog'lash, mazmunni til darajasiga moslashtirish hamda xitoy va o'zbek madaniyatlarini qiyoslash imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, uch bosqichli integrativ metodik model izchil taklif etiladi.

Kalit so'zlar: xitoy tili, oziq-ovqat madaniyati, madaniyatni o'rgatish, til ta'limi, madaniyatlararo muloqot, o'qitish metodlari, qiyosiy yondashuv.

Аннотация: в статье анализируются содержание и методические особенности обучения культуре питания на занятиях китайского языка. Рассматриваются способы интеграции лексики, связанной с питанием, с коммуникативными ситуациями и культурным контекстом, адаптация содержания к языковому уровню студентов и сопоставление китайской и узбекской культур. Предлагается трехэтапная интегративная методическая модель обучения.

Ключевые слова: китайский язык, культура питания, обучение культуре, языковое обучение, межкультурная коммуникация, методы обучения, сопоставительный подход.

Annotation: this article analyzes the content and methodological features of teaching food culture in Chinese language classes. It examines the integration of food-related vocabulary with communicative situations and cultural context, adaptation to learners' language proficiency, and comparison of Chinese and Uzbek food cultures. A three-stage integrative methodological model is also proposed.

Key words: chinese language, food culture, cultural teaching, language education, intercultural communication, teaching methods, comparative approach.

Kirish. Bugungi kundaxorijiy tilni o'qitish jarayonida til birliklarini o'zlashtirish bilan bir qatorda, ushbu birliklar bilan bog'liq madaniy mazmunni anglashga ham alohida e'tibor berilmoqda. Til muayyan madaniy muhitda shakllanadi va uning qo'llanishi ko'pincha shu muhitga xos ijtimoiy hamda kommunikativ me'yorlar bilan belgilanadi. Shu sababli xitoy tilini o'rganuvchi talaba grammatik va leksik bilimlar bilan bir qatorda, til birliklarining madaniy mazmuni hamda kommunikativ vaziyatdagi qo'llanish xususiyatlarini ham egallashi zarur. Madaniy mazmunni muayyan kommunikativ vazifalar bilan bog'lash til ta'limining muhim shartlaridan biri sifatida qaraladi [5:167].

Xitoy madaniyatining kundalik hayot bilan bevosita bog'liq sohalaridan biri oziq-ovqat madaniyatidir. Oziq-ovqat insonning kundalik ehtiyoji bilan cheklanmay, muloqot, ijtimoiy munosabat

va turmush tarzi bilan ham bog'liq bo'ladi. Shu jihatdan oziq-ovqat mavzusi xitoy tili darslarida til va madaniyatni birgalikda o'rgatish uchun qulay materiallardan biridir. Xitoy oziq-ovqat madaniyatini o'rganish jarayonida talabalar yangi leksik birliklarni egallash bilan birga, ushbu birliklarning qo'llanish muhiti va madaniy mazmunini ham anglashlari mumkin.

O'zbekiston auditoriyasida mazkur masalaning yana bir muhim jihati mavjud. Akhadovning O'zbekiston Milliy jahon tillari universitetidagi xitoy tili ta'limiga bag'ishlangan tadqiqotida ayrim o'quv materiallaridagi madaniy izohlarning yetarli emasligi va ularning O'zbekiston madaniy sharoitiga to'liq mos kelmasligi qayd etilgan [12:40]. Bu holat xitoy tili darslarida madaniy materiallarni tanlash va tushuntirishda talabalarning mavjud bilimlari, milliy-

madaniy tajribasi hamda til darajasini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

O'zbek olimlari tadqiqotlarida ham xitoy tili ta'limida madaniy komponentning ahamiyati alohida qayd etilmoqda. Kim Zun Thi xitoy tilini O'zbekiston talabalar uchun o'qitishda madaniy mazmunni leksika, matn, dialog va nutqiy vaziyatlar bilan bog'lash, shuningdek, xitoy va o'zbek madaniyatlarini qiyoslash orqali madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi [13:608–609]. Bu yondashuv oziq-ovqat madaniyatini o'qitishda ham muhim metodik asos bo'la oladi.

Oziq-ovqat mavzusining lingvistik imkoniyatlari ham e'tiborga loyiq. Komilova xitoy tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan oziq-ovqat nomlarini tahlil qilib, bunday birliklar xitoy va o'zbek xalqlari o'rtasidagi tarixiy hamda madaniy aloqalarning til qatlamida aks etishini ko'rsatadi [14:54–56]. Demak, oziq-ovqat mavzusi xitoy tilini o'qitishda faqat madaniy ma'lumot manbai emas, balki lingvistik va madaniy aloqalarni tushuntirish vositasi sifatida ham foydalanilishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi xitoy tili darslarida oziq-ovqat madaniyatini o'rgatishning mazmuni va metodik xususiyatlarini aniqlash, uning O'zbekiston auditoriyasidagi ta'limiy imkoniyatlarini ko'rsatish hamda oziq-ovqat madaniyatini til ta'limiga integratsiya qilish uchun amaliy metodik yondashuv taklif etishdan iborat.

Asosiy qism. 1. *Xitoy tili darslarida oziq-ovqat madaniyatini o'rgatish mazmuni.* Xitoy tili darslarida oziq-ovqat madaniyatini o'rgatish til birliklarini ularning madaniy va kommunikativ mazmuni bilan birgalikda o'zlashtirishni nazarda tutadi. Bunda oziq-ovqatga oid so'z va iboralar faqat lug'aviy birlik sifatida emas, balki muayyan madaniy kontekstda qo'llanadigan til materiali sifatida o'rganiladi [5:167].

Mazmunni uch yo'nalishda tashkil etish mumkin: oziq-ovqat leksikasi, kommunikativ vaziyat va madaniy izoh. Birinchi yo'nalishda oziq-ovqat nomlari, ta'mni ifodalovchi birliklar, ovqatlanish bilan bog'liq fe'l va iboralar o'rganiladi. Komilova xitoy tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan oziq-ovqat nomlarining shakl va ma'no o'zgarishlarini hamda ularning tarixiy-madaniy aloqalar bilan bog'liqligini ko'rsatadi [14:54–56]. Bu materiallar leksikaning madaniy mazmunini tushuntirishda qo'llanishi mumkin.

Ikkinchi yo'nalishda ovqat buyurtma qilish, ta'm haqida fikr bildirish, xohishni ifodalash kabi kommunikativ vaziyatlardan foydalaniladi. Bunday topshiriqlar o'rganilgan birliklarni amaliy nutqda qo'llashga imkon beradi. Xitoy tilini O'zbekiston talabalariga o'qitishda madaniy mazmunni dialog va nutqiy vaziyatlar bilan bog'lash muhimligi ham qayd etilgan [13:608].

Uchinchi yo'nalish oziq-ovqat bilan bog'liq urf-odat va kommunikativ xulq-atvorni qisqa madaniy izohlar orqali tushuntirishni o'z ichiga oladi. Mazmun talabaning til darajasiga mos ravishda bosqichma-bosqich murakkablashtirilishi lozim [5:65–66]. Shunday qilib, oziq-ovqat madaniyatining ta'limiy mazmuni leksik, kommunikativ va madaniy komponentlarning uyg'unligiga asoslanadi.

2. *Oziq-ovqat madaniyatini o'rgatishning metodik xususiyatlari.* Oziq-ovqat madaniyatini o'qitishda amaliy, vaziyatli va qiyosiy yondashuvlardan foydalanish samarali hisoblanadi. Vaziyatli topshiriqlar orqali talabalar oziq-ovqatga oid birliklarni real hayotga yaqin muloqotda qo'llaydilar. Multimedia vositalari esa madaniy vaziyatlarni vizual namoyish etib, keyingi nutqiy faoliyat uchun material yaratadi. Shasaidova xitoy tilini o'rganishda lingvomadaniy jihatlariga e'tibor berish muhimligini ta'kidlaydi [11:318] hamda madaniyat bilan bog'liq faoliyatlarning til o'rganishga qiziqishni kuchaytirishini qayd etadi [11:319].

O'zbekiston auditoriyasida qiyosiy yondashuv alohida ahamiyatga ega. Talaba yangi madaniy ma'lumotni o'z tajribasi bilan taqqoslab, o'xshash va farqli jihatlarini anglaydi. Bunda maqsad madaniyatlarni baholash emas, balki ularning o'ziga xosligini tushuntirishdir. Qiyosiy yondashuv boshqa madaniyatni faqat o'z mezonlari asosida baholashning oldini olishga yordam beradi [5:311–312].

Mazkur yondashuvlar asosida maqolada "til birligi – kommunikativ vaziyat – qiyosiy madaniy refleksiya" uch bosqichli integrativ modeli taklif etiladi. Birinchi bosqichda yangi til birligi o'rganiladi, ikkinchisida kommunikativ vaziyatda qo'llanadi, uchinchisida esa talaba uni o'z madaniy tajribasi bilan qiyoslab, xulosasini xitoy tilida ifodalaydi. Modelning yangiligi madaniyatni alohida ma'lumot emas, balki til va kommunikativ faoliyatni bog'lovchi komponent sifatida tashkil etishidir.

3. *Xitoy va o'zbek oziq-ovqat madaniyatini qiyoslashning o'рни*. Qiyosiy yondashuv o'zbekistonlik talabaga xitoy oziq-ovqat madaniyatiga oid yangi ma'lumotlarni mavjud bilimlari bilan bog'lash imkonini beradi. Qiyoslash leksik birliklarning ma'nosi va qo'llanishi, shuningdek, ovqatlanish bilan bog'liq kommunikativ xatti-harakatlar asosida olib borilishi mumkin. Xitoy tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan oziq-ovqat nomlari ikki xalq o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarning til qatlamidagi ifodasidir [14:54–56].

Bunday faoliyatda talabalar nafaqat “nima deyiladi?”, balki “qaysi vaziyatda qanday aytiladi?” degan savollarga ham javob izlaydilar. Bu esa lingvistik bilimni madaniy kompetensiya bilan bog'laydi. Kim Zun Thi xitoy va o'zbek madaniyatlarini qiyoslash talabalarning madaniyatlararo kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qilishini ta'kidlaydi [13:608–609].

Shu sababli qiyoslashning maqsadi bir madaniyatni boshqasidan ustun qo'yish emas, balki turli madaniy xususiyatlarni anglash va ularga mos kommunikativ munosabatni shakllantirishdan iborat.

Xulosa. Xitoy tili darslarida oziq-ovqat madaniyatini o'rgatish til va madaniyatni integratsiyalashning amaliy yo'nalishlaridan biridir. Uning asosiy xususiyati oziq-ovqatga oid leksik

birliklarni madaniy mazmun va kommunikativ vaziyat bilan uzviy bog'lab o'rgatishda namoyon bo'ladi. Ta'lim mazmunining talabaning til darajasiga mos ravishda bosqichma-bosqich tashkil etilishi esa madaniy materialni o'zlashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [5:65–66].

Tahlil asosida oziq-ovqat madaniyatini o'rgatishda uchta o'zaro bog'liq komponent – til birligi, kommunikativ vaziyat va qiyosiy madaniy refleksiya – muhim metodik birlik sifatida ajratildi. Shu asosda taklif etilgan uch bosqichli integrativ model oziq-ovqat madaniyatini alohida nazariy ma'lumot sifatida emas, balki til o'rganish va madaniyatlararo muloqot jarayonining tarkibiy qismi sifatida tashkil etishga imkon beradi.

O'zbekiston auditoriyasida ushbu yondashuvning ahamiyati, avvalo, talabaning mavjud madaniy tajribasidan foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi. Xitoy va o'zbek oziq-ovqat madaniyatini qiyoslash orqali talaba yangi madaniy hodisani nafaqat bilib oladi, balki uning o'z madaniyatidagi muqobillari va farqlarini anglashga ham o'rganadi. Natijada oziq-ovqat madaniyati xitoy tili darsida qo'shimcha ma'lumot emas, balki til, madaniyat va kommunikativ faoliyatni birlashtiruvchi metodik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

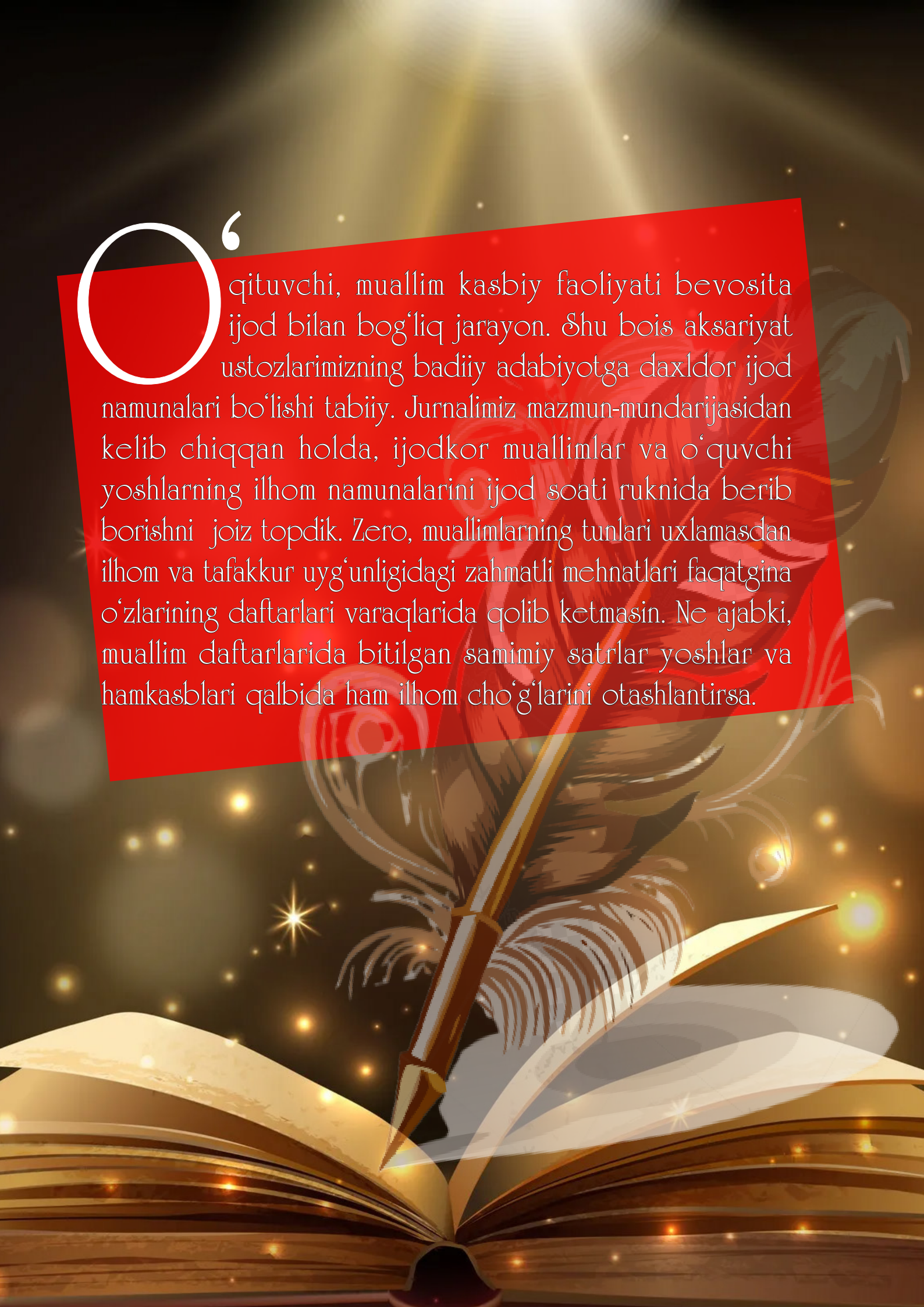
Foydalanilgan adabiyotlar

1. 陈莹. 国际汉语文化与文化教学[M]. 北京: 高等教育出版社, 2013.
2. 李明晨, 宫润华. 中国饮食文化[M]. 武汉: 华中科技大学出版社, 2019.
3. 李庆本. 中外文化比较与跨文化交际[M]. 北京: 北京语言大学出版社, 2014.
4. 李晓琪. 对外汉语文化教学研究[M]. 北京: 商务印书馆, 2006.
5. 李晓琪. 汉语作为第二语言教学的文化教学研究[M]. 北京: 商务印书馆, 2019.
6. 刘珣. 国际中文教育学引论[M]. 北京: 北京语言大学出版社, 2000.
7. 吴澎. 中国饮食文化(第3版)[M]. 北京: 化学工业出版社, 2020.
8. 中外语言交流合作中心. 国际中文教育用中国文化和国情教学参考框架(应用解读本)[M]. 北京: 北京大学出版社, 2023.
9. 周小兵. 国际中文教学入门[M]. 广州: 中山大学出版社, 2004.
10. 祖晓梅. 跨文化交际[M]. 北京: 外语教学与研究出版社, 2015.
11. Шасаишдова Л.Ш. Xitoy tilini o'rganishda zamonaviy poliglotlar tajribasidan foydalanish // “Uzbekistan-China: development of cultural, historical, scientific and economic relations” xalqaro konferensiyasi materiallari. 2021. №1. B. 315–320.
12. Арон (AKHADOV SAIDOLIM). 乌兹别克斯坦国立世界语言大学汉语教学现状调查分析[D]. 山东师范大学, 2017.
13. Ким Зун Тю Тхи. O'zbekiston talabalari uchun xitoy tilini o'qitishda madaniy-qadriyat komponenti[J]. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar, 2026, 3(5): 607–611.
14. Komilova M. O'zbek tiliga xitoy tilidan o'zlashgan oziq-ovqat nomlari tahlili[J]. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 2023, 3(20): 54–56.
15. 于勇. 对外汉语教学中的饮食文化教学研究[J]. 亚太教育, 2016(11): 105–106.

Tjad soati

O'qituvchi, muallim kasbiy faoliyati bevosita ijod bilan bog'liq jarayon. Shu bois aksariyat ustozlarimizning badiiy adabiyotga daxldor ijod namunalari bo'lishi tabiiy. Jurnalimiz mazmun-mundarijasidan kelib chiqqan holda, ijodkor muallimlar va o'quvchi yoshlarning ilhom namunalarini ijod soati ruknida berib borishni joiz topdik. Zero, muallimlarning tunlari uxlamasdan ilhom va tafakkur uyg'unligidagi zahmatli mehnatlari faqatgina o'zlarining daftarlari varaqlarida qolib ketmasin. Ne ajabki, muallim daftarlari bitilgan samimiy satrlar yoshlar va hamkasblari qalbida ham ilhom cho'g'larini otashlantirsa.

Bonu SARIIMOVA

ONA TILIM

Mening tilim!

“Bobo tilim!”

Turkiy tilim, sen boy tilim.

Ona sandiq: tatar, xakas,

Usmonli turk, oltoy tilim.

Koshg‘ariyga qomus bo‘lgan,

“Devon-u lug‘otit-turk” tilim.

“Hibbat ul-haqoyiq” va

“Qutadg‘u bilig” tilim.

Qarluq tilim, o‘g‘uz tilim,

Zug‘um ko‘rgan tilik tilim.

Olti mingdan ortiq til bor,

Bu dunyoda tirik tilim.

Manguberdi zamonida,

O‘zing “o‘zbektoy” tilim.

Ko‘hna yozuv maydonida,

“O‘rxun - Enasoy” tilim.

Navoiyning panjasi – Sen!

O‘rganguncha “Xamsa” tilim.

Sen bo‘lmasang, men chuchukman,

Sen ko‘z ochgan zamzam tilim.

Ona tilim!

Sodda, saxiy, sen diltortar,

Hamma dilga sardor tilim.

Va kechiring siz turkiylar,

O‘zbek tilim – sarkor tilim!

TOSH

Zamin juda g‘aroyib,

Hatto toshda hikmat bor.

Mayda toshlar bezakli,

Qoya toshlar purviqor.

U qayerda bo‘lsa ham,

Qo‘zg‘almaslikdir ishi.

Imoratni ham bezar

Naqshinkor ko‘rinishi!

Har bir ohda hikmat bor,

Toshlar ham sirdosh bilsang.

Rahmating ming bora ayt,

Kichik toshga qoqilsang.

Boshginang toshdan bo‘lsin,

Toshday ko‘ngling qotmasin.

Ko‘nglingda bo‘lsa ham tosh,

Biror dilga botmasin.

O'QILMAGAN KITOBLAR

Tuni bilan to'lg'onar
Xonam ichra oftoblar.
Ayting, qanday quvonar
O'qilmagan kitoblar?

Bir-birin suyab turar,
Kun bo'yi xayol surar,
Qo'rqinchli tushlar ko'rar
O'qilmagan kitoblar?

Turar entikib, titrab,
Javonga yelka tirab,
Varaqlari pirpirab,
O'qilmagan kitoblar?

To'xta, pariroy, deydi,
Loqaydlikni qo'y, deydi,
Changim artib qo'y, deydi,
O'qilmagan kitoblar?

Bo'lmasam buncha omi,
Bilmabman do'st-u yovni,
Kechiring men yalqovni,
O'qilmagan kitoblar?

ONA

Ona,
Kelgin, bugun birga yig'laymiz,
Hech kim bizga bermaydi xalal.
Faqatgina tun sal qoraysa,
Nastarinlar uxlagan mahal.

Ona,
Yelkamni qoq, tarsakilar ur,
Dard, anduhim to'kilsin har yon.
Axir juda og'irlik qildi
Yelkamdagi zil-zambil armon...

Ona,
Bardoshingdan ko'zlarimga sur,
Yuzimga bos qaynoq kaftingni.
Gumon ketsin, dil bo'lsin masrur,
Butun vujud sezsин taftingni.

Ona,
Huv bog'dagi gullarga boqqin,
Men ularga berdim baxtimni.
Ular xushbo'y ifori bilan
Taratar sof muhabbatimni.

Ona,
Ko'nglim bo'shab azobda qoldim,
Kel, gullar ek unga bardoshdan.
Va tuni bilan duo qil meni,
Erta tong baxt olib qaytay quyoshdan!

Ona!

Ko'ngil ko'chalari kecha sarg'aydi,
Munavvar tonglarning madori qani?
Kuzakdek kechikkan ishq sahnasida,
Axir sen tanlading mendan boshqani.

Mening esa bunda parvoyim ham yo'q,
Hadik bosgan dilning lunjida hadik,
Muhabbat atalmish ishqiy qo'shiqni,
Biz erta boshladik...

Isyonkor ko'nglimda kuz tarovati,
Chalkashgan xayollar etadi sarhush.
Sarg'ayib ulgurgan kuz ko'lankasi,
Mening ko'nglim axir yaralangan qush.

Sening xayollaring buncha g'uborli,
Xazonli bog'larning nolasi kabi.
Uzilgan ko'ngilga nola yarashmas,
Kuz bizga tilagay bir umr sabr!

Kuzgi ko'ngil bo'lib qolgan men edim,
Ko'nglimning yarasi endi bitmagay.
Nima ham der edik shu ekan taqdir.
Xudoga noayon ishlar bo'lmagay!!!

O'ZIMNI SOG'INDIM

O'zimni sog'indim shaddodligimni,
Anduhlar neligin bilmaganlarim.
Otamning gapiga quloq solmagan,
Onamning aytganin qilmaganlarim!

Judayam sog'indim shunday o'zimni,
Kapalak gullarga maftunligimni.
Hayot ertak edi. Hayot afsona,
Xudo asraganding qanday ko'nglimni.

O'tkinchi hislarning shamollariga,
Asralgan ko'nglimni in'om etgandim.
Aslim go'zal edi, asli dunyoga,
Yaxshilik ulashish uchun kelgandim!

Men o'zimni yo'qotdim qaydan,
Bilmagayman dil to'la tahqir.
Aslim go'zal edi asli dunyoda,
O'zimga aytarim ko'p edi axir...

Ishq surati uchdi xayoldan,
Qachonlardir baxtli edim-ku!
Qachonlardan senga ishongan,
Va o'yladim ishq qolar mangu!

Xayolimdan uchding nogahon,
Ko'nglim – endi uvolmi senga?
Ishqqa to'lgan ko'nglim nogahon,
Soviganday tuyildi menga!!!

Ilmiy-metodik elektron jurnal

TAHRIR HAY'ATI:

Nizomiddin Mahmudov, Yorqinjon Odilov,
Jabbor Eshonqulov, Baxtiyor Daniyarov,
Abdurahim Nosirov, To'liq Saydaliyev,
Barno Buranova, Zulxumor Mirzayeva,
Qozoqboy Yo'ldoshev, Bahodir Jovliyev,
Salima Jumayeva, Qayum Baymirov,
Manzar Abdulxayrov, Alijon Safarov,
Husniddin Norqulov, Madina Nuriddinova,
Barno Kadirova, Nargiza Mirzayeva,
Guli Shukurova, Yuldots Raxmatov,
Ramziddin Abdusatorov, Feruza Manukyan,
Svetlana Umirova, Xolmo'min Fayzullayev,
Nilufar Namazova, Sayyora Halimova,
Tadjixon Sabitova, Maxpuza Karaxodjayeva,
Gulboxor Ernazarova, Uyg'unjon Turdimurodov,
Ra'no Abdullayeva, Sharif Yarashov,
Sanobar Ulliyeva, Surayyo Inomjonova,
Davronova Mahfuza, Normuhammad Ubaydullayev,
Adiba Ma'diyeva, Nilufarxon Mahmudova,
Munisjon Hakimov, Xilola Ismailova,
Kamola Jumayeva, Marxabo Abdullayeva,
Nigoraxon Ro'zibayeva, Mahkamoy Tursunova,
Farhod Nizomov, Moxira Sadullayeva,
Muhayyo Vafoyeva, Bobomurod Mirsanov,
Gulsanam Xoliqulova, Dildora To'rayeva,
Shahzoda Gulyamova, Shahnoza Yunusova,
Shodiyaxon Aripova, Aziza Saidova,
Asilaxon Sadikova, Sanobar Saydazimova,
Sarvinov Toxirova, Shoxida Rofeyeva,
Xayyom Mirzayev, Ma'rufat Qodirova,
Amira Ibatova, Shaxnoza Muxtorova,
Furqat Nurmanov, Fazliddin Sadinov,
Anvarbek Turdialiyev, Feruza Negova,
Gulnoza Narziyeva, Madina Elboyeva,
Zahro Islomova, Yulduz Ismatova,
Mahbuba Bo'riyeva, Jamilaxon Sadullayeva.

Bosh muharrir:

Nargiza Berdiyeva

Muharrirlar:

Bibimariyam 100038, Toshkent shahri,
Rahmonova, Navoiy ko'chasi 30-uy.

Shabnam G'aniyeva,

Bonu Do'smatova (93) 759-43-66, (77) 003-34-33,

Telefonlar:

(94) 095-96-22, (90) 288-32-92.

Sahifalovchi:

Rustambek Yusupov E-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com

Axborot hamkorimiz:

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

ilmiy-metodik jurnali

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi
Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 338/6-sonli qarori
bilan Filologiya, Pedagogika hamda Psixologiya fanlari
bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari (PhD, DSc) asosiy ilmiy
natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrdir.
<https://oak.uz/pages/4802>

MUNDARIJA

DOLZARB MAVZU

Nargiza G'ULOMOVA

ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSINING
SEMANTIK TEG TIZIMI VA MODELLARI.....3

Nilufar ERNAZAROVA

ALISHER NAVOIY MUXAMMASLARINING POETIK
XUSUSIYATLARI 6

Nafisa NAZAROVA

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA RAD SAN'ATI:
"NAVODIR USH - SHABOB" MISOLIDA.....9

Navro'bek XOMIDOV

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA O'QITUVCHI
(USTOZ) OBRAZI.....11

ЛолА АМИНОВА

МАСТЕРСТВО ПОСТРОЕНИЯ СЮЖЕТА 13

TILSHUNOSLIK

Dilbar NIYAZOVA

SOMATIK-ASSOTSIIATIV MAYDONNING TUZILISHI:
YADRO, YAQIN VA UZOQ CHEGARA ZONA
XUSUSIYATLARI 17

Barno SAPAYEVA

GAPNING SEMANTIK QURILISHI:
UNI BO'LAKLARGA AJRATISH ASPEKTLARI 20

Maftuna NURBOYEVA

FRAZEOLIK BIRLIK LARINING SEMANTIK
ANALIZATOR TIZIMIDA MODELLASHTIRISHI 24

Hulkar BERDIBEKOVA TERMINLARNING SHAKLIY-STRUKTUR TAVSIFI	26
Zebiniso RAHIMOVA KORPUSDA REPRESENTATIVLIK VA MUVOZANATLASHTIRISH.....	28
Gulbaxor NABIYEVA ZAMONAVIY NEMIS TILIDA TO'SIQSIZLIKNI IFODALOVCHI EKSPLIKATOR VA IMPLIKATOR LEKSEMALARING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI	31
Dilmurod SIROJIDINOV NEMIS VA O'ZBEK IJTIMOYIY TARMOQ (INSTAGRAM/ TELEGRAM) REKLAMA DISKURSIDA IMPERATIV FE'LLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI.....	33

ADABIYOTSHUNOSLIK

Nurjahon NAZAROVA "G'URUR VA XUROFOT" ROMANIDA ERKAKLIK MODEL: JANOB DARS VA JANOB UIKXEM OBRAZLARINING QIYOSIY TAHLILI.....	36
Gulsanam XOLIKULOVA BOBURIYLAR ADABIY MUHITIDA TURKIY-FORSIY TARJIMACHILIK AN'ANALARI	38
Oydin XO'JAMURODOVA INTERTEKSTUALLIK VA BADIY YAXLITLIK DIALEKTIKASI.....	44
Shoxida ISTAMOVA ZAMONAVIY HIKOYADA FOLKLOR XRONOTOPI: MAKON VA VAQT POETIKASI.....	47
Lola UZAQOVA ZAMONAVIY BOLALAR ADABIYOTIDA MAVZU VA G'OYA BIRLIGI TAMOYILI	49

ILG'OR PEDAGOGIK TEKNOLOGIYA

Nilufar SUVANOVA VEB-SAYT VA MULTIMODAL TOPSHIRIQLAR TIZIMINI BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIGA JORIY ETISH METODIKASI.....	54
Zarnigor UBAYDULLAYEVA BOLALAR NUTQI ONTOGENEZINING KORPUS MODELLARI: DERIVATSION-FONETIK TADQIQ VA CHILDES/CLAN TIZIMIDA ANNOTATSİYALASH METODOLOGIYASI	57
Nasibaxon ASHURMATOVA RAQAMLI MEDIA DISKURSIDA VIZUAL VA MULTIMODAL BELGILARNING LINGVISTIK TALQINI	60
Farangiz ISLOMOVA O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA AMALIY SAN'AT TERMINLARINING STRUKTUR MODELLARI.....	62

Muhammadkarim UKTAMOV INGLIZ SPORT TERMINLARINI HOSIL QILISHNING MAHSULDOR USULLARI.....	64
Umida ABDULLAYEVA PEYZAJ VA DETALNING "SHUM BOLA" QISSASI VA "OLIVER TVISTNING SARGUZASHTLARI" ROMANI STRUKTURASIDAGI O'RNI.....	66
Gulchehra RABBIMOVA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MUALLIFLIK KORPUSLARI TURLARI: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY TAJRIBA	68
Фотима ДАВРОНОВА ФАКТОРЫ, ПРЕПЯТСТВУЮЩИЕ ИНТЕГРАТИВНОМУ РАЗВИТИЮ АКАДЕМИЧЕСКОЙ И ТРАНСЛИНГВАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ: СИСТЕМАТИЗАЦИЯ И КАСКАДНАЯ МОДЕЛЬ.....	71

TADQIQOTLAR

Ma'murjon MAMAYUSUPOV AHMAD TABIBIY "VOMIQ VA AZRO" DOSTONIDA SO'Z TA'RIFI	75
Humoyun HOMIDOV E. A. PO HAMDA A. QAHHOR HIKOYALARIDA PSIXOLOGIK QO'RQUVNI YARATISHDA BADIY DETALNING O'RNI.....	79
Otabek CHINIKULOVA FENGXUANG VA BOSHQA AFSONAVIY QUSHLARNING QIYOSIY TALQINLARI.....	81
Sadoqat ABDUSALIMOVA DETEKTIV ASAR KOMPOZITSIYASINING POETIK TABIATI.....	83
Nodira SAIDOVA INTERTEKSTUALLIK MUAMMOSINING ADABIYOTSHUNOSLIKDA O'RGANILISHI	86
Umida GAFUROVA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SINTAKTIK SATHNING SUBSTANSIONAL TALQINI: PROFESSOR R. SAYFULLAYEVA ILMIY MAKTABI MISOLIDA	89
Ozoda ESHQOBILOVA KOGNITIV PSIXOLOGIYA VA TILNI O'RGANISH	91
Shahlo SAYFIEVA TOPONIMLARNING KONNOTATIV MA'NOSI VA UNI BADIY TARJIMADA QAYTA YARATISH MASALALARI.....	94
Muhabbat YARASHOVA TAHDID NUTQIY AKTI VA UNING TASNIFI.....	97
Xonbuvi HAKIMOVA. Muxiba XUSAINOVA. Sevara MAHAMMADIYEVA, TIBBIY-PEDAGOGIK INTEGRATSIYA ASOSIDA TALABALARDA SOG'LOM TURMUSH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY TA'LIM YONDASHUVLARI.....	100

Nilufar SAIDOVA ISPAN TILIDAGI REKLAMA MATNLARIDA FRAZELOGIK BIRLIKLARNING TRANSFORMATSIYASI VA EKSPRESSIV- KOMMUNIKATIV IMKONIYATLARI	103
Umida XIDIROVA INGLIZ VA O'ZBEK NASRIDA IFODA USHLARINING HAMDA FALSAFIY-RAMZIYLIK SINTEZI.....	106
Hojarbegim OBIDOVA MOJAROLARNI OMMAVIY AXBOROT VOSITALARIDA YORITISHNING NAZARIY ASOSLARI: FREYMING, AGENDA-SETTING VA PROPAGANDA MODEL ASOSIDA CNN VA AL JAZEERA MATERIALLARINING QIYOSIY TAHLILI.....	108
Shukrulloxon SHERQO'ZIYEV BADIIY ASAR KOMPOZITSIYASIDA HAYOT VA O'LIMNING AKS ETISHI.....	110
Gulnoza KARIMOVA MUALLIFLIK KORPUSLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI	114
Mohira ESHPO'LATOVA O'ZBEK MODERN HIYOYALARIDA INSON VA QADRIYATLAR TASVIRI	118
Yodgoraxon MAQSUDALIYEVA O'ZBEK TILIDA HAQORAT SO'ZLARNI SEMANTIK, PRAGMATIK LINGVISTIK MEZONLAR ASOSIDA ANIQLASH TAMOIYILLARI	120
Sitora BAXRONOVA NAVOIY VILOYATIDA CHO'LLANISHNI OLDINI OLISH NAZARIYALARI	124
Малика САИДМУРОДОВА ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ УРБАНИЗИРОВАННЫХ РЕГИОНОВ УЗБЕКИСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ФАКТОРЫ (1991-2021 ГГ.)	126
Нафиса НЕМАТЖОНОВА МЕДИА, КНИГА И КРИЗИС ЛИЧНОСТИ В ПРОЗЕ РЭЯ БРЭДБЕРИ И ВИКТОРА ПЕЛЕВИНА.....	129
Kamolaxon MAJIDIY КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТОСФЕРЫ ВОСТОЧНОГО ПРИДВОРНОГО ДИСКУРСА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ «БАБУРНАМЕ».....	131
Мая ТУРСУНОВА РОЛЬ БИЛИНГВИЗМА В ФОРМИРОВАНИИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО МОЛОДЕЖНОГО СЛЕНГА.....	134
Muhtarama XALILOVA THE LINGUOCULTURAL REPRESENTATION OF THE "FAMILY" CONCEPT IN ZADIE SMITH'S NOVEL <i>WHITE TEETH</i>	136
MUXLISA SAYFIYEVA THE USE OF NOMINATIVE SENTENCES IN LITERARY STYLE.....	139

Nodira RAXMONOVA CODE-SWITCHING AS A PEDAGOGICAL STRATEGY IN ENGLISH LANGUAGE CLASSROOMS: AN APPLIED LINGUISTIC PERSPECTIVE	142
Inobat RASULOVA A STUDY OF PARTICLES IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES.....	144
Shoxiniso YUSUPOVA A COMPARATIVE STUDY OF ACADEMIC VOCABULARY USE IN ENGLISH AND UZBEK RESEARCH ARTICLES	147
Feruza YAVKOCHEVA ETYMOLOGICAL FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK SPEECH THERAPY TERMS.....	149

PEDAGOGIKA

Mahfuza TO'YCHIYEVA MANTIQUIY FIKRLASHGA O'RGATISHDA O'QUV MATERIALI AHAMIYATI	153
Dilyoraxon KARIMOVA MEDIATIV YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING O'QIB TUSHUNISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH MODEL I.....	155

KICHIK TADQIQOT

Shoxsanam YUSUPOVA ERKIN MALIKNING "SHAYTONVACHCHANING NAYRANGLARI" ASARIDAGI RAMZIYLIK	159
Go'zal AZIMBOYEVA VOSITALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI OGAIY TARIXIY ASARLARIDA BADIIY TIL VA IFODA	163
Parizod HAMROQULOVA DRAMATURGIYADA "AFFEKT" HOLATINING BADIIY-STRUKTURAVIY IFODASI.....	167
Shohinaxon UKTAMOVA SHIFOKOR-BEMOR OBRAZINI TASVIRLASHDA BADIIY PSIXOLOGIZMNING AHAMIYATI.....	169
Jaloluddin ABDULHAKIMOV XITOIY TILI DARSLARIDA OZIY-OVQAT MADANIYATINI O'RGATISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	171

IJOD SOATI

Bonu SARIMOVA ONA TILIM. TOSH. O'QILMAGAN KITOBBLAR. ONA. O'ZIMNI SOG'INDIM.....	175
---	-----